МИЛАН ЗЕЛЕНИКА

РАТ СРБИЈЕ И ЦРНЕ ГОРЕ 1915

ВОЈНО ДЕЛО

ИЗ РАТНЕ ПРОШЛОСТИ НАШИХ НАРОДА

КЊИГА ОСМА

ВОЈНОИЗДАВАЧКИ ЗАВОД „ВОЈНО ДЕЛО“ БЕОГРАД 1954

М. ЗЕЛЕНИКА
ГЕНЕРАЛ-ПОТПУКОВНИК

РАТ
СРБИЈЕ И ЦРНЕ ГОРЕ
1915

Штампано у Војно-штампарском предузећу — Београд

ПРЕДГОВОР

У овој књизи приказан је рат Србије и Црне Горе 1915 године. Но, како су догађаји после протеривања аустроугарских армија из граничних река у другој половини децембра 1914 године, као и они у почетку 1916 године закључно са укрцавањем српске војске на бродове ради превожења преко мора, у најтешњој стратегиско-оперативној повезаности са збивањима 1915 године и с њима чине јединствени ратни период, то је природно што су и они обухваћени у овој књизи иако временски излазе из одређеног оквира.

Па, ипак се остало при наслову „Рат Србије и Црне Горе 1915" пошто се он већ уобичајио и у народу и у војној историји.

Овај рат Србије и Црне Горе, како према јачини и квалитету непријатељских снага, тако и према величини сопствених напора и жртава, без сумње претставља највећи и најтежи рат који су ове две државе дотада имале у својој, ратовима презасићеној, прошлости. У њему су велике силе оба противничка блока иступиле први пут једновремено на Балканско ратиште с намером да развију шира операциска дејства са далекосежнијим циљевима од оних којима се тежило у дотадашњим аустроугарско-српским операцијама. Зато су велике силе улагале крајње напоре да прошире рат на све балканске земље и да себи створе што повољније услове за његово даље извођење. Оне су притом тежиле да га што боље ускладе са стањем и намерама на својим осталим ратиштима. То је био тежак и компликован посао, који је пролазио кроз

веома сложене и променљиве политичке и војне развојне фазе у којима су дошла до изражаја разна гледишта политичког и војног руководства појединих савезничких држава. Тај се посао одвијао све до почетка непријатељске офанзиве ујесен 1915 године. О тим збивањима наши народи су били исувише мало обавештени да би могли схватити колико су њихови резултати били, као што ћемо доцније видети, од пресудног утицаја на ток и исход непријатељске офанзиве.

Српски и црногорски народ дочекали су и непријатељску офанзиву 1915 године мирно и присебно, и поред тога што су предосећали да ће она од њих тражити нове велике жртве. Они нису сумњали у коначан срећан исход рата, јер су имали пуно поверење у своје опробане и прослављене борце и старешине. Знали су, такође, да Савезници већ располажу и бројном и материјалном надмоћношћу, да скоро суверено владају морем и да у близини, према Галипољу, имају сконцентрисане јаке снаге, које не би било тешко померити на Српско војиште. Најзад, они су знали да су симпатије, интереси, па и моралне и формалне обавезе, упућивали Грчку и Румунију да се са њима нађу у заједничкој борби против заједничког непријатеља.

Па, ипак, све се збило сасвим друкчије. Већ од самог почетка непријатељске офанзиве, операције су пренете на тле Србије и Црне Горе и развијале се веома неповољно по њих, обухватајући одмах неочекиваном динамичношћу велики део територије и прекидајући убрзо материјалну везу између народа и војске. Било је онемогућено благовремено обавештавање народа и војске које би ишло на то да се правилно схвати и стално прати сложени ток операција, а нарочито да се схвате прави и компликовани војно-политички утицаји под којима су се припремале и развијале те операције. До последњег момента војска и народ су очекивали да ће уз садејство савезничких армија доћи до неке срећне прекретнице, сличне оној на Церу и Колубари. Свршетак операција са скоро катастрофалним поразом српске и потпуним сломом црногорске војске, окупацијом целокупних територија

и најсвирепијим подјармљивањем оба народа, дејствовао је страшно на ове слободарске народе и на њихове дотле прослављене војске, и то тим више што је све дошло тако неочекивано брзо и необјашњиво.

Природно је што су сви наши народи, нарочито српски и црногорски, којима је „злокобна 1915", као неко друго Косово, остала у страшном сећању, стално тежили да сазнају стварне узроке који су довели до те националне катастрофе. Војно руководство старе Југославије било је у првом реду позвано да што пре организује обраду и омогући објављивање историје овога рата. Оно је пропустило, за све време свог постојања од 22 године, да то уради иако су за то постојали сви услови. Архива српске војске била је сачувана. Одмах по свршетку рата појавила су се у страној војној литератури многа дела, а до 1933 године Немци и Аустријанци су издали и званичну обраду овог рата. Било је многобројних живих учесника из свих штабова и јединица српске и црногорске војске, међу њима и истакнутих војноисториских писаца, што је пружало јединствену прилику да се разјасне све, у архивском материјалу и страним изворима, недовољно утврђене чињенице и добије сигурна објективна основа за правилну оцену рада свих војски и руководстава који су учествовали у овом рату.[1] *Таква историја је могла брзо и непобитно сваком да докаже да су и у овом рату српска и црногорска војска као ретко које у ратној историји, дале све од себе и да је главни руководилац, војвода Путник, иако стављен пред скоро непребродиве тешкоће и нерешиве задатке, био на достојној висини свог одговорног положаја. Он је српске армије, иако уз велике жртве и извесне сопствене пропусте каквих је било и код највећих војсковођа, коначно извео на пут који их је довео на*

[1] Колико нам је познато, сем једне брошуре о борбама код Београда, затим једне књиге и брошуре о борбама код Косова, које су писане више због личног оправдања самих писаца, и, најзад, брошуре једног војног изасланика и неповезаних чланака по војним часописима, војна литература старе Југославије није ништа пружила својој јавности. Напротив, у непријатељској литератури се и о овом рату много писало.

Солунски фронт, где су положиле темељ за стварање југословенске државе.

Таква би историја свакако спречила да се и код нас и у страној литератури створе неправилна мишљења о једном од најславнијих ратних прегнућа и у нашој и у светској историји. Она би истовремено омогућила да се рад војводе Путника свестрано сагледа и цени кроз призму само објективних чињеница, као и да се не излаже апстрактној, неодмереној, неправедној, па и злонамерној критици каква је преовлађивала у старој Југославији.

У вези са ратом 1915 године, и за једну и за другу противничку страну требало је решавати тако велики број проблема какав се ретко где јавља. Неки од њих су постојали још давно пре рата, други су произашли из општег стања на главним ратиштима великих сила, а неки су се рађали у току развоја војне и политичке ситуације на самом Балканском ратишту. Сва она многобројна питања, која су се појављивала услед укрштених интереса великих сила на Балкану и Блиском Истоку, услед супротности балканских држава, могућности војних интервенција из Европе у Азију и Африку, из Азије у Европу, сувим или морем, итд. сада су озбиљно узета у разматрање, а делом је дошло и до њихових конкретних остварења. Многи од тих проблема, у истом или сличном виду, постављени су и делом решавани и у Другом светском рату. О многим практично изведеним или покушаним решењима, као и о могућим решењима оних проблема који су мимоиђени, и данданас постоје многа различита гледишта у стручној литератури. Зато налазимо да је, према данашњој војно-политичкој ситуацији после Народноослободилачког рата и несрећног априлског слома 1941 године, овај рат 1915 године најподеснији међу нашим ратовима за изучавање могућих будућих стратегискооперативних могућности у нашим приликама. За ту сврху потребно је да се он претходно историски подробно и свестрано обради, а то се брзо може постићи само уз сарадњу више учесника, а овај наш рад претставља само почетну основицу у том смислу.

Ова прва обрада је намењена првенствено нашем војно-старешинском кадру. Од ње се тражило да у одређеном обиму прикаже цео развој овог рата у таквом пресеку и са свим чињеницама које су битно утицале на њега. Она треба уједно да укаже на његову главну војну проблематику и тако послужи као основа за шира изучавања. При обради овог дела посветили смо политичким односима и развоју опште ситуације на осталим ратиштима већу пажњу него што је то неопходно за остале ратне периоде српско-црногорског учешћа у Првом светском рату, пошто је то овде утицало непосредно и пресудно на ток и исход овог рата. Ради лакшег разумевања изложили смо погдегде и оне политичке односе, стратегиске намере и планове, који су постојали и пре овог рата, али су тек у њему дошли до стварног изражаја. Поред тога смо, у опису збивања која су претходила непријатељској офанзиви, изнели све карактеристичне ситуације, намере и планове обеју страна, иако до извршења последњих није дошло, пошто је њихово познавање неопходно за правилну оцену целог рата и поучно за војне читаоце. Управо, баш због недовољног познавања ових чињеница, Савезници су постављали неодмерене захтеве и чинили неправедне приговоре српском руководству, а и многи послератни критичари долазили су због тога до нетачних закључака.

При излагању операција настојали смо да утврдимо намере, планове и стања из којих су оне произлазиле, а њихов ток да прикажемо кроз све значајније и карактеристичне перипетије, не упуштајући се у подробнији опис борбеног дејства. То смо учинили код главних прелаза преко Саве и Дунава пошто борбено дејство овде има специфичан карактер, а без његовог темељнијег познавања тешко је донети правилан суд о стратегиским и оперативним плановима и радњама обеју страна. То смо изложили и доцније, где је такво дејство, ма и мањих састава, било од крупних последица или је изгледало погодно да се боље уочи стање и борбена вредност трупа. При критичким освртима тежили смо, пре свега, да се што присније уживимо у

дате прилике, усталимо или проникнемо у руководеће мотиве, изложимо мишљења ауторитативних стручњака, уколико су нам позната, а за личне ставове и закључке изнесемо аргументацију, на коју смо се ослањали.

*

Овој књизи смо дали несразмерно дуг предговор јер смо желели да још у почетку пробудимо интересовање читалаца за овај рат, о коме се код нас увелико створило опште мишљење, да није ни славан ни историски важан, ни поучан, и да му не би требало посветити већу пажњу. Оскудна војна литература старе Југославије ограничавала се да га прикаже само у периоду овлађивања прелазима преко Дунава и Саве. То је, свакако, најпривлачнија тема у овом рату, али потпуно недовољна да пружи праву слику о његовој целини и ускупној проблематици која се постављала. У овој обради смо отступили од таквог схватања, умногоме и од уобичајеног начина обраде. Изгледало нам је умесно да још у предговору изложимо разлоге којима смо се у томе руководили.

*

Дело посвећујем успомени на омладинце Босанске Крајине и свог најмлађег брата Јоцу, последњег претседника ђачког револуционарног удружења „Слобода" у Бањалуци, који 1915 год. пребегоше са Галициског фронта преко Русије у Србију, ступише одмах као српски добровољци у борбу и изгинуше у заштитничким борбама код Лебана.

Писац

ОПШТА КАРАКТЕРИСТИКА РАТА

За рат 1914 године Србија и Црна Гора нису имале са Силама споразума[1] никакав заједнички обрађен ратни и операциски план. Оне су биле изложене удару надмоћног непријатеља пре него Силе споразума, те се, природно, и њихова улога у оквиру заједничког дејства могла да састоји само у томе да привуку што веће непријатељске снаге и да се притом бране и боре како могу и умеју, док не дође до судара главних противничких снага, чији ће ток и исход на посредан начин моћи да утичу и на њихов положај и на даље делање. У таквој ситуацији су Србија и Црна Гора претстављале потпуно одвојено, помоћно ратиште, чију помоћну улогу Савезници нису довољно ни уочавали ни ценили.

Церска победа учинила је први преокрет у оваквом схватању о улози наших народа у заједничком рату. Ова прва изразита победа на страни Сила споразума имала је огромно морално дејство код савезничких народа. Она је као сунчев зрак озарила њихову замрачену перспективу јер су се њихове војске на Западном фронту — пошто су у почетку тучене на граници — сада све дубље и дубље повлачиле пред необузданом немачком најездом према Паризу, препуштајући Белгију и Северну Француску окупацији

[1] За зараћене стране употребљавају се разни називи — за Енглеску, Француску и Русију: Антанта, Силе четворног споразума (по ступању Италије у рат на страни Савезника), Силе споразума; а за Немачку, Аустро-Угарску и Италију: Тројни савез, Централне силе и сл. Изгледа да је најподесније задржати стално називе Силе споразума и Централне силе, сем у дословно изложеним цитатима. У овој књизи ћемо за Силе споразума употребљавати и термин Савезници.

омраженог противника. Али, ни на Руском фронту, где су Савезници располагали великом надмоћношћу над непријатељем, операције се нису у то време развијале тако да су могле уливати неке утехе. Прва руска офанзива у Источној Пруској, у августу 1914 године, завршила се поразом код Таненберга, који је произвео на Савезнике тим тежи утисак, што ни ток великих битки у Пољској и Галицији није одговарао надама које су у њих полагане.

После победоносне Церске битке савезничке врховне команде су почеле реалније да гледају на своје балканске савезнике. Оне су увиделе да и утицај међусобног рада, не само великих снага на главним ратиштима на мале снаге на т.зв. споредним ратиштима, него и обратно, може да буде од кудикамо већег значаја но што су га дотле претстављале. То је баш у тој бици јасно дошло до изражаја. У њој су Срби потукли не само аустроугарску Балканску војску[2], која је била планирана за Српско-црногорски фронт, него и добар део аустроугарске 2 армије, која је, као највећа армија, била предвиђена на најопаснијем правцу у аустроугарском стратегиском развоју према Русима. Њеним првобитним груписањем према Србији, а у вези са тим и задоцнелим пребацивањем у Галицију, створени су битни предуслови за успешан преокрет у корист Руса у великим биткама у Пољској и Галицији у септембру 1914 године. Аустроугарска 2 армија је и доцније тешко осећала недостатак своје три дивизије које су биле задржане на Српском фронту.

Савезничке Врховне команде су врло брзо искористиле ово сазнање из Церске битке за своје акутне потребе. Не водећи много рачуна о унутрашњем стању српске и црногорске војске, које су се још од 1912 године трошиле и исцрпљивале у рату, препоручивале су, одмах по извојеваној победи на Церу, да Срби пренесу рат на непријатељско тле преко моћних граничних река, за чије савлађивање нису располагали ни материјалном опремом, ни довољним искуством. Само не-

[2] За аустроугарски званични назив „Balkanstreitkräfte“ употребљаваће се овај наш, иако нису потпуно подударни.

дељу дана после завршене Церске операције, 31 августа 1914 године, руска Врховна команда је скоро категорички захтевала од српске Врховне команде, да што пре предузме напад преко границе, углавном према северу. Радило се о растерећењу оба савезничка фронта који су се налазили у критичном стању, јер се притисак Немаца појачавао према Паризу, а битке у Пољској и Галицији су улазиле у решавајуће фазе.

У најкраћем времену, већ 3 септембра 1914 године, отпочеле су српско-црногорске снаге операције према Сарајеву, а 6 септембра и српска I армија преко Саве. Иако недовољно спремне, и поред свих опасности којима се излажу, оне су се одазвале позиву, руковођене једино жељом да се нађу благовремено Савезницима у помоћи. Доцније су се развиле операције, познате под именом „Битка на Дрини" и „Колубарска битка" које су се завршиле сјајном победом на Колубари тек у првој половини децембра 1914 године. Овде је српска Врховна команда први пут доказала своју високу свест за заједничке интересе, а српски и црногорски народ спремност да се за њих до крајности заложе. То се, као што ћемо видети, манифестовало и у њиховом држању у првом периоду 1915 године, па чак и у врло критичним ситуацијама у току потоње непријатељске офанзиве.

Иако су славне победе на Церу и Колубари навеле савезничке врховне команде да правилније оцењују утицај српско-црногорских операција на развој својих операција, оне их нису побудиле и да темељније сагледају велики значај географског положаја Србије и Црне Горе, а нарочито Србије. Он им је очигледно нудио веома погодне стратегиске и политичке могућности у перспективном развоју операција на главним ратиштима, какав се могао јасно назрети већ крајем септембра 1914 године. Овако шире схватање стратегиске улоге Србије и Црне Горе у оквиру рата као целине могло их је навести да благовремено ојачају Српско-црногорски фронт и са њега поведу заједничке операције према ослабљеном непријатељу ујесен 1914 и упролеће 1915 године, које су могле имати веома крупне последице. Таква би их оцена свакако навела

на то да уложе све могуће напоре за спречавање непријатељу да овлада Србијом и Црном Гором.

Међутим, десило се нешто што веома изненађује. Савезничко политичко руководство много је брже и правилније схватило овај географско-стратегиски значај Србије и Црне Горе него војно. Ово последње је упорно одбијало да предузме војне мере које су се неминовно постављале чим су се обелоданиле немачке намере за проширење рата на Балкану. Несагласности у мишљењима и делању савезничког политичког и војног руководства по питањима Српско-црногорског фронта задавале су српском и црногорском руководству у рату 1915 године нарочите тешкоће. Чим је уочило нове немачке намере на Балкану, савезничко политичко руководство је укључило Србију и Црну Гору интегрално у свој делокруг и битно је утицало, покаткад скоро на императиван начин, не само на њихове чисто политичке одлуке, него и на оне које су спадале у област војног делања. Насупрот томе, савезничко војно руководство је скоро до последњег момента сматрало да Србију и Црну Гору може, као 1914 године, препустити самим себи. Оно је губило из вида да су се прилике у 1915 години сасвим измениле и да се сада не ради о српско-аустроугарском судару и њиховим посебним интересима него о крупним стратегиским потезима Немачке баш против Сила споразума, а то је Немачка могла извести само преко поражене Србије.

Сасвим друго гледиште владало је у Немачкој о балканском проблему.

Немачки Генералштаб је још у мирно доба придавао велики значај балканским државама у случају да дође до рата на два фронта. Ово гледиште су 1914 и 1915 године заступала оба начелника Штаба немачке Врховне команде, Молтке млађи и Фалкенхајн[3]. Они су одмах уочили све користи ако би им успело да ове државе увуку у рат на своју страну. Притом су рачу-

[3] „Der Weltkrieg 1914—1918“ (Светски рат 1914—1918), књига IX, стр. 148, званично дело бившег немачког Генералштаба. Убудуће, употребљаваће се скраћеница СР.

нали колико са повећањем потенцијала у људству и материјалу толико и са предношћу која им се нудила из географско-стратегиског положаја ових земаља. Њихово политичко и војно руководство је још у миру чинило крајње напоре да придобије Турску, Бугарску, Румунију, па и Грчку на своју страну. Са Србијом и Црном Гором немачко руководство је рачунало — слично Хитлеру 1941 године — као са природним противницима, чији се отпор мора насилно савладати пре но што се приступи извођењу далекосежних планова преко Балкана. Тај задатак је био препуштен Аустро-Угарској, пошто га је њено руководство сматрало неком врстом свога аманета, који не треба ни с ким да дели.

Међутим, српска победа на Колубари учинила је нагли преокрет у односима Централних сила према Балкану. 14 децембра 1914 године, док још није био потпуно ни упознат са бедним исходом Поћорекове офанзиве, стари немачки стручњак за Балкан и саветник Турске, маршал Голц[4], долазећи из Цариграда наваљивао је одмах на немачку Врховну команду:

> „да се против Србије употребе немачке трупе, јер сама Аустро-Угарска очигледно неће с њом изаћи на крај. Војна на Источном фронту застаће на Висли исто онако као и она на Западном фронту. Тада може бити од одлучујућег утицаја на даљи ток рата ако успемо да придобијемо неутралне балканске државе за себе.“[5]

Од тог времена руковођење политичким и војним пословима на Балкану са Аустро-Угарске прелази на Немачку.

Немачка Врховна команда није могла одмах приступити извршењу савета маршала Голца, јер је ситуација и на Западном и Источном фронту била исувише мрачна, а њене снаге потпуно ангажоване. Осим тога, требало је снажно подржати аустроугарског савезника, како код њега не би наступио потпун слом.

---

[4] Познати сарадник на турским плановима у Балканском рату 1912 године.

[5] СР IX 147.

Па, ипак, Фалкенхајн није, већ од јесени 1914, никада губио из вида балкански проблем. Он је одмеравао сваки повољан моменат неке оперативне перипетије на Западном и Источном фронту да би утврдио да ли постоји икаква могућност одвајања потребних снага за уништење српског отпора који га је спречавао да се приближи коначном решавању балканског, а у вези с тим, и азиског проблема. Њему није била толико важна окупација целог српско-црногорског простора, нити потпун пораз њихових војски. Он би се задовољио и са Неготинским округом, а у најбољем случају, простором који би му обезбедио коришћење комуникације Београд—Ниш—Софија.

Рат на Балкану 1914 године, иако се изводио код обе противничке стране у оквиру политичких савеза, ипак није имао у војном смислу карактер правог коалиционог рата. Аустро-Угарска је, из неке суревњивости, стално избегавала да свог немачког савезника упозна тачно са својим намерама, плановима, јачином ангажованих снага, па и са верним током операција на Балканском ратишту. Она га је изводила искључиво са својим снагама[6]. Немачка Врховна команда, која је прећутно претстављала извесно заједничко врховно руководство, није имала никаквог утицаја на ово ратиште. Она је рачунала да ће Аустро-Угарска сигурно сломити отпор Србије и тиме створити жељену ситуацију за развој њених далекосежних планова.

Коалициони карактер рата 1914 године у Србији и Црној Гори изражавао се у безначајној материјалној помоћи коју су им Савезници упућивали, али се састојао углавном у молбама или сугестијама Савезника (о наређењима није могло бити ни говора, пошто није постојало никакво заједничко руководство) да Срби и Црногорци предузму офанзивне операције ради олакшања ситуације Савезника.

---

[6] Један немачки батаљон, који се налазио у миру као међународна посада у Скадру, учествовао је приликом свог транспортовања за Немачку, у почетку рата, у нападу на Панос, код Вишеграда. То је требало да покаже неутралним балканским државама солидарност Немачке са аустроугарском политиком на Балкану.

Пошто се Фалкенхајн, после Колубарске победе, уверио да мора, и поред бројне надмоћности непријатеља на Западном и Источном фронту, ангажовати немачке снаге и у рату на Балкану, одлучио се да га изведе у виду стварног коалиционог рата. Он је био свестан да није довољна само ратна репутација Немачке, па да јој обезбеди врховно војно и политичко руководство код њених савезника, које је сматрао неопходним условом за успех оваквог рата, него је било потребно да она учествује и са одговарајућим снагама у њему. На тој основи он их је првенствено задобио и за учешће у коалиционом рату и за потчињавање немачком руководству. Он је, поред тога, био свестан и других тешкоћа које су скопчане са коалиционим ратовима уопште, а нарочито под датим околностима, где се политичка и војна ситуација често мењала. Требало је уочити и искористити најзгодније време да се приступи извођењу напада. Зато су морали бити припремљени планови који су се често мењали, али који су се увек прилагођавали стварним могућностима. Фалкенхајн, притом, није никада губио из вида главни циљ, те су тако стално вршене основне припреме које су могле убрзати извођење намераваног напада.[7]

Ови напори су имали потпун успех. Фалкенхајн је притом показао више еластичности и умешности, него што му се, иначе, према нашем мишљењу, с правом приписује. За напад су били обезбеђени веома повољни политички услови на Балкану. Операциски план је био благовремено, конкретно и заједнички утврђен. Командовање је било обједињено под немачком Врховном командом и под највишом извршном немачком командом. Била је осигурана бројна и материјална надмоћност над непријатељем с којим се у прво време могло рачунати, а стање припрема омогућавало је брз прелаз на извршење напада. Тиме су били испуњени, као ретко када у историји, сви услови за успешно извођење овог стварног коалиционог рата.

[7] Зато је немачка Врховна команда имала сталну комисију у штабу аустроугарске главне команде за Балкански фронт, која је вршила самосталне припреме, а притом пратила и рад ове.

Односи између Србије и Црне Горе с једне и Савезника с друге стране нису ни у рату 1915 године, скоро до пред сам почетак непријатељске офанзиве, постали приснији но што су били 1914 године. Савезничко војно руководство стално се надало да ће својим успешним операцијама на другим ратиштима решити и проблеме који су се постављали на Српско-црногорском фронту и који су се непосредно тицали Србије и Црне Горе. У том смислу оно је, све до јула 1915 године, желело да се и операције српске и црногорске војске управе више према тим плановима но што је то било у складу са безбедношћу Србије и Црне Горе и оперативним потенцијалом њихових војски. Кад се јасно разоткрила намера Немачке да их нападне, Савезници су отпочели да се озбиљније баве њиховом непосредном одбраном. Иницијативу су сада имала политичка руководства, којима се има захвалити што су у том циљу и војна руководства предузела извесне војне мере. Али, све се то одвијало споро и без неког јасно одређеног и заједнички утврђеног плана. Тако се и десило да је непријатељски удружен и добро организован напад уследио када на српско-црногорској страни нису биле устаљене ни најелементарније основе за успешно извођење неког коалиционог рата. Није било образовано ни заједничко руководство, нити су били тачно одређени величина савезничке снаге, место ни време њиховог пристизања, па, природно, није могао постојати ни неки конкретно разрађен заједнички операциски план. До њега се није дошло ни до краја рата. Уместо тога, српској Врховној команди, чија је војска[8] имала да поднесе скоро сав терет непријатељске навале, достављана су од разних савезничких руководстава неодређена обавештења о упућеној помоћи, што се често није показало тачно и чињене су јој сугестије у погледу њеног рада које нису одговарале датој ситуацији. То јој је у највећој мери отежавало слободно опредељивање у тешкој ситуацији, у

[8] Српска Врховна команда заступала је углавном према Савезницима заједничко стање српске и црногорске војске, те овде и у сличним излагањима треба увек подразумевати и ову последњу.

којој се и иначе налазила. Стога се неминовно намеће питање, да ли су незгоде које је Србији и Црној Гори донело такво држање Савезника, биле мање од користи коју су српска и црногорска војска имале од ефективне савезничке сарадње у овом рату?

У сваком случају, *1915 година показује пример: на противничкој страни ретко темељно припремљеног и успешно руковођеног*[9], *а на нашој страни скроз неуспелог коалиционог рата. И само у оквиру тих сложених односа може се, према нашем мишљењу, правилно проучавати и ценити и српско-црногорски рад у њему.*

Временски и по карактеру војног деловања рат Србије и Црне Горе 1915 године састоји се из два изразито одвојена периода. Први је од друге половине децембра 1914 до почетка непријатељске офанзиве 6 октобра 1915 године. Он у суштини претставља борбено затишје у извесном виду рововске војне и са, њој карактеристичном, борбеном делатношћу. У исто време стварани су планови и вршене сталне припреме за веће па и решавајуће офанзивне операције, чим би их омогућио развој опште ситуације. Други период обухвата непрекидне дефанзивне и офанзивне операције до краја самог рата. Тога смо се реда придржавали у овој обради, указујући у другом периоду и на све важније узроке који су произлазили из првог периода.[10]

---

[9] До 21 децембра 1915 године.

[10] У овој књизи извршену поделу градива овог рата не треба сматрати дефинитивном. Она ће се усталити тек после његове свестраније обраде.

ПРВИ ПЕРИОД

БОРБЕНО ЗАТИШЈЕ
ОД ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ ДЕЦЕМБРА 1914 ДО ПОЧЕТКА НЕПРИЈАТЕЉСКЕ ОФАНЗИВЕ 6 ОКТОБРА 1915

ПРВИ ДЕО

РАЗВОЈ ВОЈНО-ПОЛИТИЧКЕ СИТУАЦИЈЕ ОД ПОРАЗА АУСТРО-УГАРСКЕ У ДЕЦЕМБРУ 1914 ДО УЛАСКА БУГАРСКЕ У САВЕЗ СА ЦЕНТРАЛНИМ СИЛАМА 6 СЕПТЕМБРА 1915 ГОДИНЕ

I

ВОЈНО-ПОЛИТИЧКА СИТУАЦИЈА КРАЈЕМ 1914 И ПОЧЕТКОМ 1915 ГОДИНЕ

— Скица бр. 1 —

1

ГЛАВНА РАТИШТА

На основу постигнутих резултата и стеченог искуства како на Западном тако и на Источном фронту обе зараћене стране дошле су крајем 1914 године до горког сазнања да је тешко и сагледати крај рата и да су се мирнодопске претпоставке, да ће се овај рат решити у једној или две-три узастопне војне (кампање) са неколико великих битки показале погрешне. Овај је рат већ у првом полугођу свога трајања обиловао, као никада дотле, и великим и разноврсним операцијама, као и бројним, огромним и крвавим биткама. Милионите војске, које су уведене на ратишта, претрпеле су дотле невиђене губитке у ратној историји. Припремљене материјалне резерве исцрпљивале су се неочекивано нагло и код оних велесила, као што су Немачка и Француска, које су се деценијама најинтензивније припремале за овај судар. Немачка је у септембру 1914 године, после пораза на Марни, покопала велику наду да ће у брзом замаху операција сломити западне непријатеље и тиме се ослободити страшне ситуације да рат води на два фронта. С друге стране, Силе споразума су се разочарале у очекивању да ће велика руска офанзива, названа „руским ваљком", која је трајала од септембра и која је по својој масовности и просторности спадала у највеће ратне подухвате у историји, довести до пресудних резултата, пре свега до слома Аустро-Угарске,

којој су Церска и Колубарска битка убиле сваки војни углед у иностранству.

Уместо брзих решења, очекиваних с обе противничке стране, Западни фронт се „заледио“ у непрекидним рововима од Северног Мора на линији Нијепор — Компијењ — Верден — Понт-а-Мусон до швајцарске границе, а сличан изглед постепено је попримио и Источни фронт на граници Источне Пруске, који је даље ишао линијом Полоцк — Скјерњевице — р. Нида — Тарнов — Горлице, где се наслањао на гребен Карпата до румунске границе. За овај последњи део фронта нису, изгледа, били потребни никакви ровови, јер се претпостављало да ће његов природни бедем, у вези са тешко пролазним земљиштем ван ретких комуникација, кочити у њима сваку већу тактичку и оперативну делатност. На 60 км у позадини свог фронта, у Галицији, Руси су још увек опсађивали највећу аустроугарску тврђаву Пшемисл, са посадом од неких 120.000 људи, услед чега се аустроугарска војска још више исцрпљује предузетим операцијама за њено ослобођење.

Стратегиска безнадежност на крају 1914 године веома очигледно се одражава и у односу целокупних снага. На Западном фронту ни Савезници ни Немачка нису располагали ни снагама ни средствима који су били потребни за савлађивање ојачане одбране у позициској војни. У немачким војним врховима су се појавила мишљења да је пропао Шлифенов план по коме је најпре требало изборити решење на Западном фронту, услед чега га сада треба тражити на Источном. За ту сврху би се снаге на Западном фронту имале смањити до крајњих граница и с њима ојачати Источни фронт. Немачка Врховна команда није се на то одлучила него се надала да ће на Западу ипак пре доћи до главног решења. Ово гледиште упорно је задржао Фалкенхајн све до своје смене 1916 године, када су његови наследници, Хинденбург — Лудендорф, пошли другим путем. Међутим, развој догађаја је приморавао и Фалкенхајна да све веће снаге упућује на исток, услед чега је дошло до најгорег решења, тј. да су му снаге

на оба фронта биле скоро стално подједнаке јачине[1]. Тако је крајем 1914 године на Западном фронту стајало 107 савезничких пешадиских дивизија према 95½ немачких, на Источном и Српско-црногорском фронту око 120 руских и српско-црногорских према 102½ аустроугарско-немачке дивизије[2].

Али, праву слику рата 1914 године пружају тек страшни губици које су противничке снаге претрпеле. Немачка је ушла у рат са око 2½ милиона људи у оперативним јединицама и њени су губици, до краја 1914 године, износили скоро милион људи[3]. Слично стање је било и у Француској. У Аустро-Угарској је стање било још горе. Она је до краја године упутила на оба фронта — Источни и Балкански — око 2,300.000 људи, а губици су износили око 1,300.000 људи. Руски губици су били приближни аустроугарским. Релативно су највише страдали кадровско људство и активни официрски кадар.

Овакви губици су изменили унутрашњу структуру свих војски, сем енглеске, која се налазила тек у свом почетном развоју. Аустроугарска војска је тада била „стварно сагорела скоро у шљаку и постала је милициска војска", пише њена званична историја[4], а у децембру 1914 године немачки начелник Врховне команде, сам Фалкенхајн, даје оцену о својој војсци која је тада стајала на непријатељској територији и однела толико блиставих победа као ниједна друга, „да је она разбијени инструмент с којим се не могу више водити никакве отсудне операције и да се треба радовати ако јој успе да се одржи на свим фронтовима"[5]. Он је истовремено предлагао да се исход из ситуације потражи закључењем сепаратног мира са Русијом, иако

---

[1] Ово му немачки критичари убрајају у највећу грешку и у томе гледају један од главних узрока немачког коначног пораза.

[2] CP VI 445.

[3] CP IX 369.

[4] „Österreich-Ungarns letzter Krieg 1941—1918" (Последњи рат Аустро-Угарске 1914—1918), књига II, стр. 30. Убудуће, употребљаваће се скраћеница ПРАУ.

[5] CP IX 415, 441.

је било јасно да је до њега тешко доћи, како због релативно повољне руске ситуације у Галицији и српско-црногорске на Балкану, тако и због уговора који је, већ 4 септембра 1914 године, закључило опрезно политичко руководство Сила споразума у Лондону, у коме су се сви учесници међусобно обавезали да неће прихватити никакве сепаратне мировне понуде.

Врховна државна руководства свих зараћених земаља одлучила су и поред свих ових огромних жртава, појединачних колебања и тешких услова за повољан развој рата, да га најенергичније продуже, искоришћујући до максималних граница сав живи и материјални потенцијал својих народа, не пренебрегавајући никакво средство ни прилику да противника ослабе и себи обезбеде позитивно коначно решење. У проређене војске масовно су увођене допунске јединице које су их не само попуниле, него и омогућиле да прошире своје формације, тако да се број јединица временом скоро удвостручио према оном у почетку рата. Привреда је преоријентисана првенствено на ратне потребе. Тако је рат редовних војски све више прерастао у Голцов рат „наоружаних народа", а постепено је попримао и облике Лудендорфовог „тоталног рата".

Решеност да се не пропусти ниједна прилика која је нудила иоле веће стратегиске изгледе на успех, навела је и руско и аустроугарско војно руководство да, још у децембру 1914 године, баце своје, од последњих операција неодморене, непопуњене и несређене јединице у Карпате, за које су њихови генералштабови у мирно доба сматрали да не могу доћи у обзир за употребу већих снага. Тако су руско и аустроугарско војно руководство отпочели битку која је трајала четири страшна зимска месеца. Ангажоване снаге постепено су се пењале на преко 100 дивизија. Никакво важније решење није изборено, али су се губици оба противника пели на скоро два милиона. Ова „Зимска битка у Карпатима" утицала је и на ситуацију осталих фронтова, па, као што ћемо видети, у великој мери и на српско-црногорску.

Но, од пресудног, иако посредног значаја за српско-црногорску судбину 1915 године имао је развој

ситуације на мору. Већ у првим месецима рата, Енглеска је, захваљујући доминацији коју је имала заједно са осталим савезницима на свим морима, отпочела са планским економским ратом против Централних сила. Она је настојала да им онемогући поморски увоз из неутралних земаља и колонија оних сировина које су им биле потребне за ратну индустрију, а доцније и за исхрану становништва. Неодмерене реакције Немаца (употреба подморница, крстарица итд.) да отклоне ову опасност убрзале су примену све оштријих видова овог рата од стране Енглеза. Тако је већ у новембру 1914 године британска влада прогласила Северно Море за ратну територију и затворила минским појасем пролаз између Шкотске и Норвешке, приморавајући тиме све трговачке бродове чак и неутралних немачких суседа да прођу кроз Канал Ламанш, у коме је било лако вршити њихову контролу. Економска блокада је код Централних сила изазвала разне напоре да осујете ове намере Сила споразума. Као једну од првих мера оне су сматрале да треба обезбедити везу преко Балкана са осталим светом, пошто је веза преко Италије била недовољна, а према држању италијанске владе, и несигурна. Зато је било неопходно да, милом или силом, обезбеде кроз балканске земље тај пут који им је могао ублажити последице блокаде. С друге стране, Силе споразума су тежиле да ове земље привуку на своју страну или бар да их приволе на благонаклону неутралност. Оба противничка блока развила су најживљу политичку активност да балканске неутралне државе и Италију што пре придобију на своју страну. Оне су се надметале у обећањима и наградама онима које се буду за њих определиле.

2

УЛАЗАК ТУРСКЕ У РАТ И ЊЕГОВЕ ПОСЛЕДИЦЕ

Пред рат 1914 године, и Енглеска и Немачка чиниле су велике напоре да привуку Турску у своју интересну сферу. Турска се међутим колебала. Она је реорганизацију своје војске препустила немачким ин-

структорима, а реорганизацију флоте енглеским стручњацима. После Сарајевског атентата Турска је покушала да се прикључи Силама споразума, али није успела, вероватно зато што Русији није било стало до таквог савеза, јер би тај савез кочио остварење њених давнашњих аспирација на турске територије.

Немачка је искористила тај став Савезника да привуче Турску на своју страну. Док су се све неутралне државе уздржавале да уђу у рат пре но што јасније не сагледају перспективе великих судара који су били у току, Турска је већ 2 августа 1914 године приступила Централним силама. Међутим, пошто је земља била још неспремна за рат, односи са Бугарском непречишћени, а постојала је и бојазан од брзог напада Русије, уговор је држан у тајности. Турска је, штавише, 3 августа објавила да ће одржавати неутралност под оружјем. Али, већ 27 септембра 1914 године, пошто је примила у свој састав две немачке крстарице које су се склониле у Цариград и предала команданту немачких крстарица руководство над својом флотом, Турска је затворила пролаз бродовима кроз Дарданеле, што је највише погађало Русију.

29 октобра 1914 године Турска је препадом своје на руску флоту у Црном Мору отпочела рат са Русијом. 31 октобра је прекинула дипломатске односе са Силама споразума, а 15 дана доцније објавила им је рат. Силе споразума су одговориле брзо на ове провокације и већ 3 новембра 1914 године бомбардовале Дарданеле с мора.

Овај наизглед споредан догађај још је више заплео ионако велику проблематику овог рата и на политичком и војном пољу. Немачка се надала да ће прилазак Турске повољно утицати на остале неутралне државе да јој приђу. Она је рачунала да ће преко Балкана, Кавказа, па и Црног Мора моћи ефикасно да угрожава руски јужни бок и изворе нафте у Бакуу и да ће прекинути најважнију везу Русије са Савезницима чији је она била главни снабдевач житарицама, а од њих опет зависила у погледу индустриских продуката, нарочито оних који су јој били потребни за

наоружање. Она се надала да ће преко Месопотамије, Арабије и Синајског Полуострва, што је све тада припадало Турској, и преко Персије која се непосредно граничила са Турском, моћи да пољуља главне стубове енглеског колонијалног царства у Индији и Египту и да тиме ослаби последице економске блокаде. Најзад, она је много полагала на углед султана као калифе, верског поглавара целог муслиманског света, и очекивала да ће његов проглас светог рата, „џихада", потстаћи муслиманске народе у Русији и народе под енглеском и француском доминацијом на побуну.[6]

Улазак Турске у рат пробудио је код Сила споразума успаване империјалистичке тежње које су им се нудиле распадом турске царевине, а због чега су се столећима међусобно гложили. Русија је одмах поставила своје захтеве за Цариградом, Јерменијом као и на повећање своје утицајне зоне у Северној Персији. Енглеска је била склона да подржава ове руске аспирације, али је тражила Месопотамију, луке Јафу и Аку, главни утицај у Јужној Арабији и проширење утицајне сфере у Јужној Персији богатој нафтом. Доцније се појавила и Француска са својим захтевима на Сирију и на утицајну сферу, у наслону на њу, до горњег Тигра.[7]

Према овако далекосежним политичким намерама образовали су се, одмах после ступања Турске у рат, на њеним границама у Азији и на мору, 1914 године, разни фронтови: Кавкаски према Русима; у Месопотамији, Арабији и на Синајском Полуострву према

---

[6] Интересантно је са овим упоредити сличне циљеве и измењене Хитлерове планове. Пошто није могао да рачуна на Турску као на савезника, Хитлер је предвидео операције у циљу њеног обиласка преко Кавказа и кроз Северну Африку преко Суеца, како би избио у остали део Блиског и на Средњи Исток. Он је веровао да ће таквим успешним операцијама изоловати Турску од копна, слично Југославији у марту 1941 године. При томе му је велики муфтија Јерусалима требало да послужи за искоришћење верског елемента, пошто султана више није било. Све те замисли дају се у разним варијацијама назирати и у неким садашњим тежњама.

[7] Први заједнички уговор о подели Турске склопљен је између Савезника у марту 1915 године. ПРАУ II 6.

Енглезима, и поморски према Дарданелима и на Црном Мору.

Савезници су били решени да што пре нападну и сломе Турску. Они су одмах отпочели са разматрањем ситуације и са преговорима о виду и тежишту операција, о снагама које је требало употребити, о улози флоте, претходним политичким припремама и разним другим питањима. Било је јасно да је један од битних услова за бржи успех тај да Турска остане изолована од Централних сила. То се могло постићи ако се спречи надирање Централних сила на Балкан. Та тешка улога је дотада лежала искључиво на Србији и Црној Гори. Приликом проучавања напада на Турску, Савезници су боље уочили значај ове улоге Србије и Црне Горе у дефанзивном смислу. Поједини њихови руководиоци такође су увидели да би се заједничким офанзивним операцијама њихових и српско-црногорских снага на Балкану најбрже решио не само рат са Турском, него би се преко њих могла успоставити и најефикаснија сарадња са Руским фронтом. Ово гледиште није, нажалост, усвојено и по њему су се поделили у два опречна табора не само француски и енглески државници, већ и стратези. Ова међусобна борба трајала је све до пробоја Солунског фронта 1918 године, а уносила је само још више колебања у, иначе, неодређене и несагласне савезничке планове о начину извођења рата на Балкану и Блиском Истоку, од чега су имали огромне штете сви Савезници, али највише Србија и Црна Гора.[8]

---

[8] За проучавање стратегиске проблематике на Балкану и Блиском Истоку изгледа нам корисно да изнесемо неке од најважнијих предлога који су до тог времена чињени за извођење рата против Турске.

— У новембру 1914 године тадашњи енглески министар за снабдевање, В. Черчил, предложио је да се Турска нападне, пре свега, на малоазиској обали, чиме би се турске снаге најлакше одвукле од Египта. Том приликом су чињени и други предлози, као например, да се изврши десант на Галипољско Полуострво у циљу што бржег заузећа Цариграда. („Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца“, књига VIII, стр. 345 и 346. Убудуће употребљаваће се скраћеница ВРС).

При крају 1914 и прекретници 1914/15 године, док су Савезници још водили преговоре о операциском плану, отпочеле су борбе на азиским фронтовима, првенствено на Синајском и Кавкаском. Савезници су са мора вршили бомбардовања застарелих турских обалских утврђења, али им нису нанели веће штете. Иако ове борбе нису имале још никаквих осетних резултата, оне су јасно указивале и Савезницима и Немачкој на велике војне тешкоће које је изазвао овај нови рат и

— У истом месецу генерал Франше д' Епере, командант француске 5 армије, која је била на фронту у Шампањи, поднео је својој влади нацрт плана за савезнички напад на Централне силе преко Балкана, пошто су се напади на стабилизованом Западном фронту показали нерентабилни. Пет савезничких корпуса, искрцаних у Солуну, имали би се прикупити у Србији на Сави и Дунаву, румунска војска у наслону на њих у Румунији, а српска војска лево, померивши се у Босну. Све три војске имале би да оперишу ка Будимпешти, куда је требало да буду упућени и руски напади. Рачунало се да ће оваква операција решити цео балкански проблем и да ће се њоме навући вероватно Грчка и Бугарска да се определе за учешће у рату на страни Савезника. (M. Larcher „La Grande guerre dans les Balkans" („Велики рат на Балкану"), стр. 41, 45. Убудуће, употребљаваће се скраћеница Ларше).

— Почетком јануара 1915 године француски министар правде Бријан предлагао је својој влади да се образује једна експедициона енглеско-француска армија од 300.000 људи, да се пребаци у нека пристаништа источног Јадрана и предузме снажну офанзиву заједно са српско-црногорском војском према Аустро-Угарској. Влада је усвојила идеју, али је француска Врховна команда изјавила да је неизводљива и од ње се потпуно одустало. О овом плану писао је и оправдавао га је после рата генерал Живко Павловић, присни сарадник војводе Путника, те се може претпостављати да су сугестије за овај план могле долазити и са српско-црногорске стране. (ВРС VIII 345, 346).

— Крајем јануара 1915 године енглески министар Лојд Џорџ предлагао је да се за напад на Аустро-Угарску преко Далмације или Македоније појачају српско-црногорске снаге на 1 милион војника. (Ларше 41, 45).

Било је и других предлога. Углавном, са енглеске стране, преовлађивала су мишљења да тежиште операција треба управити непосредно према Турској, првенствено за освајање Цариграда, док су француски предлози ишли за тим да се решење тражи у ширим операциским концепцијама у сарадњи са српско-црногорском војском посредно.

на опасне последице које је он могао имати за обе стране у случају да не доведе до брзог успеха.

Немачка се већ у то време увелико разочарала у очекивано побољшање своје војно-политичке ситуације уласком Турске у рат. Пре свега, њој се нису прикључиле ни Бугарска ни Румунија, јер су Колубарска победа и руске победе над Аустро-Угарском у Галицији и Карпатима биле исувише очигледне опомене за овакве крупне ризике, а без њих је корист од Турске већ била проблематична. Никакве успехе није донео ни проглас „Светог рата", а на азиским фронтовима Турци нису били у стању да привуку неке значајније непријатељске снаге да би се то повољно осетило на главним фронтовима. Али су се зато за Немачку убрзо појавиле незгоде у неочекиваном облику. Турска војска је била материјално потпуно неспремна за вођење рата. Наоружање је било недовољно, а што је најгоре, за постојећа артиљериска оруђа била је обезбеђена најминималнија резерва у муницији. Одаслати немачки официри су већ 1914 године утврдили да турска војска може, већ у 1915 години и при иоле јачем развоју операција, остати без артиљериске муниције. То би је могло нагнати да иступи из рата, што би Савезници свакако одмах искористили да у наслону на турску територију брзо овладају Балканом и одавде у заједници са Русима нанесу смртни ударац Аустро-Угарској[9], чијим би сломом и судбина Немачке углавном била решена.

Тако су ова недовољно уочена питања о дотуру муниције Турској и о њеном спасавању добила најкрупнији значај за саму Немачку. Румунија је кочила овакве транспорте кроз своју земљу и за Турску и Бугарску, коју је Немачка у то време такође морала да наоружава. Коришћење Дунава било је искључено, јер је Србија од Земуна до Оршаве владала његовом јужном обалом, а од Оршаве до Прахова заједно са Румунијом обема обалама. Како је Поћорекова јесења офанзива у Србији споро напредовала, зима се приближавала, а самим тим и могућност залеђавања Ду-

---

[9] СР IX 149.

нава, то је половином новембра 1914 године Фалкенхајн предложио Конраду да по једна немачка и аустроугарска дивизија заузму Неготинску област[10]. Али, ситуација на Руском фронту се убрзо заоштрила и Немци нису могли да одвоје ни ову једну дивизију. 15 децембра 1914 године на поновне вапаје Турске за муницијом, а пошто је Поћореков неуспех већ био очигледан, Фалкенхајн је нашао да би у крајњем случају могао дати три немачке дивизије за освајање Неготинске области, док би Конрад[11] имао да одвоји много више. Но, Конрад је изјавио да не може дати ништа. Остало је једино да се, под заштитом магле и ноћи, провуче Дунавом неколико бродова са муницијом до Бугарске, али су покушаји пропали услед будности српских обалских посада.

Тако се Турска налазила у то време у смртној опасности и један стратегиски правилно одабран и тактички умешно изведен удар могао ју је лако довести до слома.

Општа запажања. — У Немачкој и Аустро-Угарској се стално постављало питање да ли је увлачење Турске у рат било потребно, корисно или штетно за Централне силе. Гледишта су била различита. Према нашем мишљењу, само у случају да су Централне силе могле бити сигурне да Турска неће ући у рат на страни Сила споразума и да ће моћи да одржава строгу неутралност, овај рат је за Централне силе био штетан. Али, ако се морало рачунати да Турска може да ступи у рат на страни Сила споразума, за Централне силе није преостајало ништа друго но да је привуку уза се. Јер, ако Турска приђе Силама споразума, не би било никаквих тешкоћа да оне — милом или силом — увуку и све балканске државе у рат на своју стра-

[10] Одбрана би се свакако морала наслањати на планине Мироч — В. Гребен — Дели Јован, да би се обезбедио излаз на Дунав железничке пруге Карансебеш — Оршава.

[11] Конрад фон Хецендорф (Conrad von Hötzendorf) био је пре рата аустроугарски начелник Генералштаба, а у рату до 1917 године начелник Штаба Врховне команде, у којој је имао одлучујућу улогу. Своја значајна и код нас превођена војно-научна дела потписивао је обично скраћеницом „C.v.H.“.

ну. Према развоју опште ситуације 1914—1915 године Аустро-Угарска не би могла одолети нападу овако проширене Балканске коалиције а сломом саме Аустро-Угарске била би убрзо решена и судбина Немачке.

Из овога логично закључујемо да су Силе споразума, заведене империјалистичким стремљењима, учиниле једну од највећих грешака у Првом светском рату тиме што су одбиле Турску да им се прикључи или што нису бар обезбедиле њену благонаклону неутралност. Прве тешке последице овог пропуста осетили су Срби и Црногорци, али и Руси, којима је затварање Дарданела ускратило дотур веома потребне муниције. У овом поступку Савезника испољава се очигледна неусклађеност између политичких циљева и војних могућности да се они постигну.

3

ДРЖАЊЕ НЕУТРАЛНИХ СУСЕДНИХ ДРЖАВА

ИТАЛИЈА

Иако је била у такозваном Тројном савезу са Немачком и Аустро-Угарском, Италија је у почетку рата 1914 године, објавила неутралност, образлажући свој став тиме што је савез био одбранбене природе, а иступање Аустро-Угарске према Србији имало је чисто нападни карактер. Стварно, она се није могла тако лако ни упустити у рат са Енглеском и Француском, чије су флоте господариле Средоземним Морем, те су могле лако довести у питање не само могућност њеног снабдевања, које је и у погледу исхране било упућено на увоз морем, него су и војнички могле врло ефикасно угрожавати њену отворену обалу и прекоморске поседе. Правилно ценећи ову ситуацију и велике политичке супротности које су постојале између Италије и Аустро-Угарске, Немачка, па доцније и Аустро-Угарска, нису толико тежиле да увуку Италију у рат на своју страну, колико да она остане неутрална, и то благонаклоно неутрална, а тај би им њен став

добро дошао да ублаже незгоде економске блокаде.[12] Насупрот томе, Силе споразума су од учешћа Италије, нарочито у првим тешким месецима рата, очекивале велике користи.

У неизвесности која ће страна победити, Италија се уздржавала да се определи ма на коју страну. Али, руковођена својим »sacro egoismo«[13] она је настојала да и за такав свој став уцењивањем обе противничке стране обезбеди себи што веће користи при мировном уговору. Али, у томе није много успевала, јер су обе стране своја обећања условљавале њеним стварним ступањем у рат. Тако је Италија успела само да уз претходну приволу Савезника и прећутно одобрење Централних сила поседне, још 30 октобра 1914 године, острво Сасено, а крајем исте године и Валону.

БУГАРСКА

Одмах после Сарајевског атентата родила се жеља код бугарских властодржаца, са царем Фердинандом на челу, да ступе у рат и искале своју велику мржњу према Србији. Они су се надали да ће тиме повратити свој углед и појачати свој положај у народу који су изгубили како услед пораза 1913 године, тако и услед неудовољених територијалних прохтева Букурешким миром.

Већ 24 јуна 1914 године, на дан предаје аустроугарског ултиматума Србији, бугарска влада је изјавила у Берлину жељу да приђе Тројном савезу. Бојећи се да овим приласком Бугарске не отера Румунију и Грчку у противнички табор, Немачка се уздржала да одмах прихвати ове бугарске сугестије, а Бугарска је тада објавила само неутралност[14]. Како је Бугарска схватала ову неутралност најбоље се види из изјаве

---

[12] Данас је опште мишљење да је и Хитлер могао имати веће користи од Италије да је на то ограничио свој однос према њој. Од њене војне сарадње имао је свакако много мање користи но што је очекивао.

[13] „Свети егоизам“, кога је јавно министар-претседник Саландра, 11 децембра 1914 године, признао за своје гесло. ПРАУ II 7.

[14] СР IX 137.

коју је дао, приликом надирања аустроугарских трупа у Србију, крајем новембра 1914 године, шеф Демократске странке, која је била више русофилска и у опозицији према изразито германофилској влади:

„Владина већина мора да има за циљ уједињење бугарских народа. Овај циљ може бити постигнут или ратом, или одржањем строге неутралности. Ни народ ни његове вође не желе рат. Али, дужност је владе да обавести народ да рат може постати неизбежна потреба. Према томе, ситуација изискује извесну опрезност. Јер, ако би рат постао потребан, онда се он не би смео водити у правцу који би био у супротности са идејом уједињења Бугара. Одржање неутралности, која би донела огромну корист неким суседима Бугарске и неким великим силама, не сме ослободити владу од облигатне дужности да отпочне преговоре са ратујућим странама.“[15]

Поћорек је, као што је познато, правдао стално померање својих операциских циљева према истоку (на Колубару, па на вододелницу Саве и Дунава и најзад ка Великој Морави) и тиме што је рачунао да ће привући Бугаре у рат против Србије. Аустроугарска влада није га никако, а њена Врховна команда само у почетку, кочила у овим великим и, према датом стању, веома рискантним изменама првобитног операциског плана. Јасно је да су овакве тежње могле имати неког оправдања само у случају да је аустроугарско руководство имало неко обећање Бугарске да ће и она ступити у акцију против Србије, када се аустроугарски фронт буде довољно приближио бугарској граници. Свакако, оно је претпостављало да ће то бити у крајњем случају онда када „северно аустроугарско крило допре до железничке пруге Београд — Ниш“.[16]

Резултати рата при крају 1914 године, нарочито порази Аустро-Угарске у Србији и Галицији, учинили су Бугарску опрезнијом. Сем тога, Силе споразума су је, крајем децембра 1914 године, упозориле да ће штитити Србију и Грчку против сваког њеног напада, а за одржање неутралности обећавале су јој по свршетку рата територијалне компензације у Македонији и тур-

[15] ВРС VIII 31.

[16] ПРАУ I 604.

ској Тракији. Бугарска је остала неутрална, али су њени властодршци били очигледно наклоњени Централним силама. То се видело и по томе што је преко своје територије пропуштала превоз ратног материјала за Турску. Њена службена пропаганда дириговања је тако да велича немачке победе, да припреми сарадњу са Турском; а пре свега, да распирује мржњу против Србије и оживи жеље у народу за освајање Македоније, где су упућиване банде за извршење разних саботажа које су образоване у Бугарској. Њен цар, бивши официр и један од највећих велепоседника Аустро-Угарске, и њему одани властодршци и кругови, само су вребали згодну прилику да уђу у рат на аустро-немачкој страни.

ГРЧКА

Између Србије и Грчке постојао је уговор о савезу из 1913 године, по коме је Грчка била обавезна да, у случају напада Бугарске на Србију, одмах пређе на њену страну. 25 јула 1914 године српска влада је упутила питање грчкој влади, да ли Србија може рачунати на грчку помоћ, ако је нападне Аустро-Угарска или Бугарска. Претседник грчке владе, Венизелос, одговорио је следећег дана да се нада да ће се рат са Аустро-Угарском избећи, али, ако избије, одлука ће се донети на основу конкретних чињеница „водећи притом рачуна о ефикасности наше помоћи“[17]. У случају напада Бугарске на Србију, он је изјавио да је решен да предложи краљу и влади, да се „одупре целокупном нашом снагом против Бугарске у циљу отклањања сваке бојазни Србије од бугарске опасности и у циљу обезбеђења тековина Букурешког мира“.[18]

После објаве рата Србији од стране Аустро-Угарске, Венизелос је, 2 августа 1914 године, изјавио српској влади да ће Грчка одржавати пријатељску неутралност према Србији, увек спремна да одбије сваку агресивну намеру Бугарске на Србију. У том

[17] ВРС VIII 32.

[18] Исто.

циљу она ће предузети мере да олакша мобилизацију како је не би Бугарска предухитрила. Неучествовање Грчке у рату с Аустро-Угарском образложавао је тиме, што би ова могла да нападне Солун, који је неопходан и за снабдевање Србије. Сем тога, својим прераним уласком у рат, Грчка би ослабила своје снаге које су јој потребне да би у правом моменту неутралисала евентуалну бугарску агресију.

У овакав пријатељски став грчке владе, са Венизелосом на челу, Србија је имала пуно поверење, јер је он био природна последица њихових политичких односа, утврђених и опробаних у последњим ратовима. Сем тога, између Грчке и Бугарске је постојала затегнутост још из Другог балканског рата, јер је Бугарска стално имала аспирације према Солуну и грчкој Тракији. Грчка је са Турском имала многа нерешена питања у Малој Азији и на Егејским Острвима, која су стварала непрекидне међусобне трзавице и одржавала напетост између њихових народа. Најзад, грчки стратегиско-географски положај и недовољна производња житарица упућивали су Грчку, слично Италији, да се наслања на Силе споразума које су владале Средоземним Морем и које су јој могле пружити сигурну економску подршку.

Немачка је имала свог моћног поборника у краљу Константину, чија је жена била сестра цара Виљема II, који је са њему приврженим круговима, нарочито војним, очигледно заступао немачке интересе. То је омогућило да Атина постане важан обавештајни и пропагандни центар Немачке, што је и Србија веома штетно осећала на себи. Када је Турска ступила, у октобру 1914 године, у рат на страни Централних сила, Немачка је убеђивала Грчку да је Турска неће напасти и да Бугарска неће сада интервенисати и препоручивала је и њој да остане пострани, па „чак и у случају да Бугарска доцније нападне Србију“. Да би и у овом случају могла остати неутрална, саветовала јој је да што пре и што више олабави своје везе са Србијом.[19]

---

[19] Исто 34.

Односи између Србије и Румуније били су пријатељски, јер је Румунија, приликом напада Бугарске на Србију јула 1913 године, интервенисала преласком својих снага преко Дунава у Бугарску, чије је наступање ка Софији допринело да се Други балкански рат брзо сврши на штету Бугарске. Букурешким мировним уговором Румунија је добила извесне бугарске области у Добруџи, чиме је, као и Србија, навукла мржњу Бугарске.

С друге стране, Румунија је била, већ од 1883 године, уговором везана уз Централне силе. Стварно, овај савез је већ у мирно доба увелико изгубио свој практични значај услед насилне мађаризације румунског народа у Угарској. То се показало јасно у Другом балканском рату, када се Румунија определила против Бугарске, коју су подржавале Немачка и Аустро-Угарска. Русија је користила аспирације Румуније на аустроугарске територије да би је увукла у рат на своју страну. Али, Румунија је имала територијалне аспирације и према Бесарабији која је припадала Русији, и према Буковини која је припадала Аустрији, на коју је опет рефлектирала и Русија. Увиђајући да неће моћи ниуком случају да постигне све своје политичке циљеве, Румунија је све више тежила да осигура за себе првенствено мађарске територије, где је живело око 4 милиона Румуна. Притом је рачунала да присвоји цео Банат, чему се противила и Русија, пошто би то ишло на уштрб оправданих захтева Србије за јужним Банатом, где је преовлађивао српски живаљ. Русији је ипак успело да, уз извесне уступке у Буковини и енглеску финансиско-економску подршку, одржи присне везе са Румунијом у сталној нади да ће она у згодном моменту ући у рат на страни Сила споразума.

Односи Румуније са Централним силама били су много компликованији. Мађарски властодршци су имали несразмерно велик утицај у спољној политици Монархије и они нису хтели ни да чују о уступцима своје територије ма за какве заједничке интересе. Али, док је Аустро-Угарска изгубила наду на војну сарадњу

са овим формалним савезником, Немачка се до крајности напрезала, ослањајући се на румунску династију која је била немачког порекла, затим на кругове који су јој били потпуно привржени, као и руско-румунске супротности у територијалним аспирацијама, да придобије Румунију или на своју страну, или бар за благонаклону неутралност.

Главни значај Румуније лежао је у њеном географско-стратегиском положају у односу на обе противничке стране, иако су за Централне силе и економски извори, нарочито нафта, имали велику привлачност. Румунија је улазила дубоко на исток према Украјини и Црноме Мору и пружала је Централним силама, већ у почетку рата, веома погодну базу за извођење врло опасних операција у дубљу позадину руских снага развијених према Галицији и у Пољској. Таква опасност није постојала у почетном распореду за аустроугарске снаге, пошто је њихово крило било повучено из Буковине и истакнутог дела Источне Галиције више на запад и наслоњено на гребен Карпата, који су отежавали обухватне операције из Румуније. Али, при померању Источног фронта на исток или запад бочни положај Румуније се све више истицао на штету једне или друге стране. Румунија је у војном савезу, било са Централним силама или Силама споразума, могла имати, већ услед географско-стратегиског положаја, одлучујући утицај и на развој догађаја на Балкану, па и на судбину Србије 1915 године.[20]

С друге стране, географско-стратегиски положај Румуније био је веома осетљив и за њу саму. Ако би се нашла на страни Русије, када би ова била потиснута на исток, њена је територија могла бити лако обухваћена, па и сасвим изолована, као што су доказали догађаји 1917 године. Ако би се, пак, нашла на страни Централних сила, када се њихове снаге повлаче према западу, као на прекретници 1914/15 године, Русија је Румунију могла довести у сличну опасну ситуацију.

[20] При нападу на СССР 1941 године Немци су извукли велике користи из овог географско-стратегиског положаја Румуније.

Из ових разлога је Румунија од почетка рата заузела став неутралности и задржала га, и поред непрекидног спољног притиска с обе противничке стране све до 1916 године, очекујући стално такву општу ситуацију, која ће јој пружити потпуну гаранцију за лак и сигуран успех у рату. Због ове претеране опрезности она је пропустила да искористи најзгодније прилике које су могле бити од највећег значаја за развој догађаја и које би је спасле катастрофе, која ју је на крају ипак снашла.

АЛБАНИЈА

Када је избио рат између Србије и Аустро-Угарске, немачки принц Вид, који је био изабран за албански престо, напустио је Албанију и у њој је завладала анархија. Есад-паша, муслимански Албанац, успео је да се наметне за господара Албаније, иако га Маћа и Северна Албанија нису хтеле признати. Он се држао уз Силе споразума и у Србији је гледао природног савезника.

Чим је, у октобру 1914 године, Турска ступила у рат, турски и аустроугарски агенти организовали су побуне у Албанији с намером да протерају Есад-пашу и доведу на власт своје људе помоћу којих би спроводили нападе на позадину Србије и Црне Горе. То је приморавало Србију и Црну Гору да стално одржавају јаче посаде према албанској граници.

4

СРПСКО-ЦРНОГОРСКО-АУСТРОУГАРСКО РАТИШТЕ

СИТУАЦИЈА АУСТРОУГАРСКЕ ВОЈСКЕ

— Скица бр. 2 —

Састав и стање. — После свога пораза у Србији децембра 1914 године аустроугарска Балканска војска је отступила иза границе, тражећи заштиту моћних баријера Дунава, Саве и Дрине за своје ослабљене и измучене јединице. Дотадашњи командант Балканске војске генерал Поћорек и његов начелник штаба смењени су. За новог команданта Балканске војске, а

уједно и 5 армије[21], именован је, 23 децембра, генерал надвојвода Еуген. У састав Балканске војске су углавном ушле све трупе дотадашње 5 и 6 армије. За начелника штаба одређен је генерал Алфред Краус, дотадашњи командант Комбинованог корпуса, који се на овом ратишту показао најспособнијим аустроугарским генералом. Он је стварно вршио командантску дужност, пошто је надвојвода Еуген заузимао положај више из династичких обзира него на основу својих војничких способности. Ускоро је за команданта Босне — Херцеговине и Далмације[22] постављен генерал Саркотић, примивши једновремено и дужности шефа земаљске владе у Сарајеву.

У току 1914 године Аустро-Угарска је ангажовала на Српско-црногорском фронту око 711.000 људи, од којих 447.000 наоружаних пушком. На крају 1914 године бројно стање последњих износило је свега 176.000, а број јединица, урачунавши и заштитне трупе речних токова, посаде утврђења и мобилне борачке снаге у Босни и Херцеговини, 260 батаљона, 33 ескадрона и 140 пољских батерија[23]. Али, од овог броја је само 160 батаљона са 91.000 бораца с пушком припадало оперативним јединицама, док је око 100 батаљона припадало ландштурму.[24]

---

[21] Као што је и Поћорек са својим штабом командовао Балканском војском и 6 армијом.

[22] Убудуће, употребљаваће се скраћеница БХД.

[23] ПРАУ II 9—12, 275.

[24] Аустриски и мађарски ландштурм претстављао је III линију војске, слично III позиву српске војске и био је предвиђен само за одбранбене задатке на сопственој територији. Како су се трупе II линије — аустриског домобранства (ландвер) и мађарског домобранства (хонвед) — и по намени и по квалитету потпуно изједначиле са онима I линије (заједничка војска), то је Аустро-Угарска ушла у рат без трупа II линије, али и без довољног резервног кадра I линије да би у рату формирала овакве јединице (у Србији назване „II позива“ иначе већином „резервне“). Већ од почетка рата Аустро-Угарска је била присиљена да приђе стварању јединица II линије на тај начин, што је постепено побољшавала квалитет ландштурмских јединица. Оне су најпре оспособљене за посадне задатке у и ван земље, затим за одбранбене на фронту, па тек напослетку за мобилне оперативне улоге (слично не-

Команданту Балканске војске били су непосредно потчињени:

— 5 армија са 8, 13, 15, 16 и Комбинованим корпусом са укупно 12 пешадиских дивизија;

— Група генерала Тамашија;

— командант БХД;

— Група „Банат";

— команде корпусних (територијалних) области Темишвар и Загреб;

— Тврђава Петроварадин;

— Речна флотила.

Команданту БХД били су непосредно потчињени:

— Група генерала Шњарића;

— утврђења: Бока Которска, Требиње, Билећа, Мостар, Калиновик, Сарајево и Одбранбени рејон Автовац;

— Обалска заштита.

Корпуси су имали по две дивизије, сем 15 и 16 који су имали по три. Састав дивизија остао је углавном неизмењен, само су ландштурмске трупе за заштиту речних обала од Брчког до Сремске Митровице (9 батаљона) биле потчињене 15 и 16 корпусу.

Тамашијева група, истурена ка Сави за заштиту отсека источно од Сремске Митровице до њеног ушћа, имала је 29 ландштурмских батаљона, а Група „Банат" према Дунаву 17 ландштурмских батаљона.

мачким 700-тим дивизијама у Народноослободилачком рату). То побољшавање је било препуштено делом и командама армија и корпусних области, а вршено је и у току самих операција. Тако су, 1915 године, неке ландштурмске бригаде употребљене према Србији и Црној Гори, имале скоро исту вредност као и оне I линије, друге су претстављале у почетку минималну вредност, често баласт у офанзивним операцијама, а после извесног времена и оне су се уздигле на њихову висину (напр. бригаде Рајнел, Цубер, Штрајт, Хаусер). Зато се ни ландштурмске јединице, које су 1915 године претстављале већи део према Србији и Црној Гори употребљених аустроугарских снага, не могу ценити према неком уопштеном мерилу у погледу тактичке и оперативне употребљивости, него само према индивидуалној вредности у датом времену. Због непознавања ове чињенице, немачко и српско руководство су често правили осетне грешке.

Да би се добиле конкретне претставе и о осталим специјалним одбранбеним организацијама, на којима ће једно време 1915 године лежати тежиште аустроугарске одбране према Србији и Црној Гори, а што је важно знати при процени међусобне ситуације, изнећемо и њихове сумарне јачине из тог времена, а које се ни доцније нису битно измениле. Стара тврђава Петроварадин активирана је за одбрану са посадом од око 12 тврђавских и ландштурмских батаљона, 13 митраљеза и 190 артиљериских оруђа. Тврђава Сарајево имала је сличну посаду, а Бока Которска у обалским и копненим утврђењима посаду од 17 таквих батаљона, 100 митраљеза и 218 артиљериских оруђа. Код осталих утврђених места налазиле су се сличне посаде, јачине: а) код Мостара: 3 батаљона, 36 митраљеза и 68 артиљериских оруђа; б) код Требиња: 5 батаљона, 95 митраљеза и 91 артиљериско оруђе; в) код Билећа: 4 батаљона, 28 митраљеза и 77 артиљериских оруђа; г) код Автовца: 3 батаљона, 14 митраљеза и 14 артиљериских оруђа; д) код Калиновика: ½ батаљона, 15 митраљеза и 12 артиљериских оруђа. У Херцеговини је било и мањих посада у дефанзивним касарнама. Наведена артиљериска и митраљеска оруђа била су т.зв. позициска тј. потпуно непокретна или помоћу импровизација способна за локална померања. Само граничне веће посаде — Бока, Требиње, Билећа — образовале су мање мобилне резерве за тактичку употребу на свом сектору. Сва утврђења су била старијег типа, у БХД такозваног крашког карактера, са малим бројем модерних форова (Дрвсник и Врмач у Боки Которској, и по 1—2 код Сарајева и Требиња).

Шњарићеву групу сачињавале су заштитне трупе у Босни и Херцеговини, чији се састав чешће мењао. У јануару 1915 године група је износила око 42 батаљона и 18 батерија, укључујући ту и јединице пет оперативних брдских бригада, које су до лета 1915 године постепено извучене за Италијански фронт и замењене ландштурмским и сличним формацијама. Група је постепено смањивана на око 33 батаљона и 12 батерија.

Обалска заштита је износила за целу обалу од Херцегновог до Задра свега 6½ ландштурмских батаљона и 4 батерије.

Речна — Дунавска — флотила састојала се од 6 монитора, 6 патролних чамаца, више приватних пароброда адаптираних за разне сврхе и, према томе, наоружаних. У току 1915 године она се налазила у сталном развоју.

У Херцегновом, Сплиту и Шибенику налазили су се стално деташовани извесни делови Ратне флоте, чија је главна база била у Пули.

Задатак, план употребе и распоред снага. — Пред новог команданта Балканске војске постављао се, као први задатак, да оперативне јединице, које су биле проређене и заморене, услед великих губитака и штрапаца у претходним месецима, бројно што пре попуни, надокнади им утрошену опрему и, пре свега, обезбеди им мир, пружи одмор и поврати опали морал. Аустроугарска Врховна команда поставила му је 23 децембра 1914 године као „минималан“ оперативни задатак да спречи српске упаде на територију аустроугарске државе, пре свега, у правцу Беча и Будимпеште. Према таквом задатку, надвојвода Еуген је закључио да је аустроугарска Врховна команда рачунала и са могућношћу да 5 армија предузме одмах и офанзивне операције. Зато је известио да она према свом тадашњем стању не би могла да одговори томе задатку. И стварно, аустроугарска Врховна команда се кратко време носила мишљу да после попуне Балканске војске још у јануару 1915 године преузме, у заједници са немачким снагама, отсудну офанзиву против Србије. За ово је био придобивен и генерал Фалкенхајн који је стално тежио да што пре дође у везу са Турском преко Србије и Бугарске. Због оваквог става команданта Балканске војске, као и услед развоја битке у Карпатима одустало се од овог плана.

Штаб надвојводе Еугена ценио је у то време српске снаге на 130—140.000 војника и са сигурношћу је рачунао да су и оне заморене и да се бар до краја јануара 1915 године неће опоравити и оспособити за веће акције. Дотле је предвиђао да ће и оперативне једи-

нице 5 армије моћи бити ојачане на 133.000 пушака. Велике поплаве дуж обала Саве и Дунава биле су такође јак разлог за претпоставку да ће се и Србија држати одбране. Међутим, притом се ипак није пренебрегла ни могућност да ће Русија, баш као и улето 1914 године, принудити Србе да, без обзира на своје стање, предузму офанзивне операције. За тај случај се надвојвода Еуген решио да, и поред свих тешкоћа, на сваки српски удар одговори противнападом. Зато је прикупио четири корпуса (16, 15, 13 и Комбиновани) у кантонмане у Срему између Шида и Старе Пазове, а 8 корпус у Бачкој, северно од Новог Сада. Непосредну одбрану Дунава и Саве имале би да воде ландштурмске јединице, које су већ биле распоређене за њихову заштиту. Предузето је убрзано утврђивање речних обала и позадине на више узастопних положаја све до Фрушке Горе. У Босни је обраћена нешто већа пажња само одбрани доње и средње Дрине, где су позади ландштурмских посада на левој обали Дрине одвојене из корпуса и неке брдске бригаде као мобилне резерве. У случају да Срби упадну у Босну, надвојвода Еуген је планирао да остави на северној граници само заштитне трупе, и да са 5 армијом изврши снажан удар са севера с обе стране Дрине у њихов бок. Ако би, пак, Срби покушали да изврше прелаз преко доње Саве, 5 армија би их имала одбацити фронталним нападом. Напад преко Дунава није му изгледао много вероватан, јер је дотадашње искуство показало да српској војсци недостаје техничка опрема за напад преко тако моћне речне баријере као што је Дунав и за развој неке озбиљне операције у Банату. Али је, за сваки случај, предвидео мере за најбрже рокирање железницом и сувим својих снага из Бачке и Срема у Банат. За ту сврху су подигнути мостови и израђени мостобрани код Титела и западно од Бечкерека[25].

Пошто је Конрад почетком јануара 1915 године одустао од намере да нападне Србију, била је решена улога Балканске војске у следећим месецима. Она је постала велика резерва снаге, из које ће се одашиљати

---

[25] Сада Зрењанин.

дивизија по дивизија на север за подршку велике битке у Карпатима, а доцније и на југозапад за сузбијање италијанских напада.

Већ 6 јануара запитала је аустроугарска Врховна команда надвојводу Еугена, да ли би 5 армија могла дати снаге и за Руски фронт. Овај јој је одмах ставио на расположење Комбиновани корпус, који је под новим називом 17 корпуса са три дивизије (7, 29 пешадиском и 40 хонведском дивизијом) 10 јануара отпремљен за Карпате. Како је попуна оперативних јединица 5 армије вршена неочекивано брзо и већ 14 јануара достигла бројно стање од 161.000 људи с пушкама (без 17 корпуса и тврђавских посада), то је, на поновно тражење Врховне команде, Руском фронту уступљен и 20 јануара транспортован према Буковини и 13 корпус са 36 пешадиском и 42 домобранском дивизијом.

Општа разматрања. — Ако упоредимо рад нове команде Балканске војске са радом претходне, јасно ће се оцртати веома битне разлике. Док је Поћорек, занет својом патолошком мржњом према српском народу, потцењивао снагу српске војске и предузимао упорно и на уштрб ситуације на главном војишту и против воље своје Врховне команде скроз рискантне и скоро авантуристичке офанзиве, нови командант се супротстављa намераваној офанзиви обе врховне команде Централних сила, јер налази да стање његове армије, на коју се углавном ослањала ова намера, није дорасло оваквој операцији. Он јасно предвиђа да неће моћи сигурно рачунати ни на обећавана појачања, пошто ће то више него вероватно осујетити развој битке на Карпатима, који се већ тада јасно оцртавао. Он правилно схвата да Силе споразума траже у то време пресудно решење рата на Источном фронту и настоји, на ретко несебичан начин, да се тамо употребе и његове снаге. Али, да би томе одговорио и притом извршио и свој задатак, он прибегава одбрани која му, у датим приликама, нуди једино могуће решење. У њој он хоће да искористи своје многобројне, иако за офанзивне операције недовољно употребљиве снаге, своју премоћ у техничкој опреми и наоружању и да српској

војсци, при њеној евентуалној офанзиви, бар на главним правцима противстави моћну фортификациску организацију рововског рата, зашта је она била најмање способна услед слабог стања наоружања и технике.

СИТУАЦИЈА СРПСКЕ И ЦРНОГОРСКЕ ВОЈСКЕ

— Скица бр. 2 —

Стање и састав српске војске. — Српска војска је изашла из рата 1914 године као победник и са таквим војним угледом какав није имала ниједна војска међу зараћеним у Европи. Међутим, њена је војска била већ три године у рату. Народ и војска су били преморени, а војска и увелико проређена. Велики део, скоро трећина преткумановске Србије, са најбогатијим областима, био је изложен инвазији непријатеља, који је на вандалски начин рушио напредне градове, палио села и убијао невини народ. При своме повлачењу систематски је рушио комуникације, како би за дуже време отежао успостављање нормалног саобраћаја.

Међутим, што је најгоре, крајем 1914 године појавиле су се у Србији заразе: трбушни тифус, дизентерија, шарлах, богиње, колера, а пре свега пегави тифус. Њихова жаришта су била у Источној Босни. Болест се пренела у Западну Србију где је, услед ужасне загађености и нечистоће која је владала у непосредној аустроугарској позадини за време Колубарске битке, пренета и у обе војске и узела највеће размере и међу српским становништвом. Због најинтензивнијег саобраћаја из свих делова земље према фронту и обратно и пребацивања великог броја ратних заробљеника (око 50.000) у дубљу позадину, болест је пренета и у остале крајеве земље. Војни и грађански санитет залагао се свим силама против овог ужасног непријатеља, али је био бројно сувише мален и за редовне потребе, акамоли за онакве прилике. У односу на аустроугарску Балканску војску, српски војни санитет је имао једва једну четвртину њеног лекарског

особља[26]. О реткој пожртвованости српских лекара најбоље говори и чињеница да је њих 150 подлегло пегавом тифусу. Тражена је санитетска помоћ и код неутралних и савезничких народа, пашто су неке земље упутиле своје мисије и санитетска средства у Србију. Али, и поред свега тога, жртве су биле страшне. Војска је изгубила око 30.000 људи, а становништво око 200.000.

Зараза је, природно, утицала и на војне мере. Просторије за распоред трупа морале су се претходно испитивати и у том смислу и трупе су, и поред зимског времена, морале бити смештене веома често по земуницама и повучене у позадину. Тако, у фебруару 1915 године, командант II армије извештава да поред „с. М. Иванча ни Дражан се не може користити, јер у њему владају у великом степену заразне болести: пегави и трбушни тифус, богиње и шарлах“. У исто време и командант III армије доставља извештај да „од Космаја до Аранђеловца зараза је толика по селима... да се трупе тамо не смеју уводити.“ У северозападним пределима — Мачви, Тамнави, Јадру, Подгорини и др. — прилике су биле још горе, јер су се ту аустроугарске трупе најдуже задржавале. 9 марта је Врховна команда наредила „да се у циљу сузбијања заразних болести обустави од 16 до 31 марта закључно, сваки војни и путнички саобраћај на железницама војишног дела, сем саобраћаја за снабдевање трупа и кретања санитетског особља“.[27]

Исхрана, у иначе богатој Србији, била је, услед уништене пољопривреде у западним областима и смањеног приноса у осталим крајевима због недовољне људске и сточне радне снаге, видно опала. При томе, унутрашњи саобраћај у позадини оперативне војске, па и дубље, није био у стању, услед слабо развијене железничке и путне мреже и њихове претеране упо-

---

[26] Карактеристично је за ову оскудицу лекара да је команданта Ужичке војске, генерала Арачића, који је умро у фебруару 1915 године од пегавог тифуса, у недостатку српских лекара, лечио један заробљеник-лекар, аустроугарски резервни санитетски официр.

[27] ВРС VIII 61—76.

требе и ратом нанетих кварова, да обезбеди дотур животних потреба војсци. Врховна команда је, ради олакшања исхране војске, а с обзиром на повољну оперативну ситуацију, била приморана да врши померања у распореду својих јединица само да би олакшала њихову исхрану. Тако је Дунавску дивизију I позива из I армије повукла са простора Пецке на просторију Младеновац — Аранђеловац, а доцније око Пожаревца у неисцрпени Стиг и Поморавље, и одобрила да се и остале дивизије ове армије са својим главнинама повуку више према Ваљеву. Комбиновану дивизију превезла је у простор Баточина — Наталинци — Марковац и сагласила се да се по тражењу црногорске Врховне команде Лимска дивизија, која је била додељена Ужичкој војсци, врати у састав Санџачке војске и повуче ради лакше исхране дубље у Санџак.

Но, све то није било довољно. Храна и фураж су се морали довозити из иностранства, углавном из Русије Дунавом и железницом од Прахова, затим железницом до Зајечара где је вршен претовар на уски колосек за Параћин, па, онда, евентуално и поновни претовар за главну нормалну пругv. Ова је комуникација притом коришћена и за дотур муниције Русима коју су им Савезници упућивали преко Солуна. (Тимочка железничка пруга била је изграђена само од Прахова до Књажевца). Као што се види из следеће претставке Врховне команде од 20 јануара 1915 године министру војном, оваква веза није могла да отклони веома опасну кризу у војсци:

„Довоз потреба за војску из позадине у последње време је знатно ослабио. Требало би, поред садашње основице — Прахово на Дунаву — базирати и на Солун. Ово утолико пре, што за тај пут стоји на расположењу пруга нормалног колосека, која је једино у стању да одговара потребама већих маса. Моли се Министар војни да овој претставци поклони најозбиљнију пажњу, како би се људство и стока спасли од глади од које већ страдају. У противном у најкраћем року мора наступити прави крах у снабдевању војске најнужнијим потребама, без којих она не може опстати.“[28]

[28] Исто 51.

Појачање ове везе кочио је унеколико краљ Константин, вршећи притисак на Венизелоса да стриктно одржава неутралност Грчке. Није било лако надокнадити убојну, одећну и логорску опрему сиромашној аграрној земљи као што је била Србија где је сопствена производња била увек слаба, а ова се опрема морала увозити из иностранства. Нешто због финансиских тешкоћа, а нешто и због неумесне штедње, па чак и због потрошње прикупљених резерви у претходним балканским ратовима, ови су се недостаци осетили већ од самог почетка српских победоносних операција у 1914 години, тако да се потрошња артиљериске муниције морала са највишег места ограничавати на неколико метака дневно. Опрема се добијала претежно из Француске, Енглеске, Италије и Шпаније преко Солуна и даље железницом на север. Али се већ крајем 1914 године оскудица у материјалној опреми осећала код свих зараћених држава. То је, природно, отежавало и набавку потреба у иностранству.

Тешка материјална ситуација кочила је нарочито оперативну спрему и готовост српске војске, а поготову за офанзивне операције. То је био главни разлог што се српска војска није, као што ће се доцније изложити, могла ни при најбољој вољи, благовремено одазвати жељама Савезника да им притекне у помоћ. Они нису, као Немци према Турској, потпуно схватили да своје економски ослабљене савезнике на Балкану морају обимно и најхитније материјално подржати и тек онда од њих тражити нове напоре. Помоћ, коју су им пружали, била је недовољна, а поготову ако се има у виду све јачи развој наоружања и технике код противника. Најважнију војничку помоћ Србији претстављали су: две ескадриле, једна обалска батерија топова 140 мм, две брдске и три пољске батерије из Француске, осам топова 220 мм из Енглеске, један одред поморских минера, два морнаричка топа 150 мм и нешто мостовог материјала из Русије. Морнарички топови имали су, под командом енглеског адмирала Трубрица, да штите Београд од аустроугарских монитора.

Српска војска је, после протеривања непријатеља са своје територије, остала углавном у претходном

формациском саставу. На проширењу формације, као што је у то време био случај у другим зараћеним војскама, није се могло ништа битно предузети услед исцрпености резерви у људству и старешинском кадру. Једино су немири у Албанији и појаве саботаже у Македонији захтевали да се овде ојачају снаге и на брзу руку формирају јединице, по могућству од људства које се већ тамо налазило. Због немира у Албанији морало се одвојити око 15.000 људи, што се, природно, веома незгодно одразило на остале потребе у људству. Ради попуне јединица вршена су изједначења бројних стања, померања годишта у позивима и увођење прездравелог и неискоришћеног људства, тако да су тек почетком маја 1915 године и регрути увршћени у јединице I позива. Па и после тога бројна стања нису била попуњена, јер су се још увек осећали губици претходних ратних година и поремећаји у прирасту становништва у току ратова, а пре свега, ратне заразне болести. Укупни ратни губици прелазили су број од 180.000 људи. Зато је и изнета процена команданта Балканске војске о јачини српске оперативне војске крајем 1914 године од неких 140.000 војника била врло близу стварности.

Задатак, план употребе и распоред снага. — Задатак српске војске, после непрекидних борби и кретања који су трајали до краја 1914 године, био је битно условљен њеним унутрашњим стањем. У својој основној директиви, О.Бр. 8219 од 16 децембра 1914 године, Врховна команда га је изложила овим речима:

> „Заузећем Београда завршен је успешно један велики, а у исто време величанствени период у нашим операцијама са Аустро-Угарском. Непријатељ је потучен, растројен и побеђен, и дефинитивно отеран са наше територије. Потребно је сад, да се трупе за извесно време угодније разместе, одморе и боље исхране и снабду са материјалним потребама и припреме за нове операције.“[29]

У новогодишњем поздраву војсци, врховни командант, веома опрезно, али нешто конкретније, изражава будући њен делокруг:

---

[29] ВРС VII 386.

„... Он (непријатељ) се бори очајно али упорно... Крај тој циновској борби већ је данас јасан иако она још није завршена. Ми морамо још неко време вршити нашу тешку дужност и стајати уз наше велике и силне Савезнике који се боре и за нас, докле они не сможде нашег заједничког непријатеља..."[30]

Војвода Мишић, командант I армије, спроводећи директиву Врховне команде својим трупама, већ је одређенији:

„... Ми смо на прагу нових ратних подвига, ради чега је потребно да се трупе ове армије претходно освеже угоднијим размештајем, бољом исхраном и попуном бојних и материјалних потреба. Међутим, не сме се ни за тренутак изгубити из вида стално осматрање непријатеља и потпуно обезбеђење од његових евентуалних покушаја..."[31]

7 јануара 1915 године Врховна команда већ авизира својим командантима армија, Одбране Београда, Ужичке војске, Тимочке дивизиске области и Браничевског одреда, да непријатељ журно врши припреме и да није искључена могућност да ускоро поново отпочне акција против нас. Зато им наређује да буду спремни „за евентуалну акцију".[32]

Иако изгледа да није обрађен неки формални операциски план за претстојећу активност, из горњих се цитата, а најбоље из доле изнетог распореда снага, јасно уочава да се Врховна команда, као и на почетку рата, одлучила да привремено препусти иницијативу противнику и да се за први мах придржава стратегиске дефанзиве. Али се у већ наведеном прогласу врховног команданта назире нови утицајни елеменат, који се у почетку рата није постављао, а који је сада могао да опредељује будући рад српске војске. То су обзири на ситуацију и потребе Савезника, а они се на прекретници 1914/15 године још нису могли одређено сагледати.

Директивом О.Бр. 8219 од 16 децембра 1914 године, Врховна команда је одредила општи распоред снага

[30] ВРС VIII 28.

[31] Исто 4.

[32] Исто 43.

који је, после разраде у армиским штабовима, био углавном овакав:

I армија

— *Дринска дивизија I позива* са главнином у с. Драгињу, осматра и штити део фронта од с. Ушћа до Самуровића Колиба, обезбеђујући главни правац Шабац — Ваљево. Она је истурила два здружена одреда (код Шапца и с. Метковића).

— *Дунавска дивизија II позива* са главнином у с. Завлаци, осматра и штити део фронта од Самуровића Колиба до Боринске Реке, обезбеђујући главни правац: Лозница — Ваљево. Истурила је три здружена одреда (на Видојевицу, у долину Јадра и код Лознице).

— *Дунавска дивизија I позива* са главнином код Пецке, осматра и штити део фронта од Боринске Реке до реке Трешнице, обезбеђујући главни правац: Љубовија — Ваљево. Истурила је два здружена одреда (ка Крупњу и Прослопу).

— *Моравска дивизија II позива* прикупила се у Ваљеву као армиска резерва.

Штаб I армије био је у Ваљеву.

II армија

Распоређена је у другој линији, фронтом према северу на простору источно од железничке пруге Раља — Влашко Поље и то са *Тимочком дивизијом I позива, Моравском дивизијом I позива и Шумадиском дивизијом I позива.*

Штаб армије био је у Младеновцу.

III армија

— *Дринска дивизија II позива* са главнином око Обреновца, осматра и штити део фронта дуж Саве од села Остружнице до с. Ушћа. Досадашњи Обреновачки одред расформиран је.

— *Тимочка дивизија II позива* разместила се у простору око Парцана.

— *Комбинована дивизија I позива* сместила се око Сопота.

— Штаб III армије био је у Сопоту.

Одбрана Београда

Имала је задатак да осматра и штити фронт на Дунаву и Сави од с. Брестовика до с. Остружнице закључно. Фронт је подељен на четири отсека и општу резерву. У састав су ушле досадашње њене трупе и трупе расформираног Обреновачког одреда, сем јединица III позива, које су остале код Дринске дивизије II позива. Укупна јачина је износила 23 батаљона (од којих 13 — III позива) и око 50 разних артиљериских оруђа. Шумадиска дивизија I позива која се налазила на просторији с. Мали Мокри Луг — с. Кнежевац — с. Кумодраж и која се, по преузимању фронта од трупа Одбране Београда, имала повући ка Младеновцу, остала је и даље на овој просторији све до одласка на Бугарски фронт.

Штаб Одбране Београда био је на Торлаку.

Браничевски одред

Задатак одреда је био да осматра и обезбеђује фронт на Дунаву од Голупца до с. Брестовика. Тај фронт је поделио на четири отсека са посадом од око 15 батаљона III позива и 50 разних артиљериских оруђа. Општу резерву је образовао 18 пешадиски пук I позива са четири батаљона, 12 кадровски пук са два батаљона и четири брзометна пољска топа у Пожаревцу, где се налазио и штаб одреда.

Крајински одред

Осигуравао је фронт на Дунаву од ушћа Тимока до Доњег Милановца са око 10 батаљона III позива и 20 разних артиљериских оруђа. Штаб одреда је био у Петровом Селу.

Коњичка дивизија

Размештена је око Смедеревске Паланке и стајала је на расположењу Врховне команде.

Ужичка војска

Осигуравала је, са Ужичком бригадом, Лимским одредом и црногорском Лимском дивизијом, фронт на Дрини од реке Трешнице до утока Лима у Дрину и

имала је да обезбеди правац из Источне Босне ка Ужицу[33], држећи у свом поседу и Вишеград. Шумадиска дивизија II позива била је општа резерва у Ужицу и на Јеловој Гори. Штаб војске се налазио у Ужицу.

Трупе Нове области[34]

Под командом Трупа Нове области, чији је штаб био у Скопљу, стајале су све трупе распоређене на територији Вардарске, Брегалничке и Битољске дивизиске области, као и трупе које су биле према Албанији. Њихов је задатак био да штите, како границу од упада арнаутских банди које су организовали аустриски и турски експоненти, тако и важне објекте нарочито на железничкој прузи Ђевђелија — Скопље од диверзантских акција, које су вршиле терористичке банде пребачене из Бугарске. Поред ојачаних граничних чета, ове су се трупе састојале из мирнодопских гарнизона, регрута и разних других посадних трупа, из којих су се постепено формирале разне јединице за мобилну, тактичку и оперативну употребу.

Општа разматрања. — Ако упоредимо овај распоред српских снага, у коме се јасно одражава операциска замисао Врховне команде, са распоредом који је изведен на концентрациској просторији на почетку рата, долазимо до ових важних констатација.

— У августу је III армија, са две дивизије, добила исти задатак на простору који је сада додељен I армији, али који је овој сада сужен, пошто је обреновачки правац (од с. Ушћа) додељен суседној армији. Прва армија се и за тако смањени фронт састојала од четири пешадиске дивизије. Док је III армија целу заштиту граничних речних токова углавном базирала на јединицама III позива и деловима Дринске дивизије II позива, а Дринску дивизију I позива, по наређењу Вр-

[33] Сада Титово Ужице.

[34] Новом облашћу су се називали делови Јужне Србије, Космета, Новопазарског Санџака и Македоније које је Србија добила по завршетку Балканских ратова 1912—1913 године.

ховне команде, морала задржати у резерви код Ваљева, сада је Врховна команда наредила I армији да се по једна дивизија задржи у с. Драгињу, с. Завлаци и Пецкој и да оне истуре здружене одреде ка рекама. Једна се дивизија имала и сада задржати у резерви код Ваљева.

— Ужичка војска је остала са скоро истом снагом, на истом простору, али јој је сада наређено „да остане" са потребним снагама у Вишеграду, Бајиној Башти и Рогачици, дакле, на самој реци.

— Према августовском распореду, I армија, са четири пешадиске и Коњичком дивизијом и II армија, са четири пешадиске дивизије, биле су прикупљене као општа стратегиска резерва на линији Смедеревска Паланка — Аранђеловац — Лазаревац, истурајући Дунавску II позива и Коњичку дивизију ка Пожаревцу, а Дунавску I позива ка Београду за подршку граничних заштитних трупа, већином јединица III позива. У децембарском распореду ову су улогу добиле II и III армија. Али се II армији наређује да се са своје три дивизије прикупи „источно од железничке пруге Раља —Влашко Поље", а III армији са две дивизије „западно од железничке пруге Раља — Ђуринац", док је њена трећа, Дринска дивизија II позива, истурена ка Обреновцу где врши непосредну заштиту од с. Остружнице до с. Ушћа.

— Браничевски одред је остао на истом простору и са истим задатком, само је ојачан 18 пешадиским пуком I позива. Међутим, он у децембарском распореду нема, као некада, иза леђа ни Коњичку дивизију, која је повучена на југ у Смедеревску Паланку, ни Дунавску дивизију II позива код Пожаревца.

Ови распореди, слични на први поглед, показују, при дубљем разматрању, битне разлике и у оперативно-стратегиским и тактичким гледиштима Врховне команде. То је, свакако, уследило на основу њеног искуства у дотадашњем рату као и искуства сагледаног на осталим ратиштима. Прво што пада у очи јесте да се значај фронта доња Дрина — Сава, а, према томе, и операциски правци који преко њега изводе, много више цени, јер су за њега предвиђене већ у првој ли-

нији четири дивизије I и једна дивизија III армије. Ако се узме у обзир да је Шумадиска дивизија I позива остала прећутно код Београда, онда значи да је у првој линији одређено шест пешадиских дивизија (од једанаест колико их је свега било), дакле, двоструко више него у августу 1914. Такозвани великоморавски правац препуштен је у првом реду само Браничевском одреду[35]. Друго, Врховна команда сада очигледно поклања већи значај непосредној, тактичкој одбрани самих река него посредној, оперативној одбрани у августу. То се јасно види како из приближавања и повећавања броја дивизија прве линије ка вероватним местима прелаза, тако и у померању стратегиске резерве — III и II армије — више на север, одакле јој је огарантована бржа интервенција према Београду, па и Обреновцу и Смедереву и боље омогућено бочно дејство у односу на ова два последња правца у току самог преласка река. Природно, то је спутавало оперативну слободу српске војске. Врховна команда није изменила своје гледиште у односу на горњу Дрину, нарочито на правац Ужице — Сарајево и на Црногорски фронт. Неуспех аустроугарске 6 армије у првој офанзиви потврдио јој је да се ови правци, и поред све географско-стратегиске осетљивости, могу успешно бранити и са много слабијим снагама. Али,

[35] Овим је сама Врховна команда демантовала све оне своје „браниоце" који су после рата тврдили да је Поћорек пропао зато што није повео операцију моравским правцем, којим су се од памтивека кретале инвазије и где је српски Генералштаб претпостављао аустроугарски главни напад 1914 године. Ова се велика заблуда ослањала вероватно на теоретске поставке аустриског генерала Крауса, а једновремено је ширена и са највише катедре старе Југославије, одржавајући се често и до данас, иако је с научног гледишта потпуно расветљена. Овде помињемо само да, према конкретној ситуацији, за Поћорека овај правац није уопште могао доћи у обзир. Поћореков пораз на Церу имао је много других узрока (што је уопште предузео офанзиву када за то није имао довољну снагу, што је још уз то своју 6 армију упутио у ћорсокак и сл.). Војвода Путник је задобио велику победу и поред своје нетачне претпоставке у операциском плану о противничкој намери, јер је схватио и применио праву стратегију прилагођавања датим околностима у чему се и одражавала главна вештина војсковође.

као што ће се доцније видети, она није извукла из офанзиве Ужичке и Санџачке војске закључак, да се са српске и црногорске стране овде могу упутити офанзивне операције, специјалног карактера и са мањим снагама које непријатељ тешко може да неутралише, а које су при позитивном исходу могле донети велике политичке и војне резултате.

Децембарски распоред српских снага био је у то време потпуно прилагођен ситуацији како на главним савезничким фронтовима, тако и на сопственом. Све аустроугарске снаге су се налазиле у Срему, а за озбиљне операције из Баната Аустро-Немци нису могли тада лако да обезбеде потребне снаге због општег стања на Руском фронту. Намеравана акција Фалкенхајна за освајање Неготинског округа, уколико је и била позната српској Врховној команди, није јој могла, после пропале Поћорекове офанзиве, задавати велике бриге. Овлађивање Мачвом или Београдом могло је, према стеченом искуству, још најпре навести аустроугарску Врховну команду да предузме неке офанзивне подухвате са ограниченим циљевима, да би бар донекле неутралисала код сопствених народа страшне утиске од претрпљених пораза. Ово је стално тражила мађарска влада јер се плашила да ће српске победе потстрекавати поробљени српски и хрватски народ на унутрашњи отпор против омражених мађарских власти. Најзад, српска Врховна команда је, свакако према стеченом искуству у септембру, рачунала да је Савезници могу приморати да, без обзира на сопствено стање, пређе у офанзиву. У том случају су, као оперaциски циљеви, могли доћи у обзир првенствено Срем и Босна чему се заузети распоред могао лако прилагодити.

Најзад, не сме се губити из вида да после колубарске победе српска Врховна команда с правом није рачунала на непосредан напад Бугарске и да се у стратегиско-оперативној процени своје ситуације руководила изнетим убедљивим гледиштима. Тежња да се за одбрану искористе у што већој мери речни токови, одговарала је тадашњој тактичкој еволуцији, која је подигла значај тактичке одбране, а у ватри и препре-

кама гледала њене најефикасније елементе. Сопствена искуства су, такође, говорила у прилог томе, јер су Аустријанци 1914 године извршили све преласке релативно брзо и лако, а отпор јединица III позива није се довољно осећао. Услед тога су и интервенције удаљених резерви обично задоцњавале да се непријатељ нападне још при самом преласку, него се то вршило тек када је пребродио кризу. То је, опет, проузроковало страшно пустошење пограничних предела и патње њихових становника што је имало својих тешких и трајних последица и после коначног протеривања непријатеља из земље. Према нашем мишљењу, и начин одбране, какав је био условљен новим распоредом, имао је свог пуног оправдања у тадашњим приликама.[36]

Стање и састав црногорске војске. — У току друге Поћорекове офанзиве на Србију, Санџачка војска је, углавном, имала тежак задатак да осујети непријатељске обухватне намере кроз Санџак, и томе је задатку потпуно одговорила. У децембру 1914 године Црна Гора је не само сачувала своју територију, него је, штавише, стајала са својом војском ван граница тадашње Црне Горе: у Босни на десној обали Дрине, на приморју у Паштровићима закључно са Будвом, а у Грбљу до испод Прчије Главе.

Као и српски, и црногорски се народ налазио пуне три године у рату. Његова полумилициска војска је ушла у рат материјално у свему неприпремљена, а у току претходних операција 1914 године истрошила се и проредила. Све, па чак и исхрана војске и становништва, зависило је од увоза из савезничких земаља и Италије. Савезници су истина, дотурали Црној Гори нешто ратне опреме и хране, али је то све било далеко од тога да јој омогући брзо занављање и темељно припремање за будуће операције, акамоли да, помоћу

[36] О начину одбране великих речних токова, а слично томе, и морских обала, овде се већ јасно поставио проблем о чијем се решењу и данас разилазе мишљења стручњака. Увођењем нових борбених средстава — тенкова, авијације, ваздушнодесантних јединица и сл., проблем је још више усложен, али не и дефинитивно решен.

тога Црна Гора, у случају нужде, послужи Србији као пролазна база за њену војску, нашто се, нажалост, ни у Србији није никада озбиљно мислило.

Аустро-Угарска је блокирала црногорску обалу и настојала на све могуће начине да Црној Гори отежа везе са иностранством. Она је организовала нападе арнаутских банди на слагалишта и саобраћајне колоне, бомбардовала с мора и из ваздуха насеља иза фронта и терорисала мирно становништво. Још у септембру 1914 године стигло је из Француске осам топова 12 и 15 см са посадом ради појачања дејства против которских утврђења и бродова стационираних у заливу. Па и француска флота, која је базирала на Крфу, вршила је повремено крстарење испред обала и пратила важније поморске транспорте, али је све то било недовољно сигурно, те се још увек морало ослањати и на сувоземни дотур од Солуна.

Како је Црна Гора већ у почетку рата 1914 године до максимума искористила своје способно људство за војску, то на крају године није могла приступити неком видном проширењу формациских састава, као што је то био случај код њеног противника и осталих великих зараћених војски. Немири у Албанији су и њу приморали да предузме потребне мере и зато одвоји извесне снаге које су се могле употребити за појачање фронта.

Задатак, план употребе и распоред снага. — Задатак црногорске војске је, на северном делу фронта, код Санџачке војске, зависио од одлуке српске Врховне команде, те је овим трупама најпре дата могућност да се одморе и среде од претходних напрезања. На рад јужног дела фронта српска Врховна команда није утицала и њега је опредељивала црногорска Врховна команда, али се у штабу црногорске Врховне команде поред начелника који је био официр српске војске, налазио још увек делегат српске Врховне команде. Фронт се на јужном делу већ од почетка стабилизовао и попримио у неку руку карактер позициског рата. Трупе су коришћене за пољске радове у позадини, а с обе стране су предузимане само мање нападне акције, углавном, да се одржи борбеност и будност и

трупе сачувају од учмалости која се лако увлачила у борце на стабилизованим фронтовима.

Преовлађивало је мишљење да се веће офанзивне операције на јужном делу фронта могу спровести само уз помоћ Савезника. За заједнички рад, као што ћемо видети, упорно се залагао краљ Никола све до краја 1915 године. Још у октобру 1914 године он је предлагао да се Бока Которска заузме и послужи као полазна база за даље операције према Херцеговини и Далмацији. У том смислу су делегат француске владе, адмирал Де Бона, и црногорска Врховна команда израдили план за напад на Боку Которску. Према њему би Француска требало да ојача артиљерију на Ловћену и Крсцу са још дванаест топова већег калибра, и пошаље контингент од 12 до 15.000 бораца са одговарајућом артиљеријом, који би заједно са црногорским снагама од 8 — 10.000 бораца, а уз садејство француске флоте, заузели Боку Которску. До остварења овог плана није дошло, јер је француска Врховна команда до последњег момента одбијала да ангажује своје снаге на помоћним ратиштима. Штавише, она је убрзо повукла и своје малобројне артиљериске посаде из Црне Горе.

Није лако утврдити да ли су ове неиспуњене наде на савезничку сарадњу или само угледање на рад српске војске били узрок томе што је и црногорска војска остала стално у дефанзиви и није углавном ни мењала распоред снага који је заузела крајем 1914 године све до почетка јесењих операција 1915 године. Тај распоред је био:

Санџачка војска

Држала је фронт од р. Лима до р. Таре и одржавала везу са српском Ужичком војском. Јачина: 30 батаљона, 38 топова и 24 митраљеза. Свега 23.600 људи.

Херцеговачки одред

Држао је фронт с. Крстац — Грахово. Јачина: 20 батаљона, 30 топова и 35 митраљеза. Свега 12.824 човека.

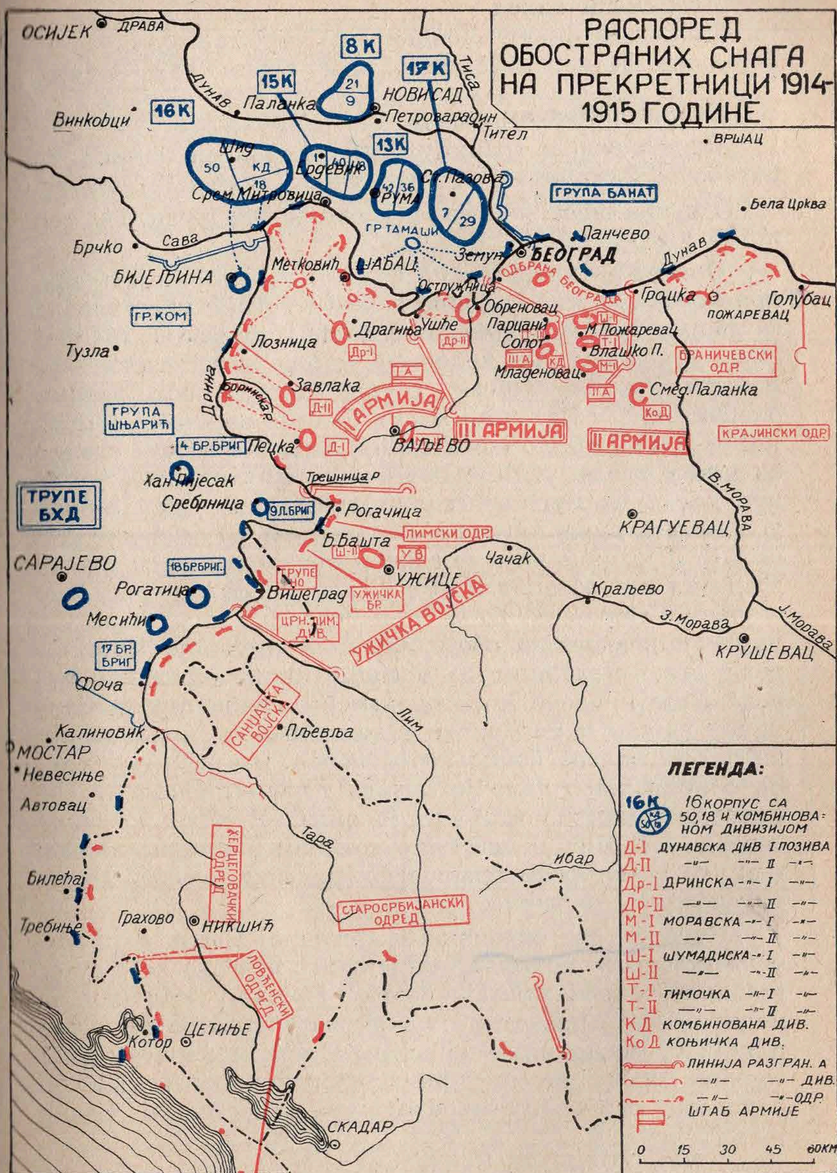
РАСПОРЕД ОБОСТРАНИХ СНАГА НА ПРЕКРЕТНИЦИ 1914-1915 ГОДИНЕ
ЛЕГЕНДА:
16К 16 КОРПУС СА 50, 18 И КОМБИНОВАНОМ ДИВИЗИЈОМ
Д-I ДУНАВСКА ДИВ I ПОЗИВА
Д-II ДУНАВСКА ДИВ II ПОЗИВА
Др-I ДРИНСКА ДИВ I ПОЗИВА
Др-II ДРИНСКА ДИВ II ПОЗИВА
М-I МОРАВСКА ДИВ I ПОЗИВА
М-II МОРАВСКА ДИВ II ПОЗИВА
Ш-I ШУМАДИСКА ДИВ I ПОЗИВА
Ш-II ШУМАДИСКА ДИВ II ПОЗИВА
Т-I ТИМОЧКА ДИВ I ПОЗИВА
Т-II ТИМОЧКА ДИВ II ПОЗИВА
КД КОМБИНОВАНА ДИВ.
КоД КОЊИЧКА ДИВ.
ЛИНИЈА РАЗГРАН. А
ЛИНИЈА РАЗГРАН. ДИВ.
ЛИНИЈА РАЗГРАН. ОДР.
ШТАБ АРМИЈЕ
0 15 30 45 60КМ
8К
15К
16К
17К
13К
ГРУПА БАНАТ
ГР ТАМАШИ
ГР. КОМ
ГРУПА ШЊАРИЋ
4 БР. БРИГ
ТРУПЕ БХД
9 Л. БРИГ
18 БР. БРИГ.
17 БР. БРИГ
I АРМИЈА
II АРМИЈА
III АРМИЈА
ОДБРАНА БЕОГРАДА
БРАНИЧЕВСКИ ОДР
КРАЈИНСКИ ОДР
ЛИМСКИ ОДР
УЖИЧКА ВОЈСКА
УЖИЧКА БР.
ЦРН. ЛИМ. ДИВ.
ТРУПЕ 40
САНЏАЧКА ВОЈСКА
ХЕРЦЕГОВАЧКИ ОДРЕД
СТАРОСРБИЈАНСКИ ОДРЕД
ЛОВЋЕНСКИ ОДРЕД
ОСИЈЕК
ДРАВА
Дунав
Паланка
НОВИ САД
Петроварадин
Тиса
Тител
ВРШАЦ
Винковци
Шид
Бођевик
Срем. Митровица
Рума
Ст. Пазова
Бела Црква
Панчево
БЕОГРАД
Земун
Брчко
Сава
БИЈЕЉИНА
Метковић
ШАБАЦ
Остружница
Обреновац
Гроцка
ПОЖАРЕВАЦ
Голубац
Тузла
Лозница
Драгиња
Уштће
Парцани
Сопот
М. Пожаревац
Влашко П.
Младеновац
Смед. Паланка
Дрина
Борњиска р
Завлака
Пецка
ВАЉЕВО
Трешница Р
Хан Пијесак
Сребрница
Рогачица
Б. Башта
КРАГУЈЕВАЦ
В. Морава
САРАЈЕВО
Рогатица
Вишеград
УЖИЦЕ
Чачак
Краљево
Месићи
З. Морава
Ј. Морава
КРУШЕВАЦ
Фоча
Калиновик
МОСТАР
Невесиње
Пљевља
Лим
Автовац
Тара
Ибар
Билећа
Требиње
Грахово
НИКШИЋ
Котор
ЦЕТИЊЕ
СКАДАР

Скица бр. 2

Ловћенски одред

Држао је фронт Ловћен — Суторман. Јачина: 18 батаљона, 51 топ и 33 митраљеза. Свега 9.093 човека.

Старосрбијански одред

Осигуравао је границу према Албанији. Јачина: 20 батаљона, 20 топова и 13 митраљеза. Свега 7.374 човека.

Укупна снага износила је око 53.000 људи, 141 топ и 105 митраљеза.[37]

Општа разматрања. — Сходно заједничком плану, црногорска војска је верно и пожртвовано учествовала са својим већим делом снага у свим операциским фазама у наслону, по деловима и под непосредном командом Ужичке војске. Њена улога у офанзивним операцијама у Источној Босни била је нарочито тешка, јер је јужно крило офанзивне Санџачке војске стално висило у ваздуху. Велика ширина операциске зоне се при даљем наступању стално повећавала, што је било условљено дивергентним наступањем Шумадиске дивизије II позива, чији је главни правац ишао од Вишеграда на северозапад према Тузли, а правац Санџачке војске ка Сарајеву. То је онемогућавало тесну сарадњу унутрашњих крила обеју војски и пружало непријатељу згодну прилику да у својој противофанзиви изведе лаке продоре кроз развучени, слаби фронт Санџачке војске и искористи ненаслоњеност крила обеју војски за опасна бочна угрожавања. Њихово неусклађено повлачење дало је повода трвењима између обе врховне команде после чега је српска Врховна команда тежила да јој се непосредно потчини Санџачка војска, чему се црногорски краљ, из династичке осетљивости, најупорније противио.

Неуспех ове офанзиве у Источној Босни и претерано истицање техничко-командних незгода које су се појавиле, спречавало је српску Врховну команду да испита богата искуства која је ова операција пружала и која су се доцније, нарочито у првом периоду 1915 године, могла веома ефикасно искористити. Да би спровела своју противофанзиву у Источној Босни

[37] ВРС VIII 24, 25.

аустроугарска Врховна команда је морала 1914 године обуставити за то време своју офанзиву на Дрини и одавде и са свих страна (па чак и из Тирола) прикупити све расположиве резерве.

Мања српска и црногорска извиђачка одељења и од српског живља образоване, релативно малобројне „комитске чете“, које су се инфилтрирале у шумске зоне између р. Спрече и Праче, унели су страх и трепет у позадину Балканске војске и безглавље у штабовима, почевши од Поћорековог. Поред великих снага, употребљених против редовних јединица Шумадиске дивизије II позива и Санџачке војске, мобилисана је сва жандармерија у БХ, ојачана „шуцкором“[38] и другим добровољачким локалним саставима, етапним посадама и сл. за чишћење шума. Поставља се питање, шта би било, ујесен 1914 године да су од само једне трећине Ужичке и Санџачке војске, које су бројале око 50 до 60.000 пушака, образовани самостални одреди, слично нашим првобитним партизанским одредима баш у тим областима из 1941—42 године, а остатак да је стварао за њих упоришта на и испред Дрине? Према нашем личном познавању тадашњих аустроугарских прилика, то је могло лако довести до потпуног преокрета у целој оперативној концепцији Балканске војске тј. до повлачења и главних снага са средње Дрине на леву обалу. Ако се има још у виду да је српски живаљ у целој БХ, а нарочито у овим областима, било увек веома лако покренути на устанак, онда је очигледно велики пропуст што се та искуства нису ни тада ни у току 1915 године искористила. У претходном излагању смо видели да је нови

---

[38] Шуцкор — назив за организоване банде босанског живља задојеног мржњом према Србима и употребљеног за терорисање Срба.

командант Балканске војске, баш због нерентабилности одбране на горњој Дрини и у Источној Босни, одустао да за то одваја макакве значајне снаге, а његов наследник се чак мирио и са губитком ових области. То, мислимо, довољно поткрепљује нашу поставку да су овде и ограничене српско-црногорске снаге могле одржавати стално офанзивне акције са комбинованим партизанско-фронтовским начином ратовања, које су се у погодним ситуацијама, каквих је било у 1915 години, лако могле развити у велике операције ширих стратегиских размера.

II

РАЗВОЈ ВОЈНО-ПОЛИТИЧКЕ СИТУАЦИЈЕ ДО УЛАСКА БУГАРСКЕ У САВЕЗ СА ЦЕНТРАЛНИМ СИЛАМА

(Крај јануара — почетак септембра 1915 године)

1

КОД ВЕЛИКИХ СИЛА И НА ГЛАВНИМ РАТИШТИМА

Почетком 1915 године тежиште операција лежало је на Источном фронту и то у Карпатима. Битка, која је овде постепено прерастала још од децембра 1914 године из операција у Галицији и Пољској у решавајућу битку целог фронта, апсорбовала је претежни део аустроугарских снага, али, и против воље Фалкенхајна, и добар део немачких снага и тиме осујетила све његове планове на другим фронтовима, па и Српском. Ова огромна битка, која се, услед обостране истрошености и малаксалости постепено угасила тек крајем априла, није се ни са аустро-немачке стране водила чисто дефанзивно, него стално офанзивним противдејствима, на разним правцима и са разним циљевима. Разнолике перипетије битке отежавале су да се благовремено сагледа њен коначни исход, што је кочило улазак неутралних држава у рат, а савезничком руководству отежавало да јој саобрази своја дејства.

За олакшање ове циновске борбе, француско-енглеске снаге су у фебруару 1915 године, предузеле снажне нападе у Шампањи и Артоа, а Немачка је у исто време задобила и другу победу код Мазурских Језера. Све то није битно утицало на развој битке у

Карпатима. Али је зато на руској страни, баш у моменту када су се код Аустријанаца почели појављивати знаци опасног попуштања, наступила крајња оскудица у муницији. Затварање Дарданела за пролаз савезничком бродовљу показало је, у решавајућем моменту, своје кобне последице.

У тој ситуацији је само брз улазак Италије и Румуније у рат против Централних сила могао спасти велике постигнуте савезничке успехе и довести до коначног слома Аустро-Угарске. Опасности за операције Италије и Румуније нису ниуколико постојале, јер су правци са њихових територија изводили у небрањену позадину аустроугарских главних снага у Карпатима и то опет концентрично према Будимпешти и Дебрецину. За одбрану од њих, Централне силе нису могле одвојити никакве значајније снаге. *Очигледно је да се само у таквом склопу могла замислити и општа офанзива српско-црногорских ослабљених снага.* Савезници су у том смислу улагали највеће напоре, имали су већ и начелни пристанак Италије и Румуније, али, не водећи рачуна о променљивости војне ситуације и времену које притом игра важну улогу, ови будући савезници Сила споразума су, из сувише уских и себичних разлога, пропустили јединствену прилику да себи и свим осталим уштеде милионе жртава, а Србији последице страшне 1915 године. (Подробнији односи ових догађаја са Српским фронтом видеће се доцније.)

Застој који је наступио у априлу у Карпатској бици, одмах су искористили Конрад и Фалкенхајн. 2 маја 1915 године, употребивши новоформиране дивизије које је Немачка добила прелазом са четворног на тројни састав својих дивизија на Западном фронту, извршио је немачки генерал Макензен са по једном немачком и аустроугарском армијом пробој Руског фронта код Горлица и Тарнова. Тај се пробој брзо развио у општу офанзиву на Галициском фронту и приморао Русе на нагло повлачење са Карпата и из Галиције. То је била једна од најважнијих прекретница у целом рату. Аустро-Угарска је била спасена. Источни фронт се битно скратио и Централне силе су могле ослободити јаке снаге са тог фронта за друге

фронтове, а поред тога, продужити снажан притисак на руске армије које су се стално повлачиле, да би се почетком септембра 1915 године, када је отпочела припрема непријатеља да Србију нападне, налазиле источно од линије Ковно — Брест Литовск — Лавов и на граници Буковине. Од огромне освојене територије Руси су се могли одржати само на малом простору Источне Галиције.

Досадашњи географско-стратегиски односи између Источног фронта, Италије, Румуније, Србије и Црне Горе из основа су се изменили. Његово отстојање од Италије и Србије скоро се удвостручило, што је Централним силама давало много већу могућност за операције по унутрашњим правцима. Румунија је на правцима из Буковине и Волиније дошла у обухватни положај и њена слобода акције за учешће на Балкану увелико се смањила.

Објава рата Италије Аустро-Угарској 23 маја 1915 године, за први мах је унеколико ублажавала код Савезника незгодне војно-политичке последице руског пораза. Пошто Италија није објавила рат Немачкој, нити Немачка Италији, то су настали замршени војни односи.

Још почетком 1915 године Италија је отворено иступила у Бечу са својим територијалним захтевима према Аустро-Угарској, а тај њен иступ је веома осетно подржавала и Немачка, нарочито Фалкенхајн, који се плашио да прилаз Италије Силама споразума не онемогући његове планове на Балкану. Фалкенхајн је тешио свог аустроугарског савезника тиме да, после срећно завршеног рата, може лако од Италије преотети препуштене јој области.[1] Италија је тада поставила нове захтеве Аустро-Угарској, које ова није била вољна да прихвати.[2] У исто време она је у Лондону водила преговоре са Силама споразума, који су тек 26 априла 1915 године довели до закључења т.зв. Лондон-

---

[1] ПРАУ II 283.

[2] Интересантно је да се Италија тада задовољавала да се Трст са проширеном облашћу прогласи само слободном државом, не рефлектирајући на његово прикључење.

ског уговора, према коме су јој Савезници обећали Трентино до Бренера, Трст, Горицу, Градишку, Истру до Кварнера са Волоском, Северну и Средњу Далмацију са Требињем и најважнија острва у Јадрану, а сем тога, Валону, Сасено, и извесне територијалне уступке на рачун малоазиских и северoафричких земаља. Зато је она примила обавезу да неће приступати никаквим сепаратним мировним преговорима са непријатељима и да ће у року од месец дана објавити рат Централним силама. Али, док је она гледала да обезбеди најбољи пласман својој „меници" у Лондону или Бечу — Берлину, дотле се војна ситуација радикално изменила. Да је бар истог дана, када је потписала уговор, објавила рат и енергично прешла у напад, можда би тиме поколебала Конрада и Фалкенхајна да не приступе пробоју код Горлица. Овако је пропустила и последњу прилику да одигра своју најкориснију улогу у овом рату. Али, ускоро је дошло до великог разочарања Савезника и у погледу ишчекиване велике користи од италијанске војске. Уместо смртног удара, који се од Италије очекивао према истрошеној Аустро-Угарској и ефикасног угрожавања Немачке с бока и позадине, њихова прва битка на Сочи од 29 јуна до 6 јула 1915 године, као и борбе на осталој граници, остале су без икаквих видних последица. Аустроугарске и немачке армије продужиле су несметано своје операције на Источном фронту и носиле су се мишљу да једновремено поведу офанзиву и на Италијанском или Српском фронту.

Сви ови неуспеси на Источном, Западном и, као што ћемо видети, на Галипољском фронту; разочарање због резултата првих италијанских напада; неуспеси да се на Балкану увуку у рат на своју страну још неангажоване државе, а с тим у вези и неискоришћавање српских победа за јаче активирање Српског фронта, створили су, почетком лета 1915 године, мучну ситуацију код политичког руководства, велико нерасположење код народа Сила споразума и изазвали општу критику војног руководства, а нарочито генерала Жофра. Жофр је сматрао као неопходно да се на Западном фронту што пре постигне велик и очигледан

успех који би убедљиво доказао надмоћност Сила споразума у погледу коначног исхода рата. Тиме би се најсигурније растеретиле руске армије и привукле неутралне балканске државе у рат против Централних сила.

Први услов за овакав успех био је, према његовој оцени, да се у Француску преведу све енглеске снаге из матице[3], о чему је 6 јула постигнут потпун споразум између француске и енглеске владе. Истовремено је донета одлука да се досадашњи изоловани напори Савезника координирају заједничким планом и јединственим руковођењем. У ту сврху је, 7 јула 1915 године, одржана у штабу француске Врховне команде у Шантијиу заједничка конференција свих Савезника где је утаначен општи план који је, углавном, предвиђао да се што пре изврши заједничка француско-енглеска офанзива на Западном фронту и према њој координирају италијанско-српске операције против Аустро-Угарске. У случају, пак, да Аустро-Немци прикупе велике снаге према њима, италијанска и српска војска су могле прећи и у дефанзиву. О важном питању обједињавања командовања није се дошло до конкретних одлука него само до начелног става тј. да ће се она савезничка војска, која буде носила главни терет, потпомагати енергичном офанзивом осталих Савезника.

На овој конференцији су француски и енглески врховни команданти, Жофр и Френч, потврдили свој досадашњи начелан став против ангажовања својих снага на помоћним ратиштима, а и према донетој одлуци било је јасно да је даља судбина српско-црногорског рата 1915 године имала и даље да зависи, углавном, од развоја догађаја на Западном, па и на Италијанском фронту. Важно је истаћи опречно гледиште Фалкенхајна, који је баш у то време поставио себи као први офанзивни циљ, да освоји Србију јачим учешћем немачких снага.

[3] У Француској је било ангажовано свега око 22 енглеске дивизије, а 27 их се налазило на обуци у Енглеској, не рачунајући територијалне дивизије. СР IX 9.

2

НА ТУРСКОМ ФРОНТУ

Турски подухвати на Кавказу и према Персији и Суецком Каналу имали су у почетку извесне успехе, али су убрзо показали да Турска није дорасла за такве специфичне операције које захтевају нарочиту организацију у опреми и снабдевању, па да донесу онако значајне стратегиске резултате какве су их она и Немачка очекивале. Притом се показало да ни Немачка не може пружити потребну помоћ.

Међутим, у то време је Турска ипак одолевала нападу Савезника на Дарданелима и Галипољском Полуострву, што је за развој догађаја на Балкану било од највећег значаја. 11 фебруара 1915 године отпочела је енглеско-француска флота поновно бомбардовање форова, на улазу у мореуз, а 18 марта је покушала насилни продор кроз Дарданеле који није успео. Енглези су створили нов план према коме је требало извршити десант на Галипољско Полуострво, а са њега копненом операцијом ослободити мореузе. За прикупљање око пет енглеско-француских дивизија, одређених за ту операцију, требало је преко месец дана (притом су коришћена и нека грчка острва). О томе су Турци били обавештени и они су у то време искористили да под руководством немачких официра изведу темељну организацију одбране. 25 априла 1915 године отпочео је десант који су Турци задржали на линији удаљеној 4—5 км од обале, тако да су обе стране прешле у веома крвав позициски рат. Од 6 до 10 августа Савезници су предузели општи напад, потпомажући га десантом на другој обали полуострва у позадини Турског фронта. Но, и он је пропао, иако су савезничке снаге већ биле ојачане на једанаест енглеских и две француске дивизије. Тако се опет прешло у позициски рат, који ће трајати до ликвидације овог фронта крајем 1915 године.

Савезници су за овај фронт постепено ангажовали скоро пола милиона војника. Њихови укупни губици износили су преко 252.000 људи, од којих је 142.000 пало у борби.

Турски рат је у овој години донео Немачкој већ другу велику корист. Поред спречавања дотура муниције Русији, он је везивао релативно велике снаге Савезника, које су недостајале на другим фронтовима, док у то време Немачка на том фронту није имала скоро никаквих снага. Сем тога, турски успех је био јак потстрек за рад германофилских елемената у балканским неутралним државама.

У Француској је стално постојала сумња у успех Дарданелске операције, која је спровођена на сувише уском фронту, најкраћим али и најтежим правцем, са циљем непосредног заузећа Цариграда, овлађивања мореузима, а на тај начин и што бржег успостављања саобраћаја са Русијом. Зато се у француској Врховној команди разрадио план „колонијалне експедиције широких размера" који је, крајем јула 1915 године, Жофр изложио својој влади. Према њему, операцију би требало повести са ширег фронта, повезујући је са оном на већ устројеном Дарданелско-галипољском фронту. Али, Жофр је одмах упозорио да би потребне снаге за проширену операцију могао ставити на расположење тек у октобру 1915 године. Француска влада није се потпуно слагала са овим планом. Она је заступала мишљење да треба обуставити Дарданелско-галипољску операцију и образовати за то време „Источну армију". 5 августа је одредила генерала Сараја за њеног команданта и потчинила га непосредно себи, односно министру војном. Врховна команда је имала да обезбеди потребне снаге за ову армију, пошто проучи предлоге генерала Сараја који је зато био упућен на Балкан. Генерал Сарај је разматрао могућности употребе ове армије у вези са Дарданелско-галипољском операцијом у Малој Азији, али је предвиђао велике користи и од њене употребе од Солуна ка Нишу. Међутим, он је сматрао да се оваква армија од шест француских дивизија не би могла, из техничких разлога, прикупити пре 20 новембра 1915 године на полазној просторији ма за који од предложених случајева.

Француска влада, иако је и код Жофра и Енглеске наилазила на велики отпор при формирању Источне армије, ипак је 14 септембра наредила Жофру да скине

са главног фронта четири дивизије и прикупи их до 10 октобра у Марсеју. Источна армија је у то време била намењена за употребу на малоазиској обали, али је развој догађаја према Србији изменио њену предвиђену улогу.

3

ДРЖАЊЕ НЕУТРАЛНИХ СУСЕДНИХ ДРЖАВА

БУГАРСКА

Иако су цар и влада били наклоњени Немачкој, ипак су их неуспеси аустроугарске војске против Србије 1914 године и победоносне операције Руса у Пољској и у Карпатима учинили веома опрезним приликом коначног опредељења. Притом су рачунали да Аустро-Угарска неће примити све италијанске и румунске захтеве и да је улазак Италије и Румуније у рат на страни Сила споразума веома вероватан. Из тих разлога је бугарска влада одбијала, у фебруару и марту 1915 године, да уђе у рат. Она је Немачкој чинила стварне уступке при превозу материјала за Турску, али је за то добила од ње у фебруару зајам од пола милијарде лева и могла је набављати знатне количине ратног материјала у Немачкој и Аустро-Угарској. Да не би тиме пореметила своје односе са Силама споразума, влада је 8 фебруара изјавила да Бугарска нема намеру да нападне ни Србију, ни Грчку, ни Румунију, а у последњем моменту је чак и осујетила све напоре Фалкенхајна у априлу да увуче и Бугарску у заједнички напад на Србију.[4]

[4] Према подацима из књиге Ларше 47, српска влада се крајем фебруара 1915 године заузимала преко француског делегата, генерала Поа, за евентуалну кооперацију српских и савезничких трупа вероватно према Аустро-Угарској. Наводно, српска Врховна команда није налазила опортуним одашиљање савезничких трупа на Српски фронт, пошто је железничка пруга од Солуна Србима неопходна за текућу исхрану. С обзиром на наведену бугарску декларацију, стање на Српско-аустриском фронту и скроз неповољно материјално стање код српске војске у то време, овакав став Врховне команде, према наведеним сугестијама, уколико их је уопште сматрала озбиљним, могао би се и разумети. Не би се разумело, ако их није упућивала на операције на јадранској обали, где се тешкоће дотура не би тако осећале.

Пробој фронта код Горлица и Тарнова и неуспеси на Дарданелима подигли су углед Централних сила на Балкану и Немачка је поново покушала да склопи војни савез са Бугарском. Због изгледа на скоро ступање Италије у рат и погоршаних односа Немачке са Сједињеним Америчким Државама, Бугарска је одбила и ову понуду.

У очајању да Турска, препуштена сама себи, не поклекне и тиме не пропадну све далекосежне наде које је Немачка за њу везивала, као и у очекивању да Италија ступи у рат, Фалкенхајн и Немачка влада су у мају извршили нагли преокрет у својој спољној политици према Балкану. Они су настојали да дође до сепаратног мира са Србијом, рачунајући на њену исцрпеност и изолованост услед руског повлачења на исток, као и на њену огорченост што су Савезници обећали Италији територије које су биле насељене искључиво југословенским живљем. У случају да ово успе, Немачка би стварно најбрже дошла у везу с Турском и уштедила снаге за друге потребе. Конрад се, иако преко воље, сагласио са овим покушајем, али под условом, да се уштеђене снаге искористе првенствено против Италије[5]. Србија није озбиљно примила ове сугестије и сматрала их је само немачким триком да брже привуче Бугарску, јер су Силе споразума улагале крајње напоре да изгладе српско-бугарске супротности. Ако се одлучи за њихову страну, Силе споразума су нудиле Бугарској део Тракије до линије Енос — Мидија, део Македоније по српско-бугарском уговору од 1912 године и своје услуге за споразум са Грчком по питању Кавале. Србија, иако није много веровала у бугарску искреност, нарочито због њеног роварења у Македонији и сталног наоружавања, била је приморана да се, у погледу територијалних уступака, потчини жељи својих савезника, али под условом да Бугарска одмах уђе у рат и да јој се обећане области Македоније, кроз које је пролазила српска главна комуникација, — железничка пруга за Солун — препусте тек после свршетка рата.

---

[5] СР IX 152.

21 јуна 1915 године, бугарска влада се изјаснила спремном да ступи у преговоре са Силама споразума ако јој се обећани део Македоније преда одмах, а не тек после рата. То је побудило Немачку и Аустро-Угарску да форсирају, већ у мају понуђени, сепаратни мир Србији, обећавајући јој целу Албанију, исправке границе према Босни и гаранције за територијални интегритет. Српска влада је са презрењем одбила и ову понуду и није желела ни по коју цену да мења своју дотадашњу политику.[6] Немци су после тога удвостручили своје напоре у Софији. Зближили су поновно Бугарску са Турском, међу којима замало није дошло до отвореног судара због бугарских територијалних захтева, а поред тога су Бугарској обећали нове територијалне уступке.

У првој половини јула вапаји Турске за немачком помоћи достигли су врхунац, те је немачка влада, пошто су пропали покушаји око сепаратног мира са Србијом, тражила од Фалкенхајна да одмах предузме напад на Србију. Али је баш у то време развој операција према Русији имао најбоље изгледе на отсудне успехе и на остварење такве географско-стратегиске ситуације, која би увелико могла принудити и Румунију и Бугарску да се определе за рат на немачкој страни. Како се потребне снаге за напад на Србију нису могле лако обезбедити на некој другој страни, Турска је била препуштена сама себи и на крају је ипак пребродила своју смртну кризу.

Опште повољну војну ситуацију Централних сила у јулу бугарски властодршци су сматрали сигурним ослонцем за прилажење остварењу својих трајних жеља, те су у другој половини јула, понудили Фалкенхајну да пошаљу свог тајног опуномоћеника, потпуковника Ганчева, у Штаб немачке Врховне команде ради преговора о бугарском учешћу у нападу на Србију. У исто време су се залагали и за брзо решење својих преговора у Цариграду. Али, сада је Фалкенхајн успоравао овај споразум, јер је хтео да претходно отклони опасност која је претила да улазак Бугарске

---

[6] ВРС VIII 171.

у рат не проузрокује и улазак Грчке и Румуније у рат на противној страни. Он је хтео да још једанпут провери не би ли ипак могло доћи до споразумевања са Србијом, чије су трупе баш тада ушле у Албанију, а то је он схватио као неку акцију уперену против Италије. Интересантно је да је у то време и Конрад, из сасвим других разлога, саветовао своме цару „да рат против Србије треба одложити за доцније време или политику усмерити тако да дође до мирног прикључка Србије Монархији.“[7] Конраду није било много стало до везе са Турском, али се бојао да ће Бугарска, подржавана од Немачке, тежити да избије на Јадранско Море, заузме Солун и тиме поремети старе аустроугарске аспирације (као што ће се видети, ово је битно утицало на завршне операције против Србије и Црне Горе 1915/16 године).

Фалкенхајн је, 3 августа, најзад пристао да у Плесу, тј. у Штабу немачке Врховне команде, отпочну преговори са бугарским опуномоћеником, а већ је 6 августа дошло до заједничког пројекта о војној конвенцији. Али тада је у Бугарској дошло до колебања, јер се војна ситуација поновно изменила. Иако су се Руси још повлачили, њихов се отпор на појединим правцима појачавао, услед чега су бугарски властодршци посумњали у коначну победу Немачке. Почетком августа су отпочели и нови напади Савезника на Дарданеле, а 21 августа је и Италија објавила рат Турској. У Грчкој је Венизелос опет дошао на власт. Међутим, на Бугарску је вероватно највише утицао нов немачки инцидент са САД, који је претио да се претвори у оружани сукоб. Опет су обе противничке стране улагале крајње напоре да придобију Бугарску.

Коначно опредељење Бугарске дошло је, пак, само на основу поновне промене у општој војно-политичкој ситуацији. Инцидент са САД био је изравнан. Немачко-аустроугарска офанзива на Источном фронту продужена је са изгледима на велике успехе, а напади Савезника на Дарданеле нису дали никаквих резултата. Грчки и румунски краљ су гарантовали неутрално

[7] СР IX 155.

држање својих држава. Цар и бугарска влада су сада били потпуно уверени у коначну победу Немачке, те су 6 септембра 1915 године наредили да се потпише војна конвенција у Плесу између Немачке, Аустро-Угарске и Бугарске, којој је 14 септембра приступила и Турска, а којој су следили уговори „о пријатељству и савезу“ са политичким одредбама.

> „6 септембра завршена је, од почетка рата, упорно вођена борба за придобијање Бугарске у корист Централних сила. Тиме је добивен успех великог политичког и војног домета“,

вели се у званичној немачкој историји.[8]

Српска влада је у току целог рата будно пратила и правилно ценила држање Бугарске. Она је настојала да своје Савезнике убеди да су њихове наде у бугарску словенску солидарност и захвалност према руском народу, који их је ослободио турског јарма, претеране, да су бугарски територијални прохтеви незајажљиви, да су цар и влада одлучни да ступе у противнички табор чим се за то укаже згодна прилика и да бугарска војска искоришћује најинтензивније све време своје неутралности да се припреми за рат.

Савезници су, нажалост, недовољно озбиљно примали ове српске изјаве и сугестије, па су, чак и после потписивања овог уговора, као што ће се доцније видети, били, заваравани од Бугарске, убеђени да ће је моћи задржати од учешћа у нападу на Србију.

Због претераних нада у своје политичке успехе, Савезници су увелико пренебрегли благовремено обезбеђење војних противмера за случај да Бугарска ипак ступи у рат на страни Централних сила. Штавише, они су умногоме отежавали и рад војводе Путника у непосредним припремама за претстојеће операције, а тиме су баш то несвесно олакшавали будућим противницима.

ГРЧКА

У Грчкој је настављена борба између краља и Венизелоса. Када је енглеско-француска флота 19 фе-

---

[8] Исто 162.

бруара предузела напад на Дарданеле, Венизелос је предлагао да Грчка уђе у рат и да мобилише један корпус који би оперисао против Турске. Он се надао да ће овим заједничким операцијама навести и Бугарску у рат на страни Сила споразума и да ће Грчка, захваљујући овом свом учешћу, доћи до малоазиских области, насељених Грцима. Краљ и Главни генералштаб су били против овог предлога услед чега је Венизелос 6 марта дао оставку. После нових избора, на којима је добио већину, Венизелос је средином августа поновно постао претседник владе и, пошто је приметио све веће приближавање Бугарске Централним силама, саопштио је немачкој влади да Грчка не би имала никаквог повода за узнемирење, ако би приближавање Бугарске Централним силама имало

> „као циљ осигурање само слободног пролаза немачких снага кроз Бугарску... Али ако би Бугари, користећи се доласком немачких трупа, покушали да нападну Србију, ми не бисмо могли остати пасивни посматрачи могућег уништења нашег савезника од стране Бугарске. Изузетно од свих наших обавеза које произлазе из савеза, наш животни интерес тражи, да учинимо све како бисмо Бугарима осујетили победу над Србима, јер бисмо после тога, пре или после били ми — Грци — међу првим жртвама.“[9]

Но, ове опомене нису спречиле Немачку да коначно потпише војну конвенцију у Плесу, јер је рачунала са грчким краљем као јачим поборником својих интереса. У томе се, као што ће се видети, није преварила.

РУМУНИЈА

Као и у Бугарској, тако су и у Румунији оба противничка блока живо радила да је придобију. До пробоја код Горлица, она је била склона да заједно са Италијом ступи на страну Сила споразума, али је погоршавањем њеног географско-стратегиског положаја, које је наступило повлачењем Руса на исток, постала опрезнија. Она је, и поред руских територијалних уступака у Буковини, остала неутрална, али је одолевала и свим обећањима и претњама Немачке да напу-

[9] ВРС VIII 248.

сти Русију, чиме је успоравала опредељење Бугарске за улазак у рат. Међутим, крајем августа је нови румунски краљ дао Немачкој гаранцију да ни у ком случају неће напасти Централне силе, што је умногоме утицало на Бугарску да потпише војну конвецију у Плесу.

АЛБАНИЈА

Немири у Албанији су се 1915 године све више ширили и угрожавали положај Есад-паше. Постојали су знаци да Турска намерава да на његово место доведе себи одане људе, да уз помоћ Аустро-Угарске прикупи и наоружа 40—50.000 људи и с њима да упадне у Македонију, где би, у споразуму са Македонским комитетом, развила заједничке акције.[10] То је српској влади и војводи Путнику изгледао оправдан разлог да на тражење Есад-паше упуте, 29 маја 1915 године, у Албанију три одреда, и то од Призрена, Дебра и Охрида, у јачини од око 17.000 људи, који су заузели Тирану, учврстили власт Есад-паше, па се потом вратили на линију Ћафа Прушит — Спас — Ћафа Кумулус — Ороши — Мали Дејсе — с. Булћиза. Почетком јуна су и црногорске трупе, са око 2.000 људи из Ловћенског одреда, поселе десну обалу Бојане, у циљу осигурања пловидбе на Бојани. Тиме су престала узнемиравања из Албаније.

Ова је акција наишла на велико негодовање код наших Савезника, јер су налазили да је то противно „општим интересима Савезника".[11] Нарочито је био енергичан став енглеског војног министра, лорда Киченера, који, обавештен да Србија скупља око 11.000 људи око Струге ради наступања на Драч, упућује 13 маја своме војном изасланику код српске Врховне команде ову депешу:

> „Моја је жеља, да најенергичније изјавите начелнику Главног ђенералштаба, да ма каква таква операција и са политичке и са стратегиске тачке гледишта мора бити потпуно противна — неправилна. Војничка ситуација захтева да Србија треба да држи сву своју снагу

[10] Исто 132.

[11] Исто 164.

против Аустрије, у циљу да обезбеди Босну и Херцеговину и остатак до Јадранског Мора, учествујући у заједници са Русијом и Италијом“.[12]

Ово мишљење је карактеристично са разних страна. Крајем 1914 године Италија је без икакве нужде поседа острво Сасено и Валону и Савезници нису протестовали. Ову меру предострожности српске Врховне команде оправдавали су важни војни обзири који су произлазили из непријатељских махинација у Албанији, а и због тога што је албански простор после руског пораза код Горлица добивао нарочит значај за Србију. Њега је јасно уочавао српски војни изасланик у Софији, који је врло будно и веома проницљиво пратио догађаје на Балкану и у свету и, поводом задржавања српских трупа у Албанији, депеширао Врховној команди да би било „корисно форсирати израду пута кроз Албанију за случај промене базиса.“[13]

4

СРПСКО-ЦРНОГОРСКО-АУСТРОУГАРСКО РАТИШТЕ

РАЗВОЈ СИТУАЦИЈЕ КОД АУСТРОУГАРСКЕ ВОЈСКЕ

Криза која је постајала за Аустро-Угарску све опаснија услед развоја битке у Карпатима, навела је надвојводу Еугена да понуди врховном команданту целокупне аустроугарске војске, надвојводи Фридриху, и 8 корпус, који је, услед вести о српским намерама да пређу у Банат, био претходно померен у простор око Бечкерека. 3 фебруара је и овај корпус са 9 пешадиском и 21 ландверском дивизијом отишао на Руски фронт. Но, и после тога, 5 армија је опет бројала преко 200.000 војника с пушкама, скоро 2.400 коњаника и 1.161 пољско артиљериско оруђе. Истина, од свега тога било је само 70 батаљона I линије, а остали су били ландштурмски, тврђавски, етапни и допунски.

Ова квалитативна измена 5 армије приморавала је њеног команданта да решење свог задатка тражи у

[12] Исто 128.

[13] Исто 121.

чистој одбрани иза моћних речних токова. Високи водостај, који је владао преко зиме и пролећа, ишао му је на руку. За ту сврху је 15 корпус распоређен на простору Рума — Стара Пазова, а 16 корпус између Брчког и Шида. У Босни је остављена 58 пешадиска дивизија са 4 брдском бригадом у Власеници, 5 брдском бригадом у Тузли и 59 пешадиска дивизија са 18 брдском бригадом у Вишеграду и 9 брдском бригадом у Сарајеву. У Банат је упућена као резерва 10 брдска бригада из 48 пешадиске дивизије код Беле Цркве, а 109 ландштурмска бригада северно од Оршаве. Иначе је војиште било засићено многобројним ландштурмским и сличним јединицама. У Срему је стално усавршаван дубоки систем утврђених положаја од Саве до гребена Фрушке Горе, јер се рачунало да се, према потреби, и 15 и 16 корпус извуку за друге фронтове. Утврђивање се вршило и у Банату и Босни. Мостови преко Саве, Босута, Дунава и Тисе, који су били важни за рокирање трупа, утврђени су у виду мостобрана. Дунавска флотила је стављена у службу чим је то водостање дозволило.

Почетком априла, 5 армија је имала 234.000 војника, снабдевених пушкама. Српска војска је цењена у то време на 210.000 пушака и очекивало се да ће она предузети заједничку офанзиву са румунском војском преко Ердеља и Баната у сусрет руским снагама које су се имале спустити са севера у Горњу Мађарску. То је забрињавало команданта Балканске војске због мале маневарске способности трупа. Али, поновно је наступио висок водостај Дунава и Саве, а када је вода опала, прошла је и главна опасност од руског наступања са Карпата, а ни Румунија није ступила у рат.

У другој половини априла је улазак Италије у рат против Аустро-Угарске постајао све вероватнији. Како се са Руског ратишта нису могле извући толике снаге колико је изгледало потребно за офанзивно решење против Италије, а претила је и опасност слома Турске, то су Фалкенхајн и Конрад поново одлучили да нападну Србију и ликвидирају бар овај фронт. У офанзиви су имали да учествују: 5 армија Балканске војске у тадашњем свом саставу; једна армија од 4—5

аустроугарских или немачких дивизија из Мађарске преко Дунава; турски контингент од око 100.000 војника и бугарска армија од шест дивизија, са главном снагом на правцу Софија — Ниш, а са јаким деловима преко Зајечара. Као база требало је да послужи пројекат плана који је обрађен у Штабу Балканске војске. Он је предвиђао концентричан напад према средњем српском простору: Крагујевац — Крушевац — Краљево. Главне аустро-немачке снаге имале би да изврше напад преко Саве и Дунава. Једна армија са по једним корпусом од Остружнице и Купинова имала би да надире долином Колубаре, а друга, јача армија, са линије Брестовац — Бавaниште — Долово, па преко Дунава долином Велике Мораве. Према томе, Београд се не би нападао непосредно, него би требало да падне укљештавањем снага са суседних праваца. Бугари би требало да оперишу преко Зајечара ка В. Морави, а Турци на правцу Цариброд[14] — Ниш ка Јужној Морави. Један аустроугарски корпус требало је да надире од Рогатице преко Вишеграда према Краљеву. Почетак напада предлаган је за крај маја. Како је 25 априла отпочео енглеско-француски десант на Галипољско Полуострво, на Турску се више није могло рачунати, а тиме је поново одложен и напад на Србију.[15]

Због даљег заоштравања односа са Италијом, упућена је средином маја 57 пешадиска дивизија 16 корпуса из Срема на Сочу. Поводом повољне ситуације која се развила у Галицији после успешног пробоја Руског фронта код Горлица и Тарнова, 2 маја, и знатног скраћивања фронта и уштеде у снагама, понова је покренуто питање заједничког напада на Србију. Фалкенхајн и Конрад су се сагласили да у Галицији треба и даље спроводити офанзиву, док је са претеклим снагама Конрад хтео да најпре нападне Италију, па онда Србију, а Фалкенхајн је опет, с обзиром на Турску, захтевао обратно. Најзад су одлучили да се најпре

[14] Данас Димитровград.

[15] Износимо овај неостварени план због његове поучности, али и као историску чињеницу, да је Српски фронт био стално стављан пред могућност да буде веома активан.

стабилизује одбрана на аустроугарској граници према Италији и да се привремено одложи напад на Србију. На основу ове одлуке наређено је 22 маја команданту 5 армије да 15 и 16 корпус са пет дивизија упути на Сочански фронт и да се досадашња 5 армија расформира.

Надвојвода Еуген је са својим начелником штаба, примио за прво време команду над свим снагама на Италијанском и Балканском фронту и преселио се у Марибор. Према Сави и Дунаву преостала је, поред посадних и ландштурмских јединица, свега једна аустроугарска, новоформирана 61 пешадиска дивизија, у Банату, а Немачка је своје три новоформиране дивизије упутила за сваку евентуалност према Српском фронту у Мађарску. Све јединице су сада биле потчињене новообразованој команди „Армиске групе генерала коњице фон Тршћанског“. Он је до јуна био потчињен непосредно Врховној команди. Генерал Саркотић је у БХД имао на расположењу такође само једну, 59 пешадиску дивизију. Све остале јединице биле су и овде ландштурмске и посадне.

Генерал Тршћански је добио задатак: да спречи прелаз Срба преко Дунава и Саве и њихово наступање у правцу Будимпеште. У случају српског упада у Босну, има да предузме потребну акцију, али само уколико то не би имало неповољних последица по први задатак.

Средином јуна одведене су две немачке дивизије у Галицију. Јачина аустроугарских снага на Балканском фронту износила је тада: 164 батаљона, од којих 135 ландштурмских, са 113 мобилних батерија, укупно 162.000 војника са пушкама.

Велики успеси Аустро-Немаца према Русима и ишчезла велика опасност од напада Румуније произвели су код Конрада уверење да се Срби неће упуштати у офанзивне операције преко Дунава и Саве, сматрајући да би то претстављало за њих авантуристички подухват, пошто према њима не би било тешко брзо концентрисати јаке снаге, а вероватно је био и обавештен да су Савезници престали да инсистирају на оваквој српској операцији. Зато се одлучио да у

току јула повуче своје две дивизије — 61 и 59 — на друге фронтове, а уместо њих да формира две ландштурмске бригаде за оперативну употребу у Срему. Према томе, изменио је и задатак тако да се одбрана Босне изведе пасивно само са пограничним заштитним трупама и тврђавама. Како су и Немци били одвели своју последњу — трећу дивизију из Срема, то је цео фронт крајем јула стварно лежао на ландштурму, чија је јачина износила око 135 батаљона са 120.000 пушака.

Но, поред свега тога, генерал Тршћански је рачунао да ће повољан развој операција у Русији и Италији обезбедити убрзо потребне снаге за напад на Србију, те је у јулу, на основу темељних студија свог штаба, по сопственој иницијативи израдио офанзивни план према Србији и поднео га Врховној команди на увиђај. Ова му је скренула пажњу да су такве намере преурањене и наредила му да главну пажњу обрати на утврђивање Баната. Међутим, овај темељно разрађени план је послужио углавном за офанзиву коју је Макензен стварно и извео.

У офанзивним пројектима 1915 године постојала је сагласност између немачке и аустроугарске Врховне команде да моравски правац буде главни.[16] Али у погледу помоћних праваца Немци су, обратно Аустријанцима, пренебрегавали правце преко Дрине и кроз Посавину и давали предност онима кроз Неготинску Крајину. То је свакако потицало из разних политичких циљева, али и из различите оцене оперативне могућности на планинском земљишту.[17]

РАЗВОЈ СИТУАЦИЈЕ КОД СРПСКЕ ВОЈСКЕ

Српска Врховна команда, увиђајући критичност опште ситуације и свесна својих савезничких обавеза, улагала је све напоре да би што пре спремила своју војску за активан рад. Али се њено унутрашње стање

---

[16] При смени, Поћорек је своме наследнику рекао: „Ако још једанпут будете нападали Србију, урадите то само код Београда“. — ПРАУ III 187.

[17] Ова различита схватања о планинском земљишту уочавају се у Карпатској бици, офанзиви у Трентину 1916 године и у Сочанској бици 1917 године.

и стање у народу споро опорављало. Све се то најбоље документује из претставке О.Бр. 12973 од 15 априла, коју је Врховна команда упутила министру војном:

„Стање у коме се данас налази оперативна војска у погледу исхране, поглавито исхране стоке, веома је рђаво. Трупни и колонски возови код трупа су празни, а војишна и главна слагалишта само постоје по имену. Нигде нема резерве у храни, но се тавори дан и комад. Због непотпуне исхране стоке, ова нагло пропада, а нема се откуда више попуњавати. Ако у скором времену политичка и војна ситуација код наших савезника буде таква, да треба и ми да пређемо у офанзиву, онда ће код оваквог стања ствари бити немогућно... Преко је потребно, да се овоме злу што пре стане на пут и оперативној војсци у што скоријем времену створи могућност за њене офанзивне операције, што ће неминовно у скором времену бити потребно с обзиром на општу политичку и војну ситуацију код наших савезника. Не будемо ли за овај моменат спремни за офанзиву, то ће врло рђаво одјекнути код наших савезника и наш досад стечени глас и лепо име изгубиће много, а вероватно да ће то бити од утицаја и на наше националне аспирације.“[18]

Руска Врховна команда позвала је, 20 априла, српску Врховну команду да и „српска армија пређе у наступање и пренесе ратне операције на територију Аустро-Угарске“.[19] Српска Врховна команда је известила руску Врховну команду 23 априла да се и досада носила жељом да непријатеља нападне на његовој територији. Али, услед несавладљивих тешкоћа, изазваних непогодним временом, недостатка хране и фуражи у земљи, недовољних транспортних средстава која су отежавала дотур и текуће дневне хране за људе и стоку, спорог довоза прехранбених залиха које су обезбеђене у Русији и најзад, услед заразних болести, све овакве намере биле су осујећене. Ако би се из Русије убрзао дотур хране, српска Врховна команда је обећала да ће најмање за 20 дана моћи да пређе у офанзиву. У том смислу је она већ 1 маја издала својим оперативним јединицама наређење да убрзају своје припреме, те да офанзива може да отпочне још у мају.

---

[18] ВРС VIII 99.

[19] Исто 103.

У првој половини маја Савезници су обавестили српску Врховну команду да ће Италија, према склопљеном уговору, најдаље 26 маја предузети активна дејства против Аустро-Угарске у правцу Љубљане и да очекује да ће српска војска кроз Срем и Северну Босну садејствовати њеном десном крилу. Српска Врховна команда се одмах сагласила и издала својим армијама припремна наређења, из којих се назрева да је намеравала да са II и III армијом предузме офанзиву у Срем, са I армијом из долине Јадра ка Брчком, а са Ужичком и црногорском Санџачком војском концентрично ка Сарајеву.[20] 21 маја издала је апел војсци да буде спремна за прелаз у офанзиву „коју треба очекивати сваког часа". Нажалост, услед поновних великих поплава (Сава се излила на левој обали 3 — 4 км) морала је известити 1 јуна руску Врховну команду, да ће српска војска моћи да пређе у офанзиву тек кроз 2—3 недеље када престану поплаве. Колико су ове околности биле од пресудног значаја за предузимање офанзиве, види се најбоље по томе што Врховна команда није могла дати I армији никакав мостови материјал ни за прелаз Дрине под нормалним приликама, него ју је упутила на прикупљање пловног материјала на Дрини и на импровизације.[21]

У то је време и Италија при нападу на Аустро-Угарску рачунала на српску помоћ у виду офанзиве српске војске, а у њену историју је, као оправдање њених тадашњих неуспеха, ушло и изостајање те очекиване офанзиве српске војске. Међутим, према историским чињеницама, та ствар изгледа сасвим друкчије. Још пре ступања у рат, Италија је 21 маја 1915 године закључила са Савезницима Војну конвенцију. У чл. 1 Конвенције говори се уопште о споразуму Русије, Француске, Енглеске и Италије да координирају своје операције. У чл. 2 се вели да „италијанска офанзивна интервенција мора бити олакшана операцијама осталих трију савезничких армија, које се са своје стране обавезују да предузму све могуће енергичне вој-

---

[20] Исто 138, 139.
[21] Исто 138.

не мере у циљу спречавања непријатеља да на италијанској граници концентрише надмоћније снаге".[22] Члан 3 предвиђа, ако би аустро-немачка војска предухитрила италијанску војску, „три савезничке војске (мисли се на руску, француску и енглеску — М. З.) обавезују се уколико је могуће, да својим енергичним офанзивним операцијама паралишу непријатељску офанзиву против италијанске војске, како би јој створили могућност да заврши своју концентрацију."[23] Члан 4 гласи:

„У садашњим приликама, први циљ који има постићи италијанска војска и руска војска у Галицији, биће да се потуче непријатељ, који се налази на заједничком аустроугарском војишту, тј. на просторији између Карпата и Алпа, који образују италијанску границу према Аустрији. Да би се постигао овај циљ, руска и италијанска војска обавезују се узајамно: да на овом фронту прикупе по могућству максимум својих снага, задржавајући на свим осталим фронтовима стриктно потребне снаге за гарантовање стратегиске ситуације обеју војсака; да се, како у почетку тако и у току операција, споразумно одређују подесни правци обеју војсака. Српска и црногорска војска дужне су указати своје садејство, да би се горе изнети циљ постигао, тј. желети је да српска војска предузме офанзиву првенствено у правцу северозапада у циљу, да што пре својом акцијом дођу у везу са десним крилом италијанске војске, која би оперисала у правцу Љубљане."[24]

Међутим, 5 члан ове Конвенције је предвиђао:

„У случају да се садашње груписање аустро-немачких снага у основи промени, план операција ће разрадити споразумно руска и италијанска Врховна команда, водећи рачуна о новој ситуацији, на сопственом фронту, али тежећи пре свега ка постигнућу главног циља."[25]

И стварно, ситуација се од почетка маја нагло мењала. Неуспех десанта на Галипољском Полуострву обесхрабрио је све балканске државе које су нагињале да се прикључе Силама споразума, а подржао жељу

---

[22] Исто 134, 135.

[23] Исто

[24] Исто 135.

[25] Исто

Бугарске да нападне Србију. Битка на Западу у Артоа није изгледала да ће бити од ма каквог утицаја на скоро катастрофалан развој ситуације на Руском фронту, где су се руске армије нагло повлачиле из Галиције и са Карпата. Отпочете италијанске офанзиве на Сочанском и Тиролско-корушком фронту дале су очигледног доказа да се Италијани неће тако брзо пробити кроз аустриске граничне одбранбене појасеве, иако ту противник није концентрисао никакве „снаге сувишне надмоћности", него је имао скроз инфериорне снаге. Удаљеност између руске и италијанске војске се јако повећавала, гро аустро-немачких трупа остао је према Русима, а ослобођене снаге могле су се пребацити колико према италијанској толико и према српској војсци, и, као што смо видели, пре према српској, јер су ту били интереси Немачке, која још није формално ни била у рату с Италијом.

Па ипак, и поред свих тешкоћа и ризика, српска Врховна команда је била у мају и јуну одлучна да пређе у офанзиву да је нису спречавале несавладљиве поплаве. Доцнији прелаз у офанзиву, значио би према датим приликама, очигледну авантуру за српску војску. На поновно тражење руске и италијанске Врховне команде 3 и 4 јула да се офанзива ипак предузме, српска Врховна команда је дала ове против-разлоге:

1) да тиме може навући јаке непријатељске снаге и претрпети неуспех, чије би последице биле: да се Аустро-Немци споје преко Србије са Бугарском и Турском, да се осујети Дарданелска операција и да Бугари уђу у рат и заузму Македонију;

2) да не постоји наслон у близини, јер се Италијани и Руси налазе око 700 км удаљени од српског фронта;

3) да је потребно штедети скромне снаге и средства за претстојеће догађаје, чије је перспективе Врховна команда правилно прозрела.

Оправданост ових разлога је тако очигледна, да им не треба коментара, нарочито после изношења стварне ситуације и намере аустроугарске и немачке Врховне команде. Па и поред тога, српска Врховна

команда је и своје убеђење и сопствене интересе потчинила општим, заједничким потребама, изјављујући спремност, ако то политички разлози траже, да предузме офанзиву чим заврши припреме које су биле успорене услед киша. Опасност од тражене офанзиве први је увидео лорд Киченер и већ је 3 јула саветовао српској Врховној команди да буде опрезна и да се не жури. 11 јула је и руска Врховна команда нашла да су српски разлози оправдани, а ускоро су то урадиле и остале потписнице закључака Конвенције у Шантијиу. Скори развој догађаја јасно је доказао да је српска Врховна команда правилније ценила ситуацију непријатеља, своју и својих Савезника, него сами Савезници. Стога је потпуно неразумљиво што су се и после рата могли због тога одржавати неки приговори српској Врховној команди и што се у томе налазило оправдање за крупне неуспехе Савезника на које се рад мале српске војске уопште не би могао одразити.[26]

У распореду Српске војске су у току целог времена вршене незнатне промене због лакше исхране и на основу текућих обавештајних података о запаженим покретима код противника. Тек 19 августа је Врховна команда, која је, из политичких обзира, морала препустити безбедност целе границе према Бугарској граничним четама и врло малом броју трупа III позива без артиљерије, била, разним провокацијама са стране Бугарске и стичући све више убеђење да може лако доћи до њеног мучког препада сличног 1913 години, принуђена да моли владу за одобрење да важне граничне тачке (Зајечар, Књажевац, Пирот, Свође и Владичин Хан) може обезбедити делом оперативне војске. Влада је тек 1 септембра одобрила превожење једне дивизије за Пирот, али је већ 4 септембра и то ускратила. Врховна команда је са своје стране ипак предузела бар припремне мере за брзо пребацивање

---

[26] Овом питању смо посветили несразмерно много простора. Изгледало нам је потребно да то учинимо, пошто су те приговоре изнели у својим мемоарима и врховни команданти француске и италијанске војске, генерал Жофр и Кадорна. Они се стално понављају, па и дандданас, у италијанским публикацијама.

Ужичке војске и извесних дивизија на Бугарски фронт.

РАЗВОЈ СИТУАЦИЈЕ КОД ЦРНОГОРСКЕ ВОЈСКЕ

На фронту је владало углавном борбено затишје. Почетком јула аустроугарске посаде из Котора и Требиња вршиле су на сектору Херцеговачког одреда неуспеле нападе према Грахову. На Ловћенском сектору непријатељ је из Котора изводио повремена бомбардовања тврђавском артиљеријом, флотом и авијацијом. У сузбијању ове активности учествовала је, после ступања у рат, покаткад и италијанска флота. Поред поседања десне обале Бојане, црногорска Врховна команда је одлучила да са трупама Старосрбијанског одреда заузме територију све до Дрима, а у јуну и Скадар је без борбе поседнут. То је изазвало протесте Савезника, па је наишло и на негодовање српске владе и дало повода за смену српског генерала Јанковића, начелника Штаба црногорске војске, на чије је место дошао српски генералштабни пуковник Петар Пешић. Но, Црногорци се нису дали у том омести и задржали су и Скадар и Сан Ђовани ди Медуа, правдајући свој поступак потребом да се спречи ширење побуна у северним областима Албаније. Они су, уствари, користили ову прилику да остваре своје старе аспирације на Скадар.

У лето су вођени неки преговори између делегата аустроугарске Врховне команде, потпуковника Хупкеа, који је као бивши аташе на Цетињу уживао наклоност краља и његовог сина Петра, наводно ради „хуманизирања“ рата. Због тога се посумњало да се ради о преговорима за закључење сепаратног мира. Како су у то време Централне силе биле наклоњене да до оваквог мира дође чак и са Србијом, коју су Аустријанци сматрали својим главним противником, то су се овакве претпоставке упорно одржавале. С друге стране, није искључено да је краљ Никола хтео да овим преговорима изврши само притисак на Савезнике који су снабдевање Црне Горе још увелико пренебрегавали, а можда и да их потстакне на заједничке офанзивне

операције према Херцеговини и Далмацији, које су уласком Италије у рат нудиле велике изгледе на успех.

Српска Врховна команда је тежила да се у што већој мери ојача Санџачка војска, која је улазила непосредно у комбинацију њених дефанзивних, а нарочито офанзивних планова. Црногорска Врховна команда се одазвала овој жељи, те је ову ојачала на 2/3 укупне снаге.

Снабдевање народа и војске било је и даље веома тешко. Побољшање од обећане помоћи Италије није се много осетило. Дотур хране из Русије преко Солуна и Србије био је тежак и спор а бродовима од Солуна до Сан Ђовани ди Медуа несигуран. Услед тога се од Савезника морало издејствовати њихово обезбеђење, али је то све ишло тешко. Предлог српској влади да се заједничком радном снагом изгради пут Пећ — Андријевица преко Чакора,[27] српска влада, нажалост, није прихватила, а то се нарочито осетило при повлачењу српске војске.

У распореду војске, изложеном на прекретници 1914/15 године, није се ништа битно изменило.

---

[27] „Ратник" XI, XII 1934.

ДРУГИ ДЕО

РАЗВОЈ ВОЈНО-ПОЛИТИЧКЕ СИТУАЦИЈЕ ОД УЛАСКА БУГАРСКЕ У САВЕЗ СА ЦЕНТРАЛНИМ СИЛАМА И ОБОСТРАНЕ ПРИПРЕМЕ ЗА РАТ

I

РАЗВОЈ ОПШТЕ ВОЈНО-ПОЛИТИЧКЕ СИТУАЦИЈЕ ДО ПОЧЕТКА НАПАДА НА СРБИЈУ

(Почетак септембра до 5 октобра 1915 године)

1

КОД ВЕЛИКИХ СИЛА И НА ГЛАВНИМ РАТИШТИМА

Однос обостраних снага у првој половини септембра 1915 године био је на свим ратиштима: 281 пешадиска дивизија (ако се урачуна 12 бугарских дивизија чије је учешће било већ 6 септембра обезбеђено, онда 293) Централних сила према 349 пешадиских дивизија Сила споразума. Од тога је стајало: на Западном фронту 150 савезничких пешадиских дивизија према 100 немачких; на Источном фронту 126 руских према 103 аустро-немачке (59 немачких и 44 аустроугарске); на Италијанском фронту 38½ италијанских према 22 аустроугарске и 1 немачкој пешадиској дивизији (односно Алписком корпусу, који је претстављао јачину једне дивизије). Према томе, на главна три ратишта наши су савезници имали 88½ пешадиских дивизија више од својих противника[1] у времену када су донете одлуке и почеле непосредне припреме за напад на Србију и Црну Гору.

---

[1] На споредним ратиштима је однос био овај: на Српском фронту 11 српских према 6 аустроугарских пешадиских дивизија (претпостављајући да томе броју одговарају заштитне трупе); на Турском фронту — на Дарданелима — 13 енглеско-француских према 26 турских, на Кавказу 6 руских према 11 турских и у Сирији, Арабији и Ираку 4 енглеске према 12 турских пешадиских дивизија. — СР IX 5.

Немци су, и поред те несразмере, ценили да је ситуација за напад на Србију, чији је почетак у Плесу био утврђен за почетак октобра, повољна, јер су се руске армије још увек повлачиле на исток, а према резултатима и друге битке на Сочи, од 18 јула до 2 августа, налазили су да им је и овде фронт осигуран.

Међутим, 22 септембра су, према споразуму у Шантијиу од 7 јула, француско-енглеске армије отпочеле своје велике нападе у Шампањи и у Артоа. Развиле су се огромне и крваве битке, названe услед огромног утрошка муниције „материјалним биткама". Оне су у почетку довеле Фалкенхајна до колебања: да ли да одустане привремено од напада на Србију или не. Он се коначно решио да остане при већ донетој одлуци. Развој битки на Западу, које су трајале, углавном, до средине октобра, све више га је убеђивао да ће се и овај немачки фронт, уз незнатне земљишне губитке, моћи одржати.

Трећа битка на Сочи, која је требала да потпомогне савезничке нападе на западу, извођена је тек у времену од 18 октобра до 4 новембра те није могла битно утицати на развој операција ни на западу и истоку, ни на Балкану.

Србија и Црна Гора нису, дакле, осетиле скоро никакво значајније олакшање од ових догађаја на главним ратиштима, када су Централне силе изводиле своје нападе на те две земље.

2

ДРЖАЊЕ БУГАРСКЕ

Силе споразума су чак и половином септембра биле потпуно неоријентисане у погледу намера и обавеза које је Бугарска примила на себе већ 6 септембра у Плесу. Оне су се не само надале да ће спречити напад Бугара на Србију, него их је заварало и лицемерно држање бугарске владе, која је обећавала да ће покренути Бугарску у напад на Турску. Сва убеђивања са српске стране да се и Бугари и Аустро-Немци најозбиљније припремају за заједнички напад

и многобројна обавештења која су то потврђивала са разних страна, нису их могла поколебати.

Бугарска је, 22 септембра, према примљеним обавезама у Плесу, морала објавити мобилизацију своје војске. То је Савезнике изненадило. Силе споразума су између себе и са Грчком и Румунијом повеле ужурбане преговоре око мера које би требало предузети за случај бугарског напада. Али су углавном још увек наседале уверавањима бугарске владе о могућности мирољубивог решења. Њен претседник је још 26 септембра, дакле, 20 дана после потписивања Војне конвенције у Плесу, отворено изјављивао:

„Мобилизацију не треба сматрати као припрему за рат. Бугарска нема агресивних намера, али она мора чувати своја права и своју независност. У тренутку у коме бугарска влада није прекинула преговоре са силама, намеће се оружана неутралност као оправдана опрезност, која прети Балкану због аустро-немачке офанзиве, која је већ отпочела. Неутралност Бугарске треба схватити исто тако као и неутралност Швајцарске и Холандије, које су мобилисале своју војску још у почетку рата, мада нису биле тако експониране као Бугарска.“[2]

Истог дана влада је издала и овај јавни комунике:

„Бугарска влада се нада, да ће добити од Србије без рата — добровољним уступањем — неспорну зону по уговору од 1912 г., на коју јој је признато право од стране обеју сад ратујућих страна. Ово уступање учиниће, да Бугарска неће напасти Србију, која ће се тада моћи окренути искључиво против Аустро-Немаца. Бугарска не жели рат. Одговорност за евентуални конфликат пала би на непопустљивост Србије. У сваком случају бугарска влада не жели, да прекине односе са силама четворног споразума.“[3]

Ни изјава бугарске владе тога дана да је закључила споразум са Турском, ратним савезником Немачке, није навела Савезнике да извуку јасне и одређене последице за своје даље поступке. Они нису усвајали српске предлоге да се Бугарској постави ултимативан захтев, те да се односи с њом потпуно разјасне и предузму енергичне превентивне мере да се њена евентуална агресија благовремено и енергично

[2] ВРС VIII 318.
[3] Исто.

предупреди. Напротив, они су српску Врховну команду кочили у предузимању неопходних мера сигурности према бугарској граници и забрањивали свако реаговање на провокаторске иступе бугарских пограничних посада, запретивши да ће јој, у противном, отказати сваку савезничку помоћ. То је приморало српску Врховну команду да предвиди смртну казну за свакога ко буде дао повода за ма какве инциденте према Бугарској.

Тек 4 октобра су Савезници, после дугих међусобних преговора, предали бугарској влади ноту на коју је имала да одговори у року од 24 часа, а у којој су тражили: да одмах прекине односе са Немачком, обустави мобилизацију и протера немачке официре који су се масовно били појавили у Бугарској. Бугарска влада је одбила ове захтеве и Савезници су 5-ог, а Србија 6 октобра, прекинули дипломатске односе са Бугарском.

3

ДРЖАЊЕ ГРЧКЕ

Бугарска мобилизација је у Грчкој произвела тежак утисак. Чим је Венизелос дознао за делимичну мобилизацију Бугарске, тражио је да се у Македонији мобилишу два корпуса, што је краљ и усвојио. Али, када је дознао да је Бугарска објавила општу мобилизацију и тражио да то уради и Грчка, краљ је то одбио речима: „Не можемо потпомагати Србију, пошто ће Немачка победити, а ја нећу да будемо тучени."[4] Пошто је дошло до оштрих сукоба између Венизелоса и краља, овај последњи је, тек под претњом оставке владе, пристао 24 септембра на општу мобилизацију изјављујући: „На крају ко може тврдити, да ће Бугарска напасти Србију. Могуће је да одржи оружану неутралност и врло је вероватно да неће напасти Србију. У овом случају отпада разлика у мишљењу. Ви можете остати на влади и применити вашу политику."[5]

---

[4] Исто 318, 319.
[5] Исто.

Трења између Венизелоса и краља нису била ни тим отклоњена, јер је Венизелос одлучно захтевао да Грчка уђе у рат чим Бугарска нападне Србију, а краљ је хтео да она и тада остане неутрална. На страни краља био је Главни генералштаб. Он је свој став оправдавао чињеницом да Србија неће бити у стању да, у случају заједничког рата, упути 150.000 војника према Бугарској, као што је то било предвиђено војном конвенцијом из 1913 године, јер ће се морати сва ангажовати против Аустро-Немаца. Не улазећи у то да ли је Србија имала ту обавезу или не, Венизелос је одмах предложио краљу да се од Енглеза и Француза тражи да тих 150.000 војника упуте они, а не Србија. Убеђен да до тога неће доћи, краљ је на то пристао, али под условом да то не буду колонијалне трупе. Венизелос је одмах позвао Савезнике да се томе најхитније одазову. Они су одмах пристали и одредили трупе из Марсеја, одређене за Источну армију, и са острва Лемноса. Међутим, краљ је приморао Венизелоса да уложи формални протест против искрцавања савезничких трупа на грчкој територији пре бугарског напада, али се Савезници нису више обазирали на то, јер су знали да Венизелос и даље одобрава њихов поступак и да то чини само да би краља бар привидно задовољио. 29 септембра је грчки Парламент једногласно одобрио политику Венизелоса.

Иако су Французи и Енглези одмах прихватили понуду Венизелоса, почели су опет међусобне преговоре о снагама које треба упутити у Грчку, при чему су изгубили драгоцено време да присуством својих трупа ојачају положај Венизелоса. То је краљ искористио и, чим су предњи делови француске 156 и енглеске 10 пешадиске дивизије отпочели са искрцавањем у Солуну[6], отпустио је 5 октобра Венизелоса, који је дан раније поново дао изјаву у Парламенту да ће Грчка испунити своје обавезе према Србији. Краљ је довео на власт своје људе, који су били наклоњени Немачкој и који су објавили неутралност са мотива-

[6] Искрцавање целих дивизија трајало је 10 — 15 дана. Ларше 80.

цијом да се споразум са Србијом односио само на неки балкански рат, али не и на рат са великим силама. Штавише, нова влада је тражила да Бугарска не заузме пределе око Дојрана и Ђевђелије, пошто на њих Грчка рефлектира. Тако је Србија у последњем моменту била лишена помоћи свога грчког савезника, на кога је мислила да може увек да рачуна при нападу Бугарске.

4

ДРЖАЊЕ РУМУНИЈЕ

Све дубље повлачење Руса на исток и општа мобилизација Бугарске довели су Румунију у веома тешку ситуацију. Бугарска је све више истицала своје аспирације на територије уступљене Румунији по Букурешком миру. Немачка је стално претила и у Румунији се дуго није знало да ли ће прикупљене снаге у Банату напасти њу или Србију. У народу је све више расла борба између присталица и противника Централних сила, тако да је једно време претила опасност од побуне у земљи.

Најзад је Румунија успела да остане по страни.

Њена влада је 8 септембра дала изјаву аустроугарском посланику „да задатак Румуније није да брани Србију". Стварно, према датим војним околностима ни Србија ни Савезници нису могли од ње да очекују никакву подршку, све док се њихова војна ситуација не измени из темеља, а такви су изгледи, с обзиром на Руски фронт у времену бугарског напада, били ишчезли. Такво, иако горко, али једино правилно, сазнање могло је српској Врховној команди олакшати да дође до правилније одлуке. Као што ће се видети, она није пропустила прилику да благовремено упозори Савезнике и на то.

II

ПРИПРЕМЕ ЦЕНТРАЛНИХ СИЛА И БУГАРСКЕ ЗА НАПАД НА СРБИЈУ И ЦРНУ ГОРУ

1

ОСНОВНИ ОПЕРАЦИСКИ ПЛАН ЗА ПРЕТСТОЈЕЋУ ОФАНЗИВУ

(2)

ВОЈНА КОНВЕНЦИЈА У ПЛЕСУ И ОСНОВНИ ПЛАН

Немачка Врховна команда је пре потписивања Војне конвенције у Плесу, 6 септембра, морала да изради нацрт основног операциског плана за заједничку офанзиву. У том циљу са појединим савезницима је водила разне преговоре који су са прекидима трајали све до почетка јула. Притом је требало ускладити разне политичке и војне захтеве појединих учесника. Најтеже је било задовољити Бугарску и Аустро-Угарску.

Бугари су хтели да се пре уласка у рат потпуно обезбеде од евентуалних напада Грчке и Румуније. Они су предлагали да уз подршку Централних сила најпре нападну Грчку, ако она не прихвати ултиматум да демобилише своју војску и не пристане да им одмах препусти Серез, Драму и Кавалу. Сличне гаранције су желели да постигну и према Румунији. Најзад су се задовољили Фалкенхајновим обећањем да ће рат проширити на Грчку и Румунију, ако ове изађу из обећаног става неутралности, на који су се њихови краљеви обавезали и да ће Турска ојачати бугарске снаге према овим евентуалним противницима и ставити их под бугарску команду. Немачка се још обавезала да ће своје снаге што пре истурити на Црно Море, у Варну и Бургас, као и на Егејско Море, по-

што Бугари нису били сигурни у отпор својих посада. Бугари су у последњем моменту повећали и своје територијалне прохтеве. Они се нису више задовољавали целом Македонијом, него су тражили српске области до Велике и Јужне Мораве, а од Грчке и Румуније, ако временом ступе у рат, оне територије које су им били препустили према Букурешком мировном уговору. Немци и Аустријанци су на то лако пристали.

Тешкоће са Аустро-Угарском су биле сасвим друге природе. Конрад је тражио да се операције изводе под аустроугарским руководством, правдајући тај захтев тиме што се главне операције изводе са аустроугарске територије и што то захтева престиж његове државе. Пошто су се томе противили Бугари и Немци, он је пристао да немачки фелдмаршал фон Макензен, који се баш пре тога прославио поновним заузимањем области у Галицији које су раније припадале Аустро-Угарској, прими врховну извршну команду, али да буде потчињен аустроугарској Врховној команди која би се по свим важним одлукама претходно споразумевала са немачком Врховном командом. Пошто Фалкенхајн није ни на ово пристао, утаначено је да се Макензен само у погледу аустроугарских трупа обраћа њиховој Врховној команди. Уствари, Фалкенхајн и Макензен су руководили операцијама прећутно у најтешњем непосредном односу и тек када су они сматрали да је за њих завршен рат са Србијом, Конрад је могао потчинити себи све аустроугарске јединице и употребити их према своме нахођењу.

У Војној конвенцији у Плесу било је углавном одређено:

— Најдоцније за 30 дана после потписа конвенције, Немачка и Аустро-Угарска имале су да концентришу најмање по шест дивизија, Бугарска најдоцније за 35 дана четири дивизије (од по три бригаде) према граници преткумановске Србије. Циљ ових снага је био да „потуку српску војску, где је нађу, и да што пре отворе и осигурају сувоземну везу између Мађарске и Бугарске“.[1]

---

[1] СР IX 162; ПРАУ III 11.

— Даље, бугарске снаге, најмање у јачини једне дивизије, имале су упасти непосредно из Јужне Бугарске у Македонију.

— Бугарска је морала, најкасније 15 дана по потпису конвенције, да објави мобилизацију.

— Бугарске операције су имале да отпочну тек 5 дана после отпочињања операција аустро-немачких армија.

Даље одредбе су се односиле на држање према Грчкој и Румунији, на евентуалну помоћ Турске и на сарадњу Немачке при обезбеђењу обала Црног и Егејског Мора и сл.[2]

2

РАЗРАДА ОСНОВНОГ НАЦРТА ОПЕРАЦИСКОГ ПЛАНА

Одмах по потписивању конвенције, немачка Врховна команда је могла приступити дефинитивној разради операциског плана, пошто је претходно прикупила све потребне податке и донела начелне одлуке.

Процена ситуације код Србије и Црне Горе. — Немачка Врховна команда је располагала свим потребним подацима о стању у Србији. Она је знала да Србија, почетком септембра 1915 године, стоји са главним снагама на Савско-дунавском фронту, са слабијим на истоку према Бугарској и да на западу, према Босни, има само заштитне делове. Знала је и то да је српска војска у претходним борбама и услед ратних зараза претрпела велике губитке, које је ценила на 50% борачког стања у почетку рата. За попуну је морала употребити, поред регрута, и старија годишта. Познате су јој биле и све тешкоће у попуни оружјем, муницијом и осталом убојном опремом, као и економска криза у којој се земља налазила. Али је рачунала да се српска војска постепено потпуно опоравила.

И Немци и Аустријанци су рачунали да ће и убудуће имати у српској војсци најозбиљнијег противника. Стога су, на основу искустава из претходних ратова, врховне команде Немачке и Аустро-Угарске израдиле упутства која су и издале пред почетак опе-

[2] Исто.

рација трупама ради упознавања са будућим противником. У њима се, између осталог, вели да је српска војска ван сваке сумње храбра, а њени војници, већим делом сељаци, физички нарочито снажни, са малим задовољни, веома отпорни, у борби хладнокрвни и присебни. Они су прошли већ четири године кроз сурову ратну школу, те су добро извежбани и строго дисциплиновани. Фанатично воле своју земљу и непоколебљиво верују у победу. Српска пешадија добро маршује и гађа, жестоко и истрајно напада, а нарочито је упорна у одбрани коју изводи активно. Врло добро је извежбана за ноћне нападе. Артиљерија изврсно гађа и економише са муницијом. Српски официри су свугде били на висини, са великом политичком свешћу и свесни своје одговорности према војницима, којима су предњачили у опасним ситуацијама. За више старешинство се нарочито истиче да је било веома вешто у припреми и извођењу одбране, примени утврђивања и необично упорно у критичним ситуацијама.

Аустриски генерал Краус је, као начелник Штаба Балканске војске, после смене Поћорека, издавао трупама разна упутства са примерима о држању српских јединица и старешина. После рата, он је изнео у својим јавним публикацијама да је српски борац сматран у аустроугарској војсци најопаснијим непријатељем, с којим је имала прилике да се бори у Првом светском рату.[3]

У септембру 1915 године, немачка Врховна команда је рачунала да српска војска има једанаест пешадиских дивизија I и II позива и једну коњичку дивизију са укупно 232 батаљона и око 780 артиљериских оруђа, од којих 240 тешких. Претпостављала је да су I, II и III армија на Савско-дунавском фронту, IV армија према Босни,[4] са наслоном код Вишеграда на црногорске снаге, јачине око 50.000 људи, са чијом је

[3] Ако се има у виду да су аустроугарске трупе употребљене на свим фронтовима у Европи и на Азиском ратишту, онда је сигурно такво признање за српског борца од противника, који га није волео, ретко похвално.

[4] Вероватно се мислило на Ужичку војску.

ограниченом оперативном способношћу рачунала услед недостатка коморских делова.

Општа идеја за извођење операција. — При овако претпостављеном распореду непријатељских снага, немачкој Врховној команди се наметала идеја, као што то износи њен Генералштаб после рата да „једновременим изненадним упадом из Босне и Бугарске дуж и јужно од железничке пруге Ужице — Крушевац — Софија нападне противника у леђа, запречи му пут ка југу и на тај начин постигне његово потпуно уништење.“[5] Али, вели се даље, немачка Врховна команда је сматрала да су за то биле потребне јаке ударне снаге за оба спољна крила. Интересантни су разлози који су навели немачку Врховну команду да одустане од овакве шире оперативне употребе снага из Босне и Бугарске. Она је сумњала да бугарска војска има за то довољну ударну снагу, јер је, „обзиром на тешку општу ситуацију земље између истурених суседа и мора, којима су крстариле непријатељске флоте, бугарска Врховна команда била за опрезност.“[6] Она је сматрала и да је немогуће брзо прикупити једну довољно јаку армију у Босни, с обзиром на слабу железничку мрежу и да брдско земљиште између Босне и Бугарске са отстојањем од преко 200 км пружа искусном српском вођству згодну прилику да, ослањајући се на опробану чврстину своје војске у одбрани и оперишући по унутрашњим правцима, почесно потуче обе ове изоловане групе.

Из тих разлога су се немачка, а преко воље и аустроугарска Врховна команда сагласиле да своје снаге упуте у напад са Савско-дунавског фронта и из Бугарске и одустану од великих оперативних комбинација које су им се нудиле са обухватне стратегискогеографске основице у Босни. Оне су рачунале да ће на тај начин успети да изврше развој свих снага за напад три недеље после искрцавања на концентрациској просторији. А како су по прелазу Саве и Дунава постојали природни прикључци на српску железничку

[5] CP VIII 197.
[6] Исто.

и путну мрежу, то им је све ово давало изгледа на бржи развој операција, које су желеле да заврше до почетка зиме. Сем тога, оне су желеле да што више искористе своју надмоћност у артиљерији и техници, што на планинским правцима из Босне не би било лако постићи.

Незгода овога плана је била у томе што је операција у овом случају морала отпочети форсирањем моћних речних препрека, као што је Сава, а нарочито Дунав. Али, искуства о употреби и ефекту артиљериских масовних снага, стечена у досадашњим великим материјалним биткама на западу, а нарочито при пробоју фронта код Горлица уливала су Аустро-Немцима наду да ће прелаз сигурно успети. Они су рачунали са застојем који ће морати да наступи после преласка ради сређивања формациских састава, а можда и услед кошаве и поплава које се редовно појављују ујесен. Они чак нису инсистирали ни на природном олакшању од стране Бугара који су им својим ранијим или бар једновременим наступањем могли умногоме олакшати прелаз преко Саве и Дунава. Напротив, Бугари су себи већ у конвенцији осигурали право да своје операције отпочну пет дана после почетка прелаза (они су тражили да доцније отпочну своје операције, наводно, због задоцњења у концентрацији, али је очигледно да је и ту главни разлог био претерана опрезност, како, у случају неуспелог прелаза, не би били изложени почесном тучењу).

Немачка Врховна команда је од средине септембра рачунала и са могућношћу да енглеске и француске снаге, искрцане у Солуну и користећи железничку пругу преко Скопља и Ниша, притекну српској војсци у помоћ. Зато је много полагала на то да бугарска војска пресече ову пругу у долини Јужне Мораве и да што пре заузме и обезбеди простор између Ниша и Крушевца. Она се надала да ће заузећем Ниша од стране бугарских и Крагујевца од аустронемачких снага српској војсци „преостати у најбољем случају повлачење у планинске, у свим средствима оскудне области, што у крајњем случају значи њен крај, тј. њено уништење. У најмању руку српска ору-

жана сила не би за дуже времена уопште долазила до изражаја..." и тако би било постигнуто "...ослобођење пута за Турску, који је био циљ, због кога је немачка Врховна команда предузела ову кампању..." а дошло би и до "уништења српске војске и освајања земље, чему се узгредно имало да тежи".[7]

За извршење ове операциске замисли предвиђене су две армије од по шест дивизија на Савско-дунавском фронту[8] и једна бугарска армија од четири дивизије на Источном фронту (бугарском). Немачка Врховна команда се надала да ће се њиховим дејством створити таква ситуација, да ће "и за борбу мање способне аустроугарске трупе у Босни бити довољне, да српској војсци створе Седан."[9] У томе ће се, како ће се видети, разочарати.

Образовање Групе армија Макензен, улога аустроугарских снага у БХД и бугарских снага. — Главна извршна команда против Србије поверена је — као што смо видели — немачком генерал-фелдмаршалу фон Макензену, са генералом фон Сектом као начелником штаба. Обојица су се у досадашњем рату нарочито истакли на разним положајима, а тек су дошли са Руског фронта где су руководили пробојем фронта код Горлица и изводили победоносне операције у Галицији и Пољској.

"Нова" Група армија Макензен[10] требало је да се састоји из:

— немачке 11 армије са три корпусне команде, шест (можда седам) пешадиских дивизија и неким аустроугарским заштитним трупама у Банату;

— аустроугарске 3 армије са шест дивизија у Срему; због неповољног развоја операција у Источној Галицији и Волинији, још није било јасно да ли ће у

---

[7] Исто 199, 200.

[8] Ово је по предлогу немачке мисије. Међутим, генерал Тршћански је предвиђао да ове фронталне армије буду јаче, што је доцнија стварност и оправдала.

[9] СР VIII 199, 200.

[10] Назив "Група армија Макензен" задржан је извесно време и даље у Русији, да би се очувала тајност, те је она према Балкану називана "Новом".

армију ући свих шест аустроугарских дивизија, или ће се морати надокнадити немачким дивизијама, за које није још било решено да ли ће ући у састав 11 или 3 армије; и

— једне (доцније 1-ве) бугарске армије са четири дивизије западно од линије Видин — Софија.

Аустроугарска армија је била намењена за дејство на десном крилу и на правцу Београда, пошто су трупе располагале брдском опремом и зато што је аустроугарска Врховна команда желела да њене трупе заузму Београд. Бугари су, пак, желели да Немци надиру долином Велике Мораве, јер су се надали сигурнијој помоћи од њих, а осећали су се сигурнији и према Румунији. Најзад је и немачка опрема била подешена за лакше земљиште, какво се на овом правцу налазило.

Конвенцијом у Плесу нису била донета никаква решења о употреби аустроугарских снага у БХД, које су стајале под командом генерала Саркотића, нити о акцији против Црне Горе. То је било препуштено да реши сама аустроугарска Врховна команда, којој је генерал Саркотић био непосредно потчињен. Она је одлучила да остане и даље у одбрани према Црној Гори, и да из Босанске Посавине и правцем Вишеград — Ужице офанзивно потпомаже главне нападе Макензена са Савског и Дунавског фронта. Међутим, све је испало друкчије. Одмах по пријему команде, Макензен је све боље аустроугарске снаге на своју руку померио с фронта на Дрини на Савски фронт, пошто Аустријанци нису били у стању да за овај последњи обезбеде свих 6 дивизија, на што су се Конвенцијом били обавезали. Иако се аустроугарска Врховна команда није слагала са овим изменама, прешла је преко тога. Она је наредила после тога генералу Саркотићу да од својих трупа образује код Вишеграда и северно нове јединице за учешће у офанзиви према Србији преко Дрине и потчинила их је непосредно команданту своје 3 армије, а тиме посредно и Макензену. Генерал Саркотић је задржао само фронт према Црној Гори, али је и даље остао непосредно потчињен својој Врховној команди. Он је своју одбрану у Херцеговини и Далма-

ције имао да ослони на утврђења, а за одбрану Југоисточне Босне требало је да од позадинских трупа образује нове јединице.

Бугарске снаге, сем четири дивизије које су биле предвиђене за непосредно учешће у офанзиви северно од Софије, остале су такође потпуно на расположењу и непосредно под својом врховном командом која се у Плесу обавезала да ће једну групу — 1—2 дивизије — упутити што пре у Македонију ради пресецања веза између Србије и Грчке.

Основна директива за извођење операција. — Макензен је, 16 септембра 1915 године, непосредно од немачког цара добио задатак усмено и писмено, који је гласио: „Српска армија има се отсудно потући и отворити и осигурати веза преко Београда и Софије са Цариградом“.[11] Пре тога Сект је био о свему детаљно обавештен од Фалкенхајна, а том приликом му је уручена основна директива за извођење операција која је била датирана 15 септембра.

Према основној директиви,[12] операције аустроугарске 3 и немачке 11 армије морале су отпочети најдоцније 6 октобра, а бугарске армије најраније петог дана после тога. Команда Групе армија и немачке трупе остале су потчињене непосредно немачкој Врховној команди, а аустроугарске трупе, преко Групе армија, својој Врховној команди. Измене и допуне добивеног задатка доносиће заједнички све савезничке врховне команде и о њима ће Макензена извештавати аустроугарска Врховна команда.[13]

---

[11] СР IX 201.

[12] Њено излагање у СР IX 201 и ПРАУ III 190 није у свему подударно, оно у ВРС IX 2 није тачно.

[13] Износимо ове наизглед формалне одредбе да бисмо истакли потребу крајње одређености у саобраћају коалиционих војски. Па и поред тога, код противника је долазило до извесних неспоразума. Силе споразума су у том погледу биле тако нехатне, да су, као што ћемо видети, од почетка па до краја ових операција доводиле српску Врховну команду и српске трупе у најтеже, можда судбоносне, незгоде. Сличних појава је било и 1941 од 27. III до 6. IV између старе Југославије, Грчке и Енглеске.

У директиви је, углавном, изнето да аустроугарска 3 армија треба главним снагама да изврши прелаз код Београда, а слабијим код Купинова; немачка 11 армија главним снагама код Рама, помоћним код Смедерева, а демонстративним код Оршаве. После успелих прелаза река, аустроугарска 3 армија имала је, обезбеђујући се према долини Колубаре, да наступа ка Крагујевцу, а немачка 11 армија долином Велике Мораве на југ. Бугарска 1 армија имала је једним мањим делом снага да продре од Видина преко Неготина и што пре обезбеди комуникације код Оршаве, док су главне снаге имале да надиру ка Нишу. Од бугарске јужне групе тражило се да продре у долину Вардара и прекине железничку пругу Солун — Ниш. Ова директива је завршена једним веома неодмереним предвиђањем: „Српски отпор биће вероватно коначно уништен, ако Групи армија успе да продре у простор Ћуприја — Крагујевац — Алексинац, заузме главни град Ниш и Крагујевац, који је за производњу целокупног српског ратног материјала неопходан."[14]

У овој директиви није ништа речено о употреби аустроугарских јединица у Босни. Према немачким подацима то је, наводно, изостављено, јер се обе врховне команде још нису сагласиле по томе, док аустрски званични извори изрично износе: „Немачка Врховна команда одустала је од едновременог притиска јаких снага потпуног оперативног квалитета из Источне Босне, пошто није приписивала довољни саобраћајни капацитет ускотрачним железничким пругама које су тамо постојале. Тако је скоро потпуно отпало бочно дејство, које је под датим условима имало богате изгледе."[15]

Из досада изнетих разматрања плана немачке Врховне команде, као и потоњих мера Макензена, очигледно је да су Немци потпуно пренебрегли ово дејство. Пошто се то у току операција показало као велик пропуст, они су га се нерадо сећали и тешко га признавали.

---

[14] СР IX 201.

[15] ПРАУ III 190.

2
КОНЦЕНТРАЦИЈА АУСТРО-НЕМАЧКО-БУГАРСКИХ СНАГА

— Скица бр. 3 —

Одмах после потписа Војне конвенције, 6 септембра, отпочела је у Срему и Банату концентрација аустро-немачких снага предвиђених за дејство против Србије (концентрациске просторије појединих делова виде се из приложене скице). Њом су руководиле поједине врховне команде према претходно утаначеним плановима.

Концентрациско превожење је било ометано услед измена у саставу армија. Те измене су извршене још у току превожења, које се ипак успешно завршило за 32 дана (дневно је просечно пристизало 37 возова).

Макензен је тек 20 септембра стигао у Темишвар, где је примио команду и могао још једино интервенисати при измени концентрације и груписања извесних снага, пошто аустроугарска Врховна команда није могла ставити на расположење обећана три корпуса са шест него само један корпус са две дивизије. Зато је немачка Врховна команда доделила 3 армији немачки 22 резервни корпус са три дивизије, а четврту дивизију је упутила у састав 11 армије. Том приликом је Макензен на своју руку привукао у састав 3 армије, у Срем, и аустроугарски 19 корпус који се налазио у Босни, чија је 53 дивизија, иако састављена претежно од ландштурмских јединица, од Аустријанаца била намењена за оперативну улогу и требало да оперише од Вишеграда према Ужицу.[16]

Немачка Врховна команда је у току концентрације наредила да се 19 септембра изведе, са већ пласираном артиљеријом, снажно бомбардовање Београда и Смедерева и да се на Крагујевац и аеродром код Пожаревца баци око 2.400 кг бомби из ваздуха. Ово

---

[16] У то време су Немци налазили да све аустроугарске трупе у саставу 3 армије, сем оних у 8 корпусу, претстављају оперативну вредност од пола дивизије. Ускоро су, пак, ову вредност 19 корпуса повећали на једну, а по пристизању 10 брдске бригаде на једну и по оперативну дивизију.

„демонстративно отварање српске војне“ требало је да „олабави српску опрезност за прави напад“, који је требало да уследи тек после 17 дана.

21 септембра, издао је Макензен 11 армији основну директиву како за прелаз Дунава тако и за смену аустроугарских заштитних трупа које су се већим делом имале прикупити северно од Оршаве, одакле су доцније имале да пређу Дунав и наступају ка Неготину. У овој директиви су углавном изнети подаци које је Макензен примио од Врховне команде, нарочито у погледу прелазних места, начина прикупљања појединих корпуса и употребе новододељених јединица. Команданту 3 армије било је чак препуштено да сам изабере прелазна места, што је донекле било и разумљиво, пошто је његов ранији пројекат послужио и врховним командама за разраду операциског плана.

Тек 28 септембра издао је Макензен директиву у којој су била изнета конкретна наређења за извршење прелаза и за извођење првих операција.

Према наведеној директиви „11 армија имала је најпре да овлада Дунавом између Смедерева и Базјаша и одмах по заузећу јужне обале да предузме наступање с обе стране Мораве ка линији Паланка — Жабари — Петровац, обезбеђујући при томе, прелазе и позадинске везе ...“ Даље се у директиви предвиђа да ће Бугарска 1 армија, која се прикупља на српско-бугарској граници, наступати са четири дивизије саобразно покретима 11 армије ка линији Параћин — Ниш. За аустроугарску 3 армију се у њој вели: „најпре ће заузети висинске положаје јужно и југоисточно од Београда. У том циљу ће после темељне артиљериске припреме заједничким нападом својих главних снага (8 корпус и 22 резервни корпус, свега пет дивизија) савладати Дунав и заузети углавном линију Кнежевац — Авала — Ритопек.“[17]

Одмах по заузећу ове линије, 3 армија је имала да наступа преко брдовитог земљишта према југу и што пре допре на отсек Аранђеловац — Ковачевац, да би на себе навукла јаке непријатељске снаге и тиме

[17] ПРАУ III, 198.

омогућила да отсудни удар 11 армије дође до потпуног изражаја.

Трећа армија је добила и задатак да преко Саве пребаци 19 корпус, и то главним снагама код Купинова, а слабијим код Бољеваца и упути га најпре западно од Колубаре на југ, да би привезао тамошње српске снаге и спречио да изврше напад у десни бок 3 армије. Доцније се корпус имао да привуче од Лазаревца ка Аранђеловцу на десно крило армије, уколико то буде изводљиво према држању непријатеља.

У овој директиви је одређена граница између 11 и 3 армије линијом Панчево — Иваново — Гроцка — Кусадак, а као почетак операција предвиђао се 5 или 6 октобар.[18]

Бугарској концентрацији је претходила општа мобилизација од 22 септембра. Према томе, она се морала завршити тек после концентрације аустро-немачких армија чије су јединице биле извучене из оперативних састава са других фронтова. Према немачком захтеву, бугарска Врховна команда је била приморана, да противно своме убеђењу, одреди тежиште операција својих снага према долини Велике Мораве. Како је клисураста долина Нишаве била неповољна за наступање јачих снага, а сем тога се утврђеном Пироту приписивала велика отпорност, то су три дивизије 1 армије концентрисане између Дунава и гребена планине Балкана а само једна дивизија јужно од Трна. Планинско земљиште на граници, слабе комуникације и претпостављени јачи отпор утврђења код Зајечара и Књажевца, условљавали су споро прикупљање и тежак развој дивизија на граничном фронту. И поред свега тога, Макензен је добио обећање бугарске Врховне команде да ће 1 армија 11 октобра моћи предузети општи напад преко границе. Она га је 2 октобра известила да томе не може приступити пре 14 октобра, али је пристала да од 11 октобра отпочне

---

[18] У нашој војној литератури, па и најновијој, Макензену се приписује да је имао неког видног утицаја при изради плана за прелаз река, па чак и операциског плана, што није тачно. Он је имао само да руководи извођењем операција, а све припреме вршиле су врховне команде.

борбе на појединим тачкама на граници у циљу везивања српских снага. Међутим, бугарској Врховној команди се стварно није журило и из других разлога. Пре свега, она је хтела да буде сигурна да ће прелази успети, јер би се у противном случају сувише истакла. Сем тога, она је Вардарском војишту придавала већи значај него Фалкенхајн и од почетка је предвиђала да ће 2 армија бити много јача него што се у Плесу била обавезала, а за то јој је требало и више времена.

3

РАСПОРЕД И ЈАЧИНА НАПАДНИХ СНАГА

— Скица бр. 3 —

Поред промена у саставу 11 и 3 армије, извршених у току извођења саме концентрације, њихове јединице су, сем незнатних делова, успеле да се до 5 октобра прикупе на предвиђеном простору и заузму овај дефинитиван распоред:

А) **Група армија Макензен**

Командант, генерал-фелдмаршал Макензен; начелник штаба, генерал Сект. Штаб у Темишвару.

а) **Немачка 11 армија**

Командант, генерал Галвиц; начелник штаба, пуковник Макард. Штаб у Вршцу.

— *Немачки 3 корпус* (25 резервна и 6 пешадиска дивизија): 21 батаљон и 36½ батерија према Смедереву.

— *Немачки 4 резервни корпус* (11 баварска, 105 и 107 пешадиска дивизија): 27 батаљона и 37 батерија према Острву.

— *Немачки 10 резервни корпус* (103 и 101 пешадиска дивизија): 18 батаљона и 41½ батерија према Раму и Великом Градишту.

— *Аустроугарски одред генерала Филепа:*[19] 6

[19] Раније употребљени назив „група“ заменили смо називом „одред“, пошто овај претставља мобилни део бивших група.

ландштурмских батаљона и 6 батерија на отсеку Велико Градиште — Оршава.

— *Укупно:* 72 батаљона, 121 батерија (од којих 31 тешка и 5 најтежих), 6 ескадрила. (Овде су урачунате и јединице потчињене непосредно армијама.)

б) **Аустроугарска 3 армија**

Командант, генерал Кевеш; начелник штаба, генерал Конопицки[20]. Штаб у Новом Саду.

— *Аустроугарски 8 корпус* (57 и 59 пешадиска дивизија и ландштурмска бригада Хауштајн и Мразек): 31 батаљон и 43 батерије око Земуна.

— *Немачки 22 резервни корпус* (44 и 43 резервна и 26 пешадиска дивизија): 35 батаљона и 47 батерија западно од Земуна.

— *Аустроугарски 19 корпус* (53 пешадиска дивизија, 205 и 206 ландштурмска бригада и ландштурмска бригада Шварц): 32 већином ландштурмска батаљона и 29 батерија у прикупљању код Купинова.

— *Аустроугарски одред генерала Сорсића* (ландштурмске позадинске бригаде Ибл и Шис): 13 ландштурмских батаљона и 6 батерија око Сремске Митровице.

— *Аустроугарски одред генерала Штрајта:* 8 ландштурмских батаљона и 7 батерија код Зворника и Бијељине.

— *Аустроугарска 62 пешадиска дивизија* (мобилна тврђавска бригада, 9 ландштурмска позадинска бригада): 11 ландштурмских батаљона и 6 батерија у прикупљању код Вишеграда.[21]

---

[20] Дотадашњи командант ген. Тршћански и начелник штаба, главни сарадници на припреми офанзиве, морали су бити смењени у последњем моменту, због личне замерке мађарском претседнику владе.

[21] Изнели смо подробнији састав аустроугарских делова, сем код нормалног оперативног 8 корпуса, да би се лакше уочила њихова борбена вредност, а што је Макензен стално губио из вида и због тога правио погрешне закључке. Додајемо да је и „оперативна“ 53 пешадиска дивизија имала, сем два босанска ловачка батаљона, само ландштурмске батаљоне (13).

— *Укупно:* 130 батаљона, 138 батерија (од којих 38 тешких и 7 најтежих) и 4 ескадриле (закључно са армији непосредно потчињеним јединицама).

в) **Бугарска 1 армија**[22]

Командант, генерал Бојаџијев; начелник штаба, Азманов. Штаб у Белоградчику.

— *Бугарска 6 (Бдинска) дивизија:* 24 батаљона, 4 ескадрона и 16 батерија према Неготину и Зајечару.

— *Бугарска 8 (Тунџанска) дивизија:* 24 батаљона и 16 батерија према седлу Кадибогаз.

— *Бугарска 9 (Плевњанска) дивизија:* 24 батаљона и 12 батерија према седлу Свети Никола.

— *Бугарска 1 (Софиска) дивизија:* 24 батаљона, 8 ескадрона и 12 батерија око Цариброда.

— *Одред пуковника Стојкова* (1 коњичка бригада ојачана пешадијом из 1 армије): 8 ескадрона и 8 батаљона према Власини.

— *Укупно:* 104 батаљона, 20 ескадрона и 56 батерија (од којих 17 тешких).[23]

Б) **Ван састава Групе армија Макензен**

а) **Трупе БХД**

Командант, генерал Саркотић; начелник штаба, пуковник Миних. Штаб у Сарајеву.

— *Обалска заштита* (рејон Шибеник и Мостар): 7 батаљона и 6 батерија.

— *Тврђавске посаде:* Бока — 9¼ батаљона и 7½ мобилних батерија; Требиње — 4½ батаљона и 11 мобилних батерија; Билећа — 3½ батаљона и 5 мобилних батерија; Автовац — 3¾ батаљона и 1½ мобилна батерија; Калиновик ¾ батаљона и 1 мобилна батерија; Мостар — 2 батаљона и 2½ мобилне батерије; Сарајево

---

[22] Ово стање се односи на 14 октобар, тј. на почетак бугарског напада. ПРАУ, III 33.

[23] Подаци ВРС, СР и ПРАУ не слажу се потпуно. Бугарске дивизије имале су обично 3 бригаде од по два пука од по три до четири батаљона. Дивизиска артиљерија није била уједначена, обично је имала једну артиљериску бригаду са 12 пољских, 2 — 3 брдске батерије. Поједине дивизије биле су ојачане тешким — градским батеријама.

— 5 батаљона и 3 мобилне батерије, и друге мање посаде.

— *Заштита на Дрини:* отсек Фоча — генерал Вукадиновић — 4¾ батаљона и 1½ батерија; отсек Горажде — генерал Вучетић — 2 батаљона и 1 батерија.

— *У формирању група Цубер:* 4 — 5 батаљона.

— *Укупно:* око 47 батаљона (од којих 11 мобилних) и 36 мобилних батерија са свега 52.000 пушака и 148 мобилних топова.[24]

б) **Бугарска војска**

Командант, генерал Жеков; начелник штаба, генерал Жостов.

Бугарска 2 армија

Командант, генерал Тодоров; начелник штаба, потпуковник Русев. Штаб у Ћустендилу.

— *Бугарска 3 (Балканска) дивизија:* 24 батаљона и 12 батерија око Ћустендила.

— *Бугарска 7 (Рилска) дивизија:* 16 батаљона и 12 батерија око Горње Џумаје.

— *Бугарска коњичка дивизија (једна бригада):* 8 ескадрона и 2 батерије југоисточно од Ћустендила.

— *Укупно:* 40 батаљона, 8 ескадрона и 26 батерија.

Бугарска 3 армија

Командант, генерал Тошев.

— *Бугарска 2 (Тракиска) и 10* (*Беломорска*) дивизија према Грчкој.

— *Бугарска 4 (Преславска) и 5 (Дунавска)* дивизија према Румунији.

У формирању

— Бугарска 11 (Македонска) дивизија око Софије.

---

[24] Ови детаљнији подаци изгледали су потребни ради правилније оцене намераваних операција с мора и из Црне Горе кроз БХД.

В) **Резиме**

Према свему изнетом у првој половини октобра је за напад на Србију било припремљено:

а) **У Макензеновој Групи армија и бугарској 2 армији:** 10 немачких, 4 аустроугарске (57, 59, 53 и 62), 6 бугарских пешадиских дивизија и 1½ бугарска коњичка дивизија. Сем тога, 5 аустроугарских самосталних, за оперативну употребу оспособљених, ландштурмских бригада (Мразекова, Хауштајнова, Шварцова, 205 и 206) и 5 аустроугарских самосталних ландштурмских бригада (Хаусерова, Штрајтова, Иблова, Шисова, Филепова) у формирању за ограничену оперативну употребу, а поред тога, постојале су и разне аустроугарске посаде.

Јачина: око 350 батаљона, 60 ескадрона, 331 батерија, 33 техничке чете и 10 ескадрила, са око 360.000 пушака, 6.000 коњаника и 1.300 топова.[25]

б) *Према Црној Гори* су стајале разне одбранбене организације, јачине: око 40 батаљона (без Шибеника), од којих 12 мобилних, 36½ мобилних батерија, 60 тврђавских артиљериских чета и 3 техничке чете са око 50.000 пушака и 148 мобилних топова. Од најбољих јединица биле су у формирању за оперативну употребу: 47 пешадиска дивизија — у Боки и Требињу и ландштурмске бригаде Вукадиновићева, Вучетићева и Цуберова — према Дрини.

У Боки су се налазиле деташоване јединице ратне морнарице са хидроавионима.

Укупна јачина снага којом су располагале Немачка, Аустро-Угарска и Бугарска 15 октобра, износила је на Балканском ратишту око: *493 батаљона, 66 ескадрона и 483 батерије — 492.000 пушака и 1.717 топова* (урачунавши ту свакако и трупе БХД, и бугарске снаге ван 1 и 2 армије).[26]

---

[25] Разни извори показују извесне разлике. Ослањали смо се на оне из ПРАУ III 29—34 пошто су изгледали најтачнији.

[26] ПРАУ III 34.

4

НЕПОСРЕДНЕ ПРИПРЕМЕ ПРЕД ПОЧЕТАК НАПАДА

У НЕМАЧКОЈ 11 АРМИЈИ

— Скица бр. 4 —

У 11 армији су припреме биле у највећем јеку, када је приспео генерал Галвиц и примио директиву Групе армија од 28 септембра. Сви су сматрали да су одређени прелази код Костолца и Рама и из тактичких и техничких разлога ретко повољни. Већ од 20 септембра неприметно су смењиване аустроугарске посаде са немачким на Острву, које је било предодређено као отскочна даска за прелаз преко ужег, јужног рукавца Дунава ка Пожаревцу. Оно је уједно омогућавало обухватно дејство и у односу на висове јужно од Рама, па и према ушћу Велике Мораве. До 2 октобра су се на Острву налазила четири немачка батаљона и доста пољске артиљерије. Испупчени лук Дунава према ушћу Нере нудио је ванредне положаје за артиљерију, јер се са висова од Базјаша могао бочно тући цео гребен од Горице и Анатеме, одакле би се, у вези са костолачким висовима, иначе могао лако отежати сваки прелаз источно од р. Млаве.[27]

Теже је било решити питање прелаза 3 корпуса код Смедерева, пошто се његов командант није сложио да се прелаз изврши источно од Смедеревске Аде, као што је то било пројектовано, него је хтео да једну дивизију пребаци западно од ње. Галвиц је усвојио овај предлог иако се с њим није слагао.

Проблем артиљерије се овде није постављао. Галвиц је свих 36 додељених тешких батерија поделио на корпусе, чији се распоред види из скице 4. Аустроугарска Врховна команда је ставила армији на расположење 13 брдских батерија које су додељене дивизи-

[27] Нама је потпуно необјашњиво због чега српска Врховна команда није улагала веће напоре да заузме и одржи у свом поседу Острво и друге аде према великоморавском правцу. Њихов велики значај за офанзиван и дефанзиван рад био је за обе стране очигледан и ништа мањи, према нашем мишљењу, од значаја Аде Циганлије.

јама и одобрила јој да своја тешка коморска возила може заменити са реквирираним банатским колима.

Највеће тешкоће имао је Галвиц због недовољних превозних средстава. Армија је располагала са 18 немачких и 9 аустриских мостових тренова, 14 немачких и 3 аустриске пионирске чете, 2 пароброда и 8 шлепова. На додељеном речном отсеку није се могло наћи много пловних превозних средстава. Пловни материјал који је био припремљен код Панчева није се могао довести на одређени отсек, тако да се само један пароброд („Корнфелд") пробио из свог склоништа у Дубовац и учинио велике услуге при прелазу. Галвиц се бојао и кошаве чији су се предзнаци ускоро осетили.

4 октобра после подне он је добио од Макензена ову заповест за извршење прелаза:

„XI армија има, са 10 резервним корпусом и после групног артиљериског гађања које ће отпочети 6 октобра, да рано 7 октобра форсира прелаз Дунава с обе стране Рама и заузме положаје на Горици.

— 4 резервни корпус и 3 армиски корпус отпочеће 7 октобра после подне са групним гађањем.

— 4 корпус има да пређе Дунав 8 октобра са Острва, а 3 најраније у исто време код Смедерева.

— Бугарска армија је упућена да 11 октобра отпочне офанзиву на целом своме фронту."[28]

На основу ове заповести Галвиц је издао своју заповест за прелаз Дунава у којој је углавном предвидео:

— да 10 резервни корпус 7 октобра изврши прелаз код Рама и Горице, заузме Орљак као мостобран и полазни положај за напад на Анатему и демонстрира код Великог Градишта;

— да 4 резервни корпус 8 октобра са две дивизије форсира са Острва јужни рукавац Дунава између Дубравице и Костолца и заузме линију с. Петка — Манастир Рукомија као мостобран, а трећу, 107 дивизију да привуче на Острво тако да може потпомагати 10 резервни корпус при нападу на Анатему;

---

[28] Gallwitz Max „Meine Führertätigkeit im Weltkriege 1914 — 1916" (Моје командовање у Светском рату 1914—1916), страна 395. Убудуће, употребљаваће се скраћеница Галвиц.

— да 3 армиски корпус отвори, већ 7 октобра, најснажнију ватру и пређе Дунав кад и где нађе за најзгодније;

— Одред генерала Филепа имао је да врши демонстрације код Оршаве и острва Молдаве, а доцније, пошто се ојача, да форсира Дунав код Брзе Паланке и наступа ка Неготину у сусрет Бугарима.

Уз заповест су изнета разна упутства о раду артиљерије, техничких трупа, о везама, збрињавању рањеника и сл. Храну је требало носити уза се за 5 дана, а у слагалиштима на јужној обали обезбедити, одмах по преласку Дунава, муницију за 5—7 дана. Нарочито је скренута пажња на опрезност према становништву у Србији, „које нагиње сваком ратном лукавству... узимати таоце... и ако треба поступити строго, нарочито против комитских препада."[29]

На српском фронту нису запажени никакви покрети и само је артиљерија будно спречавала саобраћај преко Дунава. Кошава је постајала све јача.

У АУСТРОУГАРСКОЈ 3 АРМИЈИ

— Скица бр. 5 —

Командант 3 армије могао је, чим је добио директиву од 28 септембра, да већ 30 септембра изда потребне заповести, пошто је у армији израђени план одговарао овој директиви.

Овај план је углавном предвиђао:

1. 8 корпус и Хауштајнова и Мразекова ландштурмска бригада прелазе Дунав источно од Земуна, а 22 резервни корпус прелази са две дивизије Саву преко Мале и Велике Аде Циганлије. Трећа (26) дивизија овог корпуса остаје као армиска резерва западно од Земуна и врши са деловима демонстрацију код Остружнице. Пошто овладају јужном обалом, оба корпуса ће заузети најпре линију Жарково — Дедиње — Велики Врачар, а потом линију Петлово Брдо — коса јужно од Јајинца — Стражара — Ерино Брдо — Клупе

[29] Галвиц стр. 387.

и ту линију организовати као мостобран.[30] Као граница између корпуса предвиђен је друм који води од београдске железничке станице ка Авали.

Мразекова бригада имала је да осигурава Дунав источно од Земуна и потпомаже ватром прелаз првих трупа преко Дунава, а тада се имала пароброднма пребацити у Београд.

Првог дана операције (5 октобар) артиљерија треба да изврши коректуру, а по подне другог дана да изврши групно гађање. Следеће ноћи лака артиљерија требало је да држи под ватром места прелаза, за које време Дунавска флотила треба да очисти од мина место прелаза 8 корпуса. Трећег дана (7 октобра), у 2.30 часова, интензивност ватре целокупне артиљерије имала је да достигне врхунац и да под њеном заштитом отпочне превожење, које треба регулисати тако, да се први талас може искрцати око 3 часа. По извршеном превожењу требало је да оба корпуса, што је могуће пре подигну са придатим материјалом понтонске мостове, и то: 8 корпус низводно од порушеног железничког моста, а 22 корпус преко Велике Аде Циганлије.

2. Дан раније од 8 корпуса имао је 19 корпус да пређе Саву са главном снагом код Купинова, а слабијом код Бољеваца. Прелаз је имала да потпомаже група монитора.

3. Једновремено са 19 корпусом имали су да упадну у Србију: Сорсићев одред код Јарка, Штрајтов одред код Бијељине и 62 пешадиска дивизија код Вишеграда и да потом привуку што јаче непријатељске снаге. Своје покрете ће усмеравати према даљем наступању главних снага 3 армије и тежиће да се сједине код Ужица.

Према овом плану командант 8 корпуса је одлучио да прелаз на јужну обалу Дунава — источно од Калемегдана, изврши прво пешадија 59 дивизије која је прикупљена на просторији источно од Земуна а затим, када 59 дивизија обезбеди искрцавање, да се превезе

---

[30] Положаје и линије излагаћемо свуда само са најмаркантнијим тачкама или обележавањем општег протезања. Само тачке нарочитог војно-историског значаја излагаће се тачно.

пешадија 57 дивизије, која се налазила укрцана на лађама, шлеповима и скелама код Старих Бановаца. Командант 22 резервног корпуса је прикупио постепено своју 43 дивизију код Сурчина, 44 код Карловчића и Деча, а 26 код Прхова.

4 октобра је командант 19 корпуса прикупио иза 206 ландштурмске бригаде која је поседа обалу Саве, Шварцову бригаду код с. Суботишта — Огара, 205 ландштурмску бригаду код Ашање, а за 53 дивизију био је резервисао простор Огар — Платичево — Товарник. Одреди на Сави и Дрини такође су 4 октобра пришли својим прелазима, само је 62 пешадиска дивизија била још у формирању код Вишеграда.

Свестране припреме за прелаз настављене су најинтензивније у свим штабовима и јединицама.

Трећа армија је, према тадашњим приликама и схватањима била презасићена артиљеријом и превозним средствима. Армија је од артиљерије имала:

— 8 корпус — 142 оруђа, од којих 20 тешких батерија, подељених углавном у три групе: источно од Београда, на отсеку Панчево — с. Овча — 72 оруђа закључно са мерзерима 30,5 см, западно од Дунава — 41 разно оруђе и земунска група са 29 тешких топова и мерзера;

— 22 корпус — 196 оруђа, груписана у три групе око с. Бежаније;

— 19 корпус — око 80 оруђа, груписаних према местима прелаза код с. Прогара и Бољеваца.

Нарочите тешкоће у пласирању и употреби артиљерије произлазиле су због мочварног земљишта, надвишавања јужних обала, тешког осматрања и одржавања веза. То је условљавало и најбрижљивије планове за употребу и командовање које је било централизовано по корпусима, а после почетка преласка код неких корпуса је била предвиђена децентрализација по дивизијама.

У превозним средствима армија је располагала:

— 8 корпус: 12 мостових тренова, 9 понтонирских чета, 16 пароброда, 14 скела од шлепова свака са носивошћу једног батаљона и више моторних и обичних чамаца;

— 22 резервни корпус: 9 мостових тренова, 8 пионирско-понтонирских чета и више чамаца;

— 19 корпус: 19 мостових тренова и 4 понтонирске чете за главни прелаз, и 16 мостових тренова и 5 понтонирских чета за помоћни прелаз;[31]

— Сорсићев одред: три мостова трена и једна понтонирска чета;

— за прелаз Дрине: 10 мостових тренова и три понтонирске чете.

Сем овог материјала, Група армија је у резерви располагала са материјалом за понтонски мост на Дунаву код Београда, за један мост на шлеповима преко Саве код Београда и тешким ратним мостовим материјалом „Херберт" за мост на отсеку немачке 11 армије. За подизање тих мостова остало је у резерви Групе армија 6 понтонирских чета. Поред тога, било је предвиђено да се на отсеку 3 армије подигну још четири моста преко Саве и то два код Београда (по један за 22 и 8 корпус) и два на отсеку 19 корпуса према Обреновцу.

Употреби речне флотиле придавао се велики значај који се при преласку и потврдио. Она се састојала из Дунавске и Савске мониторске дивизије (четири монитора, два патролна чамца, једна лађа за чишћење мина, осам патролних чамаца на Дунаву, два армирана брода на Сави).

Овако обимна и темељна техничка припрема превазилазила је све дотада познате у ратној историји.[32] Па, ипак, услед нарочитих природних, тактичких и техничких тешкоћа и организаторских пропуста, једва је могла да одговори очекиваним оперативним захтевима.

У БУГАРСКОЈ ВОЈСЦИ

У вези Макензенове директиве, бугарска Врховна команда је 5 октобра издала командантима 1 и 2 ар-

---

[31] Ова несразмерно велика опрема била је условљена поплављеним земљиштем.

[32] Укупни пловни материјал у Групи армија омогућавао је 6 октобра превожење неких 74.000 људи у једној тури. СР IX 209.

мије своју основну директиву. Она их је упознала са општом ситуацијом, намерама и одредила им задатке. Прва армија је имала да енергично нападне српске трупе на фронту од Дунава до планине Стрешера, заузме гранични фронт, а затим дејствујући ка: Зајечару, Књажевцу и Пироту продре до линије Параћин — Алексинац — Ниш. Са једном бригадом имала је да продире преко Неготина до Брзе Паланке ради успостављања и обезбеђења саобраћаја Дунавом између Оршаве и Видина уз садејство са аустро-немачким трупама. Друга армија је имала задатак да енергично нападне српске трупе од планине Стрешера до виса Лешко, заузме гранични фронт и преко Криве Паланке, Царевог Села[33] и Кочана концентрично наступа ка Овчем Пољу.

У извођењу припрема се показало да бугарској војсци недостаје још много материјалне опреме.[34] Она се морала усретсредити у првом реду на опрему јединица 1 и 2 армије, а за остале дивизије требало ју је дотурити из Немачке, чим се успостави саобраћај.

Врховна команда издала је, 13 октобра, директиву за напад, који је требало да отпочне ноћу 13/14 октобра. Према њој су команданти 1 и 2 армије издали своје заповести, којима су углавном предвиђали:

— У 1 армији је 6 дивизија имала да опколи Зајечар, а са једном бригадом, једним коњичким пуком и два пољска дивизиона наступа преко Неготина ка Брзој Паланци. 8 дивизија је имала да наступа ка Књажевцу, 9 ка Инову, а 1 на линију Ржана — планина Стрешер.

Из 8 и 9 дивизије задржана је по једна бригада у армиској резерви.

Линија: Неготин — Зајечар — Књажевац — Иново — Церова имала се по заузећу утврдити.

— У 2 армији је 3 дивизија имала да заузме линију Китка — Чупино Брдо — Крива Паланка, 7 дивизија

[33] Сада Делчево.

[34] Због тога су и бугарске дивизије биле слабе у артиљерији у односу на пешадију.

да заузме Царево Село, а Коњичка да избије напред и извиђа у рејону Куманово — Удово.[35]

— Из 1 армије је упућен одред пуковника Стојкова (два коњичка пука, 26 пешадиски пук и шест батерија) од Трна преко Сурдулице, а из 2 армије одреди пуковника Сантурцијева и Бошњакова (13 и 29 пешадиски пук, и три батерије) преко Криве Феје и из долине Пчиње да продру у долину Јужне Мораве и пресеку комуникације.[36]

Истога дана је цар издао манифест народу, у коме се, између осталог, вели: „Европски рат клони се завршетку. Победоносне армије Централних сила су већ у Србији и брзо напредују. . "[37]

---

[35] Ондашња српско-бугарска граница ишла је од Беласице на Плауш, Градешку Планину, Огражден, тако да је Струмица припадала Бугарској, а Валандово и Удово Србији.

[36] По избијању у долину Јужне Мораве сва три одреда су, обједињена под командом генерала Рибарова и ојачана 32 пешадиским пуком, одиграла веома значајну улогу.

[37] ВРС X 13.

III

ПРИПРЕМЕ ЗА ОДБРАНУ СРБИЈЕ И ЦРНЕ ГОРЕ

1

НАСТОЈАЊЕ СРПСКЕ ВРХОВНЕ КОМАНДЕ ЗА СТВАРАЊЕ ЗАЈЕДНИЧКОГ ОПЕРАЦИСКОГ ПЛАНА

Српска Врховна команда је стално тежила да са Савезницима склопи одређен војни споразум за случај напада Централних сила и Бугарске. Тако је још 10 августа 1915 године предложила да грчки Генералштаб пошаље свог изасланика у Штаб Врховне команде ради састављања уговора и да би ово „требало учинити одмах, како нас догађаји не би предухитрили“.[1]

После потписивања Војне конвенције у Плесу, у српску Врховну команду су пристизале многобројне подударне вести из разних извора да се спрема напад на Србију. 19 септембра је и руски Генералштаб известио да ће Аустро-Немци упутити осам корпуса на Српски фронт, али је ускоро, вероватно под утицајем свога министра спољних послова који је упорно веровао бугарској влади, објаснио да је то само немачки „блеф“ којим Немци желе да прикрију своју намеру да предузму операцију ка Одеси, зађу Румунији иза леђа и преко Црног Мора успоставе везу са Турском. Ово предубеђење о немачком „блефу“ у погледу напада на Србију дуго се задржало у руској Врховној команди па и код енглеског војног министра лорда Киченера и битно је кочило све напоре српске Врховне команде да Савезнике убеди како је потребно што пре преду-

[1] ВРС VIII 230.

зети заједничке војне противмере.[2] 22 септембра је војвода Путник поново поднео влади претставку да се дефинитивно разјасни држање Румуније и Грчке у случају рата са Бугарском, јер је то „врло важно и од утицаја на наш будући ратни план ... груповање наше оперативне снаге у евентуалном рату с Бугарима како би се у повољном случају могао за времена направити споразум за заједничку кооперацију између нас и Румуна и Грка ...“[3] Влада је одговорила да се оне колебају и чекају. На изјаву бугарске владе да ће, и после објављене мобилизације, остати у оружаној неутралности, Војвода је обавестио савезничке врховне команде да је то „неистина првог реда“[4] и да Бугари хоће тиме само да добију у времену за извршење мобилизације и концентрације па да предузму напад. Ово је мишљење делила и црногорска Врховна команда, па се код обеју врховних команди једновремено дошло до убеђења да питање с Бугарском и Савезницима треба одмах и то радикално решавати.

25 септембра је српска Врховна команда понова доставила својој влади претставку О.Бр. 20613, у којој не само што истиче хитност заједничког рада, него износи у битним цртама и њену основну операциску идеју, којом би се Савезници требало да руководе, а која гласи:

> „Ако Грци пођу с нама против Бугара, онда је потребно што пре решити питање, да ли би и колику снагу они могли послати железницом на фронт: Царево Село — Крива Паланка. Ово је преко потребно учинити како у нашем тако и у грчком интересу, јер би се акцијом са овога фронта олакшало њихово наступање Струмом, а Бугари би се на овај начин приморали на слабљење и цепање своје главне снаге управљене против нас. Ако Грци ово не учине и то што пре, онда ће се Бугари свом снагом бацити против нас, пошто ће Грци бити далеко од главне масе бугарске војске, па како им је тежак правац за наступање долином Струме и како их Бугари могу лако задржавати и са малом снагом, то ће у прво време Грци остати без довољног утицаја за Бу-

---

[2] ВРС VIII 275, 282, 283.

[3] Исто 286, 288.

[4] Исто

гаре. Ако Грци из буди каквих разлога не би на ово пристали, а Румунија остане и даље превртљива и неодређена као и досад, онда би требало да наша влада захтева од наших савезника, да они одмах објаве рат Бугарској; да Русија потребним делом снаге нападне Бугаре од стране Варне и Бургаса, а остали савезници са снагом око 120 до 150.000 људи, да се што пре превуку железницом из Солуна на фронт: Царево Село — Крива Паланка, за напад на Бугаре. Сем овога за нас је врло важно, ако су Грци с нама да чим будемо готови са концентрацијом, да одмах и нападнемо Бугаре, док они не изврше своју концентрацију. Ако не буде ово, него будемо радили као оно 1913 год., па пустимо Бугаре, да се они на миру мобилишу и концентришу, онда смо испустили један од најповољнијих момената за успех, а Бугарима, дали прилику да испливају из једне велике кризе. Крајње је време да се наши савезници једном отресу досадање заблуде о Бугарима и увиде, да је Бугарска наш заједнички непријатељ и да с њом треба кидати што пре. Чекати да нас Бугари нападну а ми дотле да седимо скрштених руку и да не смемо ништа да предузмемо против њих не да се ничим оправдати и неопростива је грешка, која нам се може љуто осветити. Молим Г. Министра војног, да се ова врло важна питања по нас изнесу на оцену влади и да се по њима што пре донесе одлука, јер је сваки пропуштени тренутак у овим садањим приликама судбоносан."[5]

Српска влада је истог дана издала својим посланицима код Савезника и у Атини, Букурешту, Софији и Цетињу опширну инструкцију, да обавесте владе код којих се налазе, о њеном схватању ситуације, а у чему се она потпуно сагласила са својом Врховном командом. У тој инструкцији се налазе, између осталог, и овакве опомене и сугестије:

„... Сад није моменат колебања и преговарања и давања савета, него моменат рада брзог и отсудног... Бугарска жели, да добије у времену за концентрацију своје војске и зато ће се сад правити како је вољна да још преговара. На ту замку не треба ићи. Ми познајемо и Бугарску и Балкан, и зато предлажемо мере, које могу имати дејства. Ако силе четворног споразума и сад буду ишле спорим путем у односу Бугарске, онда је све изгубљено и Бугарска је све нас преварила и доспела до тренутка који је очекивала..."[6]

---

[5] Исто 292, 293.

[6] Исто 296.

У њој се даље понова скреће пажња Савезницима на већ учињене предлоге да се Бугарској одмах да рок од 24 часа да опозове мобилизацију. Ако не пристане да јој одмах сви објаве рат и искрцају трупе у Варни, Бургасу, Дедеагачу, да пошаљу Србији војну помоћ преко Солуна а Дунавом једну руску дивизију.

> „Настати код Румуније да и она мобилише и да се солидарише са Србијом и Грчком. Ако то одмах не изврши, онда ће настати слом на Балкану и Немачка ће у најкраћем времену добити везу с Турском. Грчка, и ако мобилизира, остаће мирна, јер ће видети, да се не може ослонити на силе четворног споразума. То исто биће и с Румунијом. Српска војска, по мишљењу Врховне команде могла би имати успеха, бар у почетку док се не сконцентрише бугарска војска, и да би се добило времена и сачекао долазак војне помоћи, и што је најглавније, да се спречи прекид на железници у Маћедонији и у Тимочкој долини, јер Тимочка железница лежи на самој српско-бугарској граници. Ако Бугарској дамо времена, она ће сконцентрисати војску на Тимоку, што је већ почела, и прекинути везу Русије, Румуније и Србије, омешће саобраћај наше војске, пренос хране, муниције, управо позадину и базу српске војске узеће у своје руке. Наша Врховна команда скида са себе одговорност за катастрофу, која ће неминовно наступити ако се не поступи отсудно и брзо, и ако јој се буде спречавала благовремена офанзива. Тако исто сматра ситуацију и српска влада, и жели најживље, да се узме у оцену све оно што смо рекли. Чекамо одговор.“[7]

Тешко је, заиста, наћи други начин да би се изашло из смртно опасне неодређености која је владала код Савезника како у погледу држања Бугарске, тако и Грчке и Румуније. Овде се од стране Сила споразума и Србије — према нашем мишљењу — није у суштини ни радило о неком превентивном рату него о спречавању да до њега са Бугарском уопште дође. Како је у то време бугарска опозиција, а нарочито Земљорадничка странка, улагала крајњи отпор против увлачења земље у рат, то се поставља питање да ли је требало још раније упутити Дунавом у Србију неки руски одред, као што су неки предлагали. То је народу могло најлакше отворити очи и уверити га да се рат

[7] Исто 297.

неће водити само са Србијом него ће обухватити и Русију. Сем тога, дозвола или забрана пролаза ових трупа Дунавом приморале би и Бугарску и Румунију да благовремено открију своје намере.

Али, савезничке врховне команде су под притиском својих брига, још увек препуштале својој дипломацији да решава ово питање, иако је оно тада спадало првенствено у њихов делокруг. Већ сутрадан, 26 септембра, стигао је одговор из Енглеске да се министар војни, лорд Киченер, не слаже са офанзивним планом српске Врховне команде, а истог дана је добивено слично мишљење и из Русије, иако је начелник Штаба руске Врховне команде том приликом изјавио: „Гледиште ваше владе и ваше врховне команде потпуно је оправдано. Као војник потпуно увиђам, да су сад часи а не дани скупоцени, и да је захтев ваше врховне команде, да треба што пре или задржати бугарску мобилизацију или је напасти пре него што буде исту извршила, потпуно на свом месту.“[8] Слично је мишљење дао и генерал Жофр, али се, ипак, није хтео одазвати својој влади да упути четири дивизије из Марсеја за Балкан. Тако је овај офанзивни план српске Врховне команде наишао на неразумевање и на најјачи отпор савезничких влада, а нарочито Русије и Енглеске, које су се још и у првим данима октобра заваравале надом да ће бугарски народ спречити цара и његову владу да дође до рата с Русијом која га је ослободила турског јарма и с којом је био верски и као словенска земља уско повезан. Србији је било, као што смо видели, штавише, запрећено да мора избегавати сваку провокацију Бугарске на граници, *иначе ће јој се отказати свака савезничка помоћ.*

Па ипак, у то време је Венизелос општом мобилизацијом грчке војске и позивом Савезницима да искрцају 150.000 војника у Солуну, у основи изменио војно-политичку ситуацију на Балкану. Грчка је изашла из става неутралности, отворено стала на страну Сила споразума и пружила им могућност да се на легалан начин користе грчком Македонијом као воји-

---

[8] Исто 302.

штем за вођење операција широких размера на Блиском Истоку, да изгладе своје неуспехе на Галипољском фронту и да у последњем моменту спасу Србију и Црну Гору од скоро неминовне пропасти.

Перспектива је била тако очигледно повољна да су се и владе и врховне команде западних Савезника пожуриле да прихвате Венизелосову понуду. Тако је, већ 28 септембра, француска влада донела дефинитивно решење да се „Источна армија" упути преко Солуна у грчку Македонију, а лорд Киченер је предлагао да се снага повећа на 300.000 војника. За први мах је било само одлучено и наређено да се што пре искрца по једна француска и енглеска дивизија у Солуну, док се о осталим снагама почело поново преговарати. Француска Врховна команда је известила да у октобру може дати свега две дивизије, с обзиром на офанзиву коју је изводила у Шампањи и тражила је да остале снаге да енглеска војска. Она је, према француским подацима располагала у то време, поред 35 дивизија на Западном фронту, још са 50 дивизија у позадини на обуци.[9] У енглеској влади и Генералштабу дошло је поново до колебања у погледу залагања трупа у Македонији, а ово питање је требало дефинитивно решити на заједничкој седници француске и енглеске владе 5 октобра.

До тог времена нису била решена ни најосновнија питања једног коалиционог рата. Командант Источне армије, генерал Сарај, који је 12 октобра стигао у Солун, није имао права да располаже енглеским трупама. Српске, француске и енглеске трупе, које су требале да кооперишу на истом војишту, уопште нису имале заједничког команданта који би обједињавао њихов рад. Жофр је предлагао да се све трупе потчине српској Врховној команди, али се преко тога прешло. Сарај није био потчињен ни француској Врховној команди него директно влади. Веза између ове три савезничке војске, опредељене да оперишу ка истом циљу, одржавана је преко влада, војних изасланика

---

[9] Ларше 77.

код врховних команди и разних официра за везу између појединих њихових делова. Природно је, према томе, што су српској Врховној команди преношене најразноврсније вести, обећања и поруке, које су је морале доводити у највећу заблуду (од руског цара, лорда Киченера, Жофра и из других војних и политичких центара). Тако се код ње дуго подржавала нада да ће и Руси предузети офанзиву са 200.000 војника преко Бесарабије, да ће 100.000 Италијана ојачати савезничке трупе у Македонији, па чак да ће тада и Румунија ступити у рат.

О неком заједничком оперциском плану, природно, није могло бити ни говора. Када је требало хитно прићи извршним радњама, постављана су најосновнија питања, као: о капацитету железница, путева, могућности смештаја и искрцавања у Црној Гори, пролазности кроз Албанију и сл. Основни задатак првих искрцаних француско-енглеских трупа у Солуну требало је да буде осигурање комуникација између Солуна и Скопља, али је тек крајем октобра енглеска влада дозволила својим трупама да пређу грчку границу. Прво наређење које је дала француска влада својој првој искрцаној дивизији, 2 октобра, било је: „Према споразуму са српском Врховном командом предузмите мере за постепено упућивање трупа железницом за Ниш, како се буду искрцавале...“[10] 7 октобра је командант дивизије, који се налазио са једним пуком у првом транспортном ешелону за Ниш, добио потом наређење да своје трупе држи прикупљене у Солуну до доласка даљих ешелона, али је Ниш, са припремљеним смештајем и окићен заставама, узалуд чекао француске трупе да би их, равно после три године, угледао.

Тако је 5 октобра изгледала спремност савезничке коалиције када су Макензенове армије отвориле од Оршаве до Вишеграда, као „на притисак на дугме“, артиљериску ватру, *какву Балкан није дотле доживео.*

---

[10] Исто 82.

(3)

2

СРПСКО-ЦРНОГОРСКИ И САВЕЗНИЧКИ ПЛАНОВИ И ПРОТИВМЕРЕ

До почетка септембра, српска Врховна команда је рачунала углавном само са операцијама према аустроугарској граници. Оне су могле бити дефанзивно-офанзивног карактера као 1914 године, али је општа ситуација могла условљавати и да се предузме општа или делимична офанзива чак и преко граница у Банат у садејству са Румунијом, а првенствено у Срем и Босну. О груписању аустроугарских снага према Србији, а нарочито у Босни и Срему Врховна команда је била углавном правилно обавештена. Она је сматрала да се усвојени распоред српских снага при крају 1914 године могао лако, у датом моменту, саобразити свим овим могућностима и зато је тај распоред углавном и остао непромењен све до септембра.

Почетком септембра 1915 године Врховна команда је почела све више осећати опасност на бугарској граници, те је одлучила да на сваки правац према њој — ка Зајечару, Књажевцу, Пироту — пребаци по једну дивизију само „ради заштите од евентуалног напада од стране Бугара“.[11] Под притиском Савезника, а нарочито Русије, српска влада је кочила извођење ове намере. Али је војвода Путник, све више убеђен да ће Бугарска ступити у рат, још 3 септембра, и поред добивеног уверавања тога дана од руског Генералштаба да „Немци и Аустријанци неће моћи одвојити јаче трупе са руског војишта на Србију“, затим, да је „Руска војска у изврсном стању и да би пошла енергично напред, чим би ма где на фронту осетила слабљење противника“,[12] предузео даље припремне мере да се опасност благовремено неутралише. Ценећи да ће, при ступању Бугарске у рат, тежиште непријатељског напада бити на Северном и Источном фронту и потпуно обавештен о слабим аустроугарским снагама у Босни, војвода Путник је одлучио да ослаби Западни

[11] ВРС VIII 268.

[12] Исто 269.

и Северозападни фронт са две, а доцније са три дивизије (од пет колико их је било) и извуче штаб Ужичке војске ради употребе на Тимочком фронту.

Распоред српских снага све до мобилизације Бугарске одаје Војводину намеру да се на свим фронтовима држи дефанзиве са тежиштем према северу и са јачим груписањем снага према долини Велике Мораве. Од бугарске и грчке мобилизације Војвода долази све више до убеђења да је потребно извршити одлучан притисак на Бугарску да би се ситуација разјаснила и да се то може спровести једино ефикасном претњом или самим нападом на Бугарску. У том је циљу извршио пребацивање штабова Ужичке војске и II армије, пет пешадиских и Коњичке дивизије на фронт према Бугарској, припремних да крајем септембра изврше намеравану офанзивну акцију. Две дивизије, прикупљене као резерва Врховне команде на Северном фронту, могле су такође у случају потребе доћи у обзир за овај циљ. Али, само извршење овог плана није зависило од војводе Путника, него од српске владе, или боље рећи, од Савезника. *Њихови главни војни руководиоци су га — сем лорда Киченера, потпуно одобравали, али су владе императивно захтевале да се његово извршење „одложи", иако је баш у хитности и брзини извршења лежао најбитнији услов успеха.* Докле је ишло ово неразумевање саме војне суштине овог плана, најбоље се види из „наређења", које је 7 октобра војвода Путник добио од претседника своје владе — издатог вероватно под притиском Савезника „... да је потребно, да се према Бугарима држимо у дефанзиви док Бугари не отпочну, те да се Грчка не би изговарала да нам не може притећи у помоћ, што смо ми изазвали рат и отпочели офанзиву."[13]

Овај план није изведен, али је тешка последица његових припрема била та што су се српске снаге нашле у незгодном распореду у времену кад су 6 октобра Аустро-Немци отпочели с нападом. *Због тога се створило мишљење да војвода Путник није имао никакав*

---

[13] ВРС IX 82.

план или је имао неодређен план у погледу одбране земље од очекиваног напада. Као што се из изнетих чињеница јасно види, војвода Путник је једини у овом коалиционом рату и тада, као и увек досада, имао одређен план у погледу војних операција. Он га није можда увек обрађивао у неком јединственом елаборату (на такав нисмо наишли ни за овај случај), али се он јасно одражавао у стварном груписању и распореду снага и појединачним упутствима и наређењима трупама и саопштењима влади и Савезницима. Повремене измене у распореду снага не би се могле сматрати знаком неодређености плана него неопходном нужношћу да се прилагођава развоју утицајних чињеница.

Карактеристично је да је војвода Путник *супротно плановима из 1914 године, намеравао да према овом плану преузме иницијативу и пренесе операције, ма и за ограничено време, на непријатељско земљиште* (Бугарску), иако је знао да ће непријатељ када предузме општу офанзиву бити бројно надмоћнији све док то Савезници својом помоћу не изједначе. Не може се порећи да план није био веома смео, али према нашем убеђењу, он је претстављао у датом времену добро и реално решење у претешкој ситуацији, која је српској војсци очигледно ускоро претстојала. Међутим, пошто су Савезници омели да се он изведе и како су због његовог неизвршења настале највеће тешкоће у потоњој стварној одбрани Северног фронта, то се код нас о њему створио претежно негативан суд. Зато може бити корисно да се чује о њему и суд једног француског писца, који се ослањао на званичну документацију каквом се, вероватно, служила и француска Врховна команда када је својој влади препоручила да Путников план усвоји.

„План српске Врховне команде био је колико прост, толико и логичан. Располажући са трупама, спремним у најкраћем року за акцију против непријатеља који се налазио још у прикупљању, он је предвиђао да се према једном од непријатеља остави неопходна заштита а све остале расположиве снаге да се баце на другог. Пошто се Дунав није могао лако прећи, преостало је да се нападну Бугари. Девет српских дивизија могло се пребацити на Нишки фронт и прегазиле би три бугарске

дивизије које су вршиле заштиту границе и надирале би ка Софији, која је била удаљена свега 50 км од границе. Муњевито оперишући, српска маневарска главнина могла се по томе благовремено повернути према Аустро-Немцима.“[14]

Износимо још и упоран „савет“ лорда Киченера, пошто је ово његово мишљење веома утицало на то да не дође до извршења плана. Он је, наиме, налазио да Срби треба да оставе око 50.000 војника на појединим важним правцима према Бугарској, ради обезбеђења железничке пруге од Солуна до Дунава, док не пристигну Савезници, а са свим осталим снагама, да се прикупе на северу за одбрану од Аустро-Немаца. Скоро, горко искуство показало је да је обезбеђење железничке пруге у дужини од неких 400 км, удаљене од границе 30—120 км, против шест пута јачег нападача, више него рискантна ствар. И онда је било, а данас поготову, свакоме јасно да овако скроз пасивно држање српске војске није могло дати никаквих позитивних резултата у погледу брзог опредељења, ни Бугарске, ни Грчке нити Румуније, па ни самих Савезника.

У септембру и почетком октобра је на границама било углавном мирно. На бугарске провокације српска војска није одговарала. Фалкенхајново „демонстративно отварање војне“ није оставило никаквог утиска на Србе. О непријатељским припремама за претстојећи напад српска Врховна команда је била правилно обавештавана. Нарочито су били ретко тачни, конкретни и благовремени извештаји војног изасланика у Софији,[15] о развоју догађаја у Бугарској. Такође су били тачни подаци о Босни и Срему, док су Немци успели да умешном камуфлажом добро прикрију своју кон-

---

[14] Ларше 70.

[15] То је био генералштабни пуковник Драгутин Кушаковић, један од најелитнијих српских официра. Његов обавештајни рад се заснивао на темељној научној припреми и може послужити као образац. То је било запажено већ тада у обавештајним савезничким круговима. Кушаковић је оснивач Историског одељења главног Генералштаба старе Југославије и покретач рада ВРС. Због своје честитости био је прогањан од злогласне клике Петра Живковића.

центрацију у Банату. Али, ипак, захваљујући подацима добивеним из савезничких обавештајних служби, ни ова намера није остала непозната и српска Врховна команда је почетком октобра била скоро потпуно тачно упозната са непријатељским груписањем снага, очекујући баш главни напад из Баната.[16]

Одустајање од напада на Бугарску, почетак непријатељске офанзиве на Северном фронту, распоред у коме су се тада налазиле снаге српске војске као и обећања Савезника о садејству, опредељивали су план руковођења операцијама српске војске. Он се у суштини могао састојати у томе, да се спречи надирање непријатеља на нашу територију или, ако то не успе, онда да се успори и задржи како би се обезбедило време и најповољнији простор за спајање са савезничким снагама у циљу предузимања заједничког отсудног противнапада.

Да ли ће српска војска само сопственим снагама моћи да спречи прелаз непријатеља преко границе и задржи његово даље надирање на својој територији или ће се морати у виду маневарске одбране повлачити до наслона на савезничке снаге, тешко је било предвидети 6 октобра, због неизвесности како о снази северног непријатеља, тако и о времену и начину ступања Бугарске у дејство. Али и за извођење маневарске одбране са ослонцем на Савезнике недостајали су српској Врховној команди конкретни подаци о јачини снага, месту, времену њиховог прикупљања, почетку и циљевима њихових операција. Све је то утицало да су се одлуке српске Врховне команде већ од почетка морале чешће мењати, што је природно отежавало да се унапред обради неки одређенији операциски план.

Врховна команда црногорске војске је улагала крајње напоре да трупе предузму хитно фортификациско уређење положаја. Услед глади у војсци и народу, затим због сумње у народу да постоји некакав тајни договор између владе и Аустро-Угарске и некаквих

---

[16] СР — и Фалкенхајн погрешно тврде да је српска Врховна команда била потпуно изненађена нападом из Баната. Она га је овде очекивала, само га је можда очекивала доцније него што је уследио.

неумесних личних промена на командантским положајима дошло је до извесног врења у појединим јединицама, које се брзо стишало. Крајем септембра и почетком октобра Аустријанци су предузели напад на правцу Грахова, али су коначно одбијени. Црногорска Врховна команда која је била веома добро обавештена о непријатељској ситуацији уопште и на Балканском фронту, па и о претстојећој непријатељској офанзиви, издала је пред почетак офанзиве наређење својим трупама да најенергичнијим офанзивним акцијама спрече непријатељу да одвуче снаге са Црногорског фронта према Србији. Сем тога, она је захтевала да се употреби „што више чета према Упуту о четовању, као и да се јачом снагом предузме озбиљан демонстративни напад у више праваца, те на тај начин непријатељ примора на одвајање снаге са главног војишта".[17]

3

РАСПОРЕД И ЈАЧИНА ОДБРАНБЕНИХ СНАГА 5 ОКТОБРА 1915 ГОДИНЕ

— Скица бр. 3 —

А) Српска војска

Командант, престолонаследник Александар; начелник штаба, војвода Радомир Путник. Штаб у Крагујевцу.

1) На Западном и Северном фронту

а) I армија

Командант, војвода Живојин Мишић; начелник штаба, генералштабни пуковник Стеван Хаџић. Штаб у Ваљеву.

I армија је држала гранични фронт на Сави и Дрини, од с. Остружнице до ушћа Лима у Дрину, а њен је састав био:

— *Дринска дивизија II позива* (командант генералштабни пуковник Крста Смиљанић) — 12 батаљона и

[17] ВРС VIII 228, 287, 328, 343.

6 батерија (28 топова) на фронту Остружница — с. Ушће.

— *Дунавска дивизија II позива* (командант генералштабни пуковник Милош Васић) — 12 батаљона и 5 батерија (22 топа) на фронту с. Ушће — до ушћа р. Јадра у Дрину.

— *Соколска бригада* (командант коњички пуковник Ђорђе Ђорђевић) — 8 батаљона III позива и 3 батерије (18 топова) на фронту од ушћа Јадра до р. Трешнице.

— *Ужички одред* (командант пешадиски пуковник Иван Павловић) — 14 батаљона (6 — III позива и 3 црногорска) и 4½ батерије (26 топова) на фронту од р. Трешнице до ушћа Лима.

— *Моравска дивизија II позива* (командант пешадиски пуковник Љубомир Милић) — 12 батаљона и 6 батерија (24 топа) у армиској резерви на просторији изворних делова р. Тамнаве и Уба.

Укупно: 58 батаљона (17 — III позива) и 24½ батерије (118 топова од којих 30 позициских).

б) **Одбрана Београда**

Командант генерал Михаило Живковић; начелник штаба генералштабни потпуковник Милутин Лазаревић. Штаб на Торлаку.

Одбрана Београда је држала фронт на Дунаву и Сави од потока Средњак (источно од Гроцке) до с. Остружнице. Састав је био веома разнолик и изложиће се доцније. Јачина углавном: 20 батаљона (4 — I позива, 4 — II позива, и 12 — III позива) и 75 топова разног калибра и порекла.

в) **III армија**

Командант генерал Павле Јуришић-Штурм; начелник штаба генералштабни пуковник Душан Пешић. Штаб у Пожаревцу.

III армија је држала фронт на Дунаву од Бољетинске Реке (источно од Голупца) до п. Средњак са Браничевским одредом у првој линији, Дунавском и Дринском дивизијом I позива у армиској резерви, и то:

— *Браничевски одред* (командант пешадиски пуковник Панта Грујић) — 12 батаљона III позива и 44 позициска топа, држи цео армиски фронт.

— *Дунавска дивизија I позива* (командант пешадиски пуковник Миливоје Анђелковић) — 16 батаљона и 7 батерија (28 топова) у армиској резерви око Мајиловца.

— *Дринска дивизија I позива* (командант генералштабни пуковник Никола Стефановић) — са 12 батаљона и 9 батерија (36 топова) у армиској резерви око Осипаонице.

Укупно: 40 батаљона (12 — III позива) и 16 батерија (108 топова од којих 44 позициска).

г) **Крајински одред** (командант пешадиски пуковник Драгутин Димитријевић) — 13 батаљона (4 — I и 9 — III позива) и 47 топова (разних калибара и порекла) држи отсек од Сипа до Бољетинске Реке.

д) **На расположењу Врховне команде**

— *Тимочка дивизија II позива* (командант артиљериски пуковник Мирко Милосављевић) — 12 батаљона и 5 батерија (20 топова) око Сопота.

2) **На Источном фронту**

а) **Тимочка војска**

Командант, генерал Илија Гојковић; начелник штаба, генералштабни потпуковник Драгутин Димитријевић. Штаб у Зајечару.

Она је држала фронт од Мицора на Старој Планини до ушћа Тимока, а била је састава:

— *Неготински одред* (командант, пешадиски пуковник Ђура Докић) — 6 батаљона (4—I, 1 — III позива и 1 — Последње одбране) и 2 батерије (10 топова од којих 6 позициских) на фронту: Табановачки Поток до ушћа Тимока.

— *Комбинована дивизија I позива* (командант, генерал Михаило Рашић) — 16 батаљона и 7 батерија (44 топа од којих 16 позициских) на фронту: Три Кладенца до Табановачког Потока.

— *Шумадиска дивизија II позива* (командант артиљериски пуковник Светомир Матић) — 16 батаљона

и 3 батерије (22 топа од којих 2 позициска) на фронту: Репљанска црква до Марковог Камена.

— 4 батаљона и 1 ескадрон Последње одбране и III позива налазило се још на обезбеђењу граничног фронта и као посаде утврђења, а 3 батерије старијих модела у Зајечару на расположењу команданта Тимочке војске.

Укупно: 42 батаљона (20 — I, 16 — II и 6 — III позива и Последње одбране) и 12 батерија (88 топова од којих 32 позициска).

б) **II армија**

Командант, војвода Степа Степановић; начелник штаба, генералштабни пуковник Милан Гр. Миловановић. Штаб у Пироту.

Она је држала фронт од Мицора до Дашчаног Кладенца, а била је састава:

— *Одред на Тумби* (командант пешадиски пуковник Вл. Туцовић) — 5½ батаљона (4— I, 1½ — III позива) и 1½ батерија (10 топова од којих 4 позициска) имао је на Тумби и Таламбасу да брани правац од Дашчаног Кладенца ка Власотинцу.

— *Моравска дивизија I позива* (командант пешадиски пуковник Стеван Миловановић) — 16 батаљона и 7½ батерија (38 топова од којих 4 позициска) на фронту од р. Мургавице до Нишаве.

— *Тимочка дивизија I позива* (командант генералштабни пуковник Војислав Живановић) — 17 батаљона (од којих 1 — III позива) и 10½ батерија (44 топа) на фронту Нишава до Мицора.

— *Шумадиска дивизија I позива* (командант генералштабни пуковник Божидар Терзић) — 12 батаљона и 6 батерија (36 топова) у армиској резерви код Пирота.

— *Коњичка дивизија* (командант коњички пуковник Бранко Јовановић) — 16 ескадрона и 2 батерије (8 топова) у армиској резерви у с. Височкој Ржани, југоисточно од Пирота.

Укупно: 50½ батаљона (од којих 2½ — III позива), 16 ескадрона и 27½ батерија (136 топова, од којих 8 позициских).

в) **Власински одред** (командант пешадиски пуковник Милован Плазина) — 9 батаљона (од којих 3 — добровољачка, 2 — III позива) и 3 батерије (14 топова од којих 2 позициска) осигурава гранични фронт од изворног дела Градске Реке до Патарице.

3) **Трупе Нове области**

Командант генерал Дамјан Поповић; начелник штаба пешадиски пуковник Велибор Требињац. Штаб у Скопљу.

Оне су имале да обезбеде границу према Бугарској и Албанији и унутрашњост територије, а биле су састава:

а) **Према Бугарској:**

— *Трупе Брегалничке дивизиске области* (командант пешадиски пуковник Јован Викторовић) — 5 граничних чета, 18 батаљона (од којих 2 — III позива) и 6 батерија (30 топова, од којих 12 позициских) имале су да обезбеђују гранични фронт од Козјака на планини Нице до Рујена и унутрашњост дивизиске територије.

— *Кривопаланачки одред* (командант пешадиски пуковник Лазар Белодедић) — 1 гранична чета, 11 батаљона (од којих 4 — III позива) и 5 батерија (24 топа), имао је да обезбеђује гранични фронт од Рујена до Патарице.

б) **Према Албанији:**

— *Албанске трупе* (командант пешадиски пуковник Драгутин Милутиновић) — 8 граничних чета, 11 батаљона (од којих 1 — III позива) и 5½ батерија (24 топа, од којих 16 позициских). Оне су биле формиране у 3 одреда: Призренски одред испред Љум Куле; Подримски одред испред Дебра и Охридски одред у Тирани, а имале су задатак да поседањем важних положаја осигурају територију од упада албанских банди.

Укупна јачина Трупа Нове области: 44 батаљона (од којих 7 — III позива) и 16½ батерија (78 топова, од којих 28 позициских).

Б) **Црногорска војска**

Врховни командант, краљ Никола; начелник штаба, генералштабни пуковник српске војске Петар Пешић. Штаб на Цетињу. Она је била састава:

— *Санџачка војска*, командант дивизионар сердар Јанко Вукотић (1 и 2 Санџачка и 3 Дринска дивизија и Колашинска бригада) укупно 40 батаљона (26.000 војника) и 54 топа. Држала је фронт од ушћа Лима до искључно Дукља.

— *Херцеговачки одред*, командант дивизионар војвода Ђуро Петровић (2 и 3 дивизија на пивском сектору, а у резерви Спушка бригада и 7 топова) укупно: 15 батаљона (10.000 војника) и 19 топова, држао је фронт закључно са Граховом.

— *Ловћенски одред*, командант бригадир кнез Петар Петровић, укупно 12½ батаљона (7.000 војника) и 42 топа, држао је фронт закључно са обалом.

— *Старосрбијански одред*, командант бригадир Радомир Вешовић, укупно 15 батаљона (4.800 војника) и 20 топова као посаде према Албанији.

Укупно црногорска војска: 82 батаљона и 135 топова са око 50.000 људи.

В) **Савезничка Источна армија**

За команданта је одређен генерал Сарај. Први ешелони (око по 1 пешадиски пук) француске 156 и енглеске 10 дивизије у искрцавању у Солуну.

Г) **Резиме**

а) *Српска војска* је имала 11 пешадиских и 1 коњичку дивизију као сталну оперативну војску и разне саставе, који су, већим или мањим делом, били способни за оперативну употребу или су се за ову могли оспособити.

Јачина српске војске је износила на Западном и Северном фронту 143 батаљона, 15 ескадрона и 362 топа; на Источном фронту 101½ батаљон, 25 ескадрона, 238 топова; на територији Нове области 44 батаљона и 78 топова (од којих 13 батаљона и 24 топа према Албанији).

Укупно је у целој српској војсци било: 288½ батаљона, 40 ескадрона и 678 топова.

б) *Црногорска војска,* иако није имала одговарајућих коморских делова, ипак је доказала 1914 године да је већим својим делом употребљива и за оперативне улоге под специјалним условима.

Укупно је у црногорској војсци било: 82 батаљона и 135 топова.

Савезничка Источна армија није у датом времену могла претстављати никакву борбену снагу.

Укупна јачина српско-црногорске војске је износила 5 октобра око: 370 батаљона, 40 ескадрона (око 300.000 пушака), 813 топова.

4

ОДНОС ПРОТИВНИЧКИХ СНАГА

Изнета укупна бројна стања дају само груби квантитативни однос снага, јер је у њих унето, у српској војсци, људство сва три позива, па и Последње одбране, а у аустроугарској војсци разне ландштурмске, посадне, позадинске и друге сличне формације, које имају веома различиту борбену вредност. Слично је и са артиљериским оруђима у српским и аустриским саставима, где су урачуната разна стабилна или позициска оруђа разних калибара, разног порекла и разне вредности и употребљивости.

Пошто су се главне операције одвијале одмах после напуштања граничних фронтова у виду маневарске војне, то се, поред квантитативног, мора узети у обзир и специфични квалитативни однос па да се добије приближно правилна подлога за оцену ефективне тактичке и оперативне вредности противничких снага. Немци су ту снагу изражавали обично бројем оперативних дивизија. Али се и ту показују разне тешкоће. Например, бугарске дивизије са шест пешадиских пукова јаче су у пешадији око два и по пута од немачких, а за половину или трећину од српских и аустриских. Природно да се и тај однос мења с обзиром да су у овим дивизијама односи у артиљерији,

митраљезима и др. различити. Правилнији однос снага добија се, ако се, поред броја дивизија, узме у обзир и број батаљона и батерија које поједине дивизије имају. Нарочиту тешкоћу у оцени снага у току претстојећих операција чини и та околност што су се српске дивизије у току операција врло брзо смањивале, док су их противници скоро стално допуњавали и одржавали у нормалном бројном стању. У даљим операцијама је важно то што су српска и црногорска војска остале у немогућности да се ојачавају новим дивизијама, док су противници, у неангажованим бугарским дивизијама, па, према општој ситуацији, и аустронемачким, имали стални прилив нових снага. Срби и Црногорци су у том погледу били потпуно упућени на милост Савезника, а она је била мала и неблаговремена.

За одређивање односа оперативних снага, које су с обе стране биле предвиђене још у почетном распореду, могао би се поставити овај општи однос: према 11 српских пешадиских дивизија оперативне војске противници су иставили: 10 немачких, око 4 аустриске (8 корпус и 19 корпус) и 6 бугарских дивизија. Ако се последње претпоставе за ⅓ јачим од српских, а остале једнаке српским, онда је непријатељ располагао са 22 дивизије, дакле, двоструко јачом снагом. То би био углавном однос у пешадији. У мобилној артиљерији је однос у овим дивизијама и армијама био несравњено гори по српску војску. У почетном распореду непријатељ је располагао са око 1.200 мобилних артиљериских оруђа према највише 300 оваквих оруђа код српских дивизија, дакле, четири пута више. Ова структурна унутрашња диференцијација у дивизијама и армијама имала је, природно, свог одраза и на тактичке и оперативне поступке противника и то различите према развоју операција и земљишту.

IV

ОПШТА РАЗМАТРАЊА ОСНОВНИХ НАМЕРА, ОДЛУКА И ПЛАНОВА ВРХОВНОГ РУКОВОДСТВА У ПРВОМ ПЕРИОДУ

У претходном историском утврђивању одлука, планова и збивања, тежили смо да их изложимо у узрочној повезаности са општом и посебном војно-политичком ситуацијом, да подвучемо важније мотиве којима је при томе било инспирисано врховно руководство и, најзад, да ма и летимично осветлимо критички најзначајније моменте у њима. Но, баш у времену овог, на Српско-црногорском фронту, потпуно мирног периода, од Колубарске победе до почетка октобарског великог напада, војно-политичка ситуација се на свим ратиштима тако често и радикално мењала, усложавала и компликовала, а с тим у вези и намере, одлуке и планови врховних руководстава, да је веома тешко сагледати њихов прави утицај на стање на Српско-црногорском фронту. Тај утицај је, баш у том периоду, био огроман, а његове последице, као што смо видели из цитираних изјава војводе Путника и генерала Фалкенхајна, од судбоносног значаја и у потоњим дефанзивно-офанзивним операцијама. Услед недовољног познавања или хотимичног пренебрегавања историских чињеница из тог првог периода, произашла је већина нетачних, неправилних оцена и неправедних оптужби српске и црногорске војске и српске Врховне команде.

Изгледа нам целисходно да овде поново истакнемо и укратко размотримо најзначајнија питања по којима је, без свестраног познавања и повезивања разних чињеница, најтеже доћи до правилних закључака.

а) Као прво и најчешће поставља се питање, зашто су српска и црногорска војска остале неактивне у целом току овог првог периода. Правилан одговор се може добити тек у вези са радом и стањем тих војски, у току 1914 године. Наиме, крајем септембра 1914 године па до почетка априла 1915 године, Савезници су водили, нарочито на Источном фронту, решавајуће операције, и то баш према главном непријатељу Србије и Црне Горе, Аустро-Угарској. Они су рачунали да ће још 1914 године сломити Аустро-Угарску, те су још у почетку тражили српско-црногорску сарадњу. Српско и црногорско руководство се одазвало том позиву без оклевања и на најнесебичнији начин. Њихове војске су почетком септембра 1914 године напале непријатеља, везале и трошиле његове снаге у крвавим биткама и најзад га у децембру потукле. *Али ово су оне постигле залагањем крајњих напора.* После тога српски и црногорски народ су пали у највећу материјалну беду која је војсци одузимала сваку могућност да се брзо и сопственим средствима оспособи за велике самосталне офанзивне операције, а у циљу офанзивне сарадње каква је и доцније била потребна. До ове се могло брзо доћи само уз најхитнију и најобимнију материјалну подршку Савезника, као и уз непосредну кооперацију њихових снага упућених на Српско-црногорско ратиште. Такву материјалну помоћ Савезници нису пружали, док су кооперацију намеравали, па и планирали, али су од ње ипак на крају потпуно одустали.

У цитираном извештају О.Бр. 12973 од 15 априла 1915 године (ВРС VIII 99) српска Врховна команда је изнела сву беду војске, али и своју ретко високу свест за заједничке интересе, јер се одлучила да, поред свих незгода, а вероватно и против свог убеђења о њеној сигурној корисности, већ у првој половини априла предузме општу офанзиву ради растерећења Руског фронта.

Услед непрекидних киша и поплава Саве и Дунава (3—4 км ван корита) и расквашеног земљишта у току маја и јуна, операције су се морале одлагати. Осим тога, у то време се и општа ситуација из основа изме-

нила. Руси су били у непрекидном повлачењу; први италијански напади заплели су се још на граничним фронтовима, а десанти на Галипољу били су задржани. Када су, и поред тога, Италија и Русија још у јулу инсистирале на великој српској офанзиви ка северу и северозападу, Врховна команда је изложила своје противразлоге, износећи притом још увек своју спремност да предузме офанзиву ако то Савезници ипак буду тражили. Савезничко врховно руководство је усвојило претставку Врховне команде као оправдану. Тиме је она добила пред историјом потпуну потврду лојалног држања према Савезницима и заштиту против тешких оптужби, које су се и даље одржавале. Став српске Врховне команде да не предузима општу офанзиву био је у датим приликама потпуно оправдан, већ на основу чињеница које су и њој и Савезницима требале да буду тада познате, а то су: да српска војска има пред собом моћне речне препоне, за чије јој форсирање недостају одговарајућа артиљерија и техничка средства; да се иза река налазе узастопни утврђени положаји за чије је поседање аустроугарска војска због слабог развоја оперативних јединица морала имати безброј посадних јединица; да је аустриски Северни фронт према Србији имао две рокадне железничке пруге које су биле добро повезане са позадинском мрежом и Аустрије и Немачке. Такође се знало да се на Српском фронту, поред великих посада положаја, налазе као мобилне резерве до фебруара 3 корпуса са 8 оперативних дивизија, а отада до 22 маја 5 дивизија. Тек тада је фронт остао без оваквих резерви. Баш на ту се чињеницу и ослањају приговори и оптужбе због непредузимања тражене офанзиве. Међутим, притом се потпуно заборавља да су се тада, услед пробоја код Горлица, резерве стварале аутоматски иза скраћеног фронта у Карпатима и да њихово пребацивање на југ није чинило никаквих тешкоћа аустро-немачком железничком саобраћају, који се у том погледу испрактицирао до виртуозности. Све те чињенице су морале бити познате и Савезницима и српској Врховној команди и оне су биле потпуно довољне да оправдају одлуку и став војводе Путника у погледу тражене

опште офанзиве. Тешко је, пак, и њему и Савезницима, могло бити познато да би Фалкенхајн с највећом радошћу дочекао овакву српску офанзиву. Он је, као што смо видели, у јануару, априлу и после пробоја код Горлица, стално тражио од Конрада да заједнички поведу офанзиву против Србије због стања у Турској. Он је њу претпостављао чак и проширењу операција и на Руском и Италијанском фронту. Српска офанзива би му дошла као поручена да за њу придобије и Конрада који јој се супротстављао. Очигледно је да би српска офанзива, под таквим условима, претстављала скроз ризичан подухват у току целог првог периода, а не само после јула, као што је предвиђао војвода Путник.

Као што нам приговори војводи Путнику у погледу опште офанзиве ка северу и северозападу изгледају неправилни, исто тако нам је неразумљиво да војвода Путник није искористио тај период за побољшање своје скроз неповољне географско-стратегиске ситуације, и то тим пре што је она била очигледна, а као што смо видели, он је ње био потпуно свестан. Србија је као и Турска зависила од веза са савезничким земљама. Ту везу она је имала са Русијом преко скроз несигурног Дунава и тимочке железничке пруге дуж саме границе. Она је, дакле, у том погледу била сасвим препуштена на милост Бугарске, којој војвода Путник никако није веровао. Друга веза је ишла преко Солуна. Она је зависила од милости Грчке или, боље рећи, од Венизелоса и краља. И она је била несигурна, пошто је положај Венизелоса био променљив. Сем тога, та пруга је на неким местима била удаљена од бугарске границе свега око 20 км, те је још у мирно доба била објекат напада бугарских комита.

Постојале су две могућности да се ова огромна опасност за везу са Савезницима отклони: милом или силом отклонити ову опасност и од Бугара и Грка. Међутим, ту су Савезници придржали себи право одлучивања и српска влада се с тим помирила. Остала је, дакле, потпуно сигурна веза једино преко Црне Горе, а евентуално и Албаније. Њу је требало у техничком и оперативном смислу побољшати до максимума. Оперативно се то постизало померањем Црногорског и

левог крила Српског фронта што више на север, можда у висину упоредника који пролази кроз Власеницу или Зворник и наслоном левог крила на море негде на ушћу Неретве или и северније. За ту операцију, према искуству 1914 године, нису биле потребне велике снаге — можда 2—4 српске дивизије и црногорска војска. Та операциска зона није била добро повезана са аустронемачком мрежом, а ње и њених шума су се Аустријанци веома плашили. Најзад, подесан распоред српских главних снага на Дрини кочио је непријатеља у улагању већих снага у јужније области Босне. Савезници су стално мислили на експедицију на Јадранско Море, али одмах са неких 300.000 људи, што је, наравно, морало због својих техничких тешкоћа, одбијати њихове исувише опрезне врховне команде. Међутим, за неку сарадњу експедиционог корпуса од неких 30.000 људи, мислим да би се лакше одлучили пре или у току операција које би Срби и Црногорци повели. Изнели смо и раније извесне индикације о извршењу и последицама овакве операције, на чему смо и заснивали своје мишљење да ту операцију војвода Путник нипошто није требало да пренебрегне.

б) Судбоносне су биле одлуке Савезника и по Србију и Црну Гору и по њих у погледу спречавања уласка Турске у рат. Не мислимо да улазимо у анализу донетих одлука о којима су и данас мишљења подељена. Ми схватамо покушај продора флотом кроз Дарданеле у марту, па и десант на Галипоље пошто се претпостављало да ће се њима најпре отворити мореузи за руског савезника, коме је претила смртна опасност због несташице муниције и оружја. Међутим, велика је опасност за ове и све друге подухвате настајала тек онда ако би се успоставила веза Немачке с Турском. Прекид те опасне везе био је сигурно гарантован само док је српска војска држала своју територију. Први услов за успех тих и свих других намераваних подухвата против Турске био је у одржавању Србије. То су увиђала сва савезничка руководства, али, она, ипак све до 5 октобра, нису донела никакву одређену одлуку по том питању. Када им је Венизелос тог дана последњи пут пружио могућност

да исправе своје фаталне пропусте, савезничка руководства су донела одлуку, али нису нашла одговарајућа решења. Уместо да су најбрже убацили што веће јединице било са већ компромитованог Галипољског фронта, из Каира, Марсеја или ма са које друге стране, они су губили време које су Немци до крајности ценили. При томе, они су на кобан, незналачки па и неозбиљан начин, али скоро императивно, утицали на намере и одлуке српске Врховне команде.

в) Према нашем убеђењу, у изнетим околностима треба тражити главни узрок за све крупније пропусте који су се појавили већ у почетним одлукама и припремама српске Врховне команде. Размотрићемо само најважније.

Напад Аустро-Немаца 5 октобра затекао је српску војску подељену на два скоро подједнака дела према Аустро-немачком и Бугарском фронту. За пасивну одбрану од бугарског напада војвода Путник је, као што смо изложили, налазио да би биле довољне и три оперативне дивизије, поред самосталних одреда, који су били већ опредељени за овај фронт. За одбрану на главном правцу напада Аустро-Немаца, на Северном фронту, већ би се тако располагало са две пешадиске и једном коњичком дивизијом више. Ако останемо у операциској концепцији, каква се код војводе Путника уочава у распореду снага од почетка 1915 године, онда би се могло претпоставити да би ове снаге могле остати у стратегиској резерви. Међутим, чим су се обелоданиле озбиљне непријатељске припреме за напад на Београд и према ушћу Велике Мораве (тј. крајем септембра и почетком октобра), Одбрани Београда је могла бити препуштена једна пешадиска дивизија и већ тада уведена III армија за одбрану моравског правца. Тиме би сасвим друкчије дошла до изражаја Путникова намера да се већ при прелазу река непријатељу пружи најупорнија одбрана. Новостворене стратегиске резерве пружале су могућност да се одбрана, већ овде противударом са простора Раље, претвори у отсудну. Ове резерве, ојачане можда једном дивизијом из I армије, па и једном из III армије, претстављале су јаку

ударну снагу и за противофанзиву са дубљих положаја. Природно је да су се са овако слободним резервама могле вршити и многе друге комбинације, нарочито у вези са I армијом.

Према оваквом разматрању изгледало би, да је Путников план за напад на Бугарску био у основи неодмерен и неправилан. Али се, при дубљем уживљавању у дату ситуацију, питање може и друкчије поставити. Пре свега, војвода Путник је нападом намеравао да спречи улазак Бугарске у рат, а у најгорем случају, да омете опасну тесну сарадњу њене војске при нападу Аустро-Немаца. Он је свакако рачунао да ће притом најлакше привући и Савезнике, па и Грчку, на ефикасну сарадњу. Сем тога, он није могао претпоставити да ће Бугарска тако доцкан и са релативно малим снагама отпочети напад и да ће га тако лабаво изводити. Аустро-немачке снаге је морао, према добивеним извештајима, ценити као много јаче (а то се стварно и планирало у Плесу) но што су биле. Препустити непријатељским снагама да се на опасно обухватној основици без узнемирења припреме за концентричан напад тешко се може правдати с војног гледишта, а баш у Бугарској је у датој ситуацији, као што Ларше истиче, војвода Путник могао наћи своје нападне објекте, а никако иза Дунава и Саве. Најзад, и Савезници и војвода Путник желели су да се Аустро-Немци задрже у своме надирању што северније. То се најсигурније могло постићи ако је располагао са целокупном снагом коју је себи могао обезбедити само сталним или привременим искључењем бугарских снага од напада.

Према свему, налазимо да је војвода Путник имао великих оправдања за свој план да нападне Бугарску. Незгоде потичу из тога што до њега није дошло или што српска влада и Савезници нису од почетка или благовремено заузели одлучан став према таквој намери о којој су били обавештени.

Из распореда српских снага 5 октобра види се да су у Македонији биле предвиђене сувише слабе снаге, с обзиром на њен велики значај у погледу везе са

Савезницима и главни комуникациски правац који је кроз њу водио. Очигледно је да се српска Врховна команда и овде, као и у целој својој операциској замисли, ослањала на обећане савезничке снаге које је требало да се благовремено нађу не само у Македонији него и у Северној Србији. Према вођеним преговорима, она је била у праву да с тим рачуна, али је стварност показала да се у томе преварила. Последице, које су се из тога појавиле, свакако се не могу лако убројити у пропусте Врховне команде.

г) Ратни циљ непријатеља био је неодређен и двосмислен. За Немачку је било главно да обезбеди везу са Турском, док су Бугарска и Аустро-Угарска желеле да дефинитивно нестане и Србије и Црне Горе или, можда — једино због њихове међусобне суревњивости — да од њих остану неки безопасни рудименти (закржљали остаци) који би их растављали. То је долазило можда и зато што је Фалкенхајн био убеђен да ће пад Крагујевца, а свакако и Ниша, потпуно решити цео рат. На тој претпоставци је базирао и цео његов операциски план. Припреме за рат су биле технички веома брижљиво изведене. Његовом почетном плану се највише и, према нашем мишљењу, с правом замера што уопште није користио обухватни правац од Вишеграда. Његове разлоге за то изнели смо. Спорно је, такође, питање да ли је требало избегавати директан напад на Београд или га је требало нападати обухватно, „укљештавањем“, као што је предвиђао изложени план надвојводе Еугена-Крауса. Наше је мишљење да је овај последњи водио сигурније циљу. Међутим, према нашем мишљењу највећи недостатак лежи у томе што је дозволио да Бугари отпочну с нападом доцније уместо једновремено или, можда и раније. Са 12 дивизија на главним правцима, ни пре-

лаз ни даљи развој нису били довољно обезбеђени и, као што ћемо видети, тешко би успели да војвода Путник није поделио снаге за напад на Бугарску. Успех би, свакако, био у питању да су Савезници одмах упутили своје снаге према Бугарској, на правцу Ниша, или само и у Македонију, што је и Фалкенхајн претпостављао.

Све ове незгоде, јасно ће се показати у развоју операција, када је команданту Групе армија и њеним командантима армија било немогуће да себи обезбеде ма какву резерву сем ландштурмских бригада.

ДРУГИ ПЕРИОД

ОПЕРАЦИЈЕ СРПСКЕ И ЦРНОГОРСКЕ ВОЈСКЕ ОД ПОЧЕТКА НЕПРИЈАТЕЉСКЕ ОФАНЗИВЕ 6 ОКТОБРА 1915 ГОДИНЕ ДО КРАЈА РАТА

ПРВИ ДЕО

ОПЕРАЦИЈЕ ДО ИЗБИЈАЊА НА КОСОВО И У САНЏАК

I

ГРАНИЧНЕ ОПЕРАЦИЈЕ

(5—17 октобра)

1

БОРБЕ ОКО ПРЕЛАЗА РЕКА

НА ФРОНТУ АУСТРОУГАРСКЕ 3 АРМИЈЕ

а) Стање српских трупа

Трећа аустроугарска армија је имала 5 октобра да изврши коректурно гађање на целом фронту, а 6 октобра да пређе Саву и Дрину на местима демонстративних прелаза и отпочне са групним гађањем на местима главног и помоћног прелаза. Према њој су биле распоређене трупе српске I армије и Одбране Београда.

Прва армија се, због извлачења Штаба Ужичке војске и одласка Шумадиске дивизије II позива на Источни фронт, налазила баш у то време у прегруписавању на проширеном фронту од Остружнице до ушћа Лима. Дринска дивизија II позива је проширила свој отсек до ушћа р. Вукодраже, а Дунавска дивизија II позива до ушћа Јадра. Обе дивизије су избациле око ⅔ — ¾ својих снага према обалама река, задржавајући резерве на правцу Обреновца и Шапца. Соколска бригада, тек у формирању, имала је постепено да смени Моравску дивизију II позива на отсеку до р. Трешнице, која се потом имала да прикупи као армиска резерва око Ваљева. Ужички одред је прикупио око ⅔ својих слабих снага на правцу Вишеграда (један кадровски пук и црногорску Доњовасојевићку бригаду с обе стране Рзава код Вишеграда).

Трупе Одбране Београда биле су такође ослабљене услед ојачања Источног фронта и нису бројале више од 20 батаљона (од којих 4 — I, 4 — II и 12 — III позива), 2 ескадрона и 75 оруђа разних калибара, од којих је свега 30 било способно за дејство са заклоњених ватрених положаја,[1] када су имале да приме главни удар непријатељске 3 армије. У том моменту оне су се налазиле у овом распореду (скица бр. 5):

1) **Грочански отсек:** од потока Средњака до реке Болечице: 15 пешадиски пук III позива са три батаљона на претстражама и једним батаљоном у отсечној резерви у Заклопачи; један пољски брзометни артиљериски вод; две Дебанжове пољске позициске батерије и једна енглеска обалска батерија од 2 дугачка топа 12 см. Свега: 4 батаљона и 16 оруђа.

2) **Великоселски отсек:** од реке Болечице до Миријевског потока: 7 пешадиски пук III позива са два и по батаљона на претстражама и једним и по батаљоном и једном четом добровољаца у отсечној резерви позади Сланаца; једна пољска брзометна батерија; једна Дебанжова пољска позициска батерија од 7 топова; једна Грузонова батерија од 2 брзометна топа 5,7 см у куполама (заплењени од Бугара 1913); једна хаубица 12 см мод. 97 год.; једна енглеска обалска батерија од 2 дугачка топа 12 см код Винче; и један француски обалски топ 14 см на Самару. Свега: 4 батаљона и 17 оруђа.

3) **Београдски отсек:** кога је држао *Комбиновани одред* пуковника Душана Туфегџића од Миријевског потока до карауле Јарца у Макишу:

— *Градски подотсек* (десно од железничког моста на Сави): два батаљона 10 кадровског пешадиског пука I позива на претстражама; Одред београдских жандарма; Сремачка добровољачка чета; један Дебанжов пољски артиљериски вод, један противавионски брзо-

---

[1] Овде и код описа (цитати) служили смо се углавном подацима из „Борбе око Београда“, М. Лазаревић, тадашњи начелник штаба трупа Одбране Београда. Убудуће, употребљаваће се скраћеница — Лазаревић.

метни артиљериски вод и једна енглеска обалска батерија од 2 дугачка топа 12 см на Великом Врачару; једна пољска брзометна батерија; једна руска брзометна батерија од 2 топа 7,5 см на сталним лафетима и једна руска обалска батерија од 2 топа 15 см у Горњем и Доњем Граду.

— *Топчидерски подотсек* (лево од железничког моста): два и по батаљона 7 пешадиског пука II позива на претстражама; једна Дебанжова пољска батерија без једног вода; једна француска обалска батерија од 2 дугачка топа 14 см и једна српска хаубичка батерија од 2 хаубице 15 см на Топчидерском Брду; и једна пољска брзометна батерија на Бановом Брду.

— *Отсечна резерва:* један и по батаљон 7 пешадиског пука II позива и једно самостално митраљеско одељење на Бањици. Свега: 6 батаљона и 26 оруђа.

4) **Остружнички отсек:** од карауле Јарца у Макишу до Остружнице закључно: 11 пешадиски пук III позива са два батаљона на претстражама и два батаљона у отсечној резерви позади Остружнице; један Дебанжов пољски артиљериски вод у Макишу; два пољска брзометна вода; једна Дебанжова пољска батерија без једног вода; једна хаубичка батерија без једног вода; једна хаубичка батерија од 2 хаубице 12 см мод. 97 год.; једна енглеска обалска батерија од 2 дугачка топа 12 см. Свега: 4 батаљона и 14 оруђа.

5) **Општа резерва:** један батаљон 10 кадровског пука I позива и два пољска брзометна артиљериска вода на Торлаку; један батаљон истога пука у Кнежевцу; коњички дивизион Одбране Београда у Белом Потоку. Свега: 2 батаљона, 2 ескадрона и 4 пољска брзометна топа.

Томе треба додати још: један ескадрон III позива, подељен за курирску службу; више рефлектора распоређених дуж целог фронта за осветљавање важнијих делова река и супротне обале; француску ескадрилу која се до појаве немачких авиона налазила на Бањици а потом у Рањи; импровизовану речну флотилу од 4 моторна чамца и 1 лађе, наоружаних митраљезима и

лаким топовима, и једног блиндираног шлепа — позади Велике Аде Циганлије.[2]

Обалски фронт, укључно са острвима која су била у српској власти сем Великог Ратног Острва, био је ојачан са положајима по дубини до Петровог Гроба, Авале и Крајкове Баре „пољским утврђењима и окопима, на чему је било *интензивно рађено још од почетка рата 1914, а нарочито за време затишја 1915, наравно, уколико су то допуштала материјална средства и радна снага којих ни овде, као нигде на другом месту код нас, није било у изобиљу.* Али се на пракси показало да подигнути објекти, и поред своје довољне јачине за дотадање прилике, нису били на висини ситуације створене неочекиваним дејством непријатељске тешке артиљерије.“[3] (Подвукао М. З.). Сем тога, речни саобраћај је био спречаван минским препрекама, торпедним батеријама и стављен под ефикасну ватру. Међутим, противник је постепено у нападу отклонио и ове препреке, али са тешким губицима.

б) Борбе око прелаза у Мачви и код Вишеграда (6—11 октобра)

6 октобра изјутра пребацили су се ландштурмски батаљони Штрајтовог одреда преко Дрине код Бијељине, а ландштурмски батаљони Сорсићевог одреда код Јарка преко Саве у Мачву. Прелаз Сорсићевог одреда потпомагали су монитор „Самош“ и један армирани пароброд. Истурени делови Дунавске дивизије II позива, који су штитили обалу, ојачани из отсечних резерви, набацили су убрзо непријатеља на саму обалу Дрине и задали му велике губитке, где се једва могао

[2] Изнели смо овај детаљан распоред снага ради стицања правилнијег критеријума о јачини непосредне одбране великих река и ради илустрације нечувене величине народног отпора, који се најбоље одражавао у овим импровизованим саставима.

[3] Лазаревић 14. Ово је важно јер се српској Врховној команди, не улазећи темељно у ово питање какво је било на Српском *и на другим фронтовима*, пребацује да није обратила пажњу фортификациском ојачању земљишта и претпостављa се да се тиме могла изменити цела ситуација.

да одржи уз подршку артиљерије и привучених појачања. Пребачени делови код Јарка продрли су до друмског насипа Дреновац — Српска Митровица, али су и они остали приковани на овој линији све док се општа ситуација није изменила.

Истог дана требало је и 62 пешадиска дивизија да пређе Дрину код Вишеграда. Од тога се одустало, пошто трупе нису биле прикупљене. По наређењу Команде 3 армије, 8 октобра је покушан прелаз са првоприкупљеним јединицама, али је пропао. Због тога се привремено потпуно одустало од даљег напада са овог правца коме је аустроугарска Врховна команда првобитно придавала тако велики стратегиски значај.

в) Борбе око прелаза аустроугарског 19 корпуса (6—13 октобра)

Командант 19 корпуса је одлучио да главни прелаз не изврши код Купинова, као што је било наређено, него код Прогара, а помоћном снагом код Бољеваца. На то су га навели лакши услови за прелаз саме реке, али је притом изгубио из вида подводно земљиште на другој страни, које је кочило брзо напредовање и довело корпус у тежак положај (скица бр. 7).

7 октобра узору отпочео је прелаз овог корпуса са главном снагом — 53 пешадиском дивизијом и Шварцовом ландштурмском бригадом преко Саве код с. Прогара, а помоћном колоном — 205 ландштурмском бригадом код с. Бољеваца. Две остале ландштурмске бригаде су задржане у корпусној резерви код с. Ашање. Прелазе су подржавали 110 артиљериских оруђа и група монитора. Ти прелази су успели, али су обе колоне при наступању ка југу, задржали испред с. Кртинске и Забрежа слаби делови Дринске дивизије II позива ојачани из резерве код Обреновца. Захваљујући артиљериској заштити, пребачене трупе су се ипак могле одржати на тој линији. Ноћу 7/8 октобра подигнут је за сваку колону по један понтонски мост.

Корпус је 8 октобра прешао са прикупљеним снагама у напад, са циљем да заузме линију Скела — Обреновац. Али, иако је Дринска дивизија II позива

могла да одвоји за ојачање те линије само ограничене делове, напад је уз велике губитке пропао. Двеста пета ландштурмска бригада је била скоро уништена и морала је бити смењена с бојишта. 9, 10 и 12 октобра корпус је иницијативно или по наређењу команданта армије скоро непрекидно продужавао нападе, али без видног успеха. Слаби браниоци одржали су села Кртинску и Забреж у својим рукама и нападом 13 октобра одбацили непријатељске делове, који су се били истакли испред ових села. Командант 3 аустроугарске армије био је приморан да овде обустави даље нападе, те је наредио да се корпус задржи на достигнутој линији.

г) Борбе око прелаза главних снага код Београда (6—11 октобра)

— Скице бр. 6 и 7 —

6 октобар

Целокупна артиљерија 3 армије отворила је, 6 октобра од 14 часова, најјачу ватру на Београд, пошто је претходног дана извршила коректурно гађање.

Губитака и материјалне штете од ове страховите ватре тога дана било је много (Срби су рачунали да је на варош, Велики Врачар, Топчидерско и Баново Брдо, обе Аде Циганлије и источни део Макиша пало око 25 до 30 хиљада метака свих калибара). Као најважнији тактички резултат овог бомбардовања могли би се сматрати:

„ — 1) Сви рефлектори беху полупани, те у најодсуднијем тренутку наступи за нас потпун мрак који обави непробојном копреном све што се на супротној обали спремало за прелаз.

— 2) Оба руска обалска топа 15 см и оба руска брзометна топа 7,5 см на сталним лафетима у граду и један француски обалски топ 14 см на Самару према Панчеву беху онеспособљени за даљу употребу. Једна сметња мање слободном кретању монитора Дунавом.

— 3) Готово све телефонске везе у рејону Комбинованог одреда и на крајњем десном крилу Оструж-

ничког отсека, а нарочито оне ближе Сави и Дунаву, беху покидане... Што се тиче моралног ефекта, који је та паклена артиљериска ватра морала произвести на наше трупе, може се с правом рећи да није био ни приближно онакав каквом се надао непријатељ. Јер су оне мирно сачекале на својим местима почетак пешадиске борбе и тиме изазвале велико изненађење код непријатеља који је према исказима заробљеника већ замишљао да ће наше ровове затећи празне."[4]

За време тог бомбардовања и у ноћи 6/7 октобра непријатељске трупе су извршиле подилажење обали према местима укрцавања.

Двадесет други резервни корпус, после напорног марша од с. Јакова и Сурчина поставио се са 44 дивизијом према караули Јарцу у Макишу и западном делу Велике Аде Циганлије, а са 43 дивизијом према осталом делу Велике Аде Циганлије и према Малој Ади Циганлији.

Осми аустроугарски корпус померио се 6 октобра са 59 дивизијом од Инђије у Старе Бановце. Овде се дивизија укрцала на велике сплавове и са паробродском вучом спуштена је, око 18 часова, на леву обалу Дунава изнад Земуна где је искрцана. Дивизија је имала да се пребаци на јужну обалу Дунава испод Калемегдана и низводно. Остављајући два батаљона у Земуну, дивизија се ноћу померила на одређена места за укрцавање код стражаре Нова Борча и на острво Црвенку. Пошто је десна обала Дунава јужно од острва Кожара била забарикадирана потопљеним бродовима, то су постојала 2 подвојена места за искрцавање, једно узводно и друго низводно од барикада. Друга, 57 дивизија, овог корпуса прикупљена је 6 октобра код Нових Бановаца где је, делом укрцана на сплавове, имала да чека даља наређења. Хауштајнова ландштурмска бригада остала је привремено у Земуну као корпусна резерва.

Као што се види, напад оба корпуса био је управљен само на ¼ фронта Одбране Београда, који је био широк око 45 км.

---

[4] Лазаревић 18, 19

7 октобар

7 октобра, у 2.30 часа, отворила је артиљерија 8 корпуса најјачу ватру на места искрцавања. Десет минута после тога ватра је померена унапред и први ешелони 59 дивизије, превожени у понтонима из Земуна и од Нове Борче, отпочели су уз велике губитке искрцавање. После огорчених блиских борби, у којима су славно гинули сремски добровољци и београдски жандарми, 14 аустроугарских чета овладало је до зоре железничким насипом од куле Небојше до преко пута карауле Нове Борче. Даље превожење дању морало се ипак обуставити услед великих губитака у понтонима (више од ⅔ понтона било је потопљено).

Двадесет други резервни корпус успео је да код карауле Јарца у Макишу пребаци један батаљон, а десет чета на Велику Аду Циганлију. Услед великих губитака, и овде је даље пребацивање преко дана морало бити обустављено, с тим што су две чете ипак успеле да после подне заузму Малу Аду Циганлију.

Командант Комбинованог одреда, обавештен о прелазима код Велике Аде Циганлије, на Дунавском кеју и с обе стране куле Небојше, упутио је одмах сву своју резерву, па и два батаљона добијена из резерве Одбране Београда, ради уништења пребачених непријатељских делова. Али, сем уништења непријатељског одељења, искрцаног западно од куле Небојше ове трупе нису биле у стању да набаце непријатеља на реку, него су му само спречиле даље надирање. Пошто непријатељ није вршио пребацивање на другим отсецима, командант Одбране Београда је одлучио да Комбиновани одред појача са суседних отсека са по једним батаљоном III позива на правцу Дунавског кеја и на Банову Брду, а уједно је замолио и Врховну команду за појачање. Ова је већ и сама у 9 часова упутила Тимочку дивизију II позива са просторије Сопота за Београд и то 14 пешадиски пук железницом, а остатак сувим, наређујући команданту Одбране Београда: „Енергично настаните да се пребацивање непријатеља

преко Саве и Дунава спречи и већ пребачени делови непријатељски што пре униште или врате натраг."[5]

Стање искрцаних аустриских снага на Дунаву бивало је све теже. Већ пре подне је пешадија оскудевала у муницији. Артиљериска помоћ није јој се могла указати, пошто су стрељачки стројеви оба противника били у највећој близини. С друге стране, српска артиљерија их је тукла из својих скривених заклона на Калемегдану и Великом Врачару, а држала је под ватром и трупе припремљене за укрцавање на Кожари и на левој обали Дунава код карауле Нове Борче. У моменту највеће кризе, када су се Срби око 15 часова припремали за напад, ступила је смело у акцију Дунавска флотила и анфиладном ватром против српских посада и српске артиљерије на Калемегдану и Великом Врачару олакшала стање код превезених снага до мрака, када је поново отпочело превожење. До зоре 8 октобра, и поред највећих тешкоћа, пребачено је из 59 дивизије још 13 чета, тако да се на десној обали Дунава налазило свега 27 чета.

Прва два батаљона 14 пешадиског пука II позива из Тимочке дивизије II позива, упућена ка Дунавском кеју, приспела су око 16 часова и требало је да до зоре изврше напад. До овог напада није дошло, пошто се непријатељ знатно ојачао и ширио према кланици. Предзору 8-ог приспео је на Дунавски кеј и трећи батаљон 14 пешадиског пука II позива.

На Топчидерском подотсеку повучене су у току ноћи 7/8 октобра посаде са Велике Аде Циганлије на десну обалу Саве, оставивши на њој на мостобрану две чете које су Немци напали, 8 октобра у зору, одбацили и спречили да поруше мост иза себе. И код карауле Јарца Немци су до зоре 8 октобра пребацили три батаљона. Две српске чете, које су се овде налазиле, повучене су на Чукарицу. Тако је изгубљена веза између левог крила Комбинованог одреда и десног крила Остружничког отсека, коју је раније успоставио коњички дивизион Одбране Београда.

---

[5] ВРС IX 82.

У току целог дана непријатељска артиљерија није престајала да дејствује скоро истим интензитетом, само с том разликом што је тукла ближе и даље приступе и успоравала пристизање српских резерви.

7 октобра увече било је пребачено на Дунавски кеј око три аустриска батаљона, на Велику и Малу Аду Циганлију шест до осам батаљона немачких, и у Макишу један батаљон. На српској страни је на том отсеку било ангажовано осам батаљона. Тимочка дивизија II позива је тог дана у 9 часова била стављена под команду команданта Одбране Београда. Њен 14 пук, превожен железницом, стигао је навече на Дунавски кеј, док је остатак дивизије био са два пука на маршу од Сопота.

„И заиста, да је ове вечери стигла и да је одмах са своја два пешадиска пука посела обалу Саве од доњег града до према караули Јарцу а са једним појачала наше трупе на Дунаву од доњег града до Великог Врачара, могао би се у току ноћи груписати за напад на Дунаву, поред овога пука из Тимочке дивизије II позива, још и цео Комбиновани одред. Али је она још била на маршу и од ње је стигао само 14 пешадиски пук, који је истина могао донекле подгрејати малаксали напад наших трупа према Дунавском кеју, али не и да изврши овако корениту коректуру целокупне ситуације на бојишту“[6], пише начелник Штаба Одбране Београда, у чијем су штабу вероватно овако разматрали дате могућности.

8 октобар

Немци, пошто су заузели непорушени мост на Великој Ади Циганлији, најпре су ућуткали српску артиљерију на Топчидерском и Бановом Брду, после чега је прелаз трупа са Аде Циганлије на десну обалу Саве ишао брзо, јер су слабе обалске посаде биле потиснуте у кратким огорченим борбама, нарочито кроз блатњави Макиш, одакле је један немачки пешадиски пук кренуо одмах на Баново Брдо и заузео га до 13 часова

---

[6] Лазаревић 23.

скоро без борбе. Убрзо је напуштена Чукарица и Топчидерско Брдо. Немци су на српској обали имали тога дана: свих девет батаљона 44 и пет батаљона 43 дивизије.

Пад Бановог Брда имао је пресудног значаја за одржавање обалског и градског положаја, јер их је заједно са Топчидерским Брдом дубоко обухватао. Отступањем српских трупа са обале, где су биле у тесном контакту са непријатељем, непријатељска тешка артиљерија је била у могућности да припрема пешадиски напад, у чему је српска артиљерија није могла ометати. Српска пешадија, чији је главни противник била досада непријатељска пешадија према којој се она осећала морално јачом, била је сада према непријатељевој страшној артиљериској ватри немоћна.

Осми корпус је опет морао прекинути свако превожење дању услед ефикасне српске артиљериске ватре. Иако су превезене снаге биле доста јаке, ипак се нису усудиле да предузму даљи напад на Београд, јер нису могле рачунати на ефикасну артиљериску помоћ услед слабих међусобних веза. Тако су опет монитори, иако су претрпели тешке губитке, спасавали ситуацију. Они су, поред осталог, вршили и коректуру гађања тешке артиљерије која је снажном ватром дејствовала по Калемегдану, а сами су рушили куће које су српске трупе биле запоселе према Дунавском кеју и које су морале напуштати. Тек у 18 часова прешли су у напад батаљони 59 дивизије и продрли до Душанове улице, где су се забарикадирали. У току ноћи 8/9 октобра била је пребачена сва пешадија 59 дивизије на српску обалу.

Командант Одбране Београда обавестио је 8 октобра навече Врховну команду о стању на фронту, истичући притом страшно дејство непријатељске артиљерије и њен утицај на отпор трупа. Али, при томе је изнео ово своје веома карактеристично мишљење: *„Не налазим да је стање такво, да би требало одмах напустити граничне положаје, који се због препоне пред собом не могу нигде наћи у позадини. Непријатељ располаже веома јаком снагом, која ће увек бити у стању да отера моје трупе, па ма на каквим се поло-*

жајима оне у позадини зауставиле. Један до два неуспеха на позадњим положајима довео би до растројства. Стога за сад изгледа једино средство спречавања и наступања непријатељевог у позадину Србије, да се овамо упути што пре и без одлагања . . .“ одговарајућа артиљерија и сем Тимочке дивизије II позива „. . . још и једна дивизија која ће ми служити за маневровање“[7] (подвукао М. З.). У овој, по нашем мишљењу правилној констатацији, треба тражити критериј да ли је упорна одбрана обале била целисходна или не.

Око 16 часова упућена су према Топчидерском Брду и Бањичком Вису три батаљона 13 пешадиског пука од којих је један пребачен на Дунавски кеј ради стабилизовања фронта. Међутим, сви су ови напори дошли доцкан и у току ноћи 8/9 октобра отпочело је уз њихов прихват повлачење трупа Одбране Београда на нов положај.

9 октобар

Делови 43 дивизије ушли су још при свитању без борбе у јужни део Београда и заузели Двор, а Аустријанци су у исто време поселили Калемегдан и ухватили везу са Немцима. Двадесет други корпус заузео је у току преподнева линију Баново Брдо — Топчидер, а 59 дивизија је избила на јужну ивицу Београда.

9 октобра је у 2.30 часова командант Одбране Београда издао заповест за поседање новог положаја: Велики Врачар — Дедиње — Петлово Брдо — Железник — Остружница. Комбиновани одред је са 10 батаљона I и II позива и 21 артиљериским оруђем имао да брани отсек између Миријевског и Бањичког Потока, а Тимочка дивизија II позива са 10 батаљона II и III позива и 30 артиљериских оруђа отсек од Бањичког Потока до Печине Баре. Код Грочанског и Великоселског отсека стање је остало углавном непромењено.

У општој резерви код Торлака имао се прикупити 7 пешадиски пук II позива са четири батаљона.

Командант Одбране Београда, обавештен да у Жаркову и на Кречанама нема непријатеља, наредио је у

---

[7] ВРС IX 104.

9 часова Тимочкој дивизији II позива да предузме напад, заузме Кречане и Жарково, а потом да продужи напад ка Бановом Брду, заузме га и тако дође у бок немачким трупама. Из овога су се развиле тог дана тешке борбе уз најинтензивније садејство непријатељске артиљерије. Нарочито тешке борбе су се водиле око Дедиња, које је прелазило из руку у руке и на крају дана остало у српском поседу.

У исто време водила се слична борба око Великог Врачара, који је такође остао у поседу српских трупа.

Док су се водиле ове борбе, пребачена је 57 пешадиска дивизија у Београд и уведена у фронт лево од 59 дивизије. Хауштајнова ландштурмска бригада доведена је у Београд као корпусна резерва.

9 октобра увече ситуација је код непријатеља била: 44 дивизија на Бановом Брду, 43 дивизија у нападу на Дедиње, а са левим крилом у борби око Војне болнице, где је успостављена тесна веза са 59 дивизијом која је даље држала фронт: црква Св. Саве — Ново гробље, док је 57 дивизија била развијена са тежиштем испред Великог Врачара.

Командант 3 армије одлучио је да одложи напад на линију Жарково — Дедиње — Велики Врачар, док не подигне мостове и пребаци лаку и потребан део тешке артиљерије на јужну обалу. У 22.30 часова добио је заповест од Макензена који га је сам упућивао на овакав систематски рад без пренагљености, саветујући му да продужи напад тек после извршене артиљериске припреме. Немачка 26 дивизија у армиској резерви имала је идућег дана да се помери на простор Сурчин — Земун.

Тимочка дивизија II позива уведена је потпуно у предњу линију. Она није успешно одиграла намењену јој улогу, тј. да изврши противудар, јер су јој, док је пристигла, били компромитовани сви повољни услови. Српски губици су за ова 3 дана били велики. Два пука су спала испод ½, а један пук испод ⅔ свог претходног бројног стања. Несразмерно велики губици су били у официрима. Главну отпорну снагу Одбране Београда претстављала је сада Тимочка дивизија II позива, чије су се јединице морале растурати дуж целог фронта

од Великог Врачара до Петловог Брда ради ојачања отпора.

Врховна команда је 7 октобра обавестила све армије о доласку великих савезничких трупних транспорта у Ниш, а 8-ог је ургирала њихов скори долазак „због погоршане ситуације код Београда"[8]. 9 октобра су отишле савезничке мисије и посаде из Београда у позадину. У Штабу Одбране Београда је њихов одлазак „у овом трагичном тренутку сувише рељефно давао израза суровој истини о нашој потпуној усамљености."[9] Тога дана је Врховна команда наредила I армији да прикупи Моравску дивизију II позива код Уба, а II армији да из Моравске и Тимочке дивизије I позива упути по један пешадиски пук Одбрани Београда.

10 октобар

Овај дан је прошао релативно без јачих борби, сем код Дедиња, које је, услед убитачне артиљериске ватре, било препуштено непријатељу, и Великог Врачара, који је, услед своје истакнутости, по наређењу команданта Одбране Београда био напуштен.

Да би се избегла убитачна ватра непријатељске тешке артиљерије, командант Одбране Београда решио је да ноћу 10/11 повуче трупе на линију Чолин Гроб— Клупе — Ерино Брдо — Торлак — Стражевица — Петлово Брдо — Железник — Остружница. У састав Комбинованог одреда ушла су два пешадиска пука који су од Врховне команде били упућени као појачање са Нишавског фронта.

У свом дневном извештају Врховној команди командант Одбране Београда понова моли једну дивизију као појачање и завршава га:

> „... сматрам за своју дужност да истакнем, како су се наше трупе са ретком храброшћу и са самопрегоревањем бориле и да су од себе дале највише што се од њих могло очекивати. Старешине су својим личним ангажовањем, са врло великом енергијом и самопрегоревањем подржавали морал трупа и ако су и сами

[8] Исто 107.

[9] Лазаревић 37.

претрпели невероватне губитке. Наше су трупе на местима, где нису трпеле ураганску ватру немачке тешке артиљерије, са успехом одољевале нападима и јачег непријатеља, па су чак вршиле и енергичне контранападе. *Уопште може се рећи, да наша пешадија својом храброшћу превазилази немачку и аустриску пешадију*"[10] (Подвукао М. З.).

11 октобар

Командант 3 армије се одлучио да овај дан искористи за сређивање јединица на десној обали река. Али, добивши извештаје о повлачењу српских трупа, командант 8 корпуса је наредио да се наступање продужи и тог дана са циљем да се заузме Екмеклук и висови код с. Сланаца. Екмеклук је требало да претставља пиво око кога би се досадашњи фронт корпуса, управљен према истоку, обрнуо ка југоистоку. Како је Екмеклук већ био напуштен, то су тога дана избили са предњим деловима: 8 корпус на линију Мали Мокри Луг — Екмеклук — Осовље, а 22 резервни корпус на линију с. Жарково — Бањички Вис, узнемиравани притом само од српске артиљерије са нових положаја. Двадесет шеста немачка дивизија привучена је у Београд и стављена под команду команданта 22 резервног корпуса.

Трупе Одбране Београда сређивале су се на новим положајима: Клупе — Ерино Брдо — Велики Мокри Луг — Стражавица — Петлово Брдо — Железник, одбивши непријатељске почесне нападе у правцу Јајиначке косе и Осовља. Пошто је у 21 час добио обавештење од Врховне команде да је непријатељ прешао Дунав код Смедерева, заузео варош и косу источно од ње, командант је са Гročанског отсека упутио један батаљон и један брзометни вод преко Дрења да загрози боку овог непријатеља.

[10] ВРС IX 149. Веродостојност овог извештаја потврђује чињеница што га је делимично дословно цитирао ПРАУ III 213, а износећи отпорност својих јединица вели да су стајале „*према једном непријатељу, који се није устезао да залаже до крајности све своје телесне и моралне снаге*..." (подвукао М. З.).

д) Обострана ситуација 11 октобра

Командант 3 армије сматрао је да је са заузетим положајем 11 октобра обезбедио прелаз код Београда и да пет пешадиских дивизија, које су биле развијене на њему, дају довољну гаранцију да ће се одржати и против евентуалних српских противнапада. Међутим, при сваком даљем наступању у нареseverальномthe правцу, ове снаге су излазиле све више из уже окуке Саве и Дунава и губиле крилне наслоне на њих услед чега су могле бити бочно угрожене, нарочито са западне стране. Нада да ће 19 корпус, Штрајтов и Сорсићев одред и 62 пешадиска дивизија отклонити ову опасност, није се остварила. Сви напади 19 корпуса пропали су уз велике жртве услед српског отпора и блата у које се заглибио, а остали састави били су приковани уз реке. Опасност за десни бок изгледала је и аустроугарској Врховној команди тим већа, што је рачунала да Срби западно од Колубаре имају четири дивизије: Шумадиску, Моравску, Дунавску и Дринску II позива сем одреда на Дрини.

Макензен је захтевао да се надирање 3 армије енергично продужи, да би се отворио саобраћај Дунавом између Панчева и Смедерева, јер је због тога било укочено и напредовање 11 армије. Он је предлагао да аустроугарска Врховна команда ојача 19 корпус, како би се овај пробио кроз запречене окуке Саве у долину Колубаре. Конрад није на то пристао него је предложио да се корпус пребаци код Београда преко Саве и одатле помери према Колубари. После извесног колебања, Макензен је то усвојио, али је тражио да, без обзира на рад 19 корпуса, 3 армија продужи своје наступање после најкраћег срећивања, истичући да ће енергично надирање главних аустро-немачких снага апсорбовати убрзо све српске резерве.

У то време су била постављена два понтонска моста код Београда, а корпусна артиљерија је привучена делом на десну или ближе левој обали река. Евакуисани су рањеници и јединице срећене за даље наступање.

Командант I српске армије наредио је одмах да се пребачени непријатељски делови униште, али су они били само приковани уз обалу. Он је непријатеља према фронту Дунавске дивизије II позива ценио на седам батаљона, а према фронту Дринске дивизије II позива на шест пукова, истичући да му је непознато да ли и колико има непријатеља у позадини места прелаза. Добивши наређење да прикупи Моравску дивизију II позива око Уба, а предосећајући њено одузимање, војвода Мишић је изнео 11 октобра Врховној команди ово своје мишљење:

„... За одбрану продирања поменутих непријатељских трупа у долину Колубаре, потребно би било имати најмање још један пук... Ако би остала Моравска дивизија II позива на моме расположењу, Колубара би била осигурана. Не познајем стање на осталим нашим фронтовима, али покретом Моравске дивизије II позива ка Београду или ма на коју другу страну бојати се, да се нигде не стигне на време. Јача Западна група несумњиво је, да би кочила продирање од Београда а била би у могућности вероватно да из Колубаре загрози позадини непријатељевој који продире из Београда. Молим, да се ове мисли имају на уму при одлуци о употреби Моравске дивизије II позива..."[11]

Овде се војвода Мишић слаже с војводом Путником у оцени праваца западно од београдског, али се разликује у начину коришћења снага са ових праваца. Сви непријатељски команданти очекивали су од војводе Мишића предлагани удар у позадину и бок преко Колубаре и према томе су стално подешавали своје наступање.

Као што ће се видети, војвода Путник није усвојио ове сугестије, него је Моравску дивизију II позива упутио на расположење команданту Одбране Београда као маневарску дивизију, коју је овај поново тражио.

Трупе Одбране Београда биле су на новим положајима изван домашаја непријатељске тешке артиљерије са Бежаниске косе и од Старе Борче, од које су у претходним борбама највише страдале. Оне су се надале да непријатељ неће смети да пребаци сву своју

[11] Исто 173.

тешку артиљерију на ову страну Саве и Дунава из бојазни да, у случају каквог преокрета у ситуацији, не падне Србима у руке, као и да ће преовладати пешадиска борба у којој су се осећали надмоћнијим. У вези са топографском јачином нових положаја, могло се очекивати да ће се непријатељско надирање задржати бар дуже него досада. Али је развој догађаја на суседним фронтовима опредељивао увелико и рад оба противника на овом фронту.

НА ФРОНТУ НЕМАЧКЕ 11 АРМИЈЕ

а) Стање српских трупа

— Скица бр. 4 —

На фронту према 11 армији стајао је 3 октобра Браничевски одред за одбрану граничног отсека од Бољетинске Реке до потока Средњака (око 50 км) са свега неких 12 батаљона III позива и 44, већином позициска, топа. Одред је до 5 октобра појачан из Дунавске дивизије I позива и налазио се у овом распореду:

— а) *Градиштански отсек:* од потока Песаче до Ђураковачке Реке са: седам батаљона (3 — I, 4 — III позива), две позициске батерије, једним брдским водом, једном хаубичком батеријом од 15 см — свега: 7 батаљона и 16 артиљериских оруђа.

— б) *Рамски отсек:* од Ђураковачке Реке до ушћа Млаве са: пет батаљона (4 — I, 1 — III позива), једном позициском батеријом — свега: 5 батаљона и 4 артиљериска оруђа.

— в) *Пожаревачки отсек:* од ушћа Млаве до ушћа Велике Мораве са: пет батаљона (1 — I, 4 — III позива) и четири позициске батерије — свега: 5 батаљона и 20 артиљериских оруђа.

— г) *Смедеревски отсек:* од ушћа Велике Мораве до потока Средњака са: четири батаљона III позива и 12 позициских топова, 4 брзометна топа, 4 дугачка топа 12 см, 4 хаубице — свега: 4 батаљона и 24 артиљериска оруђа.

Дунавска дивизија I позива налазила се, без једног пука, упућеног у Крајински одред, у другој линији.

5 октобра је у 8.55 часова, командант III армије примио у Сопоту ово наређење Врховне команде:

> „У Банату, а нарочито на фронту Бела Црква — Ковин осећа се прикупљање и притисак јаче непријатељске снаге, вероватно у циљу прелаза на десну обалу Дунава. Ова је снага видно груповaна у два главна центра: код Беле Цркве и Ковина. Изгледа да је јача група код Беле Цркве. Под вашу команду стављају се: Дунавска дивизија I позива; Браничевски одред; Дринска дивизија I позива. Тимочка дивизија II позива, која је до сад била у саставу те армије, ставља се на расположење Врховној команди. Ваш је задатак, да обезбеђујете гранични фронт: Добра—Голубац—В. Градиште — Рам — Смедерево до Гроцке, и да подесним распоредом армије, а с обзиром на намере непријатељске и груповање његове снаге, будете у могућности, да благовремено спречите намеравани прелаз непријатеља на десну обалу Дунава. Дунавска дивизија I позива и Браничевски одред налазе се већ у обезбеђивању датог граничног фронта... Штаб армије: Пожаревац..."[12]

На основу овог наређења командант III армије издао је 6-ог изјутра своју заповест за одбрану граничног фронта, у којој је, углавном, предвиђао да заузме овај распоред:

— *Десни отсек — Браничевски одред:* од потока Песаче до Ђураковачке Реке и острва Кисељево са 12 батаљона III позива, 2 ескадрона и 14 топова (10 Дебанжових, 4 хаубице).

— *Средњи отсек — Дунавска дивизија I позива:* од Ђураковачке Реке до Велике Мораве са 12 батаљона I позива, 3 ескадрона и 7 пољских батерија са 28 топова.

— *Леви отсек — Дринска дивизија I позива:* од Велике Мораве до потока Средњака код с. Сеоне са 12 батаљона I позива, 3 ескадрона и 9 пољских батерија са 36 топова. *(Дринска дивизија I позива налазила се у то време на простору: Влашка — Младеновац — Међулужје).*

— *Армиска резерва* у с. Љубићу: 5 батаљона и 2 топа.

[12] Исто 36, 37.

— *Артиљерија* Браничевског одреда требало је да остане у досадашњем распореду, а артиљерију Дунавске и Дринске дивизије I позива требало је задржати у дивизиској резерви.

Задатак, који је командант армије одредио трупама као и упутства за његово извршење, дају веома јасну претставу о томе како је он још 6 октобра замишљао свој и непријатељски рад. Пошто је командант дотле био у резерви, најближи Врховној команди у Крагујевцу, то је веома вероватно да је ту претставу у свему имала и она. Зато износимо дословно најважније ставове:

„... Задатак: Спречити непријатељу прелаз на десну обалу реке упорном и активном одбраном положаја, који непосредно и најбоље запречавају прелаз преко реке и упорно задржавати даље непријатељско надирање ка позадњим положајима, до доласка појачања са суседних отсека и из позадине...

Узајамно помагање како трупа истог, тако и суседних отсека да буде брзо, енергично и свесрдно, без изговора, како ватром тако и свом снагом.

Сваки командант отсека да има што јачу резерву, ради што јачег потпомагања угрожених тачака.

Положаје, како предње на самој обали, тако и главне за спречавање прелаза, фортификациски што више и непрекидно ојачавати и доправљати, удешавајући их за што удобније бављење бораца у њима.

Покрете за заузимање отсека и нов распоред трупа, извршити у току 7, 8 и 9 октобра (подвукао М. З.) и што прикривеније како од угледа са аероплана тако и од осматрача са леве обале. Маршовати у малим ешелонима, са великим растојањима и крај ограда и шума, смену вршити у зору...“[13]

Не може се рећи да заповест није јасна сем што се не зна шта се мисли под „појачања . . . из позадине“. Да ли се мисли на појачања из армије, која су износила свега пет батаљона за фронт од неких 50 км, или из неке опште, можда чак савезничке резерве? Међутим, већ 5 октобра је морало бити јасно да се заповест није

[13] Исто 45, 46.

могла извршити јер су доцкан издати и она и наређење Врховне команде из кога је она произашла, а овакав начин њеног извршења није ишао за тим да се ти пропусти колико-толико неутралишу.[14]

б) **Борбе око прелаза Дунава**

(5—13 октобра)

— Скица бр. 8 —

5 октобар

На целом фронту вршено је контролно гађање, а на појединим отсецима прешло се и на групно гађање према откривеним батеријама и обалским постројењима.

Са српске стране је запажена велика живахност на целој просторији преко пута линије Смедерево — Рам и око Беле Цркве. Чуло се спуштање чамаца у воду и утврђене су поједине непријатељске батерије, које су тог дана отварале ватру.

6 октобар

До подне је владала магла, а групно гађање код 10 резервног корпуса отпочело је тек у 14 часова. Пошто са српске стране није одговорено на ову ватру нити су уочене ма какве посаде на обали, пребачени су у 16 часова извиђачи из 10 корпуса на десну обалу Дунава и они су нашли да је северни истакнути део окуке код Рама испражњен. Командант армије је тражио да се одмах пребаце трупе и поседне обала, али командант 10 резервног корпуса није имао до ноћи никаквих трупа при руци и од тога се одустало.

На српској страни је констатовано да је на простор Рам — Горица — Затоње избачено преко 2.000, на

[14] Ту почиње већ страшна фаталност, да ни Савезници па ни српска Врховна команда нису схватали да Немци сасвим другојачије него они и Аустријанци цене време у извршењу донетих одлука. *Брзина рада произилазила је из њиховог основног стратегиског положаја* и прожимала је све њихове оперативне и тактичке радње. У томе су се они угледали на Фридриха Великог и Наполеона и није случајност да су се баш код њих гајиле разне феле „муњевитих активности“.

Костолачку косу, Велико Градиште и Голубац по 200 метака и по 50 метака према Дубравици, Петки и Смедереву, али није било скоро никаквих губитака — свега 6 војника је рањено. Српска Врховна команда је тог дана ставила команданту III армије на расположење његову тешку артиљерију — једну мерзерску батерију и један хаубички дивизион.

7 октобар

Изјутра је отпочело пребацивање 10 резервног корпуса код Рама са 101 дивизијом код Базјаша и 103 дивизијом код Паланке према Горици. То је извршено скоро без икакве сметње и навече су обе дивизије биле са пешадијом и појединим брдским батеријама на десној обали Дунава. Заузета је Горица и део Орљака. Тек у 16.30 часова био је примећен напад једног српског пука од Липара према Горици, али је заустављен артиљериском ватром.

Четврти резервни корпус отпочео је своје групно гађање тек у 14 часова, а по наређењу команданта армије у 16 часова пребацио је свега једну и по чету из 105 дивизије према северном вису код Костолца. Једанаеста баварска дивизија није тога дана ни покушала са прелазом. Трећи корпус је пре подне вршио контролно, а после подне групно гађање према постројењима око Смедерева.

Српска III армија налазила се у покрету за заузимање новог распореда. Командант Дунавске дивизије I позива упутио је један пешадиски пук преко Анатеме и Липара да одбаци непријатеља са Горице, што овај због непријатељске ватре није могао да изврши. Један пешадиски пук ушао је у састав Пожаревачког, а један пешадиски пук је са Смедеревског отсека упућен на Анатему — Липар где је приспео у 21 час. Са пуковима су упућени и поједини делови артиљерије. Ноћу 7/8 Дунавска дивизија I позива посела је косу западно од с. Затоње до Млаве, групишући око два пешадиска пука у дивизиској резерви јужно од Анатеме и Липара. Од дивизије су и даље остали један коњички и један пешадиски пук на Пожаревачком и

Смедеревском отсеку. На Пожаревачком отсеку су упућена појачања у с. Петку, Дубравицу и на Костолачку косу. Покушај да се код Костолца непријатељ протера на леву обалу није успео услед непријатељске артиљериске ватре, али је зато непријатељ био прикован за саму обалу. На Смедеревском отсеку је бомбардовање свих положаја око Смедерева и саме вароши трајало цео дан, а продужено је и ноћу 7/8 октобра. Међутим, до прелаза реке није дошло.

У 17 часова је командант III армије наредио да један пешадиски пук и четири батерије Дринске дивизије I позива остану на досадашњем отсеку на левој обали Велике Мораве, а коњички пук да у Годомину прими обезбеђења. Остала два пешадиска пука са једним артиљериским дивизионом да дођу у Ћириковац у армиску резерву. Због измешаности трупа, командант III армије је наредио нову поделу отсека: отсек Добра — Ђураковачка Река (под командом једног мајора); отсек од Ђураковачке Реке до Млаве (командант Дунавске дивизије I позива); од Млаве до Велике Мораве (командант Браничевског одреда); од Велике Мораве до с. Сеоне (под командом команданта артиљерије); армиска резерва (под командом команданта Дринске дивизије I позива).

8 октобар

Код 4 резервног корпуса је превожење понтонима отпочело у 6 часова. Претходног дана су пребачене јединице морале преко ноћи да издрже више српских напада. Када је 105 дивизија пребацила из с. Дубовца пет батаљона, отпочео је у 9 часова прелаз 11 баварске дивизије са Острва, тако да је ускоро било пребачено шест батаљона који су упућени према с. Петки, где су били задржани и где су имали да издрже два српска напада. Сто пета дивизија је под заштитом артиљериске ватре, напредовала Костолачком косом до на 1,5 км од Лештара. Навече је била пребачена сва пешадија обеју дивизија на десну обалу, а ноћу је и артиљерија делом пласирана на висовима код Костолца. Корпус је имао тога дана око 400 људи губитака.

Десети резервни корпус је продужио прелаз, али није нападао него је вршио припрему за напад на Анатему. Срби су држали линију Речица — Затоње и тукли тешком артиљеријом прелазе код Базјаша. Корпус је тога дана пребацио целу пешадију и део артиљерије на јужну обалу Дунава. Сто седма дивизија је отпочела предвече превожење на Острво.

Трећи корпус је вршио групно гађање и пребацио је делове 25 дивизије на Смедеревску Аду.

Командант 11 армије наредио је за 9 октобар: 10 резервни корпус да изврши напад на положај код Анатеме, 4 резервни корпус да нападне на линију с. Петка — Лештар, а 3 корпус да отпочне са прелазом.

Покушаји са српске стране да се непријатељ нападом протера код с. Затоња, према Костолцу и Кличевцу, нису успели. Ноћу 8/9 октобра ситуација је била таква, да је непријатељ на Рамском отсеку држао главним снагама Орљак — Горицу, слабијим снагама линију Речица — Затоње, а на Пожаревачком отсеку Костолац — Запис. Распоред Дунавске дивизије I позива остао је углавном непромењен. Између Млаве и Велике Мораве одиграле су се жестоке борбе на правцима с. Петке и Костолца, а слабије код Дубравице. Непријатељ се задржао до ноћи северно од линије Дубравица — Петка — Лештар. Трупе Дунавске дивизије I позива држале су отсек од Млаве до источне ивице с. Петке са четири батаљона I и једним батаљоном III позива, а одавде до закључно с. Дубравица са четири батаљона I и два и по батаљона III позива, док су са резервом од три батаљона I позива биле код Кленовника. Ноћу 8/9 се на отсеку водила јака борба и одбијено је неколико непријатељских напада. Два пешадиска пука из армиске резерве померена су на север према линији Кленовник — Брежане.

На Смедеревском отсеку је непријатељ цео дан вршио бомбардовање. У току ноћи непријатељ је пребацио извесне делове у Годомин и код Кулича. На осталим отсецима није се одиграло ништа значајно.

9 октобар

Покушај 25 дивизије 3 корпуса да пређе Дунав западно од Смедеревске Аде пропао је услед српске артиљериске ватре која је била управљена на ешелоне током превожења. Стога је ова дивизија морала бити пребачена источно од аде, где је 6 дивизија већ пребацила три батаљона на десну обалу, а до 13 часова и целу пешадију, тако да је допрла до пута Смедерево — Кулич. Двадесет пета дивизија је отпочела прелаз западно од 6 дивизије фронтом према Смедереву.

Четврти резервни корпус је пре напада на положаје код Лештара, сачекао пребацивање јаких артиљериских делова. До 17 часова заузета је линија Петка — Лештар, а пред мрак и висови код Ман. Рукомија, и поред два противнапада бранилаца. Сто седма дивизија је на Острво пребацила два батаљона, а у 16 часова, пошто је постављен узани мост код Костолца, пребацивање је још и убрзала.

Десети резервни корпус је отпочео напад у 11 часова после јаке артиљериске припреме. Сто прва дивизија је заузела Затоње, а 103 Речицу и Кличевац. Пошто је био заузет и Липар, то су предуслови за заузимање гребена Анатеме били постигнути. Демонстрације Филеповог одреда нису успеле.

Командант 11 армије је био сигуран да је досадашњим успехом прелаз обезбеђен, пошто је и подизање ратних мостова код свих корпуса добро напредовало. Он је ипак претпостављао да главне борбе тек претстоје, те је намеравао да са армијом што пре избије на линију с. Липе — Брадарац — Поповац, на којој би се имала средити и тада обједињено повести у даље акције.

За 10 октобар је командант армије наредио:

— 3 корпус да очисти пут Кулич — Шалинац, да се обезбеди према с. Липе, а са главним снагама да припреми напад на Смедерево и висове јужно од вароши обухватајући их са југоистока.

— 4 резервни корпус да наступа даље између Велике Мораве и Млаве, да извиђа према Пожаревцу и

припреми напад на њега. Село Брежане има се посести, а 107 пешадиска дивизија да се привуче за Маљуревац.

— 10 резервни корпус да заузме масив Великог Брда (триг. 311), поседне Кисиљево, Поповац и Мајиловац и истури предње делове према с. Берање.

Командант српске III армије, издао је, 9 октобра у 1.25 часова, заповест да се положаји Лештар — Петка — Дубравица и Затоње — Речица имају упорно бранити и да се притом користи свака прилика за противнападе. Али, пошто су се трупе на Пожаревачком отсеку, и поред упорне борбе, морале повући на утврђене положаје Млава — Ћириковац — Брежане, командант армије је у 17 часова наредио да их прихвате трупе Дринске дивизије I позива на линији Млава — Ћириковац — Брежане, да се нови положаји морају повезати са суседним одржаним положајима до пристизања појачања и да се трупе среде за одбрану до зоре 10 октобра.

На Рамском отсеку су у току дана вођене жестоке борбе. Анатема је одржана, али је, услед повлачења трупа на Пожаревачком отсеку и изложености концентричној непријатељској ватри, командант Дунавске дивизије I позива одлучио да, по одобрењу команданта армије, повуче трупе на положаје: с. Ђураково — с. Берање — Бубушинац на Млави.

На Смедеревском отсеку је непријатељ, после 65 часова непрекидног бомбардовања, отпочео у 5 часова са пребацивањем трупа на десну обалу Дунава. Западно од Смедерева прелаз је осујећен, али је успео у Годомину и код Кулича. После огорчених борби целог дана и ноћу 9/10 октобра непријатељ је задржан испред с. Липе и с. Шалинца.

Врховна команда саопштава тога дана команданту III армије да му се као појачање упућује железницом преко Зајечара и преко Ниша за Осипаоницу Шумадиска дивизија I позива, која се налазила код Књажевца.

10 октобар

У Штабу 11 армије добивени су подаци да Срби привлаче појачања железницом. Претпостављало се да противник испред фронта има две дивизије, и то: Дринску дивизију I позива западно и Дунавску дивизију I позива источно од Млаве. За Тимочку дивизију I позива се претпостављало да је у пребацивању на овај фронт, а за одбрану обале се сматрало да су Срби употребили три пука III позива.

Трећи корпус је имао да напада Смедерево и висове јужно од њега. Зидине утврђења, иако старе и непојачане, издржавале су ватру и најтежих калибара. Река Језава је такође била незгодна препрека. Двадесет пета дивизија, са левим крилом код с. Липе, прикупљала се за напад за сутрашњи дан према Смедереву, док је 6 дивизија заузела Шалинац и надирала ка југу.

Код 4 резервног корпуса је 11 баварска дивизија заузела већ изјутра Дубравицу, а доцније и Батовац, док је 105 дивизија заузела Брадарац на Млави. Око 11 часова је 11 баварска дивизија успела да одбије српски напад. Пошто је на линији Брежане — Ћириковац констатован утврђени положај и 10 батерија иза њега, а како је прелаз артиљерије и 107 дивизије био успорен, то је командант 11 армије одобрио да 4 корпус продужи напад тек 12 октобра, пошто изведе темељну артиљериску припрему.

Десети резервни корпус је, захваљујући садејству пешадије и артиљерије, успео да заузме у 12.30 часова Анатему, на шта су Срби напустили и Кисиљево, те је тако без већих тешкоћа заузето цело Велико Брдо. Сто трећа дивизија је потом поселa Курјаче, а 101 дивизија Поповац. Корпусу је било наређено да идућег дана обустави наступање, али му је било препоручено да заузме Мајиловац и истури делове према с. Берању.

С обзиром на напуштање Великог Брда, командант Градиштанског отсека је наредио својим трупама да се повуку од Ђураковачке Реке на линију Тополовник — Триброд, наслањајући се тек код Голупца на обалу Дунава. Сазнавши за ово командант армије му је наредио

да се Велико Градиште не сме напуштати. На Рамском отсеку је непријатељ, после најжешће артиљериске ватре, предузео концентричан напад у 9.30 часова на Анатему, чије су се посаде повукле ка Липовачи и с. Берању.

На Пожаревачком отсеку је непријатељ одржавао јаку артиљериску ватру према Петки и Дубравици, покушавајући у више махова да изведе напад. У 10.15 часова је командант отсека, пуковник Панта Грујић, прешао у противнапад. Њему су се прикључиле и трупе према Лештару. На правцу Дубравице трупе су избиле на саму обалу, али су овде потпале под страховиту артиљериску ватру и повукле се.[15] Непријатељ је потом, уз снажну артиљериску подршку, прешао у напад на целом фронту, на што су се српске трупе по добивеном наређењу повукле на већ поседнуте положаје Ћириковац — Брежане и ту се средиле.

Командант српске III армије наредио је да се један пешадиски пук Шумадиске дивизије I позива, који је тог дана приспео у Осипаоницу, стави на расположење команданту Дринске дивизије I позива код Пожаревца. На Смедеревском отсеку је непријатељ целог дана превозио трупе. Око 19 часова он је препадом заузео с. Липе, а у 20 часова отпочео је снажан напад на Смедерево са источне стране. Услед тога, пристигли пешадиски пук Шумадиске дивизије I позива, није отишао у Пожаревац, него је упућен у састав Смедеревског отсека и овде употребљен да поседне с. Радинац.

11 октобар

Прелаз 11 немачке армије преко Дунава код Смедерева, Костолца и Рама имао је боље и тактичке и техничке услове у сравњењу са прелазом 3 армије код Београда и изведен је много лакше. Али су, почев од 11 октобра, и на фронту 11 армије настале тешке борбе. Требало је доста времена да се на добро утврђеним положајима дефинитивно сломи отпор српских трупа

[15] Ова се стварност не сме губити из вида при оцени противнапада до обала.

које су се држале изванредно упорно. Сем тога, услед кошаве је и саобраћај између обала постајао тежи, а раскаљани путеви су отежавали покрете трупа. Зато се командант 11 армије одлучио да не предузима општу офанзиву док се прилике не поправе. Једино је сматрао потребним да заузме Смедерево и Пожаревац који су претстављали главне оперативне ослонце и важне комуникациске чворове при даљем наступању на југ. Према Смедереву је напад већ вршио 3 корпус, док је 4 резервни корпус имао да изведе напад према Пожаревцу тек сутрадан.

Трећи корпус је преко целог дана нападао Смедерево које се веома жилаво бранило, тако да га је, тек у 16 часова, заузела 25 резервна дивизија, а предвече су били заузети и висови јужно и југозападно од вароши. Село Липе, које је најупорније брањено, заузела је 6 дивизија предвече. Четврти резервни корпус је тога дана успео да са 11 баварском дивизијом заузме с. Брежане. Сто седма дивизија се још није сва прикупила на десној обали Дунава.

Десети резервни корпус није наступао него је само заузео висове северно од Мајиловца. Већи део тешке артиљерије с којом је корпус при прелазу располагао, одузет је и упућен у позадину, а четири тешке батерије су додељене Филеповом одреду за акцију код Оршаве.

За 12 октобар је командант 11 армије, наредио:

3 корпус да заузме вис Павлица (западно од Смедерева), Враново Брдо и Радинац и да се ту среди. Лево крило 6 дивизије имало је бити приправно између Липе и Велике Мораве да потпомогне 4 резервном корпусу;

4 резервни корпус да напада са севера само на предње положаје Пожаревца. Сто седма дивизија да пређе Пожаревцу тако да може садејствовати са истока;

10 резервни корпус да одбаци непријатеља са положаја код Мајиловца.

На српској страни је код Градиштанског и Рамског отсека прошао дан у миру. Нови положаји су утврђивани. На Пожаревачком отсеку непријатељ је опре-

зно наступао и заузео Брежане, где су Срби претходно спалили мост. Најјаче су борбе биле на Смедеревском отсеку. Већ у току ноћи 10/11 Срби су повратили с. Липе. Ноћни напади на северне ивице Смедерева одбијени су. Тога дана је у 10.20 часова, и Врховна команда наредила команданту III армије: „Обратите најозбиљнију пажњу на Смедеревски град и што пре појачајте трупе на том отсеку. Заузећем Смедерева било би угрожено држање трупа Београдске одбране на садањим положајима, као и њихова отступница Младеновачким положајима."[16] Међутим, непријатељ је већ вршио снажан напад на отсек Липе — Смедеревски град. Артиљериска ватра из великих и лаких оруђа била је страховита. Под тим притиском српске су трупе у 14.50 часова евакуисале Смедерево. Село Липе је одржано до предвече а онда је морало бити напуштено. Увече су трупе Смедеревског отсека биле на положају с. Радинац — Враново Брдо — с. Вучак — с. Петријево — с. Удовице.

За будући рад, командант III армије је у 14 часова наредио да се непријатељ упорним борбама задржи на фронту Добра — Велико Градиште — Ђураково — Сираково — Брадарац — Ћириковац — Брежане — Липе — Вучак — Сеона. Нарочито се скреће пажња на најупорнију одбрану Пожаревца, као и на положаје код Смедерева. О непријатељу се претпоставља да су „немачки 13 и 3 корпус, пребацили у току последњих дана извесне делове на десну обалу Дунава код Рама, према Пожаревцу и у Годомину, где се утврђују и одакле нападају наше трупе. Трећа армија има да спречи непријатељу даље продирање, да га потуче и пребаци преко Дунава."[17] Као што се види, командант III армије није имао потпуно јасну слику о противнику испред себе у погледу величине снага и њиховог распореда. Можда га је борбена вредност сопствених трупа навела да потцени јачину непријатеља. „У досадашњим борбама показало се, да непријатељску пешадију образују новоформиране јединице попуњене регрутима са

[16] ВРС IX 169.

[17] Исто 171.

недовољном обуком, и да сама пешадија не претставља велику вредност. Резултати, уколико их је непријатељ постигао досад, последица су само његове далекометне тешке артиљерије. Исто тако, показало се, да непријатељска пешадија апсолутно не може да издржи наш напад бомбама."[18] Као што смо видели, сличан суд о непријатељу имао је и командант Одбране Београда, иако су се трупе немачког 22 резервног корпуса и аустриског 8 корпуса састојале из старих, у рату прекаљених, јединица. У немачкој 11 армији четири су дивизије — 101, 103, 105 и 107 — биле новоформиране, а остале три су већ од почетка рата постојале и оне су из победоносних операција дошле на Српски фронт.

12 октобар

Код 3 корпуса су се тога дана водиле локалне борбе за исправку заузете линије код виса Павлица, према с. Вучаку и Врановом Брду. Борбе 4 резервног корпуса биле су веома тешке, а нарочито 11 баварске дивизије око Брежана, у којој су учествовали и мештани. Један пешадиски пук дошао је у фланкирајућу ватру српске артиљерије, те је имао преко 1.000 губитака, док је други пук имао преко 300. Сто пета пешадиска дивизија заузела је важан ослонац северно од Ћириковца, а 107 дивизија је после лаке борбе поседа Маљуревац и Бубушинац. Командант корпуса описује да је „отпор Срба изванредно жилав, чешће су предузимали огорчене противударе."[19] Код 10 резервног корпуса није било важнијих догађаја. У штабу армије је утврђено довођење Шумадиске дивизије I позива на фронт, а непријатељ испред фронта се ценио сада на 66 батаљона.

За идући дан корпусима је наређено:

— 3-ћем, да поседне висове у Подунављу до р. Раље;

— 4-том, да продужи напад на Пожаревац са 3 дивизије са севера и истока;

---

[18] Исто 172.

[19] Галвиц 398.

— 10-том, да продужи напад на Дунавску дивизију I позива и обезбеди правац с југа.

Код српске III армије дошло је на Градиштанском и Рамском отсеку до већих борби само око с. Маљуревца и Бубушинца, које је непријатељ заузео и који се ни предузетим противнападима нису могли повратити. Од 10 часова непријатељ је вршио силан напад на Дринску дивизију I позива и после огорчених и крвавих борби њене трупе су потиснуте на линије испред самог Пожаревца. Иако је Ћириковац још био у српским рукама, командант армије је, по предлогу команданта дивизије, наредио да се у току ноћи трупе повуку јужно од Пожаревца на линију Салаковачки мост — Поповац — Љубичевски мост с тим, да се као предњи положај поседне линија северно од Пожаревца. На Смедеревски отсек почели су пристизати даљи делови Шумадиске дивизије I позива, чији је командант примио команду над свим трупама отсека.

13 октобар

Ноћ 12/13 октобра прошла је код 3 и 10 резервног корпуса у миру. Дивизије 4 резервног корпуса имале су све до зоре да одбијају српске противнападе. Тога дана је кошава отпочела поново да дува, а то је повећало и бриге око снабдевања. Тешкоће су се нарочито осећале због неприкупљености и несређености 4 резервног корпуса који се већ „5 дана борио против најупорнијег противника.“[20] Из тих разлога командант армије није ни тражио да корпус пређе у напад на Пожаревац, него се сагласио да најпре привуче више артиљерије с леве обале Дунава. И 3 корпус је тога дана привлачио артиљерију на фронт и задовољавао се да одбије српске нападе код с. Петријева и с. Радинца. У 17.30 часова добивена је вест да је Пожаревац евакуисан, што је све јако изненадило, а 4 резервни корпус није се усудио да уђе у варош бојећи се уличних борби. Десети резервни корпус је већ изјутра заузео Берање, а после подне и Ђураково.

---

[20] Исто 399.

За идући дан корпусима је наређено:

— 3-ћем, да изврши јучерашњи задатак;

— 4-том, да поседне Пожаревац и околину, не прелазећи већим деловима линију Кључ — Салаковац и остављајући 107 дивизију још на источној обали Велике Мораве;

— 10-том, да поседне, ако је Липовача евакуисана, брдовито земљиште до Пека. Иначе, тог дана није био у плану напад на Липовачу, пошто се сматрало да за тај случај треба привући и 107 дивизију.

Код српске III армије су се трупе Браничевског одреда, услед повлачења Дунавске дивизије I позива, повукле на линију Душманић — Раброво — Макци, а Дунавска дивизија I позива је, услед пада Берања и јаке артиљериске ватре, коју је непријатељ одржавао на Липовачи, напустила ове положаје и повукла се на линију Забрега — Салаковац. Напуштање заштитничких положаја северно од Пожаревца уследило је вероватно услед груписања јаких непријатељских снага испред фронта, а нарочито на крилима код с. Бубушинца и Живице, претпостављајући да ће доћи до напада на њих, што, као што се напред види, Немци нису намеравали да учине. Покушаји да се трупе врате на старе положаје нису успели, али су оне ноћу поселе Чачалицу, јужно од Пожаревца. Код Шумадиске дивизије I позива није било никакве веће промене и она се сређивала у новом распореду.

Падом Пожаревца и Смедерева Галвиц је постигао циљеве које је сматрао да су му неопходни ради сређивања база на обали и да би отпочео са слободном операцијом ка југу. Пошто је српско становништво давало отпора немачким трупама и пошто се бојао њиховог напада на немачку позадину, он је одобрио да се становништво потпуно евакуише у концентрационе логоре, организоване у Србији. Ту је отпочела његова свирепост која га је после рата довела на листу ратних злочинаца.

Међутим, за сређивање прелаза било му је потребно да се ослободи саобраћај на Дунаву, како би могао доћи до тешког мостовог материјала који му је

био тим потребнији, што је кошава ограничавала употребу лаких ратних мостова. Зато је даље напредовање увелико зависило и од наступања аустроугарске 3 армије, па онда и од бугарског напада који је узалуд очекивао још од 11 октобра.

2

БОРБЕ ЗА ДЕФИНИТИВНО ОВЛАЂИВАЊЕ СЕВЕРНИМ ФРОНТОМ

НА ФРОНТУ АУСТРОУГАРСКЕ 3 АРМИЈЕ (12—17 ОКТОБРА)

— Скица бр. 7 —

12 октобар

Мада је Макензен желео да се напад 3 армије енергично продужи, а за припрему је био искоришћен 11 октобар, командант армије се уздржавао да нареди прелаз у општи напад, пошто је до јутра 12 октобра било доведено мало тешких батерија на нове положаје, а нови српски положаји су били јаки и располагали су са довољно артиљерије. Сем тога, требало је сачекати и потпун развој немачке 26 дивизије која је ушла у фронт на десном крилу. Тога дана је дувала јака кошава која је успоравала изградњу и употребу мостова, те се саобраћај могао одржавати само лађама. Пребацивање тешке артиљерије било је увелико успорено, те се напад, нарочито на левом крилу, није могао потпомагати, иако је баш овде био нарочито важан, јер је српске трупе, које су се наслањале на Дунав, требало што пре одбацити. Оне су спречавале да се Дунав брзо очисти од мина, а 11 армији да спроведе мостови трен који се налазио натоварен на лађама код Панчева. Да би се бар идућег дана овај напад олакшао, наређено је померање делова тешке артиљерије и делова Мразекове бригаде на левој обали Дунава од Панчева у простор североисточно од Винче и Ритопека. Предвиђена је и потпуна сарадња Дунавске флотиле.

Но, како је Одбрана Београда, услед веома тешке артиљериске ватре, повукла своје лево крило са линије Петлово Брдо — Стражевица на нове положаје

испред Рушња, остављајући само слабије делове испред њих, то су дивизије 22 резервног корпуса уз слабије борбе заузеле после подне линију Железник — Петлово Брдо — Стражевица — северни део Јајинца, што је омогућило десном крилу 8 корпуса да избије до линије Торлачка мех. — средина села Велики Мокри Луг. Лево крило овог корпуса трпело је много од српске артиљерије нарочито са Стражаре, а како је и српска пешадија цењена овде на 10—20 батаљона, одустало се тог дана од напада, те је време коришћено само за артиљериску припрему.

Командант 19 корпуса, пошто још није био обавештен да ће се корпус пребацити код Београда на десну обалу Саве, продужио је у току 12 и ноћу 12/13 октобра нападе код с. Кртинске и Забрежа, који су одбијени уз крваве губитке. У Мачви су осигуравајући делови Дунавске дивизије II позива нешто потиснути, а код Вишеграда није дошло до промена.

Тог дана по подне је српска Врховна команда наредила да се Моравска дивизија II позива усиљеним маршем упути од Уба преко Конатице за Мељак и стави на расположење команданту Одбране Београда. Њено лево крило је повијено од Торлака преко Пиносаве, Сремчице на Велику Моштаницу.

13 октобар

Тежиште борбе је овог дана било на фронту 8 корпуса, пошто се повлачењем српског левог крила 22 резервни корпус постепено развијао у висини линије Остружница — Железник — Петлово Брдо. Осми корпус је веома жестоко нападао отсек Торлак — Велики Мокри Луг и Ерино Брдо — Клупе. Напад је извођен уз јаку потпору тешке артиљерије. Ерино Брдо и Клупе трпели су јаку ватру с бока и из позадине од тешких артиљериских оруђа постављених на просторији Старчево — Иваново — Омољица, на левој обали Дунава. И поред овакве ватре, српске трупе су одржале до мрака своје положаје. Непријатељу је после најјаче концентрације артиљериске ватре тешких оруђа, успело да заузме Торлак који је, изванредном

упорношћу и најактивније, бранио 13 пешадиски пук I позива.

Наде Срба да ће се на јаким положајима Петлово Брдо — Торлак — Ерино Брдо имати поглавито да носе са непријатељском пешадијом, нису се испуниле. Иако је непријатељ пребацио на десну обалу само део своје тешке артиљерије, ипак је и она била довољна да уништи главне ослонце и допринесе овлађивању целим положајем.

Продужење напада за идући дан било је нарочито хитно баш према отсеку српског десног крила, пошто је, према наређењу Макензена, требало улагањем крајњих напора ућуткати српске батерије које су спречавале отварање саобраћаја Дунавом. Али је овај тешки напад отпао пошто су се српске трупе својевољно повукле, те је преостало само чишћење реке од мина, што је већ у току ноћи извођено и, пре но што је било завршено, наређено је да се лађе упуте за Смедерево.

Тог дана је Макензен наредио команданту 3 армије да се 19 корпус, држећи ради престижа достигнуту линију јужно од Саве, пребаци на београдски правац, задржавајући и даље задатак обезбеђивања десног бока 3 армије. У случају отступања Срба са Дрине и из Мачве, Сорсићев и Штрајтов одред и ови делови 19 корпуса имали су да предузму наступање правцем Уб — Лазаревац.

Командант Одбране Београда се, по паду Торлака, одлучио да ноћу 13/14 октобра повуче трупе и поседне линију Мостине — Липовица — Велики и Мали Камен — с. Зуце — Авала — Петров Гроб — Велика Моштаница. Повлачење је извршено без узнемиравања, и то: Великоселски одред остао је на Малом и Великом Камену, Комбиновани одред је заузео положаје Зуце — Авала, а Тимочка дивизија II позива Петров Гроб — Цветков Гроб. Моравска дивизија II позива прикупљала се на положајима јужно од Мељака.

14 октобар

У Групи армија се добијао утисак да Срби повлаче своје снаге из северозападног дела Србије и да њима

појачавају трупе на београдском и смедеревском правцу. Команда 3 армије упозорила је команданте корпуса да је потребно да армија што пре избије на одређену линију Аранђеловац — Ковачевац и да 19 корпус са пребаченим трупама код Београда прими заштиту бока 22 резервног корпуса на линији Обреновац — Лазаревац. Али, и поред те опомене и повлачења Срба, ни тог дана није дошло до знатног добитка у простору јер је кошава још јако дувала и довела снабдевање трупа у питање. Двадесет други резервни застао је, а 8 корпус се задовољио слабим покушајем напада и извијањем.

Командант армије је ипак одлучио да 15 октобра предузме са 44, 43 и 59 дивизијом главни напад на отсек Петров Гроб — Авала, пошто претходно изврши најтемељнију артиљериску припрему према Авали. Двадесет шеста дивизија није могла да учествује у нападу, јер је примила на себе обезбеђење десног бока армије, пошто трупе 19 корпуса још нису биле приспеле на одређену просторију са које би могле да врше овај задатак. Граница између 22 и 8 корпуса била је: Авала—железничка пруга источно од Рипња. Хауштајнова бригада је привучена као армиска резерва код Торлака. Макензен се сложио са овим, само је тражио да се један одред упути дуж Дунава ка Гроцки, како би се ослободио пут за пловидбу. Ноћу 14/15 октобра успостављен је коначно саобраћај Дунавом између 3 и 11 армије.

Овог дана се у подне у штабу 3 армије сазнало, да су Бугари отпочели напад на Србију, те се очекивало да ће се сада према армији моћи појавити само оне српске трупе за које се претпостављало да се налазе западно од Колубаре. Сматрало се да је за први мах довољна за обезбеђење 26 дивизија која је остављена на простору Железника.

Код Одбране Београда је овај дан прошао у миру. Трупе су преко целог дана утврђивале положај. Моравска дивизија II позива прикупила се у току ноћи 14/15 октобра око Мељака.

15 октобар

Трећа аустроугарска армија је отпочела напад на положаје: Петров Гроб — Авала. Време је опет било врло рђаво, услед чега је развој тешке артиљерије одоцнео. Кошава се није стишала и искључивала је употребу монитора у борби источног крила. На Сави је саобраћај био такође скоро обустављен, а прелаз делова 19 корпуса код Београда онемогућен. Услед тога је употреба 26 дивизије за напад била још увек искључена. Тек се предвече ветар стишао и саобраћај на Сави је успостављен.

Напад је, и поред ових тешкоћа, ипак предузет, али је Одбрани Београда успело да до ноћи задржи цео главни положај коме је непријатељ био свуда подишао, нарочито према Авали. У Мачви и код Вишеграда није се предузимало ништа озбиљније, док је код Забрежа непријатељ вршио неуспешне нападе.

Командант Одбране Београда донео је одлуку да са Моравском дивизијом II позива, која се налазила прикупљена јужно од Мељака, изврши противнапад у десни бок непријатеља између с. Сремчице и Велике Моштанице правцем на Железник, и то у времену када се непријатељ буде потпуно ангажовао у борби за главни положај Тимочке дивизије II позива. По овлађивању Петловим Брдом и Железником, дивизија се имала осигурати према Остружници и продужити напад на Баново Брдо и на мостове на Сави. У том моменту је и Тимочка дивизија II позива требала да нападне једним делом у бок торлачког положаја, у чему ју је имао помагати Комбиновани одред, а другим делом кроз Раковичку шуму ка Дедињу. У току 15 октобра није дошло до напада, пошто се непријатељ није озбиљно ангажовао у нападу на Тимочку дивизију II позива.

15 октобра је српска Врховна команда издала команданту I и III армије и Одбране Београда директиву *О.Бр. 22391*. У њој се предвиђа постепено повлачење „на случај крајње потребе, и кад би ваше трупе биле силом прилика потиснуте са својих досадашњих положаја или би повлачењем суседних вам трупа ваш са-

дашњи положај био угрожен.“[21] У њој се истиче: „главни је циљ дејства у претстојећим операцијама, да се надирање и напредовање непријатеља заустави, у крајњем случају што дуже успорава и задржава, ради добитка у времену, *докле нам савезници са довољно снаге не притекну у помоћ* (подвукао М. З.). После овога радиће се према новоствореној ситуацији . . .“[22]

Као општи правци отступања били су одређени (скица бр. 9) за:

— *III армију:* Пожаревац — Свилајнац — Велики Поповић — Ћуприја и Смедерево — Смедеревска Паланка — Рача — Баточина — Багрдан;

— *Одбрану Београда:* Младеновац — Наталинци — Баточина — Багрдан;

— *I армију:* Обреновац — Аранђеловац — Крагујевац.

На овим правцима се предвиђају углавном и главне одбранбене линије, и то за:

III армију: утврђени положај Кула — Шестра — Милошевац — Голобок — Азања, са наслоном на Варовницу;

— Петровац — Вукова Орница — Крушар — десна обала Јасенице, с наслоном на с. Мраморац;

— Јежевац — Златово — Главица —мостобран код Марковца — десна обала Раче;

— утврђени положај на улазу у Багрдански теснац на обема обалама Велике Мораве до Црног Врха западно и искључно;

Одбрану Београда: Утврђени положај Варовница — Кошутица — Космај — Рогачко Брдо, са наслоном западно на сибничке положаје;

— десна обала Кубршнице, са наслоном западно на утврђене аранђеловачке положаје;

— утврђени положај на десној обали Јасенице код Наталинца: с. Мраморац — с. Шуме;

---

[21] ВРС X 57.

[22] Исто 58.

— утврђени положај на десној обали Лепенице.[23]

Првој армији нису одређене никакве линије, него јој је препуштено да се опредељује према датој ситуацији код Одбране Београда, дејству непријатеља и сопственој безбедности. Обезбеђење одбране правца којим би фронт Ужичког одреда могао бити угрожен имало се препустити Соколској бригади.

При повлачењу су се сва стока и храна имале реквирирати и евакуисати у позадину.

16 октобар

У току ноћи 15/16 октобра Моравска дивизија II позива је извела до детаља све припреме за предвиђени противнапад и трупе су са жудњом очекивале моменат да се обрачунају са противником. Али се, нажалост, напад није остварио, јер је Врховна команда 16 новембра у 16 часова наредила да Моравска дивизија II позива одмах крене за Раљу и укрца се за Ниш, а одавде да се сувим упути преко Сврљига за Књажевац. То се по нашем мишљењу доцније показало као веома нецелисходан потез Врховне команде. На то се она вероватно одлучила, што је, према добивеним вестима о попуштању извесних делова Шумадиске дивизије II позива, очекивала да ће Бугари према овој развученој дивизији извршити продор правцем Кална — Књажевац — Краљево Село. Тиме би лако могли компромитовати одбрану целог Источног фронта.

Непријатељ је од јутра отворио јаку артиљериску ватру на цео фронт. После подне је 22 резервном корпусу успело да заузме Петров Гроб, а десном крилу 8 корпуса нижу, северну коту Авале, док је највећи вис који су Немци угрожавали и са запада и преко ноћи 16/17 остао у српским рукама. Како су се код појединих јединица појавили знаци замора и колебљивости, то се командант Одбране Београда одлучио да ноћу 16/17 октобра повуче трупе на положаје: с. Брестовик — Циганско Брдо — Крајкова Бара — Ковиона — Парцански Вис — Подвис — Пајшума.

---

[23] И овде се јасно види да је српска Врховна команда водила много рачуна о утврђивању војишта.

У току тога дана су се делови 19 корпуса, који су пребачени преко Београда, прикупљали иза десног крила 22 резервног корпуса, Хауштајнова ландштурмска бригада је упућена 8 корпусу,а Мразекова ландштурмска бригада остала је као армиска резерва код Торлака.

На прелазима код Прогара, Јарка, Бијељине и Вишеграда ситуација је остала непромењена, али се командант I армије ипак одлучио да одмах напусти Мачву и постепено прикупи Дунавску дивизију II позива према Убу, а Соколску бригаду у висину линије Драгинац — Коренита.

17 октобар

Овог дана није било већих борби, пошто су се трупе Одбране Београда благовремено повукле. Како се у току ноћи 16/17 октобра лево крило српске III армије повукло на десну обалу р. Раље, то се угрожени фронт Грочанског отсека морао повући према југу. Командант аустроугарске 3 армије, претпостављајући да су се Срби повукли дубље у позадину, наредио је да се настави гоњење. Али се већ у висини Барајева — Рипња — Врчина наишло на истакнуте српске трупе и оба корпуса су се при паду мрака задржали на линији с. Велика Моштаница — железничка станица Рипањ — с. Врчин — с. Заклопача. Код 19 корпуса је аустроугарска Врховна команда наредила да се 206 ландштурмска бригада замени са 10 брдском бригадом, упућеном са Италијанског фронта.

17 октобра су се Срби почели повлачити испред Штрајтовог и Сорсићевог одреда и делова 19 корпуса код Прогара.

Заузимањем линије с. Велика Моштаница — железничка станица Рипањ — с. Врчин — Заклопача, 3 армија је изашла из окуке код Београда, због чега је 12 дана водила огорчене борбе. Аустро-Немци су, од почетка прелаза до 17 октобра, код Београда, имали ове губитке: у 22 резервном корпусу 2844, у 8 корпусу 6957 погинулих и рањених.

НА ФРОНТУ НЕМАЧКЕ 11 АРМИЈЕ (14—17 ОКТОБАР)

— Скица бр. 8 —

14 октобар

Пошто је 14 октобра и Бугарска прешла у напад, командант 11 армије је рачунао са олакшањем своје операције, јер је правац напада десног бугарског крила изводио на правац Зајечар — Ћуприја у бок и позадину српских трупа испред 11 армије. Како су отстојања Зајечар — Ћуприја и Пожаревац — Ћуприја подједнака (80 — 90 км), то се рачунало да ће се обе армије при истовременом наступању састати код Ћуприје. За боље и брже садејство на правцу Неготин — Брза Паланка — Оршава појачан је Филепов одред са три немачка батаљона, поред већ упућене тешке артиљерије.

Код 3 корпуса су обе дивизије узеле фронт према брдовитом земљишту југозападно од Смедерева, остављајући само слабе делове у долини Велике Мораве. Корпус је имао нешто успеха у нападу на висове јужно од Дунава и навече је, после тешких борби „у непрегледном земљишту, при жилавом отпору, при чему се морало борити за сваку поједину кућу, са лукавим непријатељем, *уз учешће жена и деце у борби*“[24] (подвукао М. З.) заузео Вучак и западну страну Врановог Брда. Четврти резервни корпус наишао је на истакнуте, слабо утврђене тачке, за које су Немци претпостављали да су „форови“, али „у којима су се Срби тако храбро борили, да су се последњи тек ноћу могли заузети.“[25] Пошто је Липовача била евакуисана, 10 резервни корпус је без борбе заузео линију Велико Градиште — Кусићи према долини Пека и висове северно од Смољинца и Малога Градишта. Кошава је још успоравала саобраћај преко Дунава, али се ноћу 14/15 октобра један конвој од 4 пароброда из Панчева ипак пробио до Смедерева.

---

[24] Галвиц 401.

[25] Исто.

За 15 октобар је 4 и 10 резервном корпусу наређено да среде заузете положаје, а 3 корпус да настави свој досадашњи задатак.

Код српске III армије дан је прошао углавном без већих борби сем немачког напада код Смедерева. Армији је 12 октобра стављена на расположење Коњичка дивизија, која се транспортовала од Пирота за Осипаоницу и коју је командант армије намеравао да употреби у долини Велике Мораве. За сутрашњи дан је командант армије наредио да се задрже сви заузети положаји, само је Шумадиској дивизији I позива дозволио да тешку артиљерију може пребацити на десну обалу р. Раље.

15 октобар

Ноћу 14/15 октобра је командант Групе армија наредио да 11 армија већ 15-ог пређе целим фронтом у напад, пошто то општа ситуација захтева. Командант армије је одмах одговорио да је армија за то неспособна, јер је у дотадашњим борбама имала велике губитке, око 5.000 људи, а и снабдевање још није било сређено. После усменог образложења, Макензен се сагласио да Галвиц регулише наступање према своме нахођењу.

Тога дана је 3 корпус предузео напад на положаје Шумадиске дивизије I позива и имао је делимичног успеха. Четврти резервни корпус је заузео Салаковац, а 10 Смољинац и Чешљеву Бару.

За 16 октобар је корпусима наређено: 3 да настави напад; 4 да са 11 баварском дивизијом наступа дуж западне обале Велике Мораве, а 107 дивизијом према Великом и Малом Црнићу. Десети резервни корпус је имао да наступа са 103 дивизијом ка Шапини, а 101 дивизијом ка с. Макци, одашиљући једно бочно одељење долином Пека према Мишљеновцу.

Код српске III армије дан је прошао релативно у миру и без већих промена. Само је Шумадиска дивизија I позива водила на досадашњим својим положајима целог дана, од 5.30 часова па до сумрака, упорну борбу. Артиљериска ватра је била целог дана јака —

тучен је не само фронт, него и десни бок и позадњи положај. Непријатељ је заузео Југово, с. Удовице, с. Враново Брдо, а после огорчене уличне борбе и с. Радинац. Искрцавање првог ешелона Коњичке дивизије отпочело је у Осипаоници. Командант армије је примио наведену директиву Врховне команде О.Бр. 22391 за евентуално повлачење.

16 октобар

Трећи корпус је водио огорчене ноћне борбе са положаја заузетих прошлог дана код Смедерева. Четврти резервни корпус је дан провео углавном у сређивању, а 10 корпус је потиснуо истурене слабе српске трупе. За идући дан су корпуси имали да изврше јучерашње задатке.

Код српске III армије јединице Шумадиске дивизије I позива (10 и 11 пешадиски пук) одбиле су све напоре непријатеља да ноћним нападима помери свој фронт. Иначе, није било знатнијих промена. У штабу је разрађена директива Врховне команде О.Бр. 22391.

Из издате директиве команданта армије види се да се као главни циљ претстојеће операције оставља III армији да заустави, а у крајњем случају да што дуже успори непријатељско надирање „док нам Савезници не притекну у помоћ са довољно снаге“. За ту сврху ће армија упорно бранити „све погодне теренске препреке и положаје на правцима који са линије: Смедерево — Пожаревац — Рам — Градиште воде у долину Велике Мораве и Млаве, а у подесним случајевима прелази у напад, ради наношења јачег удара и уништавања појединих непријатељских делова.“[26]

Дивизијама се постављају ови задаци: Шумадиској I позива да сада најупорније брани положај Церје — Петријево — Вучак — Враново, врло важан у односу на Одбрану Београда и спречава, у садејству са Коњичком дивизијом, надирање непријатеља на југ долином Велике Мораве и правцима ка Смедеревској Паланци и Великом Орашју; Дринској I позива да,

[26] ВРС X 66, 67.

правцем за Жабари, упорно брани све подесне положаје и теренске отсеке између Велике Мораве и Млаве; Дунавској I позива да на простору од Млаве до западне вододелнице Пека, правцем ка Жабарима и Петровцу зауставља продирање непријатеља на југ. Браничевски одред има да обезбеди бок Дунавске дивизије I позива од непријатељских напада из долине Пека, штитећи правце ка Петровцу упорном одбраном положаја „који одговарају том циљу“ и најзад, да слабим деловима осматра и штити долину Пека и правац ка Кучеву. Задатак Коњичке дивизије, која је имала да оперише између Велике Мораве и Шумадиске дивизије I позива, био је нарочито сложен: да што јачим притиском на север отежава непријатељски напад на Шумадиску дивизију I позива, помаже и олакшава акцију ове дивизије, обезбеђује јој десно крило и бок; стално, по потреби и најупорнијом одбраном, да по сваку цену спречи пребацивање непријатељских трупа са десне на леву обалу Велике Мораве у позадину своју и Шумадиске дивизије I позива, а поред свега тога, и да спречава надирање непријатеља на југ правцем Велико Орашје, упорно бранећи сваки подесан теренски отсек и положај.

Већ у овим задацима огледа се велик степен упорности одбране који се још више потенцира у општим одредбама директиве. Ту се, између осталог, наређује: „одбрана отсека и положаја има се изводити најупорније и увек активно, са контра-нападима... повлачење се не сме предузети без изричног наређења команданта армије“ и „само на први одбранбени отсек... у случају напада на једну дивизију суседна ће је помоћи што јаче у духу ове директиве, не чекајући нарочито наређење.“[27] Најзад, командант армије задржава право да благовремено и засебно нареди који ће се положај заузимати и бранити.

Из ове се директиве јасно види колика се нада гајила у српској војсци да ће јој Савезници ускоро притећи у помоћ! Само с овог становишта и с обзиром

[27] Исто.

на однос према Одбрани Београда, могла би се правдати оваква жилава упорност одбране, која се, према досадашњем искуству, могла изводити успешно и активно само уз прилив снага са осталих српских фронтова. То је осећала и Врховна команда и ускоро је отпочела да упућује појачања.

17 октобар

Пад авалских положаја имао је утицаја и на фронт 11 армије. Српске трупе из Подунавља повлачиле су се на нове положаје јужно од р. Раље, а 3 корпус се одмах спустио према р. Раљи на отсеку Водањ — Враново. Срби су још држали села Раљу, Коларе на левој обали р. Раље и Малу Крсну. Једанаеста баварска дивизија се померила на западну обалу Велике Мораве, 107 дивизија посела је Мало Црниће, а 10 резервни корпус Божевац и Раброво. Тога дана је 11 армија имала прикупљен фронт према југу. Саобраћај се поправио и дивизије су се биле средиле. У духу намере команданта Групе армија Галвиц се одлучио да идућег дана предузме општи напад.

Браничевски одред и Дунавска дивизија I позива потиснути од јачих непријатељских снага, повукли су се на нове положаје на левој обали р. Витовнице: Дунавска дивизија јужно од с. Куле, а Браничевски одред у наслону десно ради обезбеђења правца Манастирица — Петровац. Дринска дивизија I позива водила је само артиљериску борбу, али је услед повлачења Дунавске дивизије I позива десно крило већ било угрожавано. Коњичка дивизија је остала на својим положајима, а Шумадиска дивизија I позива утврђивала је нове положаје на линији Мала Крсна — Врбовац — Биновац — Дивљачко Брдо. Веза је одржавана са Грочанским одредом Одбране Београда. Тог дана је командант српске III армије извештен од Врховне команде да му се упућује железницом до Великог Орашја за појачање један пешадиски пук са једним пољским дивизионом из Зајечара.

3

БУГАРСКИ НАПАД НА ГРАНИЧНИ ФРОНТ

(14—17 октобра)

— Скице бр. 10, 11 и 12 —

Још 5 октобра је бугарска Врховна команда издала директиву командантима 1 и 2 армије, у којој их је упознала са општим задацима у претстојећем нападу на Србију. Према обећању, датом Макензену, требало је да Бугари већ 11 октобра објаве рат и отпочну са нападом на граници. Наводно, због одоцњења у концентрацији и развоју снага на граници, они су одложили напад за 3 дана, задовољавајући се да без икаквог повода 10 и 11 октобра нападну српске претстраже на Китки и Коритској Глави ради лакшег заузимања важног превоја Кадибогаза. Тек када су аустроугарска 3 и немачка 11 армија очигледно успешно извршиле прелазе преко Саве и Дунава, цар Фердинанд се коначно одлучио за активно учешће у рату *„пошто је општа ратна ситуација улевала наде на коначан успех, а такође је и прелаз Централних сила преко река, чији се успех није никако држао сигурним, срећно извршен. Јер тек онда сматрао је да је прошла опасност, да се Србија са целом снагом сруши на Бугарску пре но што би јој Централне силе могле ефикасно да притекну у помоћ“*[28] (подвукао М. З.).

Ноћу 13/14 и 14 октобра Бугари су отпочели напад на целом Источном фронту без објаве рата. Српска Врховна команда је тек 14-ог у 10.35 часова издала наређење командантима: Тимочке војске, II армије, Власинског одреда и Трупа Нове области да поседну граничну линију, што боље је утврде и упорно бране. Услед развоја догађаја на Северном фронту првобитни распоред и јачина српских снага на Источном фронту су се увелико изменили. Шумадиска дивизија I позива одузета је Тимочкој војсци, а Коњичка дивизија, поред мањих делова, II армији.

---

[28] СР IX 228.

РАСПОРЕД БУГАРСКЕ
1 и 2 АРМИЈЕ ЗА НАПАД
13 окт. 1915 Г.
0 15 30 45 60 КМ
БРЗА ПАЛАНКА
НЕГОТИНСКИ О.
ПРАХОВО
НЕГОТИН
II/6
БРЕГОВО
Тимок
I/6
6Д
ВИДИН
ГОЛЕМАНОВО
Дунав
ЗАЈЕЧАР
КУЛА
III/6
1п
СТАРОПАТИЦА
ЛОМ
К. ДИВ.
РАЈАНОВЦИ
8Д
КРАЉЕВО СЕЛО
II/8
III/8
9Д
I/8
БЕЛОГРАДЧИК
КЊАЖЕВАЦ
САЛАШ
ПРОТОПОПИНЦИ
Стара Пл.
ЧУПРЕН
II/9
ТРГОВИШТЕ
Ш/II
I/9
Г. ЛОМ
НИШ
КАЛНА
III/9
1АРМИЈА
Нишава
Мицор
Т/I
БЕРКОВИЦА
О.ТУМБА
ПИРОТ
II/1
М/I
КОЗАРИЦЕ
1Д
Ј. Морава
I/1
ЦАРИБРОД
ЛЕСКОВАЦ
III/1
ДРАГОМАН
1А
РАКИТА
ВЛАСИНСКИ О.
ОДР. СТОЈКОВА
НАСЕЛЕВЦИ
I/K1
СОФИЈА
½II/7
КЛИСУРА
БРЕЗНИК
МОСУЛ
РАДОМИР
11МАК. У ФОРМИРАЊУ
ВРАЊЕ
½I/7
½II/3
БОСИЉГРАД
ОДР. САНТУРЦИЈЕВА
КРИВО-ПАЛАНАЧКИ ОДРЕД
III/3
3Д
2А
ОДР. БОШЊАКОВА
ДОЊЕ СЕЛО
ЋУСТЕНДИЛ
ДУПНИЦА
КРИВА ПАЛАНКА
½II/3
ЂУЕШЕВО
7Д
ВАКСЕВО
I/3
½II/7
III/7
Рујен
II/K1
ЏУМАЈА
КОЧАНИ
ЦАРЕВО СЕЛО
2АРМИЈА
Брегалница
ТРУПЕ БРЕГАЛНИЧКЕ ДИВ. ОБЛАСТИ
ШТИП
½I/7
ВАРДАР
СТРУМИЦА
ЂЕВЂЕЛИЈА
Струма
ЛЕГЕНДА:
РАСПОРЕД СРПСКИХ СНАГА КАО И 5. X ПРИКАЗАН НА СК. 3 СЕМ
- Шумад. I пребачена у III Армију
- Коњ. див. у превожењу за III А
- 2 пеш. пука упућена из II А за ОДБРАНУ БЕОГРАДА
III/6 ТРЕЋА БРИГ. 6 ДИВИЗ.
½I/7 1 ПУК I БРИГ. 7 ДИВ
I/K1 ПРВА БРИГ. 1 КОЊ. ДИВ.
1П ЈЕДАН КОЊИЧКИ ПУК
156 ФР. 10 ЕНГЛ. У ПРИКУПЉАЊУ
СОЛУН
57 ФР.

При бугарском нападу је Тимочка војска била развијена: са Шумадиском дивизијом II позива на правцу Свети Никола — Кална и Кадибогаз — Књажевац, а са Комбинованом дивизијом на досадашњем свом отсеку. Друга армија се развила: са одредом на Тумби (6 батаљона, 14 топова) на отсеку од Градске Реке до р. Мургавице, Моравском дивизијом I позива у наслону до р. Нишаве, а са Тимочком дивизијом I позива даље до Мицора. Неких знатних резерви иза фронта није више било. Власински одред и Трупе Нове области остали су у досадашњем распореду.

У првим борбама према унутрашњим крилима Тимочке војске и II армије на Старој Планини и планини Видлич, 1 бугарској армији је успело да заузме прелазе југоисточно од Књажевца (Свети Никола) и југоисточно од Пирота (Дашчани Кладенац и Црни Врх), али је идућих дана, услед огорченог српског отпора, та армија мало напредовала. На правцу Неготина је прелаз Тимока успео тек 16-ог да би до 20 октобра био укочен од слабог Неготинског одреда јужно од вароши, док је главнина 6 бугарске дивизије била задржана од трупа Комбиноване дивизије још на бугарској територији.

Друга бугарска армија, која је имала према себи само слабе српске снаге, развучене на дугом фронту планинског земљишта, напредовала је брзо. Већ 16 октобра су Бугари избили на Власину и у долину Јужне Мораве код Врања, где су прекинули железничку пругу, главну артерију за снабдевање војске и за везу са Савезницима. У исто време је на кривопаланачком правцу главнина 3 дивизије допрла на средокраћу између Криве Паланке и Страцина, а 7 дивизија се, овладавши граничним положајима, спуштала преко Царевог Села и Пехчева у долину Брегалнице. У њену висину је избила и Коњичка дивизија и преузела извијање према Куманову, Скопљу, Штипу и Радовишту.

Као што смо видели, српска Врховна команда је увек била свесна важности и велике осетљивости праваца који изводе у Македонију и долину Јужне Мораве и зато је стално тражила од Савезника да се та

опасност отклони, што су они и обећали. Међутим, то је изостало, а како су све српске трупе биле ангажоване на Северном фронту и на нишавско-тимочким правцима, то су се тамо са важних фронтова могле одмах упутити само слабе снаге, од којих се није могло очекивати да брзо поправе веома опасну ситуацију која је настала за целу војску. Поновни позив Савезницима за хитну помоћ, ма и у ограниченој мери, није имао одзива. Врховна команда се већ тада морала помирити да базирање Трупа Нове области пренесе преко Приштине на Косовску Митровицу и да Крајински одред привуче ка Неготину, остављајући на Дунаву само два батаљона ради осматрања.

4

РАД И ОДЛУКЕ ВРХОВНИХ КОМАНДИ

(6 — 17 октобра)

Ни Макензен ни Фалкенхајн нису били задовољни са досада постигнутим успесима. Поред свих потстицаја за убрзавање операција, ни 17 октобра се није могао спојити фронт између 3 и 11 армије. Њихова унутрашња крила била су растављена простором од неких 15 км, у коме су се налазиле српске трупе које су затварале саобраћај Дунавом. Иако су поједини пароброди успели да прођу Дунавом који је био пун мина, тиме се нису могле задовољити ни потребе 11 армије, а поготову се није могло ништа дотурити Бугарској и Турској које су трпеле и стално истицале своје недовољне залихе у муницији и оружју. Жилава и упорна српска одбрана нарочито је кочила 3 аустроугарску армију која је морала да врши и скретање према југоистоку, да би избила на одређени јој отсек Аранђеловац — Ковачевац. Ово скретање које је још најпре могло да олакша наступање 11 армије, било је делом успоравано и тиме што је 19 корпус слабо напредовао и није пружао довољну заштиту западном боку, где се увек рачунало са могућношћу напада српске I армије. Осми корпус, а нарочито 22 резервни корпус,

морали су се ширити по фронту, а последњи је вршио и обезбеђење бока, што им је све смањивало ударну моћ. Због заостајања 3 армије, и 11 се армија морала ширити према западу, а како ни Филепов одред није пружао довољну безбедност за њено источно крило и бок, то је ова и на тој страни морала трошити снаге ради свог обезбеђења. Тако су обе армије вршиле чисто фронталне нападе, а пошто је већ била смањена тешка артиљерија која им је дотле олакшавала тако ефикасно извођење напада, то су се обе армије осећале исувише слабе за снажно надирање према југу. Фалкенхајн је, рачунајући да би Савезници могли од Солуна интервенисати, настојао да од Конрада добије појачања са Италијанског фронта, бар у виду замене ландштурмских бригада 19 корпуса са бригадама оперативне војске. Међутим, од свега тога је једино 206 ландштурмска бригада замењена 17 октобра 10 брдском бригадом. Конрад је ово одбијање правдао тиме што су Руси половином октобра предузели офанзиву на Источном фронту, нарочито у Галицији, па се бојао да ослаби фронт према њима. Ову офанзиву су Руси предузели да би олакшали ситуацију код Срба и спречили Румунију да уђе у рат на страну Централних сила.

Ни улазак Бугара у рат није донео очекивану помоћ. Пре свега, он је задоцнио 3 дана. Њихово напредовање код 1 армије било је неочекивано споро. Прва веза с њима на правцу Неготин — Оршава није се постигла, јер су Бугари били задржани на Тимоку испред Неготина, а Филепов одред морао се ојачати немачким трупама и Дунавском флотилом, тако да се тек 22 октобра припремао за прелаз Дунава. Фалкенхајн се онда одлучио да Макензеновој Групи армија упути немачки Алписки корпус (јачине једне дивизије) који је упућен према источном крилу 11 армије.

Када су стигле вести да је 14 октобра отпочело транспортовање француских трупа преко Ђевђелије за Србију, а пошто је у духу обећања грчкој влади, било забрањено да бугарске снаге прелазе на грчку територију, то је Фалкенхајну и Макензену изгледало неопходно да се, и поред свих незгода, најхитније продужи фронтални напад 3 и 11 армије, за први мах

само у јужном правцу. Они су сматрали да је тадашње бројно стање Срба око 48.000 пушака испред 3 армије и 60.000 испред 11 армије и Бугара. Рачунало се још да би се са Северозападног фронта могло прикупити око 24.000 пушака против 8 корпуса. Како су последње српске трупе стајале баш под командом војводе Мишића који је Аустријанцима још из 1914 године остао у рђавој успомени, то се утолико више рачунало на бочни напад. Још се имао осећај да се, услед бугарског напада, трупе шаљу пре са Северног на Источни фронт него обратно, као што је то био случај пре 14 октобра.

Однос српске Врховне команде и Савезника није ни отпочињањем непријатељске офанзиве ни бугарским нападом ниуколико постао јаснији и одређенији. Напротив, он је сада био тако замршен и контрадикторан, да је српској Врховној команди било скоро немогуће да дође до правилних одлука. Изнећемо најбитније податке, пошто је без њих тешко разумети цео развој догађаја. Обавештена од своје владе, српска Врховна команда је, већ 7 октобра, објавила својим армијама да сутра, 8 октобра, „отпочиње транспортовање француских и енглеских трупа из Солуна за Србију. Велики транспорти француских трупа укрцани су и на путу су за Солун.“ Услед неповољног развоја догађаја код Београда, војвода Путник је ургирао 8 октобра „да савезничке трупе што пре дођу у Србију, како би се њима појачале наше трупе.“ 9 октобра српски делегат у Солуну извештава да се само једна француска бригада искрцала у Солуну и да командант њене дивизије нуди 1 пешадиски пук за Струмицу. 10 октобра су француска влада и њена Врховна команда претресале поново питање о снази која ће се послати у Србију, али Жофр налази да би и Русија требало да учествује, јер би то „морално много утицало, нарочито на Бугаре“. 11 октобра је од француске владе добијено обавештење да ће француске снаге обезбедити пругу Солун — Скопље и српско десно крило према Бугарима, али је војвода Путник 12 октобра тражио да се искрцавање ипак изврши у Нишу. Генерал Сарај, стигавши 12 октобра у Солун, није одобрио да се обећани пук пошаље према Струмици док

не добије одобрење од француске владе. Али, он ипак обавештава 14 октобра српску Врховну команду да своје снаге жели да употреби у Македонији и, чим која јединица буде спремна, биће тамо и отпослата. Међутим, српска Врховна команда инсистира на томе да француске трупе допру у Ниш и тражи руску војну акцију против Бугара. 15 октобра се врховни командант обраћа лично генералу Жофру и тражи да се што више француско-енглеских трупа што пре транспортује у нишки рејон, а одатле да се користе према ситуацији. Са тог централног положаја „ми бисмо се наизменично на једном фронту држали дефанзиве, а са свом снагом — релативно бројно надмоћнији — бацили бисмо се на другог непријатеља". Но, додаје се, требало би бар већи део тих трупа послати у нишки рејон, ако би транспортовање целокупне масе савезничких трупа ишло споро, пошто је *„наша војска сад без икаквих резерви"* (подвукао М. З.). На све ово Сарај је добио одобрење да 17 октобра може упутити неколико батаљона за смену српских трупа код Струмице, а лорд Киченер поручује, још 17 октобра, упорну одбрану на северу „и ако се мора повлачити онда стопу по стопу; кварити путеве, обичне и железничке; мостове, тунеле, вијадукте, те отежавати напредовање Немаца, да би се добило времена *за долазак савезничке јаче помоћи, јер слаба помоћ не би донела користи."* Да би слика схватања Савезника о значају односа простора, времена и снага, била још сликовитија у датој ситуацији, напомињемо да је тог дана и руски цар донео одлуку „да ће се једна јака здружена бригада послати у Солун преко *Архангелска* (подвукао М. З.). Одређене трупе се попуњавају и снабдевају потребама." Морамо истаћи да су Савезници били не само стално и тачно обавештавани о току догађаја на Српском фронту, него су им унапред претсказиване непријатељске могућности које су се потпуно обистиниле.

Веома је поучно и интересантно како је црногорски краљ Никола схватио ситуацију 14 октобра. Он је припремио лично и вероватно и одаслао ову депешу свом зету, италијанском краљу: „Ја сам убеђен, да би

комбинована акција преко Бара у бок непријатељских трупа, које нападају Србију, донела изванредних користи. У овом циљу 40.000 мојих војника готови су марширати на непријатеља. Молим те, да верујеш, да ово није погрешна комбинација, већ напротив добро срачуната; донела би изванредне користи."[29]

На основу овако неодређеног држања Савезника, војводи Путнику је заиста било скоро немогуће створити унапред неки одређени план, а тешко су се могли избећи и пропусти који су услед тога настали. Можда је српска Врховна команда поклањала исувише поверења савезничким обавештавањима и њиховим обећањима,[30] јер би се многа померања снага са Северног на Источни фронт и обратно, показала непотребна, а јужном делу Источног фронта придавао би се, свакако, већи значај. Врховна команда је донела ширу и самосталнију одлуку тек својом директивом за повлачење О.Бр. 22391 од 15 октобра издатом I и III армији и Одбрани Београда.

---

[29] ВРС IX 83, 107, 131, 201, 205, 222 и X 34, 38, 59, 81, 106, 107.

[30] Стално се добија утисак да су обећања Савезника о упућеној помоћи недовољно одмеравана у српској Врховној команди према апсолутним техничким могућностима њиховог извршења.

II

НАСТУПНО-ОТСТУПНЕ ОПЕРАЦИЈЕ ПРЕМА УНУТРАШЊОСТИ СРБИЈЕ

18 октобра — 7 новембра

1

ПРОДУЖЕЊЕ НАДИРАЊА АУСТРОУГАРСКЕ 3 И НЕМАЧКЕ 11 АРМИЈЕ КА ЛИНИЈИ ЛАЗАРЕВАЦ — СМЕДЕРЕВСКА ПАЛАНКА — ПЕТРОВАЦ (18—22 ОКТОБРА)

— Скице бр. 7 и 8 —

18 октобра су обе армије прешле према наређењу Макензена у опште наступање. За олакшање наступања левог крила 3 армије Макензен је наредио да 11 армија упути један одред у позадину српских снага које су још држале положај југоисточно од Гроцке. Лево крило 3 армије добило је задатак да избије преко Гроцке и да дође у везу са 11 армијом. Ово је и успело захваљујући ватри 2 мониторске дивизије. Тиме је успостављена веза између обеју армија, отворен сигуран саобраћај на Дунаву и добијена јака ослона тачка с које се бочно угрожавао српски нови положај.

Трећа аустроугарска армија, успоравана у наступању српском артиљериском ватром и задоцнелим развојем своје артиљерије, водила је борбу само око предњих српских положаја. Деветнаести корпус је тек овог дана отпочео покрет ка височима југоисточно од Обреновца и предњим деловима стигао до с. Воанића. Привлачење трупа овог корпуса преко Београда настављено је, а тешка артиљерија је делом одузета и послата на друго ратиште. Сорсићев и Штрајтов одред,

изгубивши додир са српским трупама, прикупљали су се у покрету ка Шапцу. 21 октобра припремала се 62 дивизија за прелаз Дрине. Командант 3 армије одлучио је да тек 20 октобра пређе у напад на главне положаје.

У 11 армији је 3 корпус имао да одбаци непријатеља преко Раље, 4 резервни корпус да продужи напад између Велике Мораве и Млаве, 10 резервни корпус са 103 дивизијом да заузме Рашанац, а 101 дивизија да буде у резерви иза левог крила. У долину Пека упућен је један пешадиски пук за бочно осигурање. Веома огорчене борбе водиле су се тог дана око Мале Крсне. Армија, чије се бочно одељење налазило источно од с. Мишљеновца, није много напредовала и застала је на линији р. Раља — с. Кула.

Прва српска армија отпочела је неузнемиравано повлачење ка десној обали Колубаре са потребним обезбеђењима. Трупе Одбране Београда задржавале су непријатеља већином на предњим положајима.

Код српске III армије Браничевски одред водио је борбу целог дана на положајима код с. Кобиље и морао се повући на положај Бубањ — Периш. Најтеже борбе имала је Дунавска дивизија I позива, која је у подне потиснута на положај Бубањ — Врановац. Предвече је она напустила Врановац пре но што је то командант армије очекивао. Ноћу предузети противнапад није успео и дивизија се морала повући на положаје северно од с. Трновче. То је условило и повлачење Дринске дивизије I позива на положаје у висини Дунавске дивизије. Опасност је после овог неуспеха била велика, јер су због непрекидних борби Дринска и Дунавска дивизија I позива бројале тек по 5—6.000 пушака, а баш Дунавска I позива, бројно и квалитативно слабија од других дивизија, била је на кратком отстојању од важних прелаза преко Велике Мораве (код Ћуприје), те је њеним превременим попуштањем могао бити угрожен комуникациски правац III армије, па чак и цео Северни фронт. Командант армије осећао је потребу да се фронт на том отсеку ојача, те је молио Врховну команду да му се упути једна дивизија што је ова одмах и усвојила. 18 октобра непријатељ је

жестоко нападао и Шумадиску дивизију I позива, коју је потпомагала Коњичка дивизија. Врбовац и Мала Крсна морали су бити препуштени непријатељу, услед чега се угрожено десно крило морало заламати. Она се ипак углавном задржала на досадашњим положајима, али је вршила припреме за повлачење на положаје у висини с. Селевца, па чак и Азање.

19 октобар

Командант аустроугарске 3 армије, генерал Кевеш, стално страхујући да на његов западни бок не ударе Дринска и Дунавска дивизија II позива са фронта Уб — Лазаревац, одлучио се да за заштиту тога бока употреби цео 19 корпус, коме наређује да се својом главнином наслони на 22 резервни корпус, и да једну помоћну колону упути друмом Обреновац — Степојевац. Иако је корпус био развучен на обема обалама Саве, ипак је успео да до предвече скоро сву 53 дивизију прикупи код с. Вранића.

Двадесет други резервни и 8 корпус били су подишли главном положају Одбране Београда, али до напада на главни положај није дошло углавном услед оклевања левокрилне дивизије 8 корпуса. То је довело до тога да је 11 армија, која је тога дана прешла р. Раљу, била незаштићена на западном боку, што је навело Макензена да оштро реагује на то што 8 корпус не води довољно рачуна о стању код суседа. Ипак, пре пада ноћи, 11 армија је стајала на линији Друговац — Михајловац — Осипаоница — Бубањ.

Штрајтов и Сорсићев одред вршили су прикупљање не долазећи у додир са непријатељем, а 62 дивизија још увек се припремала за прелаз Дрине код Вишеграда.

Код српске I армије Дринска дивизија II позива пребацила је све своје трупе на положај северно од Лазаревца, а Дунавска дивизија II позива прикупила се јужно од Уба, док је идућег дана имала да се пребаци преко Колубаре и заузме положај Лазаревац — Табановић. Соколска бригада отпочела је повлачење ка Ваљеву, а Ужички одред остао је и даље код Ви-

шеграда на Дрини. Командант I армије, војвода Мишић, вребао је прилику да нападне непријатеља у бок, правцем Лазаревац — Мељак.

Трупе Одбране Београда водиле су артиљериску борбу и одбијале непријатељске појединачне нападе, нарочито испред левог крила. Добивши обавештење од команданта Шумадиске дивизије I позива да ће се дивизија повући иза Коњске Реке и да ће њено лево крило још 19 октобра бити код Селевца, командант Одбране Београда одлучио се да повуче део фронта источно од Парцанског Виса на линију с. Ропочево — с. Дубона, пошто се осећао угроженим на свом десном боку.

Код српске III армије Дунавска дивизија I позива, после јаке борбе, морала се повући на десну обалу Бољетинске Реке, што је условило да се и Браничевски одред повуче на висове западно од Рановца. Дринска дивизија I позива није имала борбе, док су се Коњичка и Шумадиска I позива целог дана жестоко браниле од непријатеља који је нападао преко Коњске Реке на правцу Осипаонице. Командант Шумадиске дивизије одлучио се да ноћу повуче дивизију на нове положаје Азања — Голобок.

Врховна команда, пошто је образовала засебан Књажевачки одред за одбрану Књажевца и затварање праваца ка Бучју и Сокобањи, упутила је III армији Моравску дивизију II позива са наређењем да нападом поврати положаје код Куле и Врановца које је изгубила Дунавска дивизија. Њени први делови су већ 19 октобра пристизали код с. Жабара.

20 октобар

Командант аустроугарске 3 армије добио је ноћу 19/20 октобра наређење од Макензена да целом армијом убрза наступање, да хитно појача лево крило и да по могућству још 20 октобра избије до с. Умчара, како би се растеретила 11 армија. Пошто је десно крило трупа Одбране Београда источно од Парцанског Виса већ било повијено иза Раље, то је тога дана дошло до жешћих борби само код 22 резервног корпуса, док

је 8 корпус имао да савлађује само заштитничке отпоре. Ноћу 20/21 октобра аустроугарска 3 армија стајала је на линији с. Манић — с. Губеревац — лева обала Раље. Деветнаести корпус је са 53 дивизијом избио до линије Конатица — Степојевац, док су остали делови корпуса још увек били у покрету од северне обале Саве. Тога дана су се Штрајтов и Сорсићев одред спојили око Шапца и први је, пошто је ушао у састав последњег, имао убрзаним маршем да наступа ка Убу. Шездесет друга дивизија још увек је вршила припреме за прелаз Дрине.

Једанаеста армија достигла је тога дана, после слабијих борби, линију: простор северно од с. Селевца — с. Добродо и с. Рашанац — с. Старчево — с. Слана.

Војвода Мишић прикупио је тога дана Дринску дивизију II позива на левој обали Турије, а Дунавску II позива на левој обали потока Пештана, јужно од с. Барошевца, са намером да непријатеља нападне према ситуацији, обухватом, који би извршио једном или другом дивизијом, или, ако се непријатељ појави испред обе дивизије, онда фронтално. Од Врховне команде добио је одобрење да може за ту сврху задржати три батаљона Моравске дивизије II позива, који су се из Соколске бригаде, код које су били деташовани, кретали својој дивизији. Соколска бригада дошла је до Ваљева и њен даљи рад имао се саобразити раду Ужичког одреда.

На фронт Одбране Београда непријатељ је нападао преко целог дана уз највећу подршку своје артиљерије, и то на лево крило и Варовницу. То је приморало команданта да одбрану пренесе непосредно испред линије Космај — Кошутица — Варовница, тако да јој ове тачке буду главни ослонци. Лево крило ослањало се на Рогачко Брдо, а десно се имало подешавати према Шумадиској дивизији I позива.

Код српске III армије није било већих борби, само је Дунавска дивизија I позива опет била потиснута до у висину с. Рашанца. Моравска дивизија II позива прикупљала се око Петровца.

21 октобар

21 октобра требало је да аустроугарска 3 армија изврши напад на главни положај у висини Космаја, који су трупе Одбране Београда биле поселе ноћу 20/21 октобра. Двадесет други резервни и 8 корпус заузели су били предње положаје, али до напада на главни положај није дошло. Оба корпуса одлучила су да напад изведу тек идућег дана пошто га претходно припреме артиљериском ватром. Деветнаести корпус успео је да његова 53 дивизија дође јужно од с. Бељине, док му је остатак, са 10 брдском бригадом на зачељу, још увек био развучен чак до Земуна. Сорсићев одред још се налазио код Шапца, а 62 дивизија ни тога дана није прелазила Дрину.

Једанаеста армија није такође имала неког видног успеха тога дана. На десном крилу је 3 корпус наишао још у Селевцу и Добродолу на најжешћи отпор, у коме се морала освајати кућа по кућа. *„У великом селу Селевцу имала је 25 резервна дивизија да води дуготрајну уличну борбу и по кућама у којој су нарочито жене учествовале. То је био прави герилски рат.“ „Иако је постојала наредба да се над женама не смеју без највише санкције извршавати смтрне казне, није ишло без њиховог убијања.* Само у Селевцу заробљено је 400 оваквих жена“,[1] пише Галвиц и чуди се што се после рата нашао на српској листи ратних злочинаца под бројем 1.[2] У центру 11 армије 4 резервни корпус није ни покушао да напада, а 10 резервни корпус имао је да одбија противнапад на спољном крилу.

Војвода Мишић је тога дана повукао Дринску дивизију II позива на леву обалу Турије, а предње делове иза Сибничке Реке, док је све коњичке делове привукао на десну обалу Колубаре код Лазаревца, а Соколску бригаду југозападно од Мионице. Код Ужичког одреда стање је било непромењено. Војвода Мишић је обавестио команданте својих дивизија да ће и ово садашње груписање дивизија одговарати његовом

---

[1] Галвиц 410.

[2] Галвиц је још у току операција оптуживан у енглеској штампи због свирепости према становништву.

плану за евентуални противнапад. За случај да дође до повлачења, Дринска дивизија II позива заузеће гребен северно од с. Даросаве, а Дунавска дивизија II позива линију с. Трбушница — с. Шушњар, но овим се идејно неће изменити план о извршењу противнапада.

Код Одбране Београда било је само мањих судара са непријатељем, те се могло радити на сређивању трупа на главном положају.

Код српске III армије Моравска дивизија II позива је, прикупивши се ноћу код Петровца, а потпомагана од Браничевског одреда и Дунавске дивизије I позива, предузела напад са фронта Рановац — Рашанац у леви бок и успела утолико што је задржала непријатељско надирање ка Петровцу. Код осталих дивизија ове армије водила се борба на досадашњим положајима. Командант III армије, генерал Јуришић-Штурм, предлагао је овога дана образовање једне чете од 150—200 старих четника, која, „бачена у Хомољске Планине могла би у досадањим операцијама да учини драгоцених услуга овој армији."[3] (Заиста, штета што до овога није раније дошло, и то не само у Хомољским Планинама).

22 октобар

За 22 октобар генерал Кевеш је наредио да 22 резервни корпус са што јачим десним крилом продре од Сибнице правцем за с. Венчане, да 19 корпус штити и потпомаже овај напад, а 8 корпус са тежиштем на левом крилу да продужи напад. Деветнаести корпус, прешавши р. Турију, могао је само са 53 дивизијом да учествује у наступању. Остали делови још увек су били развучени у покрету до Београда. Али је 22 резервни корпус предузео енергичан напад и до ноћи избио на линију с. Араповац — јужне падине Космаја. Десно крило 8 корпуса није напредовало; оно је око 4 км изостало иза левог крила 22 корпуса. Још горе је било са левокрилном дивизијом 8 корпуса, која, тучена јаком ватром српске артиљерије, није ни поку-

[3] ВРС X 201.

шавала да напада, него је ишчекивала да јој напад буде уштеђен успехом суседа, што јој је веома замерено од команданта Групе армија и 3 армије. Шездесет друга дивизија формирала се коначно из мобилне тврђавске бригаде пуковника Доминића и 9 ландштурмске етапне бригаде пуковника Шпиндлера (укупно 9 батаљона) и 22 октобра отпочела је прелаз код Вишеграда. Иако је имала само слабог непријатеља испред себе, она се, уз велике губитке, једва могла да одржи на десној обали Дрине, и то са мањим деловима који су стајали под јаком артиљериском заштитом са леве обале. Сорсићев одред отпочео је покрет ка Убу, али му је командант 3 армије изменио правац и упутио га ка Ваљеву.

Немачка 11 армија имала је у току ноћи да издржи на свом левом крилу тешке ноћне нападе код с. Рашанца, у које је снажно грунула Моравска дивизија II позива, услед чега је цео 10 резервни корпус морао прећи у одбрану. Али су зато имала успеха остала два корпуса, која су после огорчених борби и противнапада доспела до ноћи на линију висови северно од Смедеревске Паланке — Мала Плана — с. Крњево — с. Ореовица — с. Орљево. Покушај Филеповог одреда да пређе Дунав осујетила је тога дана српска артиљерија. Идућег дана Галвиц је намеравао да заузме линију Смедеревска Паланка — Петровац, која му је била постављена као први операциски циљ. Он наводи да су досадашњи губици армије износили 231 официр и 7.814 војника.

Код српске I армије су били нападнути истакнути делови Дринске дивизије II позива и повукли се на леву обалу Турије. Услед прелаза непријатеља код Вишеграда, повучен је Ужички одред на положаје код Шаргана, а Доњовасојевићка бригада повукла се на Палисат и ка Прибоју. Навече је војвода Мишић добио од Врховне команде наређење да, с обзиром на журно повлачење Одбране Београда на десну обалу Кубршнице, што пре прикупи своју армију за одбрану положаја код Аранђеловца, а потребним снагама да обезбеди правац од Лазаревца преко Белановице за Рудник. Соколска бригада, кад буде приморана,

има да се повлачи преко Гукоша и Сувобора ка Горњем Милановцу. Још те вечери војвода Мишић је повукао Дринску дивизију II позива на положаје Баљковица — северна падина Букуље, а Дунавску дивизију II позива, у наслону преко Орловице, до Вагана. И овом приликом војвода Мишић препоручује командантима дивизија да „уз енергичну одбрану својих положаја, користе сваку прилику у којој би енергичним нападом могли нанети непријатељу што тежи удар.“[4]

Црногорска Врховна команда, на чијем је фронту дотле владало затишје, замољена је од стране српске Врховне команде да заштити правце ка Ужицу и Прибоју, а при јачем надирању непријатеља у Санџак да му затвори важан и осетљив правац ка Новом Пазару. Црногорска Врховна команда ставила је команданту Санџачке војске на расположење Косовски одред (Горњовасојевићка и Санџачка бригада), који је њега и 1 санџачку дивизију упутио према Вишеграду ради затварања правца ка Прибоју и активног дејства у бок непријатеља који би наступао ка Ужицу. Санџачка војска је, прешавши десним крилом Лим, проширила свој рејон до Вишеграда.

Командант Одбране Београда је услед неповољне ситуације на свом левом крилу и повлачења левог крила 3 армије наредио такође повлачење својих трупа на десну обалу Кубршнице од с. Придворице преко с. Ратара до Баљковице.

Српска III армија, нападнута на левом крилу и центру надмоћнијим снагама, морала се ноћу повући на линију с. Панково — с. Ракинац, а са Шумадиском дивизијом I позива иза Јасенице. Од Коњичке дивизије остао је већи део на десној обали Велике Мораве, а мањи се део пребацио на леву обалу Јасенице. Браничевски одред посео је положаје североисточно од Петровца, а Моравска дивизија II позива повучена је у армиску резерву код с. Вошановца.

[4] Исто 215.

2

ОПЕРАЦИЈЕ НА ИСТОЧНОМ ФРОНТУ

Напади бугарске 1 армије (18—22 октобра)

— Скица бр. 11 —

Ова армија била је све до 22 октобра немоћна да постигне ма какве успехе против стално смањиваних снага Тимочке војске и II армије, чију ванредну упорност и храброст истичу и званичне војне историје Аустро-Немаца. Бугари нису заузели ниједну варош — ни Неготин, ни Зајечар, ни Књажевац, ни Пирот, иако су оне биле само 10—15 км удаљене од границе, мада се рачунало да ће оне пасти још првих дана по отпочињању рата. Нису се испуниле ни очекиване наде Фалкенхајна, Макензена, па и Галвица и Кевеша да ће десно крило ове бугарске армије утицати да Срби одмах напусте Северни фронт те да им бар отада уштеди даље тешке борбе. Макензен се 19 октобра морао умешати у рад генерала Бојаџијева и наредити му, вероватно поучен догађајима код бугарске 2 армије, да избегава директне нападе на наведена места, чија је утврђења прецењивао, него да их изолује ширим обухватима. То је било донекле умесно, јер су српске снаге биле недовољне за поседање широких фронтова. Придржавајући се овога, успело је бугарској 8 дивизији да 22 октобра пређе Тимок код Дреновца, северно од Књажевца.

Код Тимочке војске формиран је 18 октобра нов, *Књажевачки одред* (11 батаљона и око 14 топова) са задатком да брани правац Књажевац — Бучје — Бољевац. *Крајински одред* примио је отсек, задатак и трупе досадашњег Неготинског одреда, који је расформиран.

Надирање бугарске 2 армије (18—22 октобра)

— Скица бр. 12 —

18 октобра ова армија је продужила надирање и деловима 3 и 7 дивизије избила код Страцина, а Ко-

њичком дивизијом код Светог Николе, док су одреди Бошњакова и Сантурцијева, који су код Врања избили преко Криве Феје и из долине Пчиње, чистили долину Јужне Мораве од српских трупа, упутивши одмах делове у изворни део Ветернице. Одред Стојкова задржан је на правцу Сурдулице.

Српска Врховна команда је све трупе Власинског одреда и упућена појачања објединила под називом „Јужноморавске трупе" под командом генералштабног пуковника Туцаковића, који је, директно потчињен Врховној команди, добио задатак да одбаци непријатеља из долине Јужне Мораве и успостави железнички саобраћај Ниш — Скопље. Трупе су подељене на Власински и Врањски одред, сваки од по неких 9 батаљона и 14 топова. Јужноморавске трупе су 18—19 октобра вршиле припреме за наређени напад и наредних дана водиле веома огорчене, компликоване и углавном нерешене борбе са бугарским одредима. Обе стране потхрањиване су новим снагама.

Бугарска 3 и 7 дивизија су по заузећу страцинских положаја продужиле наступање ка Куманову, а Коњичка дивизија заузела је висове источно од Велеса. 20 октобра је 3 дивизија заузела Куманово, а 22 октобра, после жестоке борбе са Брегалничком дивизијом, и Скопље. *Брегалничка дивизија* повукла се ка Урошевцу за одбрану Качаничке Клисуре, а *Вардарска дивизија* за одбрану прелаза преко Скопске Црне Горе и кроз Кончулски Теснац. За заштиту праваца Скопље — Тетово и Велес — Прилеп образован је *Вардарски одред*, а доцније и *Тетовски одред*. (Ове јединице су формиране на брзу руку од досадашњег Кривопаланачког одреда, и трупа Брегалничке и Вардарске дивизиске области.) Команду над Трупама Нове области примио је генерал Петар Бојовић. Француска 156 пешадиска дивизија смењивала је тада српске трупе код Струмице, а 57 пешадиска дивизија трупе код Криволака. Енглеска 10 пешадиска дивизија налазила се око Солуна. Но у то време и бугарској 2 армији упућена је из Бугарске 11 дивизија као појачање.

3

РАД И ОДЛУКЕ ВРХОВНИХ КОМАНДИ (18—22 ОКТОБРА)

— Скица бр. 9 —

Српска Врховна команда била је свесна да се ситуација њене војске видно из дана у дан све више погоршава. Поред сталног напредовања аустро-немачких главних снага са севера, које су до крајности исцрпљивале све српске резерве и захтевале од браниоца натчовечански отпор, почео се све више осећати и притисак Бугара са истока. Нарочито је опасност претила долини Јужне Мораве и Македонији, где су слабе српске снаге биле развучене на широком фронту и при томе заузете обезбеђењем комуникација. Очигледно је било да бугарска Врховна команда жели да на југ пренесе тежиште својих операција, што је већ од почетка намеравала, али ју је у томе спречавала немачка Врховна команда. Прелаз 62 дивизије код Вишеграда, иако је предузет моментано слабим снагама, био је по правцу дејства веома опасан. На њега су Аустро-Немци могли брзо упутити и веће снаге, на шта се, с обзиром на релативно повољан развој опште ситуације на Западном, Источном и Италијанском фронту, увек морало рачунати. Побољшање ситуације очекивала је српска Врховна команда још увек од Савезника. И заиста, оно се могло постићи и у овом последњем моменту, само да су Савезници брзо и одлучно радили и убацивали своје снаге, колике-толике, тамо где су неминовно биле потребне, тј. у простор Скопље — Велес, и да су их брзо потхрањивали новим снагама из Солуна, а можда, у први мах, и из Галипољске армије. Тиме би се ојачао ефективни и морални отпор Трупа Нове области, а угрожавајући бочни правац од Солуна свакако би кочио и надирање бугарских дивизија ка долини Вардара. Природно, морало се помирити с тиме да су истурене трупе могле доћи привремено и у тешку ситуацију, али, свакако, не тежу од оне у којој су се налазиле српске трупе. И док су извесни савезнички руководиоци нагињали таквом решењу, други, и то, како изгледа, баш из-

вршни, избегавали су сваки ризик. Али, како се у њиховим народима нико није могао помирити с тим да се тако несебичан, храбар и једини савезник на Балкану препусти сигурној пропасти, то је држање руководства било на речима веома благонаклоно, али на делу и даље колебљиво, противречно, и показивало је тако неправилно саживљавање са озбиљношћу стања у коме се налазила српска војска, да је то скоро несхватљиво.

Но, најгоре је било што је овакво држање Савезника наводило и српску Врховну команду на нецелисходне одлуке. Тако је генерал Жофр на личну молбу српског врховног команданта одговорио 19 октобра да није за то да се искрцане француске трупе, за које је претпостављао да су се већ тада налазиле „око Скопља“, шаљу у Ниш, него да „од те линије Солун — Скопље, савезничке тупе имају да направе фронт ка Бугарској и да постепено крећу ка бугарској граници. *Ово је почетак рада. Српске се трупе морају на северу држати за добитак времена, док не дође довољно савезничких трупа. Може се послати један одред наших трупа до Ниша, као веза између ваше војске и савезничке.* Генерал Сарај добио је подробну инструкцију о раду савезничке војске и он је стигао код Вас...“[5] Истог дана из енглеског Министарства војног Врховна команда је обавештена „*да се енглеска војска кренула за Солун*“ и да ће се „*све учинити да брзо дође помоћ*“.[6] Па, ипак, на све очајне молбе Врховне команде и владе да се пошаљу трупе у Скопље и Велес, Сарај није пристајао и задовољио се само сменом српских трупа код Струмице и Криволака, и то уз нарочиту изјаву дату 22 октобра, „*да и поред најбоље воље не може предузети офанзиву, док не буде добио довољно трупа*“, а то би било, како је истог дана известио војводу Путника, када пристигне још *12 француских дивизија и*

[5] Исто 155, 156.

[6] Критички осврти одвели би далеко, а мислимо да су чињенице тако очигледне да им не треба коментара. Препоручујемо само да се све ове изјаве разматрају по времену и у вези са већ изнетим стварним ситуацијама.

одобреће за употребу енглеских трупа, које је ускоро очекивао[7] (све подвукао М. З.).

Иако је војвода Путник био одлучно решен да што дужим задржавањем непријатеља на северу и истоку преткумановске Србије створи Савезницима време да прикупе довољно јаке снаге на правцу Скопље — Солун и уведу их у заједнички фронт, ипак га је пробој 11 немачке армије који је она извршила 22 октобра код Смедеревске Паланке, приморао да изда нову директиву за повлачење I и III армије и Одбране Београда. Повлачење се имало, ако прилике буду на то приморале, изводити постепено на главни положај, и то:

— III армија на отсек Јежевац — Главица — Хумови — Велика Морава за одбрану правца десном обалом Велике Мораве ка Ражњу; Шумадиска дивизија I позива на отсек Багрдан — Црни Врх (триг. 707), где би ушла у састав Одбране Београда за одбрану правца левом обалом Велике Мораве ка Јагодини;

— Одбрана Београда на отсек Црни Врх — Жежељ — Кукова Липа до Грошничке Реке за одбрану правца за Рековац и Јагодину;

— I армија на отсек Лепеничка Главица — Црни Врх (триг. 737) на Котленику за одбрану правца ка Краљеву; Соколска бригада и Ужички одред треба да затворе правац Чачак — Краљево на линији Котленик — пл. Јелица.

Ово повлачење прикупљених снага у средину Северне Србије пружало је, према мишљењу војводе Путника, још увек могућности да се Савезници ангажују преко Ниша на Дунавском војишту и у овом последњем моменту спрече избијање непријатељских снага на турску територију, до чега су и сами, првенствено из обзира према Блиском Истоку, толико држали. Али, за то је био потребан до крајности брз, одлучан и одважан рад савезничког врховног руководства и генерала Сараја, а такав рад они нису досада никад показивали.

---

[7] ВРС X 225, 247.

У овом времену испољава се поново присна сарадња између српске и црногорске Врховне команде, о којој се код нас због једне спорадичне несугласице политичког или, боље рећи, династичког карактера задржао неправилан суд. 21 октобра је српска Врховна команда тражила од црногорске Врховне команде да један део црногорске војске, бар једну бригаду, стави на расположење команданту Трупа Нове области ради затварања Качаничке Клисуре, Кончулског Теснаца и прелаза преко Скопске Црне Горе. После неколико часова већ је дошло обавештење да одред од око 3.000 пешака, 1 брдске, 1 пољске батерије и 6 митраљеза може поћи *тек сутра по подне из Чајнича, пошто се мора прикупити од трупа Санџачке војске, које је непријатељ баш тога дана напао преко Дрине*. Српска Врховна команда одустала је сама од ове помоћи и тражила да се све снаге употребе за заштиту правца ка Ужицу и Прибоју и свим силама спречи непријатељско надирање кроз Санџак *„јер би по нас правац ка Новом Пазару био у данашњим приликама осетљив и опасан“*[8] (све подвукао М. З.). Српска војска је тражила и добила оружје и муницију чак и од црногорске војске, што је доказ њеног тешког материјалног стања, али и присне сарадње.[9] Веома је карактеристично да су Савезници тих дана покренули и организовали поправку пута Елбасан — Драч са заробљеницима српске војске.[10]

Фалкенхајна је забрињавала ситуација у Србији. До 22 октобра прошло је преко две недеље од почетка прелаза Саве и Дунава, а две северне армије биле су доспеле тек на неких 30 км јужно од тих река и нису

---

[8] Исто 226.

[9] Исто. Далеко смо од тога да тврдимо да нису постојале латентне снаге и у династијама и разним политичким струјама којима је ишло у рачун распиривање раздора између ова два братска народа. Али убеђења смо да су осећања солидарности у оба народа били тако снажни, да су и такве штеточине осећале да би таквим манифестацијама себе раскринкали и штетили. Тек на прекретници 1915/16 они су осетили да је дошао и њихов час.

[10] Потсећамо на њихово одупирање уласку српских и црногорских трупа у Албанију ради угушивања устанка.

избиле на одређену линију Аранђеловац — Смедеревска Паланка — Петровац, свој први оперциски циљ. За то време ни бугарски напад у најсевернијем делу Србије који је немачка Врховна команда сматрала најважнијим, није никако напредовао. Неки притисак са запада, из Босне, није се могао очекивати од 62 дивизије. При томе су обе армије заробиле тек око 5.000 Срба и заплениле 30 топова, већином застарелих, а бугарске армије ни половину од тога. Са изостајањем 19 корпуса, који је претстављао западно крило 3 армије, Фалкенхајн се мирио, али му је напредовање Бугара лежало на срцу због отварања саобраћаја на Дунаву. Зато је Групи армија доделио Алписки корпус, и то 11 армији. Настојање Фалкенхајна да и Конрад упути појачања на фронт, овај је одбио, јер је очекивао даље руске нападе у циљу растерећења Срба и увлачења Румуније на страну Сила споразума. За последњи случај, Конрад је тражио од Фалкенхајна да му обезбеди помоћ турских снага и дозволу Бугара да пропусте турске трупе преко своје територије, што му Фалкенхајн није могао обећати. Али обојица су се сложили у томе да започете операције против Србије треба што пре окончати.

Како су се до тог времена саобраћајне прилике преко Саве и Дунава поправиле, и свака армија располагала са по два моста, употребљива и за највеће терете, то су и главне тешкоће у снабдевању биле преброђене.

Немачка Врховна команда рачунала је да се 7 српских најјачих и најбољих дивизија налази према 3 и 11 армији, 4 дивизије према 1 бугарској, док су према 2 бугарској армији стајале само слабе трупе, а према Вишеграду и јужно од њега само црногорске снаге. Јачина искрцаних француско-енглеских снага код Солуна ценила се до 16 октобра на 50 — 60.000 војника са 240 топова. Претпостављало се да се код Ђевђелије већ налази једна бригада. Ценило се много што је бугарска 2 армија углавном успела да одвоји Србе од њених Савезника и разори железничку пругу на широком простору. Али се баш зато налазило да би требало што више искористити ову подвојеност и сла-

бост Савезника за почесно тучење и у том циљу енергично продужити напад на српске главне снаге.

У Макензеновом штабу претпостављало се да ће се српске снаге испред 3 и 11 армије повући постепено ка Крагујевцу, а трупе са Савско-дринског војишта да се већ налазе на простору Лазаревац — Лајковац. Докле ће се Срби одупирати бугарској 1 армији није се могло предвидети, јер је њихов отпор потпуно кочио бугарско наступање. Али, у сваком случају, српске главне снаге биле су у стратегиском смислу за ¾ заокружене што је, природно, упућивало на концентрично наступање и њихово стезање у оперативни обруч. Према Савезницима могла се одмах обрнути бугарска 7 дивизија, а бугарска Врховна команда упутила је убрзо 2 дивизију у долину Струме и 11 — Македонску — дивизију у Македонију. Ову повољну ситуацију Макензен је хтео да искористи и 22 октобра издао је ову директиву:

„У циљу да се главна снага српске војске потисне у правцу Централне Србије и тамо отсудно потуче, армије ће продужити наступање, и то: 3 армија ка линији: Рудник — Шаторња — Божурња — Наталинци; 11 армија ка линији: Сараново — Свилајнац — Суботица. Трећа армија груписаће јаку снагу на десном крилу, како би могла обухватити противника са западне стране, било северно од Крагујевца, било код самог Крагујевца, било у долини Западне Мораве. Деветнаестом корпусу треба ставити у дужност да и у даљем току обезбеђује десни бок Групе армија и упутити га правцем преко Лазаревца — Моравци ка Горњем Милановцу; снаге које се налазе западно од Колубаре, продужавају наступање ка Ваљеву. Шездесет друга дивизија продужује наступање. За везу са 11 армијом треба упутити једну леву побочницу преко В. Крсне — Ратара. Једанаеста армија продужује продирање у јужном правцу са обе стране Мораве, тежећи да наступањем левог крила ка Ћуприји што је могуће пре добије везу са десним крилом 1 бугарске армије. Све док позади овог крила 11 армији не стигну на војиште нове јединице, које ће предузети заштиту бока, потребно је да се леви бок армије поуздано обезбеди. Саопштење о доласку поменутих нових јединица доставиће се, уколико се може предвиђати, 24 октобра“.[11]

---

[11] ПРАУ III 247.

За границу између 3 и 11 армије одређена је линија Велика Крсна — Кусадак — Ратари — Наталинци — Церовац — Станови (означена места за 3 армију). Као граница између позадинских рејона 3 и 11 армије утврђена је линија Гроцка — Велика Крсна — Кусадак — Ратари, а по дубини мађарска, односно босанска земаљска граница.

Бугарској 1 армији Макензен је наредио да својим центром — 8 и 9 пешадиском дивизијом — најенергичније надире ка долини Мораве, како би својим заосталим дивизијама пред Зајечаром и Пиротом помогла да крену напред.

Према предњој директиви види се да је Макензен претпостављао да ће Срби свакако дати отсудан отпор главним снагама испред долине Западне Мораве, било пред, у висини или позади Крагујевца, чији је значај као јединог српског арсенала много ценио. У том простору хтео их је заокружити, поврћући фронт 11 армије према југозападу, а 3 армије према југоистоку, остављајући само 19 корпусу, Сорсићевом одреду и 62 дивизији могућност ширег оперативног обухвата.

У том је духу командант 3 армије одредио да 8 корпус наступа у зони — лево: Велика Крсна — Ратари — Наталинци, — десно: Копљаре — Венчац — Горња Шаторња; 22 резервни корпус, у наслону на 8 корпус, до 4 км западно од друма Прогоревци — Рудник, а 19 корпус, у наслону, до линије: Горњи Мушић — Кадина Лука — Горњи Бањани — Лочевци. Командант армије је намеравао да истовремено, када 8 и 22 резервни корпус избију на линију Наталинци — Рудник и 19 корпус дође на линију с. Бољковци — с. Горњи Бањани. Сорсићев одред је имао да избије на дан марша јужно од Ваљева. Командант 11 армије наредио је да 3 армиски корпус са 11 баварском дивизијом остане на правцима западно од Велике Мораве, 4 резервни корпус да наступа ка Свилајнцу, а 10 резервни корпус ка линији Бобово — Суботица са 101 дивизијом ешелонираном уназад ради осигурања бока.

4

ОПЕРАЦИЈЕ ЗА ОКРУЖЕЊЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ (23 ОКТОБАР — 6 НОВЕМБАР)

ПРВИ ПОКУШАЈ ОКРУЖЕЊА (23 ОКТОБАР — 1 НОВЕМБАР)

— Скица бр. 13 —

а) Операције на фронту аустроугарске 3 и немачке 11 армије (23—28 октобра)

23 октобар

Деветнаести корпус није могао да предузме наступање услед своје развучености и користио је дан за своје прикупљање у простору доње Турије, где је био у стању да противстане још увек очекиваном нападу српске I армије са просторије Лајковац — Лазаревац. Остала два корпуса 3 армије избила су скоро без борбе на линију Венчане — Ковачевац — Велика Крсна, а армиска резерва дошла је са бригадама Хауштајна и Мразека у близину Младеновца. Сорсићев одред био је у наступању ка Убу и Ваљеву северно од Тамнаве. Шездесет друга дивизија пребацивала се преко Дрине код Вишеграда без узнемиравања.

Једанаеста армија са једном дивизијом 3 корпуса избила је код Смедеревске Паланке на јужну обалу Јасенице, а остале дивизије 3 корпуса припремале су се за прелаз Јасенице. Четврти и 10 корпус су уз жестоке борбе са српским заштитницама достигли линију Ракинац — простор северно од Рановца. Код Оршаве су Филепове аустро-немачке трупе, ојачане до једне дивизије, прешле Дунав, наилазећи на отпор само српских незнатних делова.

Српска I армија заузела је и уређивала нове положаје неузнемиравано од непријатеља. Соколска бригада прикупила се на десној обали Колубаре према Ваљеву. Четврти пук III позива Ужичког одреда повукао се на следећи положај на правцу према Ужицу, а Доњовасојевићка бригада на положај на правцу Прибоја, где је очекивала из Санџачке војске упућено појачање од 6 батаљона и 2 топа. Према наређењу Врховне команде упућен је један пешадиски пук из Дунавске дивизије

II позива у Владичин Хан за појачање Јужноморавских трупа.

Трупе Одбране Београда, неузнемириване од непријатеља, повукле су се на нове положаје. Код српске III армије било је оштрих борби само код Дринске дивизије I позива и Браничевског одреда, што је приморало команданта армије да у току ноћи 23/24 нареди опште повлачење фронта на линију: Велико Лаоле — Жабари, остављајући Шумадиску дивизију I позива на досадашњим положајима на десној обали Јасенице. Армија је од Врховне команде добила наређење да из Моравске дивизије II позива упути одмах један пешадиски пук у Марковац ради транспортовања за Владичин Хан.

24 октобар

Корпуси 3 армије требали су у току дана да стигну на линију Лазаревац — Аранђеловац — Ратари, а армиска резерва да остане код Младеновца. Како су Срби били напустили Лазаревац и фронт пред 8 корпусом, а пред 22 резервним корпусом још била I српска армија на новим положајима северно и западно од Аранђеловца, то је овај корпус, тучен артиљеријом, могао само подићи српском главном положају, док су крилни корпуси — 19 и 8 — избили на одређену линију. Деветнаести корпус био је још развучен и по фронту и по дубини.

Кевеш је осећао потребу да што енергичније продужи надирање и омете Србе у сређивању на новим положајима, али су се таквој одлуци супротстављале тешкоће у снабдевању. Техничке трупе нису имале туцаника да поправе од кише сасвим искварене путеве. Тешки ратни мостови код Забрежа, Београда и Смедерева могли су задовољити саобраћајне потребе преко Дунава и Саве, али је даљи дотур чинио највеће тешкоће. За 19 корпус оправљала се пруга од Забрежа до Лајковца, и требало је да буде готова до 28 октобра. Од Гроцке је за 8 корпус подизана пољска железница са коњском вучом која је ишла до Младеновца где се везивала за главну пругу која ја због порушеног

вијадукта код Раље радила само до Рипња. Да би се побољшао довоз јужно од прекида код Раље, предузето је преношење делова локомотива друмом, те је на тај начин појачан дотур за 22 и 8 корпус тако да је износио 320 т дневно.[12] Но, и поред ових тешкоћа и молбе команданта 22 резервног корпуса да се учини пауза у операцијама, командант 3 армије наредио је да се идућег дана продужи наступање.

Сорсићев одред се још и 24 октобра налазио северно од Ваљева. Шездесет друга дивизија код Вишеграда није напредовала, јер Црногорци нису напуштали своје положаје, него су се, напротив, појачавали и на Лиму, те тиме угрожавали јужни бок дивизије при њеном наступању ка Ужицу. Да би осигурала правац Вишеград — Прибој, одлучила је црногорска Врховна команда да тога дана појача своје снаге на 10 пешадиских батаљона, 18 топова и 9 митраљеза, што укупно чини 7.000 војника, изузимајући Доњовасојевићку бригаду, која је остала у саставу Ужичког одреда за заштиту правца Вишеград — Ужице. Осим тога, она се сагласила да се сви Црногорци који су се затекли на територији Србије могу одмах уврстити у српске јединице. За дубље надирање своје 62 дивизије ка Ужицу, Аустријанци су нашли за потребно да претходно ослободе и оспособе железничку пругу Међеђа — Вишеград — Вардиште, коју су контролисали Црногорци (између Вардишта и Ужица није тада била изграђена железничка пруга, али је постојао изграђен крак од Међеђе до Увца). Зато је донета одлука да се на горњој Дрини прикупи један одред од 6 ландштурмских батаљона са артиљеријом и да он изврши удар преко Чајнича и северно од њега до Лима.

Трећи корпус 11 армије пребацио се на јужну обалу Јасенице и заузео доминирајуће висове западно од Старог Аџибеговца. Четврти резервни корпус, после огорчених борби, заузео је с. Жабари, које је преко целог дана прелазило из руке у руку, и отпочео напад на висове источно од Жабара. Десети резервни корпус

---

[12] Тунели код Раље нису били скоро нимало оштећени и порушени него само делови вијадукта.

избио је јужно од Петровца и западно од с. Мелнице, а његова побочница заузела је у долини Пека висове испред Кучева. Код Оршаве је Филепов одред продужио наступање у висини Сипа. Командант 11 армије добио је обавештење да ће му до 26 октобра пристићи Алписки корпус за употребу на левом крилу.

На основу досадашњих борби Галвиц је претпостављао да би Срби испред армије могли користити три могућности. Они су се могли повући према југозападу, у ком би случају његова армија имала да наступа на југ и отвори пут Бугарима, док би деловима који би гонили отступајуће Србе скренула према југозападу. Друго, Срби су могли и даље отступати долином Велике Мораве, у ком би се случају досадашње фронтално наступање продужило све док се не изрази бугарско бочно дејство. Најзад, Срби су *могли оставити само заштитнице испред армије, а главнину железницом и сувим журно пребацити на југ ради предузимања снажне офанзиве према Бугарима и ради садејства са Савезницима* (подвукао М. З.). У том случају за 11 армију није преостајало ништа друго до енергично надирање на правцу ка Нишу, чији је значај Галвиц више ценио него значај Крагујевца, у чему је, према нашем мишљењу, имао пуно право.

Код српске I армије 24 октобар је прошао у миру, како на сектору главних снага, тако и на сектору Соколске бригаде и Ужичког одреда. Прва санџачка дивизија заузела је положај Варда — Вихра, а Косовски одред Црни Врх (к 1142) — Устибар. Командант I армије, обавештен да ће се Одбрана Београда повући на десну обалу Јасенице, предвидео је да армију повуче на положаје Топола — с. Гараше. Војвода Мишић молио је Врховну команду да му остави 6 батаљона које је требало да упути за Јужноморавске трупе, јер је веровао да би са њима и остатком својих трупа офанзивном акцијом постигао успех „који би врло вероватно био јачих размера по својим последицама“.[13] Као услов за овакав рад војвода Мишић је тражио да

[13] ВРС X 258

се Одбрана Београда бар три до пет дана задржи на линији Вишевац — Наталинци — Жабаре.

За правилнију оцену ове намере војводе Мишића, коју су неки наши писци ценили као спасоносну и замерали војводи Путнику као да ју је тобож омео, износимо ове податке. 23 октобра војвода Мишић није знао снагу непријатеља који је потискивао трупе Одбране Београда. Стварно, то је био 8 корпус. Али војвода истог дана износи да је на простору испред фронта Дринске и Дунавске дивизије II позива констатовано свега 5 — 6 батаљона. Стварно, ту је био цео немачки 22 резервни корпус и аустроугарски 19 корпус, који је имао у свом саставу 10 и 17 брдску бригаду. Дакле, у том простору било је неких 27 немачких и 10 аустриских оперативних батаљона, укупно 37 батаљона. Сем тога, ту је било и пет ландштурмских бригада са неких 25 батаљона. Истина, већина ландштурмских батаљона није била много употребљива у покретним оперативним улогама, али је за одбрану претстављала довољну борбену вредност. Оба су корпуса, у односу на српске дивизије, била презасићена артиљеријом. Опрезно напредовање ова два корпуса имало је свог узрока углавном у томе што су стално рачунали са противнападом и то баш војводе Мишића, о чијој су армији били добро обавештени. *Што се тиче става војводе Путника према овој намери војводе Мишића, он га је, као што ћемо видети, потпуно усвајао.*[14]

Командант Одбране Београда, иако није имао већих борби, повукао је трупе на десну обалу Јасенице, због повлачења Шумадиске дивизије I позива, која је била потиснута надмоћним 3 корпусом и принуђена на повлачење чак на десну обалу Раче.

Трећа армија, и то Шумадиска, Дринска и Дунавска дивизија I позива, овог је дана водила огорчену борбу уз највећу артиљериску ватру са обе стране (једна српска батерија утрошила је тога дана 1.200 зрна). Иако су положаји углавном задржани, стање је код прве две дивизије било веома критично, те је генерал Јуришић-Штурм наредио да се ноћу изврши

[14] Исто 247, 257, 258, 268, 273.

повлачење на положаје на десној обали Раче, а на десној обали Велике Мораве северно од линије Кушиљево — Табановац.

25 октобар

Повлачење Шумадиске дивизије I позива на десну обалу Раче имало је јаког утицаја на Одбрану Београда и I армију. Источном крилу Одбране Београда, а после њеног отступања и источном крилу I армије, претила је опасност да буду обухваћена од непријатељских снага које су наступале на целом фронту, наилазећи испред себе на заштитничке отпоре, негде лакше, негде теже. Трупе Одбране Београда повукле су се по одобрењу Врховне команде на нове положаје на линији висови западно од с. Сипића до висова северозападно од с. Чумића.

План војводе Мишића да у што краћем времену предузме напад на непријатеља са својим снагама пропао је услед повлачења Одбране Београда.

Тај план је војвода Путник 25 октобра у 10.50 часова усвојио, јер је „непријатељ извршио јаче прикупљање своје снаге у долини Мораве и ту свом силом надире. Акције Ваше армије у вези са Одбраном Београда у бок и позадину непријатеља, који продире у правцу ка Рачи, показале би несумњиво користан утицај и у већој размери и дале би добре резултате.“[15] (Подвукао М. З. Код нас се често мисли да је војвода Путник начелно одбијао све овакве предлоге војводе Мишића). Одустајући тешка срца од свог плана, војвода Мишић је наредио повлачење своје армије на положаје на линији: висови северозападно од с. Чумића — северно од с. Великог Шења и источно од с. Угљаревца. Повлачење је извршено уз заштитничке борбе само код Дунавске дивизије II позива. Да би заштитила правац од Ваљева и Тополе ка Горњем Милановцу, Соколска бригада је без борбе заузела положаје на простору Рудник — Сувобор — Горњи Милановац, а Ужички се одред повлачио ка Ужицу на свим

[15] Исто 279, 297.

правцима без додира са непријатељем. Прва санџачка дивизија је у противнападу одбацила делове 62 дивизије са Сухе Горе и својим бочним дејством кочила свако брже напредовање непријатеља ка Ужицу. Косовски одред сменио је Доњовасојевићку бригаду, која је остала у саставу Ужичког одреда.

Према оваквом стању ишло је напредовање аустроугарске 3 армије много лакше него што се очекивало. Осми корпус је уз ситна чаркања доспео на линију Топола — Наталинци, а 22 резервни корпус морао је водити делом веома јаке борбе за савлађивање упорног отпора српских заштитница на топографски јаким положајима западно од Аранђеловца, које је до ноћи постепено заузео. Деветнаести корпус није имао ни овог дана неког већег додира са противником, те се коначно могао сав прикупити на просторији Лазаревац — Барошевац — Вреоци. Сорсићев одред прикупљао се код Ваљева и Уба.

Између немачке 11 и српске III армије водила се и овог дана жестока борба. Центар српске армије одбијао је успешно све нападе, али њена крила, нарочито западно, на коме су три немачке дивизије нападале заморену Шумадиску дивизију I позива, приморало је команданта да ноћу повуче армију на положаје на линији с. Близнак — с. Златово — Свилајнац, док је Шумадиска дивизија, остајући на положају на десној обали Раче, имала да повије крило према с. Сипићу. Коњичка дивизија затворила је долину Велике Мораве између Свилајнца и Марковца. Немачка 11 армија задржала се испред ових положаја, а њена побочница је заузела Кучево. Тога дана Фалкенхајн је посетио фронт армије. Алписки корпус добио је задатак да обезбеди армији источни бок и очисти источни планински масив.[16]

Како је десно крило аустроугарске 3 армије, 22 резервни корпус, изостало у односу на 8 корпус, а требало је да обухватно дејствује, то је Макензен тражио да 22 резервни корпус 26 октобра енергично

[16] Галвиц констатује да је 4 резервни корпус опет пљачкао становнике.

продужи напад. Деветнаестом корпусу скренута је пажња да и даље задржи тежиште на западном крилу, јер се још увек рачунало да се јужно и југозападно од Лазаревца налазе знатне снаге српске I армије.

26 октобар

Макензен је овога дана пре подне издао нову директиву у којој се истиче да се непријатељ пред фронтом 3 и 11 армије под борбом заштитничких делова повлачи општим правцем ка Крагујевцу и да армије имају да продуже „гоњење", и то углавном 3 армија, до избијања на линију Вујан (триг. 857) — Црни Врх (триг. 902) — с. Церовац, а 11 армија до избијања на линију с. Војиновац — с. Брзан и на обалске висове источно од Багрдана и североисточно од Јагодине. „Трећа армија ешелонира стално 19 корпус уназад у циљу заштите десног бока и привлачи га за собом преко Ивановца".[17] Сорсићев одред имао се прикупити код Ваљева. Једанаеста армија има да обезбеди леви бок потребном снагом у долини Пека и горње Млаве. „Да би се постигао обухват противника на положајима код Крагујевца, оба спољна крила треба да наступају брзо, али, и поред тога, кретање унутрашњих крила армија не треба успоравати. Брзим наступањем треба спречити противника да на изабраним положајима организује одбрану."[18] Као што се види, бојазан за десни бок пренела се и на Макензена. За њега десно крило 3 армије још не претставља 19, него 22 корпус. Он још не показује намеру да са 19 корпусом, и то са запада, приступи оперативном заокружењу српских снага о чијем је распореду, изузимајући распоред српске I армије, био потпуно обавештен. Галвицу је било препуштено а не наређено, као што је то био обичај код Групе армија, да пребаци још једну, четврту, дивизију на западну обалу Велике Мораве ради пробоја центра српског фронта. Као што се види, Макензен није био начисто да ли ће се овај чисто тактички обухват, који се заснивао на предубеђењу да Срби не могу дозволити

[17] ВРС X 298.

[18] СР IX 238.

да изгубе Крагујевац, лакше постићи надирањем левом или надирањем десном обалом Велике Мораве. Галвиц је остао при томе да надире дубље на десној обали Велике Мораве, па да тек код Јагодине пребаци четврту дивизију и пренесе тежиште на леву обалу.

Сорсићев одред приспео је на просторију Лајковац — Ваљево. Деветнаести корпус 3 армије наступао је без борбе и навече је дошао на одређену просторију, са главнином око с. Гукоша и обезбеђењима истуреним ка Мионици и Горњој Топлици. Двадесет други резервни корпус је до увече под борбом са српским заштитницама доспео на линију Калањевци — јужна ивица Венчаца, а 8 корпус избио је тог дана предњим деловима у висину Божурње. Дакле, сва три корпуса су се 26 навече налазила на истој висини у првој линији, и 19 корпус је добио, наводно, услед преморености, одобрење да 27-ог остане на досадашњој просторији што га је доводило у захтевани степенасти однос уназад према 22 резервном корпусу, као што је то планирао Макензен.

Српска I армија извршила је преко ноћи 25/26 октобра напад на Тополу која је била прерано напуштена, заузела је и онда неометано отступила на нове положаје код с. Чумића. Соколска бригада избила је на Рудник, а помоћном колоном на Сувобор. Ужички одред продужио је прикупљање према Ужицу. Црногорска Врховна команда предложила је да нападне непријатеља код Вишеграда, али да и Ужички одред садејствује. Али Ужички одред, осећајући опасност за своју отступницу од непријатеља који се налазио код Ваљева, није пристао и продужио је отступање. Пошто је 26 навече Врховна команда обавестила команданта I армије о отступању Шумадиске дивизије I позива на десну обалу Лепенице, он се одлучио да већ 26/27 октобра пребаци све теже возове преко Крагујевца за Краљево и још тада је обавестио команданте својих дивизија да ће се будући рад армије одвијати између Грошничке Реке и р. Груже.

Одбрана Београда посела је без узнемиравања нове положаје на десној обали Раче, али је повлачење Шумадиске дивизије I позива на десну обалу Лепенице

приморало команданта Одбране Београда да и своје трупе повуче на положаје на линији с. Бадњевац — с. Чумић, одвајајући један пешадиски пук за ојачање Шумадиске дивизије I позива.

Трећи корпус 11 армије имао је тога дана оштре борбе око Раче и пред ноћ доспео јужно од с. Сипића и Лапова. Четврти резервни корпус морао је водити уличне борбе у циљу заузећа Свилајнца, а 10 резервни корпус је деснокрилном дивизијом заузео Бобово, док се лево крило задржало североисточно од Седлара. Идућег дана 3 корпус је имао да заузме Висак западно од с. Сипића и да се прикупи за прелаз Лепенице; 4 резервни корпус да продужи напад преко Свилајнца, а 10 преко Седлара. Овога дана ухваћена је веза између Филеповог одреда и Бугара код Брзе Паланке на Дунаву.

Код српске III армије сва жестина напада лежала је на Шумадиској и Дринској дивизији I позива. Командант армије задржао је трупе на досадашњим положајима и само Шумадиској и Дринској дивизији I позива наредио да се повуку, прва јужно од Лепенице, друга јужно од Свилајнца.

27 октобар

Трећа армија је без великих борби и упркос рђавом времену и набујалим речним токовима добила овога дана знатан простор, пошто су се српске снаге испред ње налазиле у повлачењу услед повлачења Шумадиске дивизије I позива. Двадесет други резервни и 8 корпус 3 армије избили су 27 октобра увече на линију јужно од с. Горње Трешњевице, источно од Горње Шаторње и северно од Чумића. Деветнаести корпус имао је тога дана одмор. Сорсићев одред остао је и овог дана око Ваљева, а 62 дивизија одбијала је нападе Црногораца са југа.

Снабдевање 3 армије било је веома отежано. Армија је вршила дотур од Забрежа, железничке станице Рипањ и пољском пругом од железничке станице Умчари. Преко Авале и Раље било је скоро немогуће употребити тешке камионе. Трупне коморе са коњском

запрегом могле су, услед рђавих путева, прелазити највише до 15 км, док су колске позадинске колоне прелазиле највише 20 км, а исто толико и корпусне. Но, командант армије је, и поред молби команданата корпуса и изостанка дотура, наредио даље наступање, упућујући трупе на исхрану у земљи, што се претворило у пљачку.

Код 11 армије је десно крило, 3 корпус, слабо напредовало због јаког отпора код с. Сипића, те је корпус тек предвече избио на Лепеницу. На левом крилу 10 резервни корпус није скоро никако напредовао. Једино је 4 резервни корпус успео да заузме с. Црквенац и с. Дубље јужно од Свилајнца. Успеси 3 армије и слабо напредовање 10 корпуса навели су Галвица да измени одлуку и да предузме продор на Крагујевац западно од Велике Мораве у сарадњи са 3 армијом. У том циљу он је наредио да се 3 корпус без 11 баварске дивизије прикупи западно од линије Сипић — Бадњевац за напад преко Лепенице, да командант 4 резервног корпуса опет прими под своју команду 11 баварску дивизију, да пребаци још једну дивизију на западну обалу и да припреми отсудан удар између Велике Мораве и линије Сипић — Бадњевац. Остале три дивизије на источној обали Велике Мораве имале су да избију на линију Бресје — Велики Поповић.

Код српске I армије дивизије су биле избиле на нове положаје, а непријатељ се није појављивао нигде према главном положају. Војвода Мишић одмах се одлучио да 28 октобра уз садејство Одбране Београда нападне непријатеља Дунавском и Дринском дивизијом II позива општим правцем с. Чумић — Наталинци. Соколска бригада са најмање два батаљона и једном батеријом имала би да прати напад и да надире од с. Манојловца ка Тополи. Остатак Соколске бригаде требало је да најупорније брани правац Гукоши — Бољковци. Командант Одбране Београда умољен је да нападне отсек Рача — Вишевац, а војвода Путник да, по могућству, и III армији нареди прелаз у напад.

Дошло је до драматичне супротности у мишљењима ова два српска великана. Војвода Путник је захтевао да I армија остане при свом задатку, тј. при

заштити правца ка Краљеву између Грошничке Реке и Груже. Уједно је наговестио да га веома опасна ситуација код Приштине приморава да још те вечери упути Дунавску дивизију II позива на Косово. Војвода Мишић је наваљивао да најпре изведе ову офанзиву, за коју је веровао да ће поколебати цео непријатељски фронт у борби. „Па ви би том операцијом одголитили правац ка Краљеву", одговорио је војвода Путник. На то је војвода Мишић изјавио: „Најбоље ћу и тај правац заштитити ако непријатеља потучем у намераваном правцу". На ово је војвода Путник завршио говор речима: „То ви можете учинити онако узгред, али вам препоручујем чување правца ка Краљеву према мојој директиви коју имате".[19]

Тешко је рећи ко је био у праву, јер се у рату догађају и „чуда". Али објективне чињенице говоре, према нашем мишљењу, потпуно за став војводе Путника. Пре свега, тешко је претпоставити да би Тимочка II позива и Шумадиска дивизија I позива биле у стању да се у саставу Одбране Београда покрену у напад против три најбоље немачке дивизије, чије је бројно стање било тих дана попуњено. Још је невероватније да би то имало ма каквог утицаја на обострану ситуацију источно од Велике Мораве, где су три српске слабе дивизије имале против себе три попуњене дивизије у првој и две дивизије (101 дивизија и елитни Алписки корпус) у другој линији. Ако се има у виду да су идућег дана пали Зајечар, Књажевац, Пирот, као и скроз неповољна ситуација у Македонији, онда је јасно у каквој би се ситуацији могла наћи српска III армија при надирању на север, ако не постигне отсудан успех, који се могао постићи тек негде на Дунаву.

Али, изгледа нам да војвода Мишић није ни сада познавао ситуацију непријатеља испред себе. На правцу намераваног напада две дивизије његове армије имале би против себе 57 и 59 дивизију и Мразекову ландштурмску бригаду 8 корпуса. На самом боку налазила би му се већ прикупљена 43 немачка дивизија код с.

[19] ВРС X 328.

Маслошева, а опет на боку неких 10 км даље код с. Манојловца немачка 44 дивизија, и, најзад, на даљих 5 км, око с. Војковца, немачка 26 дивизија. Све ове дивизије немачког 22 резервног корпуса нису такорећи имале никаквог непријатеља испред себе.

Задржали смо се детаљно на овом проблему, пошто се у нашој војној литератури и јавности створило — по нашем схватању — потпуно погрешно мишљење да се овде могла непријатељу припремити катастрофа, слична оној на Сувобору. Поред извесне, више формалне, сличности, ситуација је била суштински различита. Поред разлика у општој и посебној ситуацији, на Сувобору су биле противник исцрпене, тучене и слабе аустриске трупе, са авантуристичким руководством, а сад су према српским снагама стајале попуњене немачке јединице које су дотле већ имале успеха и на другим фронтовима, са врло опрезним руководством, које је за цело време, па и тога дана, ишчекивало и припремало се за овакав противнапад, и то баш од војводе Мишића.[20]

Код Одбране Београда водила се тога дана борба само на претстражним положајима, а и код III армије она је била умерена на целом фронту.

Тога дана Галвиц се одлучио да пребаци једну дивизију на леву обалу Велике Мораве и изведе пробој српског фронта, како га је и Макензен препоручивао. Галвиц то објашњава тиме што се бојао да ширим обухватом не би утицао на ток отсудне битке код Крагујевца, у коју је и он чврсто веровао.

28 октобар

Према првобитној Макензеновој диспозицији Кевеш је требао да за 28 октобар предвиди да 62 дивизија продужи надирање ка Ужицу, да се Сорсићев одред прикупи код Ваљева и упути делове преко Косјерића за Пожегу, а 19 корпус остајући у степену

[20] У старој Југославији ова се супротност мишљења користила за намерно поткопавање ауторитета војводе Путника. (Види „Историју ратне вештине — Светски рат — Српски фронт 1915 год.“ — предавања на Вишој школи В. А. бив. југ. војске 1933—34, стр. 57)

уназад, да се помери ка вододелници с предњим деловима јужно од линије Проструга — Сувобор. Главнина армије са јаким десним крилом имала би енергично да продужи гоњење у бок претпостављеног српског главног положаја код Крагујевца, где су констатована велика утврђивања, па штавише и *три стална фора* (Десимировац, Милатовац, Самар)[21], који су уствари били „најједноставнији земљишни построји", како су доцније и Немци утврдили. Али, све је испало другачије. Шездесет друга дивизија није се могла ни маћи од Вишеграда, јер су је Црногорци својим бочним нападима потпуно укочили. Сорсићев одред истурио је само слабе коњичке делове испред Ваљева. Деветнаестом корпусу дати су кратки наступни циљеви, а 8 и 22 корпус упућени су да „уколико то буде могуће, продуже гоњење". При томе је 22 резервни корпус, који је требало да претставља јако обухватно крило, упућен преко масива Рудника, а 8 корпус, који је као центар требало да „енергичним радом" веже Србе на положају, имао је да савлађује набујалу Рачу и Јасеницу. Оно што је интересантно, то је чињеница да је овакав рад прихватио и Макензен, јер је изгледа био исувише импресиониран извештајима корпуса о патњи трупа услед поремећеног снабдевања и тешког кретања по блатњавим путевима и набујалим водама после четири дана непрекидне кише.

Да су команданти корпуса и армија извукли правилније закључке из ситуације, каква се, при верном и објективном испитивању добивених података о непријатељу, одражавала још 27 и 28 октобра изјутра, вероватно би се дошло и до других одлука. Пре свега, пред Сорсићевим одредом није било скоро никаквог непријатеља. Заплењене залихе хране у Ваљеву омогућавале су да он брзо наступа у долини Ђетиње и Западне Мораве и да олакша наступање суседима. 19 корпус такође није имао пред собом скоро никаквог непријатеља, јер је утврђено да се Дунавска и Дринска дивизија II позива налазе пред 22 и 8

[21] СР. IX 240.

корпусом, те су му била такорећи отворена врата све до Чачка. Уместо тога што је тежио да остане у степену уназад, 19 корпус је могао постати маневарска, оперативна групација за намеравано окружење Срба код Крагујевца, да је надирао ка Краљеву и Крушевцу. Двадесет други резервни корпус, набачен на масив Рудника и подељен у два подједнака дела, према Горњем Милановцу и Крагујевцу, губио је од своје брзе и продорне снаге, и уместо што је извлачио 19 корпус, коме та помоћ није била потребна, требао је снажним надирањем источно од Рудника да дође у изворни део Груже у висину Крагујевца, при чему би и 8 корпусу олакшао прелаз преко набујале Раче.

Ова недоследност у одлукама, као и колебљивост и спорост у извршењу донетих одлука, нарочито се испољавала код команданта и трупа 19 корпуса, који тога дана није доспео ни до скромно постављених циљева. Аустриска војна историја правда то његовим слабим квалитетом (мада су 10 и 17 брдска бригада претстављале првокласне јединице) и тешкоћама у снабдевању. Али, и она признаје да је корпус ишао сувише опрезно обезбеђујући се на свим странама, јер је авет догађаја из прошле године баш на овој просторији васкрсавала стално пред очима команданта и трупа.[22] Двадесет други корпус избио је предвече на линију Рудник — Војковци — Старо Село — Маслошево не наилазећи на јачи противнички отпор. Осми корпус, успораван надошлом Рачом, могао је само на појединим местима да продре у српски заштитнички положај, који Срби до ноћи нису напуштали.

Четири дивизије 11 армије налазиле су се на левој обали Лепенице. У Штабу армије нагињало се претпоставци да су на десној обали Лепенице само предњи положаји и да се главни положаји српских снага налазе тек у висини Багрдана. До већих борби овде није дошло. На источној страни Велике Мораве

---

[22] Командант 19 корпуса, Тролман, као командант 18 дивизије, командант 53 дивизије, Понграц, као командант 3 брдске бригаде, Кевешов начелник штаба, Конопицки, као командант 4 брдске бригаде, преживљавали су ове догађаје, те се можда и ту налазе објашњења целог питања.

Немци су имали успеха и потисли су српске трупе на линију Врлан — Купиновац — Ћовдин.

Ужички одред имао се повући преко Ужица и Пожеге на положаје код ушћа Ђетиње, што је углавном извршио. Доњовасојевићка бригада предузела је покрет за Ариље. Соколска бригада, нападнута јачим снагама, повлачила се постепено ка Руднику, а доцније ка Горњем Милановцу. Она је била појачана једним пешадиским пуком из Дунавске дивизије II позива, којој је био наређен покрет за Приштину.

Одбрана Београда остала је на својим положајима, иако је била јако нападнута, нарочито на левом крилу где су непријатељу нанети велики губици.

Код III армије Шумадиска дивизија I позива није имала већих борби на свом положају на десној обали реке Лепенице, иако је на целом фронту армије вођена жестока борба, нарочито код Дринске и Дунавске дивизије I позива, које је непријатељ потискивао уз јаку подршку своје артиљерије. Због опасности да трупе на десној обали Ресаве не буду отсечене од својих комуникација, командант армије наредио је да се све трупе повуку на леву обалу Ресаве, и поседну положаје од Деспотовца преко Великог Поповића и Брестова. У свом дневном извештају командант, генерал Јуришић, изјављује да су „трупе јако уморне и потресене двадесетодневном борбом без смене и помоћи“.[23]

б) Операције на фронту бугарске 1 и 2 армије (23—28 октобар)

Напади бугарске 1 армије

— Скица бр. 11 —

У духу добивеног наређења од Макензена бугарска 1 армија требала је енергичним надирањем свог центра, 8 и 9 дивизије, да олакша нападе својих крилних дивизија. 23 октобра је 9 дивизија упорно нападала на главни гранични положај Шумадиске дивизије II позива на правцу Свети Никола — Кална и успела да напредује десним крилом до у висину с. Калне, док

[23] ВРС X 362.

је њено лево крило задржано активном одбраном, у којој су учествовали и делови левокрилне, Тимочке дивизије I позива из II армије. Осма дивизија нападала је преко целог дана Књажевачки одред и утврђивала свој мостобран код Дреновца. Подухвати Књажевачког одреда и суседне Комбиноване дивизије да се Бугари протерају код Дреновца на десну обалу Тимока нису успели. Напротив, 8 дивизија је левим крилом подишла Тимоку код Књажевца. Ови бугарски успеси према Кални и Књажевцу били су веома осетљиви. Они су се брзо могли развити у опасне обухватне маневре против бока и позадине II српске армије било преко Темске и седла Пандирала, било преко Грамаде и Сврљига ка долини Нишаве, у којој су Тимочка и Моравска дивизија I позива још увек прикивале на самој граници бугарску 1 дивизију и приморавале је на бомбардовање појединих ослонаца.[24] Ни деснокрилна, 6 дивизија, није тога дана имала никаквих резултата према Комбинованој дивизији и Крајинском одреду, али њој је већ тога дана стајала у изгледу помоћ која је била последица успелог прелаза Филеповог одреда код Оршаве, који је приморао команданта Тимочке војске да нареди евакуацију простора између Дунава, Тимока и Поречке Реке, као и повијање левог крила Крајинског одреда на Дели Јован.

Идућег дана, 24 октобра, Крајински одред евакуисао је Прахово и Неготин, у које су ушле трупе 6 дивизије. Комбинована дивизија водила је преко целог дана северно и јужно од Зајечара тешке борбе око Малог Извора и Црног Врха који су прелазили из руку у руке. Према Књажевачком одреду је 8 дивизија све више ојачавала своје десно крило, док су њено лево крило, као и цела 9 дивизија, која се налазила на положају Иново — Муслин (к 952) — Габар, били приморани да се утврђују, јер је Шумадиска дивизија II

[24] Ово стање бугарске 1 дивизије, може, према нашем мишљењу, послужити као згодан податак за оцену да ли је, до када и са којим циљем намеравани Путников противудар на правцу Пирот — Софија могао имати изгледа на позитивне резултате.

позива снажним противнападом одбацила Бугаре испред Дренове Главе, наносећи им огромне губитке. Само десно крило 9 дивизије заузело је висове код с. Калне. На нишавском правцу 1 дивизија вршила је напад на правцу Дренове Главе и заузела Драганов Дел.

Бугарска 9 дивизија није 25 октобра вршила напад на Шумадиску дивизију II позива, али је зато 8 дивизија после упорне борбе потисла Књажевачки одред код Књажевца на леву обалу Тимока и проширујући свој мостобран код Дреновца угрожавала правце према Бучју, Сокобањи, Сврљигу, као и оне који воде директно у бок и позадину Шумадиске дивизије II позива. На фронту Комбиноване дивизије и Крајинског одреда 3 бригада 6 дивизије заузела је Вршку Чуку и гребен северно од Малог Извора до пута Књажевац — Зајечар. На фронту српске II армије изводила је 1 дивизија уз скоро ураганску артиљериску ватру жестоке нападе на поједине ослонце на Дреновој Глави, али их није заузела. Међутим, ситуација створена код Књажевачког одреда приморала је и команданте Тимочке војске и II армије да тога дана предвиде припреме за дубље повлачење фронта. Први је упутио своје колонске делове и слагалишта према Сокобањи, док је други, војвода Степа, означио већ и будућу линију положаја: Таламбас — Сува Планина — с. Вета — Плоча — висови југоисточно од с. Сићева у долини Нишаве. Притом је Тимочка дивизија I позива имала да заштити правац између Сврљишких Планина и Суве Планине, а Моравска дивизија I позива правац долином Лужнице и Власине. Али, пада у очи да је војвода Степа већ тада рачунао да Моравска дивизија I позива неће, можда, моћи да избије у Поморавље код Лесковца, него северније од њега и зато јој је дао и алтернативни правац отступања од Мезграје долином Кутинске Реке на север. Свакако да су га при томе руководили догађаји код Јужноморавских трупа. Оба команданта — Тимочке војске и II армије — наредили су да се повлачењу приступи у случају нужде и да припреме остану у тајности.

На фронту Тимочке војске центар бугарске 1 армије имао је 26 октобра већег успеха према Књажевачком одреду и Шумадиској дивизији II позива. Осма дивизија заузела је Књажевац, а 9 Калну и обе су западно од Тимока добиле сигурне полазне положаје за даље наступање. Крилне бугарске дивизије, према Зајечару и Пироту, вршиле су прегруписавање за потоње извођење напада. Код 6 дивизије јасно се испољавала намера да наступањем северно и јужно обиђе Зајечар. Но, ипак, досадашње споро наступање ове армије дало је повода Макензену да тражи од бугарске Врховне команде да је појача још са једном дивизијом.

Погоршано стање на Источном и Јужном фронту приморало је српску Врховну команду да 26 октобра у подне изда своју директиву за повлачење целог Источног фронта. Она у њој наређује:

— Тимочка војска повлачи се са Комбинованом дивизијом и Крајинским одредом правцем Зајечар — Бољевац — Сокобања — Алексинац — левом обалом Јужне Мораве ка Мрамору; Књажевачки одред правцем Књажевац — Сокобања и даље за Комбинованом дивизијом. Шумадиска дивизија II позива улази у састав II армије, а када приспе на Мрамор, прелази понова у састав Тимочке војске.

— Тимочка војска сме се пребацити у Сокобању тек онда кад III армија буде у свом повлачењу прошла Параћин.

На новој просторији Тимочка војска заузеће положаје од Пусте Реке до Турије за одбрану правца Ниш — Прокупље — Куршумлија — Приштина. При повлачењу има се сва стока и храна по могућству реквирирати и евакуисати уназад, а комуникације и објекти кварити и рушити.

На основу ове директиве командант Тимочке војске издао је своју диспозицију у којој је предвидео да се повлачење изврши постепено, почев од 26/27 октобра, уз упоран отпор свуда где то ситуација буде захтевала. Свестан отпорности својих трупа, командант Тимочке војске, генерал Гојковић, изводио је повлачење систематски, без пренагљивања, обезбеђу-

јући повлачење потребним одредима на свим правцима које би Бугари могли да искористе за обилазне акције.

II армија имала је одмах да упути Моравску дивизију I позива правцем Свође — Власотинци — Лесковац — Медвеђа у Приштину на расположење команданту Трупа Нове области. Шумадиска дивизија II позива, која је ушла у састав II армије, пошто је од њеног отступања у највећој мери зависила безбедност армиског северног бока, па и могућност отступања ка Нишу, имала је да се повлачи постепено правцем Сврљиг — Грамада — Ниш — Мрамор, а Тимочка дивизија I позива правцем Пирот — Бела Паланка — Црвена Река — Гацин Хан, па преко Чечинског моста на леву обалу Јужне Мораве ка Лесковцу. Задатак је II армије био да на фронту Врање — Пуста Река брани правце: Лесковац — Лебане и Големо Село — Лесковац. Своћки одред обезбеђује повлачење Моравске дивизије I позива са правца Дашчаног Кладенца, а потом се повлачи постепено ка Лесковцу. II армија је отпочела повлачење 26 октобра предвече.

— Власински и Врањски одред у саставу Јужноморавских трупа у Владичином Хану, повлаче се постепено на леву обалу Јужне Мораве и бране правац од Врања долином Ветернице за Лесковац.

27 октобра Тимочка војска заузела је нове положаје у висини гребена Ласовачке Планине између Сврљишког Тимока и Борске Реке.

Бугарска 6 дивизија ушла је у Зајечар, Брзу Паланку и Салаш и истога дана избила код с. Звездана и с. Лубнице. Осма дивизија је наступала ка Сокобањи и Тресибаби и доспела тога дана на линију Вина — Балановац — Оштра Чука. Девета дивизија задржала се на заузетим граничним положајима, извиђајући правце ка Сврљигу и Белој Паланци. Код српске II армије Шумадиска дивизија II позива повукла се једном колоном преко Рињске и Гулијанске Планине, а главнином северно, правцем ка Сврљигу и заузела положај у висини с. Гулијан. Одласком Моравске дивизије I позива био је одголићен десни бок и угрожаван комуникациски правац Тимочке дивизије I позива која се због тога морала одмах ноћу повући на одре-

ђени положај западно од Беле Паланке. За заштиту левог бока Моравске дивизије I позива заузеле су трупе одреда на Тумби, под новим називом Своћки одред, положај југоисточно од Свођа.

Пошто су Срби отступали на целом фронту, командант бугарске 1 армије предвидео је углавном наступање, за 6 дивизију: Зајечар — Криви Вир — Параћин; за 8 дивизију: Књажевац — Сокобања — Алексинац; за 9 дивизију: Иново — Сврљиг — Ниш, и Пирот — Бела Паланка — Ниш за 1 дивизију.

Овога дана је код Књажевачког одреда дошло до борби са предњим бугарским деловима, док је Шумадиска дивизија II позива била већ поподне снажно нападнута и приморана да се у току ноћи повуче на други положај у висини с. Белоиња. Осетивши попуштање отпора према северном суседу, и бугарска 1 дивизија предузела је енергичан напад јужно од Пирота на заштитничке делове Тимочке дивизије I позива, који су искористили ноћ да се извуку из борбе.

У току 28 октобра Тимочка војска и II армија налазиле су се на новим положајима. Тимочка војска држала је фронт, и то углавном са Књажевачким одредом: отсек између Сврљишког Тимока и Ласовачке Планине у висини с. Слатина, са Комбинованом дивизијом северно од Ласовачке Планине до Кривовирског Тимока у висини с. Планинице, док је Крајинским одредом, у наслону на север, затварала левим крилом западно од с. Брестовца комуникацију за Бољевац и Жагубицу. Само код Књажевачког одреда непријатељ је предвече покушао напад, док код Крајинског одреда и Комбиноване дивизије није ни дошло до додира. Код II армије је Шумадиска дивизија II позива заузела положаје с обе стране Сврљишких Планина, од Нишаве до Сврљишког Тимока код с. Сврљишка Топла. У тактичко-топографском погледу положај је био веома слаб и за свега 12 батаљона и 6 брзометних батерија, колико је тада бројала дивизија, исувише развучен, нарочито с обзиром на његов велики оперативни значај, јер је непријатељ на њему могао најлакше груписати јаке снаге и најбрже продрети у Ниш. Непријатељ је због важности овог отсека стално држао

под притиском ову дивизију. Према њој су били постепено упућени: цела 9 дивизија, већи део 8 дивизије, а доцније је рокирана и једна бригада чак из 6 дивизије. Тимочка дивизија I позива држала је фронт између Нишаве и Суве Планине у висини Плоче, истуривши претстраже на положаје у висини с. Шпаја, а Свођки одред код с. Мезграје, где су се 28 октобра водиле јаке борбе са бугарском 1 дивизијом која је тамо још од Пирота упутила једну бригаду.

Овога дана, кад је повлачење српског Источног фронта било и Бугарима потпуно јасно, ипак се није опажало никакво енергично гоњење које би указивало на намеру да се бугарска 1 армија непосредно ангажује у очекиваној бици код Крагујевца. Али се примећује рокирање снага према југу, где су оне заиста могле доћи до већег оперативног изражаја. Да ли је на то рокирање утицао Макензен, бугарска Врховна команда или се генерал Бојаџијев већ и сам на то одлучио да би избегао нагомилавање трупа у долини Велике Мораве, није се могло утврдити.

Наступање бугарске 2 армије

— Скица бр. 12 —

Избивши у рејон Врање — Бујановац — Куманово — Скопље и држећи чврсто Овче Поље, бугарска 2 армија одвојила је стварно српску војску од Савезника. Њеном команданту су се, природно, постављала два главна задатка: да продужи надирање ка Косову и да са Макензеновом Групом армија сарађује на окружењу српске војске у заплави Западне и Јужне Мораве, као и да онемогући надирање француско-енглеским снагама с југа у Македонију. Ти дивергентни правци на којима су се ови задаци могли извршити условљавали су и поделу армије у две орографским склопом подвојене групације, северну и јужну. 23 октобра командант армије објединио је одреде који су се налазили у долини Јужне Мораве (три пешадиска пука, једанаест батерија и три и по ескадрона) под командом генерала Рибарова и наредио му да заузме планину Влајну (триг. 1441) и продре у позадину Сурдулице. Једна пешадиска бригада 3 дивизије имала је да се

прикупи и припреми на линији Врање — Куманово — Скопље за наступање преко Скопске Црне Горе и долином Биначке Мораве ка Гњилану, док је једна бригада имала да надире ка Качанику. Делови бугарске 7 дивизије и Коњичка дивизија чинили су јужну групацију упућену према Савезницима и српском Вардарском одреду.

Трупе генерала Рибарова продужиле су 23 октобра нападе на Јужноморавске трупе, пренашајући све више тежиште на леву обалу Јужне Мораве и потискујући њихово десно крило на север. Јужноморавске трупе, развучене по фронту, подвојене Јужном Моравом и тешко испресецаним земљиштем, нису имале никакву ударну снагу, самим тим што су појачања долазила у малим партијама, а добар део њих састојао се од трупа III позива, кадровских јединица, добровољаца и Последње одбране (старци). Зато је њихов командант молио Врховну команду за помоћ. Упућен му је један пешадиски пук из Дунавске дивизије II позива. Код Трупа Нове области Брегалничка дивизија је посела и неометано од непријатеља уређивала своје положаје на правцу Качаника на Муратовом Потоку, непосредно северозападно од Скопља, а Вардарска дивизија отступила на Скопску Црну Гору ради заузимања превоја и обезбеђења Кончулског Теснаца.

24 октобра је генерал Рибаров продужио своје наступање на фронту Јужноморавских трупа и дошло је до оштрих напада с обе стране. Непријатељ није успео и задржан је испред досадашњег фронта. Код Трупа Нове области дошло је до мањих борби само испред Кончулског Теснаца. Између Тетова и Скопља прикупљао се Тетовски одред (око 6 батаљона), а Вардарски одред посео је за одбрану правца Велес — Прилеп (око 5 батаљона) леву обалу Вардара наспрам Велеса. Идућег дана, док су Бугари продужили неуспешне нападе на левој обали Јужне Мораве, Јужноморавске трупе предузеле су нападе на десној обали ове реке и успеле да непријатеља одбаце на југ на следеће положаје. Бугарске бригаде према Кончулском Теснацу и Качаничкој Клисури отпочеле су своје наступање и потискивале на неким местима истурене

делове Вардарске и Брегалничке дивизије ка главним положајима.

26 октобра генерал Рибаров добио је задатак да енергично продре у позадину Сурдулице, ослободи пут одреду пуковника Стојкова и потпомаже у даљем току 1 армију при њеном спуштању у долину Јужне Мораве, угрожавајући притом пут Лесковац — Пирот. Лева колона, западно од Јужне Мораве, имала је да пређе у одбрану, организујући положаје на гребену планине Влајне и Кукавице. У том циљу генералу Рибарову упућена су појачања из 7 дивизије. Рибаров је предузео наступање на север. Јужноморавске трупе на левој обали прешле су и саме у напад, али због заморености и јаког отпора непријатеља нису имале успеха. Врховна команда ставила је 26 октобра Јужноморавске трупе под команду команданта II армије, дајући им у задатак да се постепено повуку на леву обалу Јужне Мораве и бране правац од Врања долином Ветернице за Лесковац.

Према Гњилану непријатељ је нападао на целом фронту, али је одбијен уз велике губитке. На правцу Качаника Бугарима је успело да, користећи се кишним и магловитим временом и везујући борбом српске трупе на целом фронту, брзим покретом долином Лепенца провуку групу од 150 својих војника и Шиптара до вароши Качаника, где је био Штаб дивизије. Насталу пометњу искористили су Бугари да избију из теснаца и потисну трупе Брегалничке дивизије на позадњи положај у висини Старог Качаника. Шиптарски живаљ се у неким селима побунио и једним делом прешао на бугарску страну. Врховна команда известила је команданта Трупа Нове области да му је стављена на расположење Моравска дивизија I позива која је од Своћа упућена за Приштину.

Али је и бугарска Врховна команда отпочела већ са појачањем својих трупа у Македонији. Једанаеста дивизија упућена је ка Овчем Пољу, 7 дивизија наступала је предњим деловима ка линији Свињичка Глава[25] — Кавадарци — планина Серта, док је Коњичка

[25] На секцији 1:100.000 обележено као Мали Мукос (к 1230).

дивизија имала да продужи извиђање на југ нарочито према Прилепу и Битољу.

27 октобра генерал Рибаров примио је под своју команду одред пуковника Стојкова (један пешадиски пук и једну коњичку бригаду), те је сада за наступање према северу располагао са четири елитна пешадиска пука чије је тежиште било на десној обали Јужне Мораве, а циљ да што дубље продру северно од Сурдулице ка долини доње Власине. Због тога је командант Јужноморавских трупа дошао у тежак положај. Од команданта II армије он је добио задатак тога дана да на левој обали Јужне Мораве пређе у отсудну одбрану. „Нарочито правац: Големо Село — Лесковац има да се брани до крајњег пожртвовања. Трупе на десној обали Јужне Мораве: постепену одбрану до преласка на леву обалу Јужне Мораве, а тада и оне отсудну одбрану.“[26] У том времену његове трупе налазиле су се у широком луку с обе стране Ветернице у висини с. Власе, па десном обалом реке Јелашнице са преломом под правим углом на север према бугарској граници од Стрешера до Големе Рудине. О непријатељу у Кончулском Теснацу командант уопште није био обавештен. Иако су Јужноморавске трупе имале око 20—21 батаљон (од чега је свега половина била I и II позива, а остало: кадровске трупе, као и трупе III позива, добровољци и Последња одбрана), оне су ипак цело време водиле активну одбрану и на десној обали Јужне Мораве и одржале своје положаје. Али, то задржавање на граници отежавало им је сада на левој обали извршење добивеног задатка. Тај задатак условљавао је сасвим друго груписање снага, што је приморало команданта армије да препусти команданту Јужноморавских трупа да поступи према своме нахођењу, имајући у виду безбедност армије у постепеном повлачењу на леву обалу Јужне Мораве. То је, пак, захтевало да лево крило Јужноморавских трупа остане у додиру са Своћким одредом све док се он буде задржавао на садашњим положајима. Прегруписавање Јужноморавских трупа било је тиме успорено и без-

---

[26] ВРС X 333.

бедност леве обале Јужне Мораве могла је тако доћи у обзир тек потоњим маневром десног крила армије правцем Врање. Још у току повлачења на десној обали Јужне Мораве, увиђајући ову потребу, командант II армије предложио је Врховној команди да се од Јужноморавских трупа и Свођког одреда образује „Лесковачка колона“, која би добила задатак да на отсеку Врање — Пуста Река брани правце долином Ветернице за Лесковац и Лесковац — Лебане — Медвеђа. Врховна команда се сложила с тиме.

На качаничком правцу обе стране срећивале су се на новим положајима. Командант Трупа Нове области ојачао је Брегалничку дивизију једним пешадиским пуком из Вардарске дивизије, која је тога дана имала само местимичних борби. У овим пределима и код Гостивара бугарске комите су организовале побуњене Шиптаре и с њима заједно вршиле нападе у позадини Брегалничке дивизије и Вардарског одреда. Врховна команда је 27 октобра ставила на расположење Дунавску дивизију II позива команданту Трупа Нове области и упутила је правцем Краљево — Рашка — Косовска Митровица за Приштину.

Код Јужноморавских трупа је 28 октобар прошао у наизменичним нападима, при чему су оне вршиле уједно и прегруписавање у духу новог задатка. Код Трупа Нове области стање је остало непромењено, само се према Вардарском одреду почео осећати јачи притисак бугарске Коњичке дивизије.

в) Операције Макензенове Групе армија за очекивану битку код Крагујевца

(29 октобар — 1 новембар)

— Скице бр. 11 и 13 —

Макензен је све чвршће веровао да ће Срби дати отсудну битку код Крагујевца и на јаким положајима код Багрдана. Иако је бугарска 1 армија прешла у наступање, ипак је веровао да ће решење код Крагујевца брже пасти но што ће се њено непосредно учешће у њој на правцу Зајечар — Параћин моћи тако да изрази

да би се Срби могли опколити с југоистока и југа. Али и стално заостајање 19 корпуса претстављало је опасност да и ове трупе не остану по страни за време решавајуће битке. Он је 28 октобра дошао до убеђења да су сталне претпоставке команданта аустроугарске 3 армије, да ће Срби извести бочни напад снагама западно од Колубаре и Љига, нетачне и да су Срби извршили рокирање своје I армије према Крагујевцу, остављајући западно само слабе снаге. Зато је ноћу 28/29 октобра наредио Кевешу да свим силама треба убрзати наступање 19 корпуса те да што пре избије код Чачка на Западну Мораву, пошто обухват непријатеља долином Западне Мораве добија све већи значај. За обезбеђење западног бока довољан му је Сорсићев одред, који ће се појачати наступањем 62 дивизије код Вишеграда, утолико пре уколико и одред буде енергично надирао на југ. Како је бугарска 1 армија била пребродила своју кризу на граничном фронту, то је употреба Алписког корпуса за обезбеђење левог бока 11 армије била непотребна. Макензен је увиђао да би његово место било најпожељније на десном крилу Групе армија, можда код Вишеграда, али убеђен да ће задоцнити за главно решење, очекивано код Крагујевца или у заплави Јужне и Западне Мораве, оставио га је иза 11 армије, убрзавајући само његов покрет на југ. У духу добивеног наређења 19 корпус је 29 октобра предузео покрет ка Горњем Милановцу. Али, како се досадашњи карактер борби није изменио, јер су Срби свуда и слабим деловима давали најжилавији отпор, те се корак по корак морало уз најтеже жртве борити и од Срба изборити брањено завичајно тле, то се ова Макензенова намера није ниуколико изражавала у следећем раду 19 корпуса.

Шездесет другу дивизију су и овог дана Црногорци држали приковану за Вишеград. Сорсићев одред наступао је тога дана свега десетак километара јужно од Ваљева, а 19 корпус, задржаван слабим деловима Соколске бригаде, стигао је овога дана тек навече предњим деловима на висове северно од Такова и намеравао да идућег дана застане, али је добио наређење за продужење наступања ка Чачку. Корпус је

стално износио своје тешкоће око снабдевања и блатњавих путева, не тежећи да што пре избије у богатије пределе Западне Мораве. Он није знао ништа о стању код суседног 22 резервног корпуса, чија се деснокрилна 26 дивизија већ налазила непосредно североисточно од Горњег Милановца, потискујући испред себе храбре делове Соколске бригаде, која је у тим данима била стално у покрету и борби. Док је немачка 26 дивизија надирала под борбом ка Горњем Милановцу, дотле је 44 дивизија овога корпуса у заједници са 8 корпусом водила тешке борбе са Дринском дивизијом II позива и левим крилом Одбране Београда, који су бранили положаје на линији с. Чумић — Угљаревац. Осми корпус био је кочен у свом нападу ефикасном ватром српске артиљерије и није ништа напредовао.

Трећи корпус и део 4 резервног корпуса немачке 11 армије нападали су целог дана трупе Одбране Београда и Шумадиску дивизију I позива. Напад десног крила био је укочен због изостајања 8 корпуса и јаке српске артиљериске ватре, док је лево крило успело да потисне Шумадиску дивизију I позива на десну обалу Лепенице. На десној обали Велике Мораве 10 резервни корпус био је прешао делом на леву обалу Ресаве, заузевши висове око с. Тропоња. Командант армије, убеђен да Срби неће моћи да задрже јаче снаге на десној обали Велике Мораве услед наступања Бугара, већ да ће морати на левој обали примити отсудну битку или се повлачити према југозападу, одлучио се да и пету дивизију, дакле цео 4 резервни корпус, пребаци на леву обалу Велике Мораве. Одлука му је била олакшана тиме што је на десној обали требало да пристигне Алписки корпус.

Услед наступања непријатеља ка Горњем Милановцу војвода Мишић наредио је да се Дринска дивизија II позива повуче у току ноћи 29/30 на положаје на линији с. Грбице — Добрача, а једним пуком у с. Баре ради заштите левог бока и правца од с. Рамаће. Соколска бригада имала је да обезбеди правац Горњи Милановац — Чачак, на северном улазу у клисуру испред с. Брђана, одржавајући везу с пуком у с. Барама, а Ужички одред да се прикупи на источном из-

лазу Овчарско-Кабларске Клисуре остављајући на левој обали Западне Мораве само слабе делове. По молби војводе Мишића, Врховна команда му је одобрила да задржи и даље Дунавску дивизију II позива, која се налазила на путу за Приштину у с. Бресници.

Услед отступања Дринске дивизије II позива и Шумадиске I позива командант Одбране Београда био је приморан да повуче трупе на положаје на линији с. Милатовац — с. Десимировац, остављајући заштитне делове према непријатељу. Српска III армија заузела је нове положаје на левој обали Ресаве и на њима није дошло овога дана до значајнијих борби, док је Шумадиску дивизију I позива нападао надмоћнији непријатељ и присилио је да се повуче на линију с. Брзан — манастир Грнчарица.

Прва бугарска армија, која је улазила у састав Групе армија и коју је Макензен желео да искористи за учешће у решавајућој бици и у том циљу још 26 октобра тражио њено појачање, наступала је споро, а нарочито на правцу Зајечар — Параћин, где су Крајински одред и Комбинована дивизија 29 октобра неометано уређивали своје положаје северно од Ласовачке Планине. Јачи притисак вршила је само 8 дивизија на правцу Књажевац — Сокобања, потиснувши Књажевачки одред ка линији Крстатац (к 1069) — Богово Гумно (к 945). Ни код II армије није се осећао притисак Бугара. Слаб напад на Свођки одред лако је одбијен. Тога дана Врховна команда изменила је своју директиву од 26 октобра за II армију утолико што је наредила да при принудном отступању после напуштања Ниша повуче и Шумадиску дивизију II позива и Тимочку I позива на Мрамор да брани пут Прокупље — Куршумлија. Досадашњи правац Лесковац — Лебане — Медвеђа — Приштина, као и правац р. Ветерницом, имао се обезбедити остатком снага, дакле, Свођким одредом и Јужноморавским трупама. Није јасно да ли је оваква измена имала за циљ да обезбеди јачу одбрану на десној обали Западне Мораве или је требало да осигура лакше увођење и II армије у офанзиву према Скопљу. Али једно је сигурно, а то је да је повлачење две дивизије од Ниша преко Мрамора у од-

носу на бочне правце непријатељског наступања преко Сврљига па и Алексинца и кратко отстојање од Ниша до Мрамора морало стварати команданту армије највеће тешкоће.

Војвода Путник је 29 октобра обавестио, преко официра за везу, генерала Сараја о тешкој ситуацији у којој се налази српска војска. „У Новој Области непријатељ у јачини до три дивизије држи прелазе на Карадагу,[27] а заузео је Скопље и Качаник. Косово је у опасности, а и веза са Битољем и Драчом. Ако уопште генерал Сарај мисли и жели да нам притекне у помоћ, онда је то моменат сад, и то што пре. Енергична и брза његова акција у правцу Велеса и Овчег Поља ка Скопљу, у позадину и бок Бугара, учинила би такву пресију на Бугаре, да би они убрзо морали напустити Качаник и Скопље, а ово би одмах посредно утицало и на држање Куманова и Врања. Са наше стране ми ћемо предузети акцију са Косова у правцу Скопља. На овај би начин најбрже била успостављена веза са нашим Савезницима и са Солуном, а са овим бисмо убрзо испливали из кризе, у коју смо запали губитком везе са Солуном. Ово је питање од пресудне важности за садашњу ситуацију у којој се ми налазимо, и ја молим генерала Сараја да му од своје стране поклони највећу пажњу, и што пре приступи извршењу. У противноме, ми, овако отсечени са свих страна, сваким даном долазимо у све тежи положај, како у односу на исхрану, тако и на снабдевање оружјем, муницијом и осталим материјалним потребама, па настаје бојазан да оперативне способности наше војске убрзо не попусте, што би имало кобне последице“.[28] Видели смо да је Војвода сасвим верно изнео ситуацију своје војске. Што се тиче бугарске војске, не знамо да ли му је било тада познато да су на територији Нове области у то време биле 3, 7, 11, делови 5 и 2 бугарске пешадиске и Коњичка дивизија. Опасније је било што — како изгледа — Путник није био потпуно обавештен о савезничким снагама јер је 27 октобра питао свога изасланика колико је трупа искрцано, колико упућено од

[27] Стари — турски назив за Скопску Црну Гору.

[28] ВРС XI 18.

Солуна на фронт и да ли је авизирано да је нешто још упућено за Солун.[29] Напротив, Немци су тачно знали да је код Солуна дошло 35.000 Француза и 15.000 Енглеза, да је само француска 156 дивизија код Ђевђелије способна за операције а 57 код Криволака само делимично, и да је 10 енглеска дивизија тек 27 октобра добила одобрење да наступа на српско тле. Још су знали да је ових 50.000 војника развучено на фронту од 70 км од Криволака до Дојрана, да се три мобилисана грчка корпуса налазе иза фронта код Солуна, да су заузели претећи став и да су стварали разне тешкоће у саобраћају и уређају Сарајеве армије. Да је Путник био боље упознат са овим стварним стањем код Савезника, он би сигурно полагао мање наде у њихову помоћ и вероватно би и његове одлуке биле другојачије.

30 октобар

Овога дана је 62 дивизија још увек била везана борбом Црногораца за Вишеград, а Сорсићев одред стигао је на вододелницу Колубаре и Западне Мораве на Маљену. Деветнаести корпус наишао је на поседнуте српске положаје северно од Горњег Милановца. Иако су српске снаге биле веома слабе, 19 корпус није успео да продре у Горњи Милановац који су тога дана, после огорчене борбе, заузели делови 26 дивизије 22 резервног корпуса. Командант 19 корпуса је предложио да се корпусу одобри застој *од неколико дана*. Командант армије одобрио је да корпус остане на достигнутој просторији 31 октобра, с тим да 10 брдска бригада тога дана што пре заузме неоштећене мостове код Чачка. Четрдесет трећа дивизија избила је на напуштене положаје српске I армије. Четрдесет четврта дивизија заостала је у Блазнави. Осми корпус је, наслањајући се на 3 немачки корпус, скоро без борбе избио на напуштене српске положаје на линији Чумићко Брдо — Сремска Пољана — Пасуљиште.

Командант српске I армије одлучио се ноћу 29/30 октобра да Дунавску дивизију II позива, која му је поново потчињена, привуче у простор око Књића и да

---

[29] ВРС X 340.

је офанзивно употреби било према непријатељу, који би наступао од Рамаће ка долини Груже или од Горњег Милановца ка Чачку. Тога дана Дринска дивизија II позива заузела је неузнемиравано од непријатеља наређене положаје. Соколска бригада водила је жестоке борбе и повукла се на положаје код Љубића. Ужички одред заузео је положаје око Чачка. Обавештен о повлачењу Одбране Београда, војвода Мишић је наредио ноћу 30/31 октобра, да Дринска и Дунавска дивизија II позива отступе на положаје углавном на линији с. Дивостин — Кнић — Гунцати и бране правце, и то: прва долином Груже, друга долином Бреснице ка Краљеву и Милочају. Соколска бригада улази у састав Дунавске дивизије II позива на њеном левом крилу.

Одбрана Београда је услед слабих положаја на десној обали Лепенице повукла своје трупе на линију: Бабин Гроб — Дренак — Лисин Лаз — Кукова Липа до Грошничке Реке.

Трећи корпус и 4 резервни корпус немачке 11 армије избили су на линију Церјак — Брзан. Десети резервни корпус између Велике Мораве и Ресаве наишао је на јачи отпор и слабо је напредовао. Шумадиска дивизија I позива српске III армије отступила је иза Осанице да не би била истурена испред трупа Одбране Београда, а у наслону на њу повучена је Дринска дивизија I позива на исту висину на десној обали Велике Мораве.

Бугарска 1 армија наступала је опрезно на целом фронту потиснувши само Шумадиску дивизију II позива на следеће положаје. Ради ојачања Књажевачког одреда, командант Тимочке војске доделио му је један пук из Комбиноване дивизије.

Тога дана је Макензену изгледало да отсудна битка код Крагујевца неизоставно има да отпочне. По подне је издао своју директиву за њено извођење у којој износи:

„Бугарска 1 армија наступа брзим темпом ка линији Параћин — Ниш. У Долини Ј. Мораве бугарска 2 армија затворила је противнику правац ка југу. Са севера потискују стално 3 и 11 армија. Десно крило 3 армије приближује се долини горње З. Мораве. Према

> томе, српској војсци остаје једино да отступи у југозападном правцу у непролазни, планински простор, или да бије отсудну битку код Крагујевца".[30]

Макензен је, пак, желео да српској војсци, ако је икако могуће, спречи даље извлачење према југозападу, зато је наредио:

> „3 армија допреће што пре са својим десним крилом у долину горње З. Мораве, како би је коначно затворила и затим, наступајући ка Краљеву, избила у позадину непријатеља и тиме му пресекла отступање ка југозападу".[31]

Сорсићев одред имао је у том циљу да се упути према Пожези, а 19 корпус задржао је Чачак за циљ. Двадесет други резервни и 8 корпус имали су да наступају десним крилом од Горњег Милановца дуж северне обале Западне Мораве према Котленику, а левим преко југозападног излаза из Крагујевца.

Једанаеста армија имала је да изведе главни удар између друма који са севера води за Крагујевац и Велике Мораве, а „левим крилом да преко Ћуприје постигне обухват". Овом крилу приводи се и Алписки корпус.

Бугарска 1 армија имала је својом северном групом (6 и 8 дивизијом) што је могуће пре, да избије на линију Параћин — Крушевац, да би „садејствовала при отсудној бици код Крагујевца", левом групом (9 и 1 дивизијом) да продужи гоњење долином Јужне Мораве, а левим крилом да заузме Ниш.

Допунском одредбом Макензен је упућивао команданте корпуса: „да при сталном стремљењу да се постигне брзо решење ипак не сме нигде доћи до неуспеха услед прекида позадинских веза". Да ли је ова накнадна и донекле противречна опомена произашла из сумње, коју је Кевеш још увек подржавао, да се јужно од Горњег Милановца налазе јаче српске снаге спремне за бочни удар или је досадашње неочекивано хладнокрвно, уредно и дисциплиновано отступање и примање борбе на безбројним положајима изазвало

---

[30] СР IX 242, 243.

[31] Исто.

утисак да су Срби за све способни, или су, најзад, и појаве „комитских" јединица у залеђу 11 армије, против којих су морале бити предузете нарочите мере, изазвале сазнање да се са Србима мора бити увек на опрези, тешко је установити.

У духу ове директиве команданти 3 и 11 армије издали су потребне заповести за 31 октобар.

31 октобар

31 октобра Макензен је очекивао главни напад у бици за Крагујевац, пошто су се сва четири корпуса (22, 8, 3 и 4) са десет дивизија налазила на 60 км широком фронту између Горњег Милановца и Велике Мораве према положајима, које је сматрао главним, утврђеним чак и са форовима сталне фортификације. Како је ослабљено лево крило 11 армије (10 резервни корпус са свега 101 и 103 дивизијом) било остављено на десној обали Велике Мораве и приковано на десној обали Ресаве, а десно крило бугарске 1 армије било испред Бољевца, то се на њихово садејство у бици није могло рачунати. Ни учешће Алписког корпуса није долазило у обзир, јер се 31 октобра налазио још у висини Пожаревца, а његов деташовани одред генерала Белова[32] негде око Доњег Милановца. Битка је добила потпуно фронтални карактер. Успех се могао тражити једино у тактичком пробоју, али који би се развио из наступања без претходних припрема, какве су ове протагонисте пробоја, Макензен и Сект, у својим досадашњим успешним операцијама могле да изведу. Сва нада на оперативно дејство и овакво експлоатисање битке била је сада скренута на аустроугарске снаге на крајњем десном крилу — 62 дивизију, Сорсићев одред и, пре свега, на 19 корпус, чију је оперативну употребљивост Макензен у почетку операција правилно оцењивао као веома слабу, а сада му је, кад је и ту употребљивост скоро изгубио, импутирао задатке, којима су само првокласне, већином брдске формације могле да одговоре. Резултати 31 октобра донели су ве-

[32] Код нас се овај део Алписког корпуса тумачио као нека засебна немачка дивизија, због чега су се правиле грешке и у проценама.

лико разочарање и Макензену и Фалкенхајну и доказали њихове многе и велике погрешне поставке и у ратном и операциском плану. На фронту 62 дивизије Црногорци су водили успешне борбе јужно од Вишеграда и спречили свако наступање дивизије на исток. Напротив она се морала сва развити према југу и тражити појачања. Сорсићев одред имао је у току наступања да свој досадашњи правац који је водио ка Ужицу промени и усмери га према линији Пожега — с. Видова. Ово скретање Одред је могао да оствари тек 1 новембра. Тога дана ушао је у Ваљево и први воз који је долазио из Обреновца, а чиме се, свакако, поправљало материјално стање Одреда, па и 19 корпуса. Деветнаести корпус, који је требало да безобзирно гура ка Чачку, у духу добивеног задатка, разместио је своје трупе око Горњег Милановца ради сређивања. Две првокласне бригаде — 10 и 17 брдска — биле су исцрпене маневровањем по планинском вододелничком гребену против замишљених српских снага војводе Мишића. Тек идућег дана намеравао је командант корпуса да за Чачак пошаље 10 брдску бригаду, која се тога дана налазила чак код с. Теочина.

Двадесет други резервни корпус заузео је висове источно од Горњег Милановца и наступао левим крилом преко Рамаће на друм који води за Крагујевац, не наилазећи нигде на очекивани јачи отпор. Тога дана корпус је стигао на линију с. Бело Поље — Кутлово. Осми корпус, у наслону на 22 резервни већ је био избио на висове северно од Дивостина као и на висове северно од Десимировца, не наилазећи на јачи отпор.

У току дана српска I армија повукла се скоро без борбе и стигла на нове положаје, углавном на линији Драгобраћа — Гунцати — Бресница, тако да је Соколска бригада била код Прељине и Љубића, а Ужички одред на десној обали Западне Мораве код Чачка. Исто тако је и Одбрана Београда заузела одређене положаје без узнемиравања и на њима, према претходном наређењу Врховне команде, примила под своју команду све трупе које су се налазиле између Велике Мораве и Грошничке Реке, а тиме и Шумадиску дивизију I позива.

Немачка 11 армија је требало да искористи дан за припрему напада на претпостављени главни положај на линији Десимировац — Брзан. Десно крило армије заузело је северно од Крагујевца неке ровове не наилазећи на јаче отпоре. Центар армије дошао је на висове с обе стране долине Велике Мораве северно и источно од Багрдана, док је лево крило армије задржано у наступању на положају код Великог Поповића.

Непријатељ је тога дана вршио притисак на целом фронту српске III армије, али је, уз јаку артиљериску припрему и подршку, изводио отсудан напад само на фронту храбре Моравске дивизије II позива, где је био потпуно одбијен. Од Крагујевца су се чуле јаке експлозије. Срби су уништавали муницију и фабричка постројења. Авиони су са свих страна извештавали о отступању Срба.

У Макензеновом штабу увидело се тек око подне да се наде на очекивани успех неће остварити. Било је очигледно да су Срби свесни да им прети опасност опкољавања и да гледају да се отступањем на југ извуку из те ситуације. Само пред левим крилом 11 армије они су до крајњих граница упорно држали своје положаје да би обезбедили позадину и отступницу својим суседним трупама — Тимочкој војсци и II армији — које су се повлачиле испред Бугара. Макензен је стајао сада пред новом ситуацијом. Још 31 поподне издао је 3 и 11 армији директиве да пређу у најоштрије „гоњење".

На свој хитни апел, који је 29 октобра упућен генералу Сарају да би га потстрекао на брзо наступање преко Велеса и Овчег Поља ка Скопљу, војвода Путник није добијао никакав одговор. Он је, како изгледа, очекивао да ће му Сарај изаћи у сусрет и за ту сврху биле су упућене у Приштину Моравска дивизија I позива из II армије и Дунавска II позива из I армије. На молбу војводе Мишића пристао је војвода Путник да се Дунавска II позива упути доцније, али не и да се њено одашиљање обустави. Измењени правац отступања и задатак II армије, како смо га изнели, даје, напротив, права за претпоставку да је војвода Путник већ тада имао у виду груписање још јачих снага за пробој ка

Скопљу и успостављање везе са савезничком Источном армијом. Али, он је био свестан да се ситуација и на Северном фронту и према бугарској 1 армији стално погоршава. Тимочка војска, II армија и Свођки одред морали су бити постепено повучени према Параћину и Нишу, и то не само због све јачег притиска Бугара, него и због односа према Северном фронту. Уз ове опасности дошле су и оне на крајњим спољним крилима. Макензен је према српском левом крилу већ био у могућности да код Чачка надире долином Западне Мораве. Бугарска 2 армија могла је да продре на Косово Поље и угрози не само везу са Битољом него и са Јадраном у правцу Драча.

Када су, 31 октобра, 3 и 11 армија стајале прикупљене пред Крагујевцем за општи напад, војвода Путник налази да је последњи моменат да отступи, те је тог дана у 11 часова издао директиву својим армијама за рад при отступању „ако будемо приморани“. Отступање се имало извршити постепено:

— I армија правцем Краљево — Рашка, при чему главним снагама има упорно да брани улаз у Ибарску Клисуру и пут ка Рашкој, а помоћном снагом пут долином Рибнице и Александровац — Јошаничка Бања;

— Одбрана Београда правцем Рековац — Белушић — Крушевац — Јанкова Клисура — Куршумлија — Преполац, и то задржавајући се на свим успутним положајима, уколико то буде дозвољавала ситуација суседних трупа, а улаз у Јанкову Клисуру и правац ка Куршумлији треба упорно да брани, док би потребним снагама имала да обезбеди правац Брус — Јанкова Клисура као и правац ка Блацу;

— III армија правцем Ћуприја — Параћин — Ражањ — Ђунис — Рибаре — Гребац, задржавајући се успут на свим подесним положајима, уколико то буду дозвољавале прилике код Тимочке војске на правцима Бољевац — Сокобања. Армија се има задржати код Грепца и на линији Јужна Морава — Мали Јастребац — Гребац — Поглед (триг. 1482) и упорно бранити правце који од Ђуниса и Алексинца воде ка Прокупљу.

Ова директива издата је 31 октобра у 11 часова, а у 16.40 часова наређено је команданту II армије да,

када буде приморан на повлачење ка Мрамору, овде остане све дотле док се Тимочка војска и III армија не повуку за Прокупље, а онда да се пребаци на првобитни правац Лебане — Медвеђа — Приштина. Ово наређење уследило је вероватно зато што се сазнало за рокирање трупа бугарске 1 армије према Лесковцу, одакле је могла запретити опасност за целу отступницу. Свођки одред и Јужноморавске трупе, које су непрекидно водиле борбу, биле су слаба гаранција против овакве опасности. Маневар, који је војвода Путник тражио од II армије при њеном отступању, био је ретко смео и тражио је јаке живце, које је, на срећу имао војвода Степа. Армија је требала да са две дивизије застане код Ниша, па онда да пређе код Мрамора на правац Прокупља и да га држи све док не приспеју Тимочка војска и III армија иза двеју Морава. Тада се армија имала пребацити на правац Лесковац — Лебане. Задатак је био тежак и за свеже трупе, акамоли за овакве које се две недеље боре и отступају. Па ипак, с обзиром на ситуацију код суседа, овај се задатак може лако разумети.

Тек овога дана у 22 часа добио је војвода Путник извештај да Сарај „*засад* није у стању да ову офанзиву предузме", а командант енглеских трупа одговорио је да „*акција његових трупа зависи од акције француске војске*". Уједно је обавештен да су Французи лако одбили напад Бугара код Криволака. Па ипак, Војвода је у свом накнадном наређењу тога дана командантима армија образложио потребу да се непријатељ што дуже задржава, да би се обезбедило време „*док нам стигну Савезници у помоћ*" и да се евакуише материјал из долине Западне Мораве и Ниша[33] (подвукао М. З.).

Очекивана битка за Крагујевац претворила се 31 октобра на опште изненађење свега немачког вишег руководства углавном у нападе на српске заштитнице, а на неким местима чак у нападе „у ваздух", јер је војвода Путник, у сталној тежњи да непријатеља што дуже задржи на северу и нади да ће тим повући и Са-

---

[33] ВРС XI 68.

везнике на офанзивне операције према северу, тек у последњем моменту донео одлуку за повлачење. Он је и сада, као и увек, рачунао са освештаном свешћу својих команданата и пожртвованошћу својих трупа, и био је сигуран да ће још увек осујетити опасне Макензенове намере.

1 новембар

Како су Бугари били још далеко од Велике Мораве то је Макензен за 1 новембар полагао сву наду на рад 19 корпуса. Но, командант овог корпуса није се уживљавао у широке Макензенове концепције. Њега су апсорбовале бриге за тактичке и материјалне потребе сопствених трупа. Он је 1 новембра застао код Горњег Милановца, преформирао своје ландштурмске бригаде, комплетирајући од четири само две способне за оперативну употребу (20 и 21). Десету брдску и 20 ландштурмску брдску бригаду командант је тек поподне упутио да заузму Чачак. Оне су, протеравши слабе српске заштитнице, ушле предвече у напуштени Чачак. Двадесет други резервни корпус избио је уз слабе борбе на линију: с. Вујетинци — с. Брњица, а 8 корпус, у наслону источно у висину линије: с. Дивостин — Крагујевац. Његове и немачке трупе ушле су тог јутра у Крагујевац после краће борбе са четницима. Дивизије немачког 3 и 4 корпуса на левој обали Велике Мораве избиле су уз слабе борбе са српским заштитницама у висину с. Белошевца и на р. Осаницу.

У ретко тешкој ситуацији налазила се српска I армија, која је пред собом имала цео 22 резервни корпус од три немачке дивизије, цео 19 корпус са Сорсићевим одредом, а морала је водити рачуна и о 62 дивизији која се налазила на правцу Вишеграда. Под сталним притиском и у додиру са овако надмоћним непријатељем, који се делом налазио на обухватном правцу, прелазити Западну Мораву био је заиста деликатан задатак, нарочито ако се има у виду да је пораз ове армије могао бити од судбоносних последица за целу српску војску. Ту свест о одговорности имао је војвода Мишић, па ипак се ретко кад у ма којем рату један виши командант налазио у тако тешкој ситуацији са

више оптимизма и поверења у своје команданте и трупе него војвода Мишић. То је била ретка врлина коју је он и у прошлогодишњим и овим отступним операцијама стално испољавао. Карактеристичне су у том погледу и његове намере за 1 новембар. Пошто се морао по добивеној директиви Врховне команде повући на линију с. Драгобраћа — с. Гунцати — с. Бресница, он је 1 новембра у 1.30 часова издао својој армији одговарајућа наређења. У њима је он својим командантима изложио и план свога рада. Претпостављао је три највероватнија начина непријатељевог дејства: да главну акцију управи са севера на фронт Дринске и Дунавске дивизије II позива, а мању снагу у правцу Вујна и с. Коњевића; да главну снагу крене од Вујна и с. Коњевића против западног фронта котленичких положаја, а слабијом да притискује право са севера, и, најзад, да подједнаким снагама са севера и са правца Вујна и с. Коњевића предузме напад на целу армију, сем Ужичког одреда. У првом случају Војвода је уверен да ће одбити напад и онда ће моћи, ако буду дозвољавале опште прилике, прећи чак и у гоњење, а у сваком случају остаће дуже на садашњим положајима и изводиће неометано пребацивање армије на десну обалу Западне Мораве. У другом случају, он би извршио напад у бок непријатеља преко с. Церовца, те добио такође пуну слободу рада. Најзад, у последњем случају, који је био најтежи, он је убеђен да ће уз отпор заштитница ипак успети да у реду пребаци армију на јужну обалу Западне Мораве. У свим овим случајевима Војвода рачуна на „осведочено упорство и хладнокрвност наших трупа, поткрепљене окретношћу и солидарношћу наших команданата и командира".[34] Важну улогу Ужичког одреда он нарочито истиче. Његови задаци су многобројни: затварање праваца ка Краљеву, Ивањици и преко планине Јелице, али и олакшање прелаза армија на десну обалу Западне Мораве. И стварно, док се армија неузнемиравана од непријатеља срећивала на одређеним положајима са Соколском бригадом код с. Катрга, код Ужичког одреда развијала се ситуација, која је могла бити судбоносна за српску

[34] Исто 75.

I армију. Она је отклоњена благодарећи првенствено реткој храбрости и сналажљивости јединица Ужичког одреда (2 и 4 пешадиски пук III позива, Доњовасојевићка бригада, 1 ескадрон Дринске дивизиске коњице III позива, 1 и 2 Дринска позициска батерија и неки ситни делови) и 7 пешадиског пука I позива који је дошао као појачање.

Ужички одред је био у покрету гребеном планине Јелице ради поседања положаја на линији с. Врдило — простор северно од с. Каоне да би затворио правце ка Ибру и Ивањици. За затварање правца преко Ариља упућен је још из Пожеге један батаљон да поседне положај код саме Ивањице. Позициске батерије и одредска комора под заштитом једног коњичког вода повлачиле су се друмом преко Чачка ка Краљеву. У 16 часова ова колона на одмору код с. Слатине добила је извештај да се Аустријанци крећу преко с. Трнаве ка Краљеву. Уочивши сву опасност, командир 2 позициске батерије — капетан Цимић — одлучује се да са 100 морорција и својим батеријама истави непријатељу испред с. Слатине најупорнију одбрану, да вод коњице истури према непријатељу и да извести непосредно команданта I армије и једновремено команданта Ужичког одреда о опасној ситуацији. Стварно, у то време од 10 и 20 брдске бригаде, које су упућене преко Чачка за Краљево, главнина прве налазила се у Чачку и почела се кретати према Краљеву. Али, брза појачања Ужичког одреда, који се постепено сав прикупио у луку на косама планине Јелице непосредно око Чачка, и активност његових ситних јединица произвели су код непријатеља утисак да се овде прикупљају јаке српско-црногорске снаге за противудар. Непријатељ је донео начелну одлуку да се за прво време ограничи на обезбеђење мостобрана код Чачка и овде прикупи четири бригаде пре но што предузме даље операције. Тиме је он изгубио у времену, јер су Ужичком одреду већ пристизала појачања, најпре 7 пешадиски пук, а доцније и један пук из Дунавске дивизије II позива, те је I армија могла да приступи уредном повлачењу своје главнине на десну обалу Западне Мораве. „Због офанзивног духа, који се испољава код Срба и Црно-

гораца. . .“ командант 19 корпуса није могао да изведе операцију и да користи „правац који је био означен као пресудан“.[35]

После повлачења Ужичког одреда са Дрине, оживеле су још више борбе код Вишеграда. Непријатељ је желео да бар сада искористи 62 дивизију на бочном правцу према српским снагама које су се повлачиле са севера ка Западној Морави. Али, да би то могао да постигне, морао је рашчистити најпре са Црногорцима који су стајали на боку 62 дивизије. Но, и ови су били свесни своје улоге и нису жалили жртава да је потпуно испуне. На жестоке нападе 62 дивизије, који су вођени скоро свакодневно, Косовски одред, ојачан једном бригадом, и 1 санџачка дивизија одговорили су противнападима и огарантовали су не само правце ка Руду и Прибоју, него су укочили свако њено напредовање ка Западној Морави. Услед ове црногорске активности дошло је до неочекиваног обрта, тако да су непријатељске трупе морале бити упућиване са севера да извлаче 62 дивизију, уместо да то буде обратно.

Но, све већим прикупљањем српске I армије према Ибру, отварали су се непријатељу нови правци за надирање у Санџак, ка Новој Вароши, Сјеници и Новом Пазару. Њима се могло загрозити позадини и српске и црногорске војске. Како није било српских снага, то је ову заштиту морала од почетка новембра све више преузимати црногорска војска, што је, као што ће се доцније видети, условљавало постепено прегруписавање Санџачке војске.

На фронту Одбране Београда непријатељ је потиснуо предње трупе и ушао у Крагујевац. Командант Одбране Београда није наредио повлачење са главног положаја, али је за сваки случај предвидео следећи положај непосредно иза досадашњег. Трећа армија је тога дана одбила све нападе непријатеља на десној обали Велике Мораве који су били жестоки на целом фронту, а нарочито оне око Великог Поповића. Генерал Јуришић је, с обзиром на ситуацију на Источном фронту, одлучио да и идућег дана прими борбу на истим положајима. Овај неуспех, заостајање Бугара

[35] Исто 97.

на правцу Параћина и удаљеност Алписког корпуса, који се налазио северно од Свилајнца, навели су Галвица да задржи једну дивизију 4 резервног корпуса на десној обали Велике Мораве.

Трупе бугарске 1 армије продужиле су притисак на целом фронту. Код Тимочке војске главни напад је био уперен према Комбинованој дивизији на правцу ка Бољевцу, што је приморало команданта Тимочке војске да повуче Крајински одред и њиме појача ову дивизију и укочи бугарско надирање. Увиђајући важност овог правца за III армију, генерал Гојковић је задржао свој штаб и даље у самом Бољевцу да би и тиме подржао отпор.[36] Код Књажевачког одреда дошло је само до мањих судара, али су се приметила рокирања непријатеља и на север и на југ, очигледно у циљу изманевровања клисурастих долина Црног (Кривовирског) Тимока, Честобродице и Моравице. Код II армије непријатељ је потиснуо Шумадиску дивизију II позива на десну обалу Сврљишког Тимока, на Грамаду. Шумадиска дивизија II позива је при томе заломила положај свога левог крила преко Калафата чак на Каменичку Караулу, скоро изнад самог Ниша, одгољићујући потпуно све правце који од Књажевца и Сокобање воде преко Лалинца и Новог Села у долину Јужне Мораве северозападно од Ниша. То је, природно, наводило Бугаре да на тај правац упуте и главнину своје 8 дивизије и тиме створе једну јаку продорну групу (цела 9, 2/3 8 и 1/3 до 2/3 1 дивизије) на правцу Ниш — Прокупље, која је могла бити катастрофална за целу српску војску. Опасност која се непосредно одражавала по српску II армију очигледна је, ако се има у виду да је тога дана Тимочка дивизија I позива

[36] Једна упадљива црта српских виших команданата је да се у критичним ситуацијама задржавају код трупа где је опасност највећа. За генерала Јуришића Галвиц вели да је увек био код бораца. Генерал Бојовић, рањен 1914 године код Шапца, 1915 године стално се налазио код трупа, час на правцу Гњилана, час Качаника. Експоновање српског врховног војног руководства код Лесковца остало је, као што ћемо видети, непријатељу потпуно неразумљиво. Српском народу, напротив, била је то природна појава и зато га је несрећне 1941 године пренеразило кад су највиши команданти бежали од својих трупа и спасавали своје породице, а не своје трупе.

још вршила успешне нападе против Бугара чак на положајима код с. Шпаја, а Свођки одред одржавао положаје испред Мезграје.

Командант аустроугарске 3 армије наредио је за 2 новембар да 19 корпус упути две бригаде од Чачка ка Краљеву, јужно од Западне Мораве, а остале трупе да привуче ка Чачку када се буду средиле код Горњег Милановца. Двадесет други резервни и 8 корпус имали су да избију на линију Бечањ — Мајдан — Баљковац. Сорсићев одред који је тога дана избио без отпора широким фронтом у висину с. Карана, североисточно од Ужица, требало је идућег дана да заузме Ужице и Пожегу и да се ту привремено задржи ради сређивања материјалних потреба. Код Вишеграда су Црногорци и тога дана потискивали 62 дивизију. И командант немачке 11 армије поставио је 1 новембра веома скромне циљеве својим корпусима за 2 новембар: 3 корпус да се прикупи око Крагујевца, 4 резервни да врши притисак према долини Белице, 10 резервни да настави свој неуспели напад од јуче, а Алписки да се прикупи око Свилајнца.

Ова наређења одобрила је и Команда Групе армија и тиме је признала да је први покушај окружења српске војске у предвиђеној бици код Крагујевца потпуно пропао.

Општа разматрања

Узроци за неуспех у окружењу лежали су, према немачком званичном гледишту, првенствено у комуникативним тешкоћама и у тешкоћама недовољног дотура, нарочито на спољним крилима обе армије, где је брзо напредовање било укочено. „Ни нешто јаче снаге не би ову чињеницу много измениле, сем да је одмах од почетка била припремљена снага која је оперисала од Вишеграда ка Ужицу, а такође и ка Новој Вароши, и да је састав 19 корпуса био бољи. Тиме би се могао притисак на западно крило непријатеља битно повећати, али то је било искључено у моменту када су Аустријанци смањили на половину број својих обећаних оперативних дивизија.“[37]

---

[37] СР IX 245.

Стварно, аустроугарске снаге, употребљене на западном крилу, биле су према званичној аустриској изјави „... у нужди и у датом моменту одређене за маневарски рат, иако је Врховна команда била свесна њихове недовољне спремности. Због слабе физичке способности великог броја ландштурмског људства било је много заосталих, међу којима се налазило и много босоногих“.[38] Тако ове трупе западног крила нису биле дорасле постављеним задацима иако нису биле ангажоване ни у каквим озбиљним борбеним радњама.

Иако би се ови разлози, углавном, могли усвојити, ипак, главни узрок лежи, према нашем убеђењу, у жилавом, ретко пожртвованом отпору српских трупа, њиховој дисциплинованости, смишљеном и хладнокрвном командовању, и свести о општој и другарској сарадњи јединица на истом и на подвојеним фронтовима. Свакако су Немци исувише рачунали на веће и брже успехе Бугара, а када су ови изостали и када су их Срби, о којима су и пре почетка операција имали најбоље мишљење, ипак изненадили својом несхватљивом борбеношћу, Фалкенхајн се све више ограничавао на споредне циљеве, например, на ослобођавање комуникација на Дунаву и долинама Велике и Јужне Мораве за Ниш, и губио из вида тотално уништење Срба, јер му је било јасно да је за то била потребна од почетка јача снага па да се такав циљ постигне пре зиме. Само са тога гледишта ограничења циља могло се правдати и залагање Алписког корпуса, на источном крилу северних армија, уместо на западном. Управо, баш због тога што су Немци морали да измене своје намере, морале су убрзо избити несугласице између њих и Бугара и Аустријанаца. Бугари су, још пре него што су стигли у долину Велике Мораве, упркос свих немачких опомена, почели да преносе тежиште борбе према Македонији, где су биле њихове главне политичке тежње.

Према нашем мишљењу, и Фалкенхајн и Макензен—Сект, који су врло интимно сарађивали, нису показивали на овом ратишту ни приближно онолико смелости у својим одлукама, колико су то показали на

---

[38] Исто 245.

другим. То се показало баш онда кад су 26 и половина 44 немачке дивизије избиле, 30 октобра, у Горњи Милановац испред 19 корпуса. Да су те дивизије одмах упућене на Чачак за оперативно дејство ка Краљеву, и да је 19 корпус уместо њих рокиран ка Книћу за заштиту крила и бока главнине 3 армије, ствар би заиста могла другачије испасти за српске северне армије.

За Немце је, према службеном признању, заузеће Крагујевца требало да претставља, у неку руку, крај српске војске. Са могућношћу заокружења рачунало се и поред свих тешкоћа. Макензен је 1 новембра добио и упутства за очекивану капитулацију српске војске која је требала да буде безусловна. Разочарање у досадашњим успесима било је утолико веће што се установило да су за све време ових операција до 1 новембра Немци заробили свега око 12.000 људи, запленили 23 топа и 16 митраљеза, — Аустријанци 3.300 људи, 17 топова и 2 митраљеза, Бугари 6.000 људи и 60 топова, већином стабилних, застарелих, у утврђењима Пирота и Зајечара. А тај број заробљених Срба износио је тек 7% од оног бројног стања, које су Немци претпостављали код српске војске почетком октобра.

в) Развој догађаја на фронту бугарске 2 армије

(29 октобар — 1 новембар)

— Скица бр. 12 —

Јужноморавске трупе извршиле су 29 октобра нов распоред према упутствима команданта II армије, коме су биле сад потчињене. Ветернички одред (три батаљона, четири ескадрона, два топа) код Големог Села добио је задатак да брани „до пожртвовања" правце низ Ветерницу ка Лесковцу и Лебану и да одржава везу са трупама у Кончулском Теснацу; Моравски одред (шест и по батаљона, шест топова) имао је на положајима код Владичиног Хана упорно да брани правац низ Јужну Мораву ка Лесковцу; Власински одред (девет батаљона, осамнаест топова), подељен у три групе, на Големој Глави, Кушљином Гробу и код с. Црне Траве, имао је упорно да брани правце низ реку Власину према Власотинцима. У току 29 октобра

на фронту Јужноморавских трупа није било ничег значајнијег.

Према Брегалничкој дивизији непријатељ је безуспешно покушавао да пређе Лепенац. Благодарећи нападу два своја пешадиска пука успела је Вардарска дивизија да овлада источним излазима Кончулског Теснаца. Моравска дивизија I позива заноћила је у свом маршу између Лебана и Медвеђе. Код трупа Битољске дивизиске области непријатељ је код Велеса отпочео форсирање Вардара, те је командант Вардарског одреда заузео следећи положај на правцу Велес — Прилеп.

30 октобра главна снага генерала Рибарова нападала је Власински одред својим десним крилом, заузела Тумбу и отпочела захођење према Сурдулици. Трупе Власинског одреда повлачиле су се постепено под борбом. У долини Јужне Мораве владало је затишје. Ветернички одред потискивао је Бугаре уз Ветерницу и заузео Копиљак. Генерал Рибаров упутио је 1 коњичку бригаду из одреда пуковника Стојкова на леву обалу Јужне Мораве.

Код Брегалничке дивизије није било промена, али код Вардарске дивизије непријатељ је, добивши појачање, отпочео противнапад код Кончулског Теснаца. Целог дана водиле су се огорчене борбе, те су српске трупе поново потиснуте на претходне положаје. Од Моравске дивизије I позива пристигао је коњички дивизион који је упућен за одржавање везе између Брегалничке и Вардарске дивизије. На северозападној падини Скопске Црне Горе бугарске комите и арнаутски качаци све више су угрожавали саобраћај путем Урошевац — Гњилане, те су против њих са српске стране, поред јединица војске, употребљене и комитске јединице.

Код трупа Битољске дивизиске области Вардарски одред се повукао на положај Преслап — с. Попадија — Свињичка Глава одржавајући код Криволака везу са француским трупама које су водиле борбу са једном бригадом бугарске 7 дивизије и деловима коњичке дивизије.

31 октобра је стање према Косову остало углавном непромењено. Генерал Рибаров преносио је те-

жиште борбе ка долини Ветернице и Јужне Мораве према Лесковцу. Јужноморавске трупе сређивале су се на новим положајима. На правцу Бујановац — Гњилане бугарски напад продужен је и овога дана и трупе Вардарске дивизије потиснуте су према Гњилану. Код Брегалничке дивизије није било промена.

У току 1 новембра код Јужноморавских трупа водиле су се жестоке борбе само код Моравског одреда који је одбио бугарске нападе наневши им велике губитке. Код Вардарске и Брегалничке дивизије било је само мањих борби. Код Вардарског одреда Бугари су нападали Свињичку Главу и Попадију, али су уз велике губитке одбијени противнападима. Код трупа Битољске дивизиске области већ се почела осећати оскудица у артиљериској муницији.

Тога дана бугарска Врховна команда наредила је 2 армији да организује за одбрану положаје на линији Свињичка Глава — Преслап — Градско — планина Серта — планина Плачковица, и да заузме Приштину наступајући са по једном бригадом преко Урошевца и Гњилана. Коњичка бригада пуковника Стојкова имала је да садејствује. Армији су потчињене 5 и 11 дивизија. Истога дана је и командант Трупа Нове области, генерал Бојовић, вршио припреме на фронту да, по доласку Моравске дивизије I позива, која се имала прикупити код Гњилана, пређе у напад на целом фронту. Командант је обавештен да на Дунавску дивизију II позива не може рачунати, с обзиром на ситуацију на Северном фронту.

ОПЕРАЦИЈА У ДОЛИНИ ЗАПАДНЕ И ЈУЖНЕ МОРАВЕ (2 — 7 НОВЕМБАР)

а) Рад и одлуке врховних команди (2—4 новембра)

Ноћу 1/2 новембра општа ситуација на Српско-црногорском ратишту у немачкој Врховној команди и Команди Групе армија претстављa се углавном овако. Обезбеђење материјалног снабдевања аустро-немачких трупа, које је увелико кочило бржи развој операције, није се битно поправљало. Железнички саобраћај успостављен је само од Забрежа до Ваљева. На

главној прузи одвукли су Срби сав возни парк и он се морао довести и од 30 октобра пребацивати на десну обалу Саве и Дунава преко скела постављених код Смедерева и Београда. С обзиром на пројектовану изградњу пољских железница могло се очекивати да ће се дотур при дужем застоју операција убрзо средити. Али, сви остали услови су говорили за продужење операција. На простору од Чачка на исток у ширини од неких 100 км стајало је око 14 дивизија прикупљених за наступање. Између левог крила 11 и десног крила бугарске 1 армије постојао је празан међупростор, али он је оцењен безопасним, јер се у њему није могла изразити већа оперативна активност српских снага. Западно од Зајечара све до источно од Власотинаца стајале су четири нарочито јаке дивизије бугарске 1 армије такође у луку од неких 100 км. Североисточно од Врања па на југ, на фронту од неких 300 км, развила се бугарска 2 армија, чија је северна група, углавном на линији Сурдулица — Врање — Гњилане — Урошевац, имала задатак да затвори малобројне комуникације које са Косова воде у Македонију, а јужна група, код Велеса, Штипа и Струмице, везивала је сигурно Источну армију, од које су свега две дивизије установљене на фронту.

Према оваквој констатацији налазило се да је српска војска била окружена са севера, истока и југа, и да јој преостаје само отступање према Албанији и Црној Гори, пошто је тесна сарадња 11 и бугарске 1 армије скоро искључивала повлачење долином Јужне Мораве и Вардара. За повлачење ка Косову постојала су свега два боља друма, преко Куршумлије и Рашке, и на њиховим северним излазима морало је доћи до нагомилавања српских комора, што је условљавало застој и српске војске испред њих. Ту, и при прелазу српске војске преко Западне и Јужне Мораве Макензен је очекивао згодну прилику да у ужим оперативним окружењима, ма и у подвојеним групама, уништи већи део српских снага. Зато му је изгледало неопходно да, без обзира на стање трупа и ситуацију његог дотура, захтева најјачи притисак са севера и на крилима свога фронта, како се српским снагама не

би дао одмор и могућност да изврше повлачења по плану.

У том је смислу Макензен 1 новембра навече издао наређење 3 и 11 армији за енергично надирање идућег дана на југ, с тим да 19 корпус наступа ка Краљеву јужном, а 26 дивизија 22 резервног корпуса северном обалом Западне Мораве, јер је „што скорије избијање код Краљева и одбацивање непријатеља од тамошњег друма који води према југу од одлучујућег значаја."[39] Требало се ослободити дотура и за снабдевање „искористити средства земље". Да ли је Макензен био свестан све контрадикторности, која је постојала између ових његових жеља и стварности? У Краљево се долазило брзо само десном обалом Западне Мораве, где је упућен и од њега слабо цењени 19 корпус, а 26 дивизија имала је да савлада не само отпор Дунавске II позива, која се у борби показала надмоћнијом од 26 дивизије, него и саму Западну Мораву. Па ни реквизиција хране није била у складу са брзим наступањем, пошто се морало претпостављати да су Срби одвукли или уништили све прикупљене залихе.[40] Све ово потврдиће убрзо догађаји.

Српској Врховној команди су крајем октобра и почетком новембра, баш када је српска војска, услед стања код Шумадиске дивизије II позива и на правцу Чачак — Краљево, улазила у највећу кризу у дотадашњим операцијама, пристизали извештаји, који су јој, према нашем убеђењу, морали много отежавати долажење до правилне оцене свеопште ситуације и до одлуке која би тој ситуацији одговарала.[41]

Српски војни изасланик у Русији доставио је две депеше (српска Врховна команда их је примила 3 новембра) у којима извештава углавном да је предузета

---

[39] ПРАУ III 267.

[40] Деветнаести корпус бројио је тога дана 27.000 пушака, 91 топ, укупно на исхрани око 45.000 људи; 10 и 20 брдска бригада, које је као први ешелон требало упутити најхитније Краљеву, око 10.000 пушака или 18.000 људи на храни.

[41] Не располажемо другим извештајима сем оних, изнетих у ВРС XI 139—142, 191—194. Они су у погледу времена одашиљања и пријема недовољно одређени, али углавном за наведену сврху довољни.

хитна концентрација два експедициона корпуса и козака који су одређени да изврше десант код Варне. Настоји се да се добије одобрење и од Румуније, те би се снаге упутиле и кроз Добруџу. Ова експедициона армија биће увећана до 150.000 војника. Два експедициона корпуса, за које се превозни материјал спрема, рачуна се, могу бити искрцани у Варни *„најдаље кроз 12 — 14 дана“*. Експедиционом армијом командоваће генерал Шчербачев, један од најбољих команданата. Све ово је изасланику поновио лично и сам цар, који је био врховни командант, и препоручио српској Врховној команди: „Нека Србија буде дубоко уверена да ће Русија учинити све да Србији олакша и помогне. Надам се да ће првих дана месеца новембра (вероватно по старом календару — М. З.) и на Балкану непријатељ бити под ударцима моје војске. *Уколико буде било долажење оружја увећано и армија ће се увећати . . .“* Даље је известио да је руски министар иностраних дела захтевао да Врховна команда групише у Одеси и Ренију најмање три корпуса, јер се *„само то чека па да Румунија учини одлучан корак“* (све подвукао М. З.).

3 новембра стигле су и три депеше са француске стране. Из Париза јавља војни изасланик углавном да се генерал Жофр залаже за помоћ Србији, да је придобио и Енглезе за то, да ће се 122 француска дивизија 4 новембра искрцати у Солуну, а једна дивизија биће пребачена из Александрије. Делегат код Сараја, чија је депеша вероватно отпослата 1 новембра, углавном јавља да му је Сарај поново изјавио да није у стању предузети офанзиву док не добије појачање и одобрење владе. Сто двадесет другој француској дивизији требаће најмање 7 дана док не крене на фронт. Од Енглеза је само једна бригада на фронту код Струмице, друге две отићи ће тамо из Солуна када добију брдску комору. О даљем пристизању енглеских трупа у Солуну није ништа авизирано. Када се ове четири дивизије (57, 156, 122 француска и 10 енглеска) прикупе, онда ће „Савезници можда предузети акцију, и то ка Струмици и Велесу, да осигурају поузданије зимовање. Јачим и енергичним дејствима Савезника не треба се надати, ако им ускоро не стигну нова појача-

ња или изрично наређење од њихове владе. Цео рад Савезника је спор. . .“ вели овај делегат, и додаје као за себе (човек има осећај као да му теку сузе), „а врло тешком положају наше војске потребна је њихова брза помоћ“. Трупама Битољске дивизиске области, које су се Сарају за то време обраћале изјављујући му да имају врло мало муниције, „Савезници нису хтели послати помоћ ни у артиљерији“ за одржавање борби које оне херојски воде на Бабуни и очајнички бране Мукос — закључује делегат свој извештај. Не знамо, природно, да ли је он при навођењу борби на Бабуни мислио и на железничку пругу Битољ — Лерин и на оперативне могућности које су се на њу могле ослањати, али је сигурно да су асоцијације ових тактичко-оперативних података биле Врховној команди у том времену веома корисне.

Сарају се као нови српски делегат јавио 3 новембра пуковник Лешјанин и он извештава да му је овај порекао да је добио наређење за офанзиву, из чега се може закључити да је српска Врховна команда била од неког погрешно обавештена. Но, овај делегат извештава у истој депеши да је стигла цела 122 француска дивизија и да је њено превожење за Криволак отпочело и „*чим буде превезена, генерал Сарај обећава офанзивну акцију, коју неће да прецизира*“ (подвукао М. З.).

У овим противречностима заиста се није било лако снаћи. Па, ипак, према досадашњем искуству са Савезницима, према општој ситуацији на Источном и Западном фронту, пре свега, према ситуацији сопствене војске и противника са којима она води борбу за голи живот, ослањајући се даље на конкретне прорачуне односа времена, простора и снага између Солуна — Криволака, Солуна — Марсеја или Александрије — Солуна — Скопља, Одесе — Варне — Скопља и сл., српска Врховна команда није се смела више заносити никаквим несигурним обећањима, него се морала ослањати једино на себе и своје могућности.

3 новембра стигао је редовни извештај и од црногорске Врховне команде. У њему се допуњују подаци о извореној победи Санџачке војске код Вишеграда и

великим непријатељским губицима. Али се из њега јасно види да је противник, и поред тога, почео постепено да активира и остали део Црногорског фронта, да је на правцу Никшића заузео и одржао и после противнапада граничну линију Троглав — Варда, што се на Цетињу тумачило као наговештај непријатељске офанзиве преко старе границе. И ови наизглед ситни тактички догађаји, слично онима код Бабуне, а у вези са комуникацијама ка Јадрану, свакако су заслужили ону пажњу, коју и прикупљање руских снага код Одесе и Ренија.

Убеђени смо да би војводи Путнику и у овој претешкој ситуацији било лакше доћи до одређеног решења да је, као 1912 до 1914 године, био сам са својим противником него у овом заплету објективно могућих и немогућих савезничких намера, обећања и жеља.

б) Други покушај окружења српске војске (2—6 новембра)

— Скице бр. 11, 12 и 13 —

2 новембар

Деветнаести корпус могао је у току ноћи 1/2 новембра да пребаци само три батаљона у Чачак, а њихов командант изјавио је да су трупе сувише заморене да би могле да предузму наступање ка Краљеву. Али, с обзиром на важност надирања ка Краљеву, коју му је придавала Група армија, Команда 3 армије наредила је да се овом има одмах и енергично да приступи, „па ма половина трупа при овоме пропала".[42] Наступање је требало извести са ⅓ снаге корпуса, која је у току 2 новембра била прикупљена око Чачка. Ове трупе су код с. Заблаћа одмах наишле на несавладив отпор Ужичког одреда и придошлих појачања из I армије, а уједно су се морале борити против енергичних српско-црногорских батаљона Ужичког одреда и Доњовасојевићке бригаде са планине Јелице, западно и јужно од Чачка. Због овог офанзивног иступа противника, у Команди 19 корпуса, а вероватно и 3 арми-

[42] ВРС XI 96.

је, васкрсла је опет бојазан од противофанзиве. Корпус је обуставио надирање тога дана ка Краљеву, отпочео брзо прикупљање свију делова, издужених до Горњег Милановца, и предузео нарочите мере за обезбеђење самог Чачка. Колики је утисак произвео на непријатеља овај јединствено активни рад релативно слабих српских снага код Чачка, види се по томе што се њихова јачина у 19 корпусу ценила на 22 батаљона.[43]

Двадесет шеста дивизија као северна обухватна група наишла је још код Тавника на јачи отпор Дунавске дивизије II позива који није могла да сломи. Четрдесет трећа дивизија задржана је у долини Груже, јужно од Knића, од Дринске дивизије II позива, а 44 дивизија је тога дана стигла тек до Бумбаревог Брда. Осми корпус је такође слабо напредовао и обе су његове дивизије тога дана задржане од српских заштитница на подножју Гледићких Планина у висини с. Драгобраће.

Шездесет друга дивизија налазила се и тога дана у тешкој одбрани од данонoћних непрекидних напада Санџачке војске јужно од Вишеграда. Сорсићев одред избио је код Пожеге и Ужица. Овде је и добио нов задатак да један батаљон упути према Вишеграду, а остале јединице да прикупи према Пожези.

Немачка 11 армија нападала је фронт од Баљковца до Велике Мораве делом на главним, а делом на заштитничким положајима Одбране Београда, и избила навече тек на линију с. Доња Сабанта — десно прибрежје Осанице — Церјак. Ни у штабовима 3 и 11 армије, ни у штабовима корпуса није се било потпуно начисто да ли ће Срби овде давати упоран отпор или се већ повлаче. Источно од Велике Мораве је 10 резервни корпус, ојачан опет на три дивизије, нападао целога дана поједине тачке предњег, а навече и главног положаја на линији Мали Поповић — Дражмировац — Бељајка. Код Бељајке је имао да одбија жестоке српске противнападе. Тога дана Галвиц се одлучио да Алписки корпус привуче ближе фронту између унутрашњих крила 3 и 4 резервног корпуса.

---

[43] СР IX 249.

Српска I армија је после успешних борби на целом фронту са 22 резервним и 8 корпусом, услед повлачења Одбране Београда, са Дринском дивизијом II позива ноћу 2/3 новембра, отступила на положаје у висини с. Врбете. Командант I армије умолио је тога дана команданта Санџачке војске да са својим трупама прими обезбеђење правца Ужице — Кокин Брод — Нова Варош.

Трупе Одбране Београда водиле су целога дана јаке борбе и успевале да одрже главни положај, сем неких тачака на десном крилу, које је трпело непријатељску бочну артиљериску ватру са источне обале Велике Мораве. У сагласности са суседним армијама, командант је наредио да се Одбрана Београда повуче на десну обалу Белице и код с. Дулена. Непријатељ је тога дана нападао и цео фронт III армије, али, сем заузећа предњих положаја, није имао већих успеха. Командант III армије ипак се, с обзиром на повлачење суседних армија, решио да повуче армију чак иза р. Раванице, остављајући јаке заштитничке делове на досадашњим положајима са наређењем да се, дајући узастопни отпор, морају задржати испред нових положаја до ноћи 3/4 новембра. Браничевски одред повучен је у резерву, а Коњичка дивизија, ојачана једним пешадиским пуком, имала је на правцу Иванковца да штити десно крило армије.

На Источном фронту бугарска 1 армија заузела је Бољевац после упорних борби. На осталом делу фронта само је 9 дивизија вршила јак притисак на центар Шумадиске дивизије II позива и имала је извесног успеха.

Тимочка војска с Комбинованом дивизијом заузела је 2 новембра положаје југоисточно од Ртња, на правцу Бољевац — Сокобања, тако да је могла активно дејствовати на оба правца: Сокобања — Алексинац и Бољевац — Параћин. Крајински одред повукао се на положаје источно од с. Лукова са задатком да затвори правце: Бољевац — Параћин и Бољевац — Мозгово — Алексинац. Књажевачки одред имао је на досадашњим положајима североисточно од Читлука да обезбеди пролаз Комбинованој дивизији за Соко-

бању. Повлачење је изведено у реду. Према Књажевачком одреду непријатељ је вршио напад и потиснуо српске трупе са извесних тачака. Док је непријатељ код српске II армије наставио притисак према Шумадиској дивизији II позива у правцу Грамаде, дотле је код Тимочке дивизије I позива дан прошао без промена. Непријатељ је на Свођки одред изводио слабе нападе без успеха, али је зато успео да Јужноморавске трупе потисне с обе стране Јужне Мораве на линију с. Тумба — с. Кукавица — Мачкатица, што је било веома осетљиво и у односу на трупе Вардарске дивизије код Гњилана и у односу на II армију при повлачењу преко Јужне Мораве.

Бугарска 2 армија вршила је припреме за наступање ка Приштини и Тетову и оно је требало да отпочне 4 новембра. Иначе, на фронту су вођене само слабије борбе.

Тога дана је стигло од војног изасланика у Француској карактеристично питање о томе којим се путевима од Јадранског Мора може српској војсци дотурити муниција и остале потребе, што довољно доказује са колико су мало познавања ствари Савезници ушли у овај рат Србије и Црне Горе.

3 новембар

Иако 2 новембар није на десном крилу 3 армије донео никакве видне резултате, Макензен није губио наду да ће ипак на Западној Морави бар већем делу српских армија Северног фронта запречити путеве на југ. После поноћи 2/3 новембра достављена је команданту 3 армије нова директива за продужење гоњења:

> „Одред Сорсић има да се прикупи у Моравској долини[44] и да продужи наступање од Пожеге ка Ивањици; у Ужицу треба оставити један одред.
>
> 19 корпус има да упути ка Пожеги оне две бригаде које су досад биле остављене позади фронта корпуса (205 ландштурмска и бригада Шварц) у циљу да са одредом, који је у Ужицу, приме заштиту према западу; 10 брдска бригада, за којом треба кренути једну од бригада 2 линије (17 или 21), има задатак да потисне

[44] Мисли се на долину Западне Мораве.

противника пред собом и да продужи наступање ка Ивањици; 20 брдска бригада са преосталом бригадом тога корпуса продужује наступање ка Краљеву.

26 пешадиска дивизија 22 резервног корпуса има сутра да заузме Краљево. За њом следује 44 резервна дивизија у Моравску долину. Обе дивизије продужују наступање обема обалама реке Мораве, док се 43 пешадиска дивизија има привући долином Груже.

8 корпус дејствује ка левом боку и позадини противника који се налази пред фронтом 3 немачког корпуса и чије је лево крило, како изгледа, сада на положају код Стражаре.

Када стигне коњичка бригада упутити је ка Чачку".[45]

Једанаеста армија имала је да продужи гоњење и да допре до линије: Велика Дренова — Крушевац — Алексинац како би, по могућности, пресекла српске снаге које су стајале пред десним крилом и центром бугарске 1 армије. У Штабу Групе армија рачунало се још да је „повијањем 22 резервног корпуса у Моравској долини ка истоку" ипак још могуће припремити Србима катастрофалан пораз и тако их казнити због њихове „дрскости" што су се споро повлачили пред 11 армијом и левим крилом 3 армије. У току 3 новембра ова је нада ишчезла, јер су Срби свој фронт пред 11 армијом и 8 корпусом знатно смањили, а 22 резервном корпусу се енергично одупрли.

Но, најкарактеристичнија су збивања код 19 корпуса, који је, и „по цену да упола пропадне", требало да изврши за Србе опасан маневар на десној обали Западне Мораве ка Краљеву. На основу добивене директиве Кевеш је предузео веома компликовано прегруписавање својих трупа на десном крилу, које је утолико значајно што се види на какав је конгломерат импровизација спало извођење оперативно тако важних маневарских задатака за избијање у Санџак, а затим што ће се на њега увелико ослањати и потоњи аустроугарски покушаји вршени из Санџака у циљу

[45] ВРС XI 117. Овај импровизовани аустроугарски пук, а не бригада, на који је Макензен у непознавању прилика у планини толико полагао, тек је био стигао у Земун и, природно, доцкан дошао за употребу у Чачанској операцији. Доцније је убачен у планинску област Санџака и због тешкоћа у исхрани повучен ускоро иза фронта.

пресецања отступнице српској војсци ка Црној Гори. Од Хаусерове ландштурмске етапне бригаде, 205 ландштурмске бригаде и Шварцове бригаде образован је Рајнелов одред, који је у саставу Сорсићевог одреда имао да одржава везу између 62 дивизије на правцу Увца и Сорсићевог одреда који је требао енергично да надире ка Ивањици. Иза 62 дивизије имале су од Чачка да наступају и 10 и 17 брдска бригада као и Дрофоф одред, док је према Краљеву требало да надире 53 дивизија. Она је за овај, свакако, најважнији и најтежи задатак, имала у своме саставу само ландштурмску 20 и ландштурмску 21, назови брдску бригаду. Оваквом саставу трупа свакако није потребан никакав коментар, ако се има у виду оперативна, па и стратегиска улога, коју му је Макензен сада намењивао. И већ идућих дана морали су се увелико мењати и замишљени задаци и наређени састави ових аустроугарских трупа.

Српска I армија, осећајући јаке непријатељске снаге испред себе, повукла је у току 3 новембра Дринску дивизију II позива долином Груже ка Витковцу, док су Дунавска дивизија II позива и Соколска бригада задржале надмоћног непријатеља испред линије Бечањ — Тавник — Катрга. Ужички одред и Доњовасојевићка бригада у луку јужно од Овчара до с. Заблаћа, са ослонцем на планину Јелицу, бранили су правце од Чачка ка Краљеву и од Пожеге и Ариља ка Чачку и на тим положајима одбијали јаке непријатељске нападе. Војвода Мишић издао је припремно наређење за повлачење у ноћи 3/4 новембра „за случај да прилике код I армије буду такве да се мора вршити покрет ка Краљеву у циљу пребацивања преко Мораве и даље преко Ибра".[46] Дринска дивизија II позива имала се пребацити преко мостова код Камиџора и Врбе, остављајући један пешадиски пук јужно од Краљева, а потом се имала прикупити као армиска резерва код с. Матаруга. Дунавска дивизија II позива имала је прећи Западну Мораву код Милочаја и Сирче, остављајући један пешадиски пук у заштитници код с. Дракчића, а остале трупе повући у армиску резерву код с. Беглука. Ужички одред са свима трупама

[46] Исто 125.

образовао је заштитницу на линији северно од с. Каона — Рођевићи. Војвода Мишић истиче да задатак армије *„у први мах има бити активна одбрана правцем Краљево — Ибар — Рашка“*[47] (подвукао М. З.).

Код Одбране Београда и српске III армије није било ничег значајнијег. Трупе Одбране Београда остале су на положају, а трупе III армије без јачег непријатељског притиска повукле су се на леву обалу Раванице, од Велике Мораве до Сења са Дринском и Дунавском I позива и Моравском дивизијом II позива у I линију а са Коњичком дивизијом и Браничевским одредом у армиској резерви.

Притисак бугарске 1 армије потпуно је ослабио на десном крилу, на криворечком и сокобањском правцу, пошто је већи део снага повукла са фронта. Она је скоро целу 8 дивизију скренула на југ и припремала за напад на положаје у висини Калафата, док се 9 дивизија припремала да напад изведе на десно крило Шумадиске дивизије II позива. У току дана код Тимочке војске није било већих борби. Код српске II армије били су јаче активни само делови фронта код Шумадиске дивизије II позива и Јужноморавских трупа, али се још нису десиле веће промене. Због веома опасне ситуације код Шумадиске дивизије II позива војвода Степа је већ овога дана издао припремно наређење за повлачење II армије на леву обалу Јужне Мораве. На новим положајима Шумадиска дивизија II позива имала је да брани отсек Суповачки положај — лева обала Топлице (с. Дољевац), Тимочка дивизија I позива са Свођким одредом, у наслону до моста код с. Губеревца, Јужноморавске трупе одавде па закључно са својим десним крилом на положају Ветерничког одреда. Одбрана је имала да буде отсудна. Отступање се могло предузети тек по накнадно издатом наређењу.

Код Трупа Нове области није било знатних догађаја. Бугарска 3 дивизија вршила је и даље јак притисак од Врања и Власине ка Лесковцу и Власотин-

---

[47] Исто 125.

цима. Командант Трупа Нове области, генерал Бојовић, имао је намеру, пошто дође Моравска дивизија I позива, која се са пешадиским јединицама тога дана прикупљала око Приштине, да предузме напад најпре на фронту Вардарске дивизије и заузме Кончулски Теснац, а потом да поврне Моравску дивизију I позива гребеном Скопске Црне Горе и нападне бок и позадину непријатеља на качаничком правцу, док би ојачана Брегалничка дивизија имала да напада фронтално. У духу те намере издата су припремна наређења.

4 новембар

Постигнути резултати непријатељских армија у току 3 новембра нису задовољавали Макензена. Српски противнапади приковали су 19 корпус око Чачка, његов утицај није се осетио ни према Краљеву ни према Ивањици. Ни 22 резервни корпус није скоро никако напредовао. У нешто дубљи простор избили су 8 корпус и 11 армија, водећи борбе само са српским заштитницама. Притисак десног крила бугарске 1 армије на правцу Криви Вир — Параћин и Сокобања — Алексинац није се ни осећао. Али повољна ситуација бугарских дивизија на правцима према Нишу, до кога су поједини делови допрли на свега 15 км удаљења, пробудила је у Макензену поново велике наде. 3 новембра навече он је издао својим армијама наређење да се 4 новембра продужи енергично гоњење на целом фронту. Најпре је упутио апел бугарској 1 армији да би истакао њену важну оперативну улогу и потстакао је на енергичнији рад. „Непријатељ је у отступању преко Параћина на југ. Немачка 11 армија оштро ће гонити, да би непријатељу, који стоји пред 6 и 8 дивизијом, по могућству, пресекла отступницу. Бугарска 1 армија продужиће своје наступање у долини Мораве с циљем да спречи непријатељу одлазак на југ.“[48]

За 11 армију он је наредио да избије на линију Велика Дренова — Крушевац — Алексинац. Трећа армија имала је, као што је било наређено, да брзо избије у долину Западне Мораве и, наступајући низ-

[48] СР IX 249.

водно, да продре у позадину снага које отступају од Крагујевца. Осми корпус требало је извући са фронта и прикупити иза левог крила 22 резервног корпуса.

Овај, према нашем мишљењу, извештачени и рискантни маневар, који је већ у почетку наишао на велике тешкоће, условљавао је енергичан рад 19 корпуса, који би имао да обезбеди намеравани напад снага јужно од Чачка — Краљева. Али за ту сврху морао се баш 19 корпус са својим трупама слабог квалитета упутити у енергично гоњење кроз планинско земљиште против непријатеља који му је досада укочио наступање. Командант корпуса упутио је 53 дивизију са 20 и 21 бригадом да продуже наступање ка Краљеву, а 10 и 17 брдску бригаду ка Ивањици док су 205 и Шварцова бригада требале да се помере ка Пожези. Али ни тога дана корпус се није удаљио много од Чачка. Срби су, остављајући слабе заштитнице на правцу Ивањице и Краљева, тако вешто маневрисали да су обе бригаде сталним развијањем у разне правце биле преко целог дана заузете и нису одмакле ни на југ ни на исток од Чачка даље од неких десетак километара, при чему су се физички потпуно истрошиле.

Код 22 резервног корпуса су јединице Соколске бригаде одбијале у жестокој активној одбрани напад деснокрилне, 26 дивизије, те је ова, заједно са 44 дивизијом, тек 4 новембра поподне могла да заузме Тавник, али ипак није допрла до моста код Милочаја. Четрдесет трећа дивизија вршила је у то време напад на с. Печеноге после кога је могла да наступа нешто на југ. Дивизије 8 корпуса су неузнемираване, сем од четника, доспеле тога дана са предњим деловима у висину с. Гледића. Код Сорсићевог одреда ни тога дана није скоро ништа учињено, сем одашиљања патрола ка Ивањици. Шездесет друга дивизија вршила је још увек припреме за противнапад против Црногораца који је требала да изврши тек 7 новембра. Тако је изгледао рад западног крила Групе армија, које је требало да отсече Србе на Западној Морави од њихових отступница. Али ни код 11 немачке армије није дошло до много енергичнијег наступања. 4 новембра навече, у борби са српским заштитницама, 3 и 4 резервни кор-

пус могли су избити тек на линију Рековац — Трешњевица, а 10 резервни корпус заузео је Ћуприју.

У току ноћи 3/4 новембра српска I армија извукла је Дринску и Дунавску дивизију II позива из додира са непријатељем и предузела покрете за пребацивање на предвиђене положаје на десној обали Западне Мораве, остављајући заштитнице иза себе које су тога дана давале огорчен отпор скоро целом 22 резервном корпусу. Командант Ужичког одреда тек је 4 новембра у 16 часова извршио рокирање са положаја код Чачка на новоодређени положај северно од с. Каоне, везујући тако непријатељске снаге уз Чачак.

Командант Одбране Београда, добивши 4 новембра у 8 часова обавештење о повлачењу I армије, наредио је да се трупе Одбране Београда одмах повуку, и то Тимочка дивизија II позива ка Трстенику, а Комбиновани одред и Шумадиска дивизија I позива на положаје на десној обали Каленићке Реке. У току 4 новембра командант Одбране Београда сазнао је да се III армија хитно повлачи на положаје северно од Ражња, где ће бити 5 новембра око подне. Из тога разлога, а да би створио време за евакуацију материјала из Крушевца, командант се одлучује да Комбиновани одред и Шумадиску дивизију I позива задржи неколико дана на северној обали Западне Мораве. Али, 4 новембра непријатељ је напао Тимочку дивизију II позива и Комбиновани одред при њиховом отступању са главног положаја и нанео им осетне губитке.

Командант III армије, добивши у току 4 новембра обавештење о отступању Тимочке војске, одлучио се да повуче армију на положаје северно од Ражња, и то Моравску дивизију II позива, Дунавску и Дринску I позива на положаје на јужној обали Јовановачке Реке, са Браничевским одредом у армиској резерви. Повлачење је штитила Коњичка дивизија и оно се 4 новембра одвијало без великог узнемиравања од стране непријатеља.

Овога дана пре подне на фронту II армије код Шумадиске дивизије II позива, вођена је врло жестока борба. Бугарска 6 дивизија наступала је само једном

бригадом ка Кривом Виру, са једном и по бригадом ка Сокобањи, а једним пуком скренула је у позадину сврљишког правца северно од Калафата. Осма дивизија је једном бригадом наступала ка Сокобањи, а њене две бригаде су такође скренуле од Калафата ка Нишу. Девета дивизија, која је нападала преко Грамаде, заузела је висове на јужним падинама ка Нишави. Прва дивизија је задржана испред Плоче. Попуштање Шумадиске дивизије II позива пред огромном надмоћношћу Бугара није се могло, с обзиром на општу ситуацију српске војске, ничим парализати и наступила је највећа опасност за отступницу Тимочке дивизије I позива и Тимочку војску. Зато је било неопходно да се II армија и Тимочка војска што брже повуку, и то Тимочка војска главнином на линију: Рожањ — Сокобања, а II армија на предвиђене положаје на левој обали Јужне Мораве.

Између Трупа Нове области и бугарске 2 армије вођене су на свима правцима мање борбе и ситуација се није битно изменила. Бугари су приводили трупе 5 и 11 дивизије ближе ка фронту, а Моравска дивизија I позива прикупљала се за напад код Гњилана. Командант Трупа Нове области молио је Врховну команду да му упути још једну дивизију да би могао предузети офанзиву којом би олакшао ситуацију не само Јужноморавских трупа него и Вардарског одреда који је био јако притешњен на Бабуни, где му је већ недостајала и муниција.

Према свему, непријатељски обухват управљен долином Западне Мораве није ни тога дана успео. Немачки службени прикази приписују неуспех, као и увек, немању ударне способности аустро-угарских снага, које су избиле у долину Западне Мораве на јужну обалу, као и планинском земљишту и раскаљаности путева. Свакако, и у томе је било отежавајућих околности, иако се још не може говорити о неком планинском земљишту, јер је комуникациска мрежа баш у том делу Централне Србије повољнија него у другим пределима Балкана. Ако се има у виду да ни 22 резервни корпус са своје три дивизије, иако се већ крилом наслањао на Западну Мораву, није поред свег напрезања могао тога дана да наступа више од 6 км, да

му ни 8 корпус са својим брдским, првокласним дивизијама, није олакшао жељени маневар низ Западну Мораву, да ни 3 и 4 резервни корпус са својих шест дивизија, међу којима и Алписки корпус, нису могли да пређу Каленићку Реку, и да 10 резервни корпус са три дивизије није био у стању да на десној обали Велике Мораве савлада заштитничке делове, онда је очигледно да је главни узрок неуспеха лежао у недостацима руковођења операцијом (нецелисходна употреба 19, 8 и Алписког корпуса, застој десног крила 1 бугарске армије, неумесни маневарски план и сл.). Али, пре свега, узрок је у супериорности српског војника и његовог вођства. Нападачи се, услед раскаљаних путева, нису могли ослањати на досадашњу помоћ своје многобројније артиљерије, а сваки српски војник био је свестан да не треба да се боји његове пешадије. Ту лежи разлог и за непотребне застоје неистрошених противничких оперативних дивизија испред сваког заштитничког српског положаја. Да није Шумадиска дивизија II позива, на правцу Сврљиг — Ниш дошла силом прилика у опасну ситуацију, што је проузроковало убрзано отступање не само Тимочке војске и II армије, него и Одбране Београда и III армије, аустро-немачке дивизије могле су још доцније стићи на доње токове Западне и Јужне Мораве.

5 новембар

У духу примљених наређења од Макензена, чији се штаб налазио у Смедереву, армије су предузеле наступање, односно енергично гоњење, како је он ту операцију назвао, а у циљу пресецања отступница појединим српским деловима. Најближи стратегиски објекат овог стремљења била је српска I армија у долини Груже и Ибра са њиховим чвором, т. зв. географско-стратегиским објектом, Краљевом. Према њему су стајале на свега неких 20 км удаљености трупе 19 корпуса, који је бројао скоро 30.000 пушака, али који је, све до Ужица, растурен на простору од 80 км. Корпус је ка Краљеву упутио свега две ландштурмске бригаде, 20 и 21, које су придавањем брдске артиљерије и товарних комора проглашене за брдске. Две

стварне оперативне брдске бригаде — 10 и 17 — биле су упућене на југ, углавном ка Ивањици, којој су са разних праваца тежиле још 3—4 ландштурмске бригаде. Командант корпуса ценио је непријатеља према себи на 22 батаљона, иако га није било ни за половину тога, а код Ивањице стајао је свега један српски батаљон. Према Краљеву су упућене две ландштурмске бригаде под командом команданта 53 пешадиске дивизије,[49] које су тога дана уз подршку јаке артиљерије отпочеле напад с циљем да својим притиском ослободе мостове код Милочаја за немачку 26 дивизију. Уз помоћ 10 брдске бригаде на планини Јелици десно крило је нешто напредовало, али један противудар српских слабијих делова у долини одбацио је ову дивизију према Чачку и код команданта корпуса повећао иначе сталну бојазан да је то почетак велике противофанзиве. Застало је свако наступање. Командант корпуса тражио је одобрење од команданта армије да прегрупише снаге, а од 26 дивизије, којој је он требао да олакша прелаз, да га заштити артиљеријом. Природно, молба за застој била је поткрепљена и материјалним незгодама трупа. Тако је изгледало и 5 новембра стање код једног од главних носилаца Макензенове маневарске идеје на десном крилу.[50]

На дан 5 новембра стање код ударне групе овог маневра, 22 резервног корпуса, није изгледало ништа боље. После жестоких борби са српским заштитницама, његове две дивизије коначно су успеле да дођу до северне обале Западне Мораве код Милочаја, где је мост био порушен. Али се у току дана, због унакрсне ватре артиљерије Дунавске дивизије II позива, није

[49] Генерал Понграц водио је 1914 године, као командант 3 брдске бригаде, операције против Црногораца и био истицан као неки специјалиста за брдске операције.

[50] У оквиру великих збивања обично се сувише олако прелази преко рада Соколске бригаде, Ужичког одреда и Санџачке војске у току отступних операција. Према нашем мишљењу, тај рад доказује не само ретку свест и велику војничку надмоћност нашег борца под најтежим приликама у планини, него су резултати тога рада били од великог оперативног значаја за целину. Детаљни приказ, зашто има грађе, био би користан за наше старешине. Слично важи и за Власински одред, односно Јужноморавске трупе.

могло приступити прелазу. Двадесет други резервни корпус је одржавао снажну артиљериску ватру, пребацио слабе делове преко недовољно порушеног моста код Камиџора, где је и заноћио са две дивизије, а са једном, 43 дивизијом, код Витановца, на ушћу Груже. Осми корпус је скоро без икаквог отпора избио такође на Западну Мораву, код с. Стубла и северно од с. Медвеђе. „Непријатељ је сада, као и досада, осујетио у долини Западне Мораве обухват коме се тежило... услед чега ни 3 ни 11 армија нису постигле циљеве који су им били постављени", утврђује немачка службена историја.[51]

Српска I армија, која је углавном осујетила овај маневар, налазила се тога дана већ прикупљена на десној обали Западне Мораве код Краљева. Војвода Мишић, који се, и поред свег успеха у одбрани, тешко с њом мирио, хтео је да искористи и ову прилику и да пређе у противнапад, који је био прави елеменат његовог темпераментног карактера. Зато је преко ноћи створио план да 5 новембра Дунавском дивизијом II позива и Ужичким одредом изврши противнапад правцима планине Јелице и Чачка тежећи да јачим левим крилом од планине Јелице сјури непријатеља у Западну Мораву и да га потуче. Дринска дивизија II позива имала је да се држи одбране. Но, уз подршку јаке артиљериске ватре са леве обале Западне Мораве, непријатељ је успео да се дочепа моста код Камиџора, који није био потпуно порушен. Војвода Мишић морао је одустати од напада и наредио је да Дунавска дивизија II позива са свима трупама на левој обали Ибра организује одбрану са главним положајем у висини с. Богутовца, а Дринска дивизија II позива, преко Оштре Главице (триг. 729), на десној обали Ибра у наслону на Дунавску дивизију II позива, затварајући и долину р. Рибнице. Један пук имао је да затвори правац који води од Ивањице за манастир Студеницу.

Трупе Одбране Београда повукле су се тога дана на десну обалу Западне Мораве да би поселе отсек углавном на линији с. Ловци — Поглед (к 736). За затварање правца Јошаничка Бања — Рашка упућен је

---

[51] СР IX 250.

један пешадиски пук. Стање Тимочке дивизије II позива било је веома тешко. Два пука имала су бројно стање од свега по 3—400 људи, а један око 1.000.

Ни код немачке 11 армије није дошло тога дана до значајнијих борби. Трећи корпус прикупио се челом на Жупањевачкој Реци, 4 резервни корпус у долини Велике Мораве, предњим делом код Варварина, а Алписки корпус код Крагујевца. Десети резервни корпус на десној обали Велике Мораве избио је на Јовановачку реку. Са Бугарима је ухваћена веза код Кривог Вира, чију су долину Срби благовремено напустили.

Српска III армија заузимала је изјутра овога дана положаје код Ражња и била слабо узнемиравана од непријатеља. Обавештен о отступању II армије и Тимочке војске, њен командант, генерал Јуришић, издао је у 20 часова наређење да се армија повуче на леву обалу Јужне Мораве и да поседне положаје од Мојсињске Планине до р. Турије.

На источном фронту бугарска 1 армија продужила је наступање деловима 6 дивизије правцима Бољевац — Параћин и Сокобања — Алексинац, тежећи да избије на линију Параћин — Алексинац. Осма дивизија западно од Калафата и 9 на правцу Грамада — Ниш имале су да изврше напад на Ниш. Прва дивизија требала је да им при томе садејствује између Нишаве и Јужне Мораве. Армији је био привремено потчињен и немачки Беловљев одред који се налазио код Злота, на повратку из Тимочке Крајине своме Алписком корпусу, из чијег је састава углавном био и формиран. Дивизије су тога дана заузеле напуштени Криви Вир, Сокобању и Ниш.

Тога дана Тимочка војска повлачила се без већег узнемиравања од стране непријатеља на линију Алексинац — Мозгово, а потом на леву обалу Јужне Мораве, где се прикупила североисточно од Прокупља. Врховна команда наредила је да Крајински и Књажевачки одред уђу у састав Комбиноване дивизије и да престају дејствовати, а Тимочка војска да се потчињава команданту II армије. Код ове су већ ујутру 5 новембра обе дивизије и Свођки одред били у покрету од Ниша; Тимочка дивизија I позива и Свођки одред требали су да заузму положаје на левој обали Јужне

Мораве од с. Губеревца до североисточно од Дољевца, а Шумадиска дивизија II позива од реке Топлице до Мрамора. Но, тога дана је ситуација код Јужноморавских трупа била врло критична. Генерал Рибаров је двема бригадама потиснуо Јужноморавске трупе на северно подножје Влајне, а једним пуком је наступао ка Копиљаку, те тиме загрозио Лесковцу и Лебану. У висини с. Копашнице — с. Стројковца образована је уз помоћ придошлог појачања нова линија одбране.

Код Трупа Нове области непријатељ је без успеха вршио нападе на качаничком правцу, али је код Гњилана понова заузео Кончулски Теснац. На правцу ка Прилепу није било ничег значајнијег. Бугарска Врховна команда донела је одлуку да се на јужном сектору држи одбране, а на северном да дејствује офанзивно у правцу Приштине и Лесковца.

На Црногорском су се фронту борбе око Вишеграда биле унеколико стишале. Шездесет друга дивизија прикупљала се за намеравану офанзиву. Али је зато аустриски напад на Херцеговачком фронту продужен великом јачином. Главни је напад непријатељ, који се ценио на 5.000 војника и 20 топова, био упутио претходног дана на Грахово и заузео гранични фронт.

Око подне је командант аустроугарске 3 армије примио наређење команданта Групе армија да се 8 корпус прикупи код Краљева, јер се одавде намерава употребити ка југу. Двадесет други резервни корпус имао је да продужи наступање низводно долином Западне Мораве, правцем друмова који воде од Краљева ка југоистоку. Ка југу, у планинско земљиште, имали су се упутити само извиђачки делови. Ово је условљавало укрштање корпуса које је било скопчано са свима компликацијама, које су се још и повећавале услед тога што армија у ово време није била заузела ниједан мост преко Западне Мораве. За овај покрет су оба корпуса располагала само друмом дуж леве обале Западне Мораве. Према томе, командант армије одлучио се да најпре са све три дивизије 22 резервног корпуса заузме Краљево, па тек онда да продужи с његовим покретом на исток.

5 новембра увече стигла је из Смедерева нова Макензенова директива. Она је опредељивала рад за све

три армије. За 3 армију предвиђала је: да 62 дивизија са две бригаде 19 корпуса преузме заштиту десног бока армије на линији Вишеград — Ужице — Пожега и да у даљем току потисне српске и црногорске снаге ка Новој Вароши; да 19 корпус, обједињен са Сорсићевим одредом, дејствује правцем Ивањица — Сјеница, 8 корпус преко Краљева ка Новом Пазару, а 22 резервни корпус да продужи надирање ка Крушевцу долином Западне Мораве. У аустроугарској и немачкој Врховној команди нису схватали ни одобравали намеравано укрштање 8 и 22 резервног корпуса, које је убрзо и сам Макензен опозвао.

Једанаестој армији је наређено да левокрилном дивизијом енергично надире ка Алексинцу, да би пресекла отступницу Србима који се повлаче испред Бугара, а са две дивизије да надире преко Крушевца ка Александровцу. Трећи и 4 резервни и Алписки корпус имали су се прикупити челима на друму Трстеник — Крушевац.

Бугарској 1 армији Макензен је наредио да наступа десним крилом преко Крушевца за Куршумлију, центром за Прокупље, а левокрилном дивизијом за Лесковац, да би што већим српским снагама пресекла отступницу ка југозападу. Највећи значај Макензен је придавао бугарској 2 армији, од које је захтевао да Србима спречи продор на југ према Савезницима. За ту сврху пристао је да се делови бугарске 1 армије упуте 2 армији.

Као што се види, Макензен још 5 новембра навече рачуна да се српски главни делови налазе северно од Западне и источно од Јужне Мораве, и да Срби неће организовати никакву одбрану на десној обали Западне и левој обали Јужне Мораве, него да ће продужити отступање што пре према Косову. Прва претпоставка потицала је отуда што при издавању директиве Макензен није још био добио вечерње извештаје од армија о догађајима тога дана. До друге претпоставке дошло се, по нашем мишљењу, на основу чисто теориске анализе тешке опште ситуације у којој се налазила српска војска, а пренебрегла се практично-оперативна страна тога питања, јер је било немогуће пре-

поставити да ће се четири армиска састава (II и III армија, Тимочка војска и Одбрана Београда) из непрекидне борбе до последњег момента, упутити непосредно у отступање кроз планину на 2—3 колска пута, а да се при томе не жртвују њихове колонске коморе, а тиме и њихова оперативна употребљивост. Стварно, овакав застој није ишао у прилог евентуалном продору српске војске ка Скопљу, али се он према датој ситуацији тешко могао избећи. А узрок зашто га велики војсковођа Путник није претходним мерама избегао, треба, по нашем мишљењу, тражити углавном у нездравој организацији коалиционог рата у коме се нашао, о чему јасно сведоче и документи за те дане које смо навели и које ћемо у даљем излагању још допунити.

6 новембар

Командант 3 армије, генерал Кевеш, увиђајући све незгоде од тога ако би се придржавао последње Макензенове директиве од 5 новембра навече, одлучио се да од ње отступи и издао је у поноћ 5/6 новембра наређење у коме је било предвиђено: да 22 резервни корпус *најпре* са све три своје дивизије заузме Краљево; да аустриска 53 дивизија — 20 и 21 ландштурмска бригада — продужи и даље свој притисак према Краљеву; да се 10 и 17 брдска бригада привремено зауставе на положајима на планини Јелици. Остали делови 19 корпуса имали су продужити наређено наступање „умереним темпом“. Око подне 6 новембра Макензен је, по сугестији своје Врховне команде,[52] радикално изменио свој план, прилагођавајући га напред изнетим Кевешовим намерама, које су очигледно биле у складу са стварношћу. При томе је предвидео да 22 резервни корпус не само заузме Краљево, него да остане и даље на досадашњем правцу и гони противника Ибарском Клисуром преко Рашке, дакле, најтежим земљиштем, иако овај корпус није имао брдску опрему. Зато је брдски, опробани 8 корпус остављен да се припреми за наступање десним крилом од Трстеника свакако много блажим земљиштем. Излазећи

[52] Исто 252.

испред догађаја, овим је — према нашем мишљењу — Макензен још једанпут најеклатантније доказао да се ни он ни његов начелник штаба Сект,[53] поред свег теоретисања, нису знали снаћи у планинском земљишту. Ускоро је био принуђен да извлачи 22 корпус са одређеног правца и да 8 корпус рокира зими преко Копаоника. На овај правац он је, скоро при крају, увео Алписки корпус, који се у то време полако померао и одмарао иза фронта.[54] Само један поглед на ситуацију, каква је била код 22 и 8 корпуса пре њиховог уласка у Рудник, или каква је била при избијању на Западну Мораву 4 и 5 новембра, показује да је ову промену праваца било лако извести без икаквих застоја у развоју операција, јер су у првој ситуацији оба корпуса имала исте комуникациске правце, а у другој што је после заузећа Крагујевца дошло до нагомилавања и ешелонирања дивизија западно од Гледићских Планина.[55] Нарочито није било никаквих тешкоћа да се Алписки корпус благовремено упути од Крагујевца директно ка Краљеву преко Кнића (Галвиц скоро иронично напомиње да су ове Макензенове директиве

---

[53] Секта је Лудендорф у својим мемоарима окарактерисао као најгенијалнију појаву немачког Генералштаба. Можда је тај глас заслужио за свој претходни и потоњи рад, али у овој војни правио је невероватне грешке. Према нашем убеђењу, углавном из два разлога: што није увидео да српски војник и српско руководство имају сасвим друкчије живце него што их имају противници с којима се дотле борио, и да на „угрожавања“ сасвим друкчије реагују. Друго, што није како треба познавао и ценио утицај планинског земљишта на рад оперативних јединица.

[54] Овај корпус дошао је из Тирола где је за цело време био нека врста резерве.

[55] Из СР IX 239 види се да је командант 22 резервног корпуса упозоравао да је његов корпус неподесан за брзе операције кроз Рудничке планине услед немања брдске опреме. У том времену је 8 корпус био нешто испред 22, и један кратак застој, који је командант овог корпуса тражио, давао је могућности да се 8 корпус са брдском опремом помери ка Руднику. Из ВРС XI 162 види се да је било и наређено да се 8 корпус прикупи на Западној Морави код Краљева иза 22 корпуса, што је наводило да се 8 корпус упути ка Ибарској Клисури, а 22-ги, остављајући привремено претходнице код Краљева, западно према Брусу.

дале „богати материјал за дебату у Штабу и господа су се морала задубити у студију планинских комуникација“.[56] Налазимо да студија може и данас бити веома корисна за изучавање оперативне службе на конкретном примеру).

У току 6 новембра 19 корпус се са Сорсићевим одредом, наишавши на српски отпор, расплинуо на просторији Ужице — Пожега — Чачак, допревши на правцу Краљева до Самаилске Реке, а на правцу Ивањице до с. Качулице у висини с. Трешњевице. Шездесет друга дивизија није ни тог дана прешла у напад и одгодила га је за 10 новембар. Цео 22 резервни корпус, после жестоких борби са заштитничким деловима, успео је да се пребаци на десну обалу Западне Мораве код Краљева, а затим и код с. Милочаја и с. Сирче. У Краљеву је нађено око 130 топова, и то скоро све заплењених аустриских, турских и старих немачких, српских није било.[57] Осми корпус, не наишавши скоро ни на какав отпор, прикупио се до увече са челима на левој обали Западне Мораве.

Немачка 11 армија је увече под борбом са слабим заштитницама доспела на леву обалу Западне Мораве и десну обалу Јовановачке Реке. У долини Велике Мораве заузела је Сталаћ. Нова Макензенова директива није ништа изменила у предвиђеном раду армије, која је намеравала да идућег дана прикупи оба деснокрилна корпуса за прелаз Западне Мораве, а левокрилним да надире преко Сталаћа ка Крушевцу и Алексинцу. Овога дана је Беловљев одред ушао у састав 11 армије, где је требао да се расформира.

Са бугарским армијама Макензен је имао слабу везу. Наступање 1 армије било му је неочекивано споро и опрезно, па је 11 армија морала левим крилом задржати правац ка Алексинцу. Претпостављао је тешке борбе код Ниша, а накнадно се испоставило да су Срби без борбе и у реду евакуисали Ниш и однели све што је с војног гледишта било од важности. Првој армији је наређено да 6 и 8 дивизија продуже покрет

---

[56] Галвиц 431.

[57] Познато је да су српски војници у рату гајили према своме оружју и стоци неку другарску наклоност.

ка долини Јужне Мораве, 9-ој да се упути преко Прокупља за Куршумлију, а 1-ој да се прикупи између Власотинаца и Лесковца ради одласка на Македонски фронт. Бугарска Врховна команда наредила је 2 армији да енергично продужи нападе ка Приштини, а да на јужном фронту пређе у одбрану.

Српска I армија, и то Дринска и Дунавска дивизија II позива заузеле су положаје западно и јужно од Краљева, а Ужички одред положаје североисточно од Каоне, затварајући правце од Ивањице преко В. Ливаде ка р. Студеници. У току дана дошло је до умерених борби са деловима 22 резервног корпуса око Краљева и 19 корпуса југоисточно од Чачка.

Трупе Одбране Београда поселе су предвиђене положаје на десној обали Западне Мораве, ухвативши додир са левим крилом III армије. Комбиновани одред требао је да буде упућен преко Јанкове Клисуре у Приштину, али је, због закрчености пута (био је коришћен за коморе Шумадиске дивизије I позива, Тимочке II позива, Комбинованог одреда и комора које су евакуисале магацине у Крушевцу), могао да крене тек 8 новембра.

Српска III армија прешла је без непријатељског притиска на леву обалу Јужне Мораве оставивши заштитнице до ноћи 6/7 новембра испред ове реке. Тог дана армији је наређено да упути Моравску дивизију II позива преко Грепца у Прокупље, на расположење команданту II армије.

Командант II армије, војвода Степа, коме је била потчињена Тимочка војска, наредио је да она одмах по пристизању поседне и брани отсек на Јужној Морави од с. Пуковца (закључно) па до р. Турије и да брани правац Прокупље — Куршумлија — Преполац. Отсудна одбрана имала се дати најпре на прилазима реци, а потом на прибрежним положајима. Како би који део Шумадиске дивизије II позива пристизао, требао је да смењује Тимочку дивизију I позива, која је сада држала отсек на Јужној Морави од Губеревца па до Дољевца, бранећи правце Брестовац — Бојник — Лебане и Лесковац — Лебане — Приштина. Тимочка дивизија I позива имала је после смене да се

прикупи на линији Округлице — Лесковац да би напала на југ и заузела линију Копиљак — Лисац — Кукавица. У овом нападу имале су да учествују и Јужноморавске и трупе бившег Свођког одреда уз садејство са Трупама Нове области. У то је време на ове трупе непријатељ нападао код Гњилана, угрожавајући њихове положаје са севера. На основу овакве ситуације војвода Степа је наредио да Ветернички одред појача притисак на непријатеља испред себе, а чим пристигну појачања да и нападом садејствује у борбама Вардарске дивизије код Гњилана. Пошто се ипак плашио да Бугари, који су већ избили између Јужне Мораве и Ветернице, не загрозе Лесковцу, наредио је да Тимочка дивизија I позива и приспели делови Шумадиске дивизије II позива, за сваки случај, концентришу извесне делове између потока Сушице и Ветернице, југозападно од Лесковца. Тога дана Врховна команда је авизирала команданту II армије да му је упутила у *појачање Моравску дивизију II позива, но војвода Степа је предложио да се она упути команданту Трупа Нове области за кооперацију правцем ка Врању.*

Брегалничка дивизија вршила је напад код Качаника и имала је локалних успеха, а бугарски напади код Гњилана одбијени су.

Бројно стање Трупа Нове области износило је тога дана: у Брегалничкој дивизији 4.700 пушака, 9 митраљеза и 22 топа разних модела; у Вардарској дивизији 7.000 пушака, 5 митраљеза и 19 топова, а у Моравској дивизији I позива око 7.600 пушака, 16 митраљеза и 38 топова, укупно 19.000 пушака, 30 митраљеза и 79 топова разног калибра. Тако су се постепено, али стално смањивали јачина и број јединица српске војске, док је непријатељ стално попуњавао своје губитке и приводио на фронт нове бугарске дивизије.

Од црногорске Врховне команде добијен је извештај да су одбијени жестоки напади у Херцеговини према Грахову, да су се борбе код Вишеграда стишале и да командант Санџачке војске, сердар Јанко Вукотић, држи три бригаде према Руду, три према Прибоју, једну на Кокином Броду, док је једну упутио на Јавор

да затвори правац ка Сјеници. У општој резерви имао је две бригаде код Пљеваља.

Тога дана је српска Врховна команда упутила своме делегату на Цетиње ову депешу: „*Молим доставите најхитније извештај о стању и употребљивости пута од Језера до Андријевице и од Андријевице до Пећи.*“[58] Накнадно је речено да се под Језером подразумева Скадарско Језеро. Ова, наизглед безначајна нотица претставља, према нашем мишљењу, кључ за разумевање једне од основних стратегиских концепција српске Врховне команде у току целог досадашњег рата и њене оцене ситуације у датом времену. У нашем завршном разматрању изложићемо у чему се састоји овај значај, који се иначе свакоме намеће. Ко зна какву ће судбоносну улогу ови путеви одиграти само месец дана доцније?

в) Догађаји 7 новембра

— Скица бр. 14 —

Командантима непријатељских армија, па и Групе армија, било је 6 новембра јасно да су се Срби свуда плански и без већег узнемиравања повукли иза Западне и Јужне Мораве. Макензен није могао добити обавештење о бугарским колонама које су наступале ка Алексинцу и Нишу. Али, пошто су Срби још држали положаје на Јовановачкој Реци, морао је претпоставити да су Бугари заостали и да не надиру ка Јужној Морави брзо како је он наредио. Зато је оставио да се рад армија одвија тога дана у духу већ издате директиве, па су и команданти армија препустили да се даљи догађаји развијају у духу већ датих наређења.

7 новембра је 19 корпус допро до линије североисточно од Ивањице — с. Котража, и то скоро без додира са непријатељем, док је 53 дивизија целога дана била ангажована у нападу на положаје Ужичког одреда северно и североисточно од с. Каоне, и то већином на положај предњих делова. Шездесет друга дивизија

---

[58] ВРС XI 223.

још није била кренула из Вишеграда. Двадесет други резервни корпус водио је борбе са предњим деловима Дринске и Дунавске дивизије II позива у висини Краљева. Увлачећи све три дивизије у борбу, корпус је успео да до ноћи избије на подножје Столова у висину манастира Жиче. Осми корпус је тога дана пребацио само извиђачке делове на десну обалу Западне Мораве.

7 новембра навече стигла је у Штаб аустроугарске 3 армије нова директива Групе армија, која је наговештавала темељне промене у дотадашњем операциском плану. Пошто је Крушевац заузет, одустало се од предвиђеног померања 8 корпуса у долини Западне Мораве. Њему је пало у задатак да што пре достигне раскрснице путева код Бруса и Блажева, како би се отсекла отступница Србима и „пожњели плодови досадашњих успеха“.[59] Двадесет други резервни корпус имао је да енергично надире Ибарском Клисуром ка Рашкој, где је требало, поред Врховне команде, да се налази и српска влада. Двадесет шеста дивизија овога корпуса имала се задржати у долини Западне Мораве и упутити у Срем. Алписки корпус упућен је долином Груже за 22 резервним корпусом и требало је да га смени чим га достигне, после чега је остатак 22 резервног корпуса требало упутити за 26 дивизијом. Дакле, уместо три дивизије, 3 армији се за даље операције остављао само Алписки корпус, који је претстављао само једну дивизију.

Дивизије 3 и 4 резервног корпуса немачке 11 армије чекале су 7 новембра на мостове тренове да би подигле мостове код Јасике и Шанца. Десети резервни корпус био је већ претходног дана заузео Сталаћ и при вести да су Срби без притиска благовремено напустили Крушевац, који због огромног броја избеглица (наводно око 60.000) нису желели да изложе бомбардовању, дошле су трупе из Сталаћа и поселе га (ипак је, и поред овога, немачка артиљерија отворила ватру наводно само „на пренатрпану железничку станицу“).[60] Десети резервни корпус је предноћ прикупио све три своје дивизије око Сталаћа. Тога дана Група армија

[59] Исто 227.

[60] СР IX 252.

наредила је да се 3 и 4 резервни корпус са све четири дивизије упуте у Банат, а Алписки корпус 3 армији. Тако би 11 армија остала само са 10 резервним корпусом са три његове дивизије — 101, 103 и 107 — које су имале извесну опрему за брдску употребу. Идућег дана је 101 дивизија имала да наступа ка Алексинцу ради везе са Бугарима, 107 у долини Расине, а 103 у долини Пепељуше. Галвиц је био незадовољан током операција, јер је, и поред свих напора и брзог наступања, *„изостао досадањој операцији тако жељени казан“*.[61] Томе се може додати још само то да је он изостао и поред свих ретко повољних објективних услова, који су за то постојали: обухватна основица, бројна и материјална надмоћност, и безбројне и нечувене незгоде с којима су се Срби имали да носе.

Српска I армија и Одбрана Београда заузеле су наређене положаје на десној обали Западне Мораве и 7 новембра водиле борбе већином на предњим положајима, препустивши непријатељу Крушевац и Трстеник. Непријатељ је најјаче нападао на ретко активне трупе Ужичког одреда северно и североисточно од с. Каоне и делимично приморао их на отступање на следећу линију. Тога дана непријатељ је заузео Ивањицу, те се појавила потреба да се сигурније обезбеде правци ка Студеници и Јавору. Српска III армија posela је положаје од потока Аљуге до потока Плочника на левој обали Јужне Мораве. Пошто су бројна стања дивизија била слаба (Коњичка дивизија око 1.000 карабина, Дунавска дивизија I позива око 4.000 пушака), а мостови код Алексинца и Ђуниса недовољно порушени, те су их Бугари искористили, то је генерал Јуришић молио Врховну команду да му се врате деташиране јединице, да му се и даље остави на расположењу Моравска дивизија II позива и да се нареди Тимочкој војсци да садејствује његовој армији при нападу на бугарске делове који су се били пребацили преко Јужне Мораве. Врховна команда се није могла одазвати овој молби с обзиром да је Крушевац био пао, Лесковац био угрожен, а стање код Трупа Нове области тешко.

[61] Галвиц 437.

У II армији вршена су извесна преформирања. Између осталог, расформиран је само Књажевачки одред, а Крајински је и даље остављен. У току ноћи 6/7 новембра трупе ове армије, јако ослабљене и заморене, нису успеле да солидно организују одбрану на Јужној Морави, када су Бугари 7 новембра изјутра отпочели напад на Лесковац, који је крајњим залагањем остао још у српским рукама. Код Јужноморавских трупа непријатељ је нападао Копиљак, али је одбијен. Смена Шумадиске дивизије II позива Комбинованом дивизијом одоцнила је и могла је да отпочне тек 8 новембра. Тимочка војска вршила је тога дана смену. Моравска дивизија II позива добила је у 18 часова наређење да што више убрза покрет и што пре избије до с. Свираца да би могла напасти непријатеља који се налазио на око 10 км јужно од овога села и угрожавао српске положаје код Гњилана, где су и тога дана одбијани жестоки непријатељски напади. Непријатељ је све више продужавао фронт на север и запад и испољавао намеру да српске положаје обухвати. Код Качаника су Бугари овога дана имали извесног успеха и на северном излазу теснаца потиснули су центар српске одбране на прихватни положај. Пошто се није располагало резервом, то је генерал Бојовић наредио да се предузму мере за евакуацију Урошевца, а уједно је известио Врховну команду о опасности која постоји услед његових слабих снага на кончулском и качаничком правцу и тражио да му се упуте најмање две дивизије ка Приштини те да с њима олакша и осигура евентуално даље повлачење армија из старих граница Србије по малобројним путевима, а с друге стране, да може *„поћи са том резервом у сусрет бугарским трупама, које би избиле из Качаничког или Кончулског Теснаца, те их делимично потући и на њиховим леђима избити ка Скопљу за отварање везе са Савезницима код Солуна“*[62] (подвукао М. З.). Одговорено му је да су те мере већ предузете.

Бугарска 1 армија добила је 6 новембра навече наређење од Макензена за даљи рад. Према њему, 6

---

[62] ВРС XI 240.

дивизија је, пошто разбије противника између себе и немачког левог крила источно од Параћина, имала да се повуче ка 8 дивизији и наступа источно од линије Лешје — Липовац. Шеста и осма дивизија су после тога имале да продуже своје наступање преко с. Прасковча, Ђуниса, Крушевца, Дупаца ка Куршумлији. Девета дивизија наступала је од Ниша ка Прокупљу, а 1 дивизија имала је да заузме Лесковац и припреми се за даљи покрет. Задатак бугарске 1 армије био је да никако не дозволи да велике противничке снаге отступе на југ. У овом смислу развијао се 7 новембра рад армије. Командант бугарске 2 армије, очекујући спајање са трупама бугарске 1 армије код Лесковца, наредио је да се ка Гњилану упуте 3 пешадиска пука која су оперисала према Лесковцу, а 1 бригада 7 дивизије да се прикупи у Бујановцу. На јужном фронту није било ничег значајнијег.

г) Рад и одлуке врховних команди (5—7 новембра)

Падом Ниша, 5 новембра, Фалкенхајн је постигао свој најважнији стратегиски циљ, отварање саобраћаја на Дунаву и успостављање железничке везе са Турском. У Свиштов и Рушчук пристигли су већ били први пароброди са муницијом за Турску. Срби су били потиснути иза Западне Мораве, али војна се ипак није завршила. Оба Макензенова плана, да постигне заокружење Срба код Крагујевца и на Западној Морави, пропала су. Даље концентрично наступање за Србима према Новом Пазару, Косовској Митровици и Приштини условљавало је да се извуку јаке снаге с фронта, пошто су то захтевале смањене ширине фронта на главним правцима, карактер земљишта и могућности снабдевања и дотура.

На састанку 6 новембра Конрад је предложио Фалкенхајну и овај усвојио „да ће заједно са Бугарском отпочету офанзиву на Балкану и после слома Србије продужити такође против Антантиних трупа, које су се искрцале у Солуну“.[63] Фалкенхајн је прихватио овај предлог под претпоставком „да ће дотле

[63] Исто 196.

српска војска бити потпуно ликвидирана и да операције према Солуну неће узети карактер неке велике акције".[64] Конрад је стално заступао гледиште да се стање на Балкану мора темељно средити: „Црну Гору и Албанију заузети, Антантине трупе из Солуна протерати, а сем тога пречистити и са држањем Румуна".[65] Док је Конрад веровао да Срби имају још 150.000 људи и да ће се прикупити на Косову и одатле са Сарајем повести заједничку офанзиву у правцу Скопља, Фалкенхајн је био убеђен да Срби за то нису више способни и да ће гледати да се повуку за Албанију и Црну Гору у ком ће случају бити потпуно безопасни. Фалкенхајн је стварно хтео да избегне ангажовање јачих немачких снага на овом ратишту, па ипак се сагласио да се Црна Гора и Албанија заузму, да се рашчисти румунски став и од Грчке тражи да примора Антанту да повуче своје снаге са грчке територије. Фалкенхајн је желео да у даљим операцијама учествује са свега 4—5 немачих дивизија, на шта је Конрад пристао, али тек када се потпуно ликвидира српска војска, тј. када Макензен овлада Санџаком и Косовом. Дакле, према Конраду је тек са линије Нови Пазар — Косовска Митровица — Приштина требало смањивати немачке снаге и пребацивати их првенствено у Мађарску ради обезбеђења од напада Румуније. Фалкенхајн је ипак још у долини Западне Мораве отпочео са повлачењем својих дивизија и издао је Макензену одговарајућа наређења не обавестивши о томе претходно Конрада, на што је према уговору био обавезан. Дошло је до оштрог сукоба између ова два врховна шефа, у ком је Фалкенхајн као најјачи аргуменат истицао да Конрад још у почетку операција није испунио своју обавезу, јер је уместо шест обећаних дивизија дао „само 2½, стварно за борбу способне дивизије",[66] те је приморао Фалкенхајна да број својих дивизија повиси од 6 на 11. Најзад, нашао

[64] CP IX 257.

[65] BPC XI 196.

[66] CP IX 255 наводи: „8 корпус (57 и 59 пешадиска дивизија) и 10 брдска бригада". Са овом оценом могло би се углавном и сложити, али се онда мора свако зачудити кад зна какве је улоге намењивао и пред какве је задатке Макензен

се неки споразум, наиме, да се привремено задржи и 22 резервни корпус са две дивизије и тако остави на фронту свега шест дивизија (закључно са Алписким корпусом), на колико се у Плесу, 6 септембра Фалкенхајн био обавезао. Но, сукоб није овим изглађен, него је при свакој ситнијој ствари избијао на површину и већ је идућих дана довео до издвајања аустроугарских снага из Макензенове надлежности.

У овом сукобу учествовала је и бугарска Врховна команда, али на свој начин. Пре свега, она је желела да извуче 6 дивизију за окупацију североисточног дела Србије и да не само 8 него и 9 дивизију и немачке снаге преведе у Македонију за појачање своје 2 армије. Али, она је желела и да се с фронта одузете немачке дивизије због Румуније још задрже у Мађарској, а имала је „безброј даљих жеља, међу којима и помоћ при оправци железничке пруге од бугарске границе преко Ниша на југ, као и додељивање коња за заплењене топове".[67] Фалкенхајн је пристао само на то да 8 дивизија појача 2 бугарску армију, а ставио је у изглед да ће доцније то учинити и 6 дивизија.

Но, сви ови преговори и неспоразуми нису утицали на развој ситуације, пошто је Макензен имао још увек довољно снага за неометано продужење операција у односу на стање у коме се налазила српска војска.

Стање је било и код српских трупа и у самој српској Врховној команди до крајности напето. Још од почетка непријатељске офанзиве и трупе и Врховна команда су живеле у нади на скору савезничку помоћ и њом поткрепљиване подносиле су натчовечанске напоре. Али, прилазило се границама Отаџбине а та се помоћ није нигде указивала. У трупе се увлачила сумња, а, можда, и у саму Врховну команду, да ли ће она благовремено или уопште доћи. Постојала је велика опасност да та сумња не произведе малодушност и ослаби отпорност војске у страшно критичном ста-

---

постављао: 19 корпус, Сорсићев одред и 62 дивизију, који су сматрани — сем 10 брдске бригаде — за стварну борбу као неспособни.

[67] СР IX 280.

њу, у које се тек улазило. То је осећала и српска влада и нашла је за корисно да 5 новембра упути Врховној команди веома опсежно обавештење о савезничкој помоћи, које се имало саопштити свима вишим командантима, пошто се појављују „гласови да њихова помоћ неће уопште ни стићи или да ће стићи сувише доцкан“.[68] У допису се између осталог истиче да је према вестима, провереним с многих страна, до 25 октобра у Солуну било искрцано 65—70.000 француско-енглеских војника, од којих се већи део налази на српском тлу, да је једна француска дивизија била на путу од Марсеја за Солун. Две друге француске и две енглеске дивизије биле су на путу за Марсеј. Најживљим утицајем француске владе и Врховне команде на Енглеску дошло се до споразума да Енглеска пошаље шест дивизија, а Француска још три. „Сва та савезничка војска долази најхитније на Српски фронт“.[69] Из Русије је поред експедиционе армије од 4—5 корпуса, која ће доћи Дунавом, можда кроз Добруџу и десантом код Варне, још почетком октобра упућен један мешовити одред од Архангелска за Солун. Француска и Енглеска дејствовале су и код Италије да и она пошаље снаге на Балкан. „Очекује се да се и ти преговори повољно сврше. Између Русије и Румуније воде се преговори, чији се карактер и велики значај огледа у дозволи прелаза руским трупама кроз румунско земљиште на Бугарску“.[70]

Тога дана стигла је Врховној команди и депеша од војног изасланика у Паризу да му је 2 новембра министар војни рекао да је Жофр у Лондону утврдио са Енглеском да се Србији пошаље помоћ од 150.000 савезничких војника и да је све у том смислу наређено. Министар војни је даље рекао: „Прва је дужност савезничке војске протерати бугарску војску на исток од Скопља и осигурати железничку пругу Солун — Врање“.[71] *Том приликом разгледао је путеве који воде са Јадранског Мора за Србију и рекао да ће се*

[68] ВРС XI 191—194.
[69] Исто.
[70] Исто.
[71] Исто.

кроз два дана послати за Србију муниција преко Сан Ђовани ди Медуа, а за даље транспортовање има да се старају француски и српски посланик на Цетињу.

6 новембра издао је врховни командант из Рашке похвалну наредбу трупама за храбро досадашње држање у којој је рекао: „Ближи се дан када ће и насртљиви Немци, и издајници словенства — Бугари горко зажалити што су улазили у Србију. Наши моћни заштитници Руси, Французи и Енглези, шаљу нам огромну помоћ — читаве армије. Неколико њихових дивизија већ је на нашем земљишту и на југу је ушло у борбу са непријатељем. Сваког дана та је помоћ већа и ближа и већ је близу време кад ће она бити толика, да ће се Бугарска наћи у положају који је нама спремала. Она ће бити обухваћена између руских корпуса, који ће ући са севера и истока, и наших и француско-енглеских трупа са југа и запада ...“[72] Али, истога дана врховни командант шаље Сарају у Солун ову поруку: „ ... Са овим смо бачени на планинску област, без железница, без довољно и добрих путева и без везе са Солуном. Прилике за снабдевање војске храном, муницијом и осталим потребама постају све теже, и ако се у најскоријем времену не успостави веза са Солуном, наступиће врло тешка ситуација и бојати се да због оскудице у исхрани, муницији и осталим потребама не буде доведена у питање оперативна моћ наше војске за даљу употребу“.[73] И тада се чинио апел да француска армија *„отпочне одмах офанзиву у правцу Велеса и Скопља“*[74] (подвукао М. З.).

Управо тих дана одржавана су у немачкој Врховној команди саветовања њихових главних претставника. Њихова оцена о стању српске војске, о могућности њеног спасавања и последицама, ако до тога не дође, потпуно се подударала са овом изјавом српске Врховне команде.

Када и како ће се остварити ове са свију страна обећане помоћи Савезника српско-црногорској војсци показаће доцнији развој догађаја. Али, као што је

---

[72] Исто 222.
[73] Исто 223, 224.
[74] Исто.

данас свакоме познато, она је дошла сувише доцкан, да би могла ма у ком правцу позитивно утицати на ток и исход операција. Фалкенхајн, сазнавши за њих, потстицао је Макензена и Жекова на убрзани рад.

За војног историчара веома је важно питање: да ли је и у којој мери веровала у њих српска Врховна команда? Ако се имају у виду њене претставке, које је чинила стално од краја августа до тога дана, види се да су њена предвиђања развоја догађаја била сасвим тачна и да је она потпуно правилно ценила и Савезницима стално предочавала да су време и место при указивању те помоћи од пресудног значаја за исход ове војне и судбину српске војске и земље. Савезници се нису уживљавали у ове утицајне околности иако их је војвода Путник увек верно обавештавао. Према нашем мишљењу, поред свега тога, војвода Путник је био наклоњен да верује увек, па и овога пута, савезничким обећањима. То непобитно доказује цело његово руковођење операцијама досада: упорно брањење сваке стопе Србије и тиме условљено велико трошење снага; пренебрегавање одговарајућих мера за обезбеђење комуникациског правца Моравско-вардарском долином; недовољно и неблаговремено старање да се у Албанији и Црној Гори створе нове базе и изграде к њима потребне комуникације; непредузимање мера за боље осигурање веза са Солуном преко Призрена — Дебра — Битоља — Лерина, а евентуално и од Урошевца кроз Полог за Прилеп или од Охрида за Битољ.

Намера и план војводе Путника у овим веома променљивим ситуацијама које су настале после напуштања Шумадије још увек су произилазили из основне директиве О. Бр. 23485 од 31 октобра, допунског наређења командантима II армије и Тимочке војске О. Бр. 23697 од 5 новембра и упућивање Моравске дивизије I и II позива команданту II армије, а потом команданту Трупа Нове области као одговор на његов предлог да би по пристизању појачања од две дивизије повео офанзиву ка Скопљу. Према свему томе је план војводе Путника 7 новембра, иако није био јасно изложен (што је давало појединим командантима армија повода да траже објашњења), ипак у основи био утврђен. I

армија имала је упорно да брани улаз у Ибарску Клисуру, а Одбрана Београда и III армија да запрече непријатељу надирање на југ на положајима на Великом и Малом Јастрепцу. II армија и њој потчињена Тимочка војска и Јужноморавске трупе имале су да обезбеде правце на Јужној Морави, преко Мрамора, Лесковца и Врања. За то време Трупе Нове области — Моравска дивизија I позива, Вардарска и Брегалничка дивизија, ојачане Моравском дивизијом II позива и Комбинованим одредом, који су били упућени са севера из III армије и Одбране Београда — имале су да изведу продор ка Скопљу уз евентуалну подршку десног крила II армије. Тиме би се, кооперишући са Сарајевом Источном армијом, ослободила Вардарска долина и пут за Солун.

Како су се бугарске трупе, потискујући Јужноморавске, биле увукле према јужном подножју планина Влајне и северозападно од Врања према гребенима на старој граници тако далеко на запад да су угрожавале бок и позадину како II армије на Јужној Морави, тако и левог крила трупа код Гњилана, војвода Путник, редак војсковођа у сналажењу у тешким моментима, наредио је 7 новембра да се опробана Моравска дивизија II позива, која је била релативно јака (око 9.000 пушака, 16 брзометних топова) упути од Прокупља право на југ, на гребен старе границе (с. Свирци или Китка). Тиме је Моравска дивизија II позива долазила у бочни положај и према непријатељу, који је стајао према Јужноморавским трупама, и према трупама код Гњилана. Њеним привођењем на лево крило Трупа Нове области најбрже се стварало тежиште намераваног напада три дивизије на правцу Кончулског Теснаца, чији би се успех најпре и непосредно осетио и код трупа десног крила II армије.

Резултати овакве евентуално успеле операције — „Качаничког маневра", како се ова намеравана операција називала, очигледни су. Ситуација српске војске изменила би се из основа. Са четири (пета је била у искрцавању) савезничке неистрошене дивизије и својих 150—200.000 опробаних ратника (око 40.000 регрута стајало је на расположењу и благовремено по-

вучено у Македонију) заиста није било немогуће створити нов заједнички фронт у Македонији. Многе орографске и хидрографске преграде пружале су најповољније услове за успешну одбрану према надирућем непријатељу са севера и за обезбеђење од бугарске 2 армије, која би се морала повући ка својој граници. Планинско земљиште и с тим скопчане тешкоће у снабдевању, на које би наишла Макензенова Група армија при наступању на југ, неминовно би условљавали да се ово изводи тек после дужег застоја, па и онда скроз методички и опрезно. Пошто се Фалкенхајну журило да извуче своје снаге са Балкана, то је више него вероватно да би он под овим условима, а пошто је постигао свој главни циљ — ослобођење везе са Турском — предлагао прелаз у одбрану северније, можда на старој српско-турској граници. Ову одбрану имали би углавном да воде Бугари, јер би Аустрија, и поред свих жеља и територијалних прохтева, морала ускоро повући и оно мало оперативних јединица (8 корпус и 10 брдску бригаду) на своја важнија војишта, где су биле неопходне. Она, свакако, не би могла оставити стално, далеко ван својих граница, ни своје ландштурмске формације које би се при првом српском налету распрштале у све стране.

Такви резултати били су заиста више него примамљиви.

Али теже је било одговорити на питање какви су били изгледи да се овај успех под датим околностима постигне. Српска војска налазила се у ретко тешкој ситуацији. Њене главне снаге биле су у Топлици и Јабланици обухваћене у луку од неких 50 км полупречника и могле су рачунати само на један сигуран и добар друм за везу са 120—150 км удаљеним полазним положајима за намеравани продор. Трупе Нове области нису биле способне да изведу напад без озбиљних појачања. У Топлици и Јабланици требало је створити време за пребацивање појачања и извођење тога маневра. При томе су се ослабљене српске трупе морале већ овде до крајности залагати да одоле Макензеновом притиску, који је био обавештен о савезничкој намери, а могао је, природно, и сам назрети о чему се

ради. Од отпорности заштитничких делова војвода Путник није могао ништа озбиљније очекивати. Још је остала нада на Сарајеву помоћ. Он је заиста отпочео напад, имао и нешто успеха, но то је било сувише мало да би се код српске војске осетило олакшање, а код Врховне команде поуздање да ће Сарај развити онако енергичну колаборацију каква је за планирани подухват потребна. Војвода Путник се ипак решио за овај продор. Да ли зато што је у успех веровао или што је то одговарало жељи свију влада[75] и савезничких врховних команди или, пак, што се није мирио са последњом страшном алтернативом да се повлачи у сурове албанске и црногорске пределе? Нама изгледа да је све то утицало на његову одлуку. Свакако, одлука је била смела до крајњих граница. Али скори догађаји ће показати да су овакви тешки утицаји били у стању да војводу Путника, за кога се не може рећи да у руковођењу операцијама од 1912 године до тада није показао разумну опрезност у своме раду, наведу код Приштине и на још рискантнију одлуку. С друге стране, по распитивању за комуникације у Црној Гори, већем интересовању за догађаје у Санџаку и за држање албанског становништва баш у то време, могло би се наслутити да је војвода Путник био свестан да може доћи и до другог решења у даљем развоју текућих операција. Заиста, ретко се који војсковођа налазио у тежој ситуацији од војводе Путника у новембру 1915 године.

---

[75] Претерани оптимизам српске владе у погледу савезничке помоћи може се из наведеног јасно осетити. Ако се има у виду да је Врховна команда била потчињена влади и да је ова у одлучним ситуацијама себи придржала право одлуке, онда је још теже установити колико је војвода Путник био овде слободан у доношењу одлуке. После слома на Косову, Врховна команда оптуживала је владу да је она својим утицајем проузроковала несрећу. Настао је дубок раздор између владе и Врховне команде, који је српској, па можда и црногорској војсци, донео при даљем повлачењу велике штете. — Др. Милада Паулова: „Југословенски одбор“, 136.— (У даљем излагању ће се употребљавати скраћеница — Паулова 136).

III

НАСТУПНО-ОТСТУПНЕ ОПЕРАЦИЈЕ ПРЕМА КОСОВУ И САНЏАКУ

(8 — 24 новембра)

1

ОПЕРАЦИЈЕ ГРУПЕ АРМИЈА ЗА ОВЛАЂИВАЊЕ ПРИБРЕЖЈЕМ ЗАПАДНЕ И ЈУЖНЕ МОРАВЕ (8—12 НОВЕМБРА)

— Скица бр. 14 —

На правцима ка Санџаку

По свим преговорима које су водиле врховне команде непријатеља, а који нису никако престајали, 7 новембра је било утаначено да Макензен, са 3 аустроугарском, 11 немачком и 1 бугарском армијом, продужи енергично гоњење Срба све до њиховог коначног уништења. Трећа армија имала је, поред својих аустроугарских трупа, да задржи и даље немачки 22 резервни корпус са две немачке дивизије и Алписким корпусом, а 11 армији остављене су привремено четири немачке дивизије (101, 103, 105 и 107), док је бугарска 1 армија смањена на три дивизије (1, 6 и 9). Као што се види, Макензен је, и поред убеђења Фалкенхајна и Жекова да је српска војска изгубила не само ударну способност, него и озбиљну одбранбену отпорност, успео да Група армија остане у огромној надмоћности. Ова се не одражава у броју дивизија и батаљона, него у њиховом бројном стању, јер су по броју пушака бугарске бригаде биле јаче, негде и двоструко, од српских дивизија. За уништење српске војске сви су полагали велику наду у бугарску 2 армију, од које се очекивало да продре на Косово и отсече Србима отступницу ка Солуну, Албанији и Црној Гори. Зато је она појачана на шест

пешадиских (2, 3, 5, 7, 8 и 11) и једну коњичку дивизију, а Фалкенхајн је ставио у изглед да јој препусти и 6 дивизију из армије Бојаџијева, што је 11 новембра и наредио. Сем тога, у унутрашњости Бугарске стајала је бугарска 3 армија са 4, 10 и новоформираном 12 дивизијом.[1] Али, ни Макензен није још губио наду да неће успети да заокружи већи део српских снага у Топлици и Јабланици. Зато је он, не водећи много рачуна ни о замору трупа, ни губитку времена услед прелаза Западне и Јужне Мораве и прегруписавања армија, стално тражио енергично наступање, односно гоњење. Његови захтеви нашли су одзива само код немачких дивизија, док је код аустро-бугарских снага напредовање ишло веома споро.

Осмом корпусу Макензен је 7 новембра поставио као циљ брзо заузимање раскрснице путева код Бруса и Блажева, а 8 новембра предочавао му да ће његово енергично наступање овим местима „пожњети плодове досадашњих успеха". Но, корпус је остао стално на левој обали Западне Мораве. Макензен, незадовољан напредовањем аустроугарске 3 армије, упутио је Кевешу 9 новембра оштру опомену. „Према политичкој и војничкој ситуацији хитно је потребно да се операције против Србије наскоро заврше и да циљ рата не дође у питање само због оклевања команданата корпуса. Ако коњске запреге не могу даље, онда треба безусловно реквирирати воловску вучу. Сваки обзир према становништву треба искључити".[2]

Из преписке коју је Конрад водио са Кевешом види се да је Конрад подржавао Кевеша у његовом држању. Он је тога дана непосредно од њега и Макензена тражио обавештења о сопственом и непријатељском стању, па је то онда искоришћавао да придобије Фалкенхајна да не повлачи снаге с фронта, него да их остави у простору Ниш — Лесковац док се не осујети српски продор од Приштине ка Велесу у који је Конрад стално веровао. Из извештаја Кевеша и Макензена јасно произилази да ни они нису делили мишљење Фалкенхајна и Жекова да се Срби налазе већ

---

[1] СР IX 258.
[2] ВРС XI 277.

у расулу. Тако Макензен још 9 новембра, између осталог, износи: „Уствари број заробљеника није прекорачивао умерене границе, војници су заробљавани првенствено у заштитничким борбама, а међу њима било је много рањених. Међу многобројним топовима који су заплењени има много раније заплењених аустриских и турских топова. Већи део сопствених, скупоцених топова Срби су успели да обезбеде. Бесумње делови који су сад отпали, нису припадали најбољим елементима српске војске. *Оно што је српској војсци остало, продужиће борбу дотле док буде могуће савладати тешкоће у снабдевању храном и добављању муниције...*"[3] (подвукао М. З.). Скори догађаји показаће да је ова оцена српског отпора била тачнија него све досадашње, које је Макензен, вероватно и према сугестијама Фалкенхајна, заступао.

Но, све те опомене, потстреци и наређења која је Макензен упућивао нису имали жељених резултата код аустроугарске 3 армије. Осми корпус је пребацио мање делове преко Западне Мораве, и тек 12 новембра предузео главним снагама наређени покрет.

У 19 корпусу стање није било боље. Овде су вршена разна прегруписавања. Две ландштурмске и 17 брдска бригада, иако нису имале јачег непријатеља испред себе, успеле су тек до 11 новембра да се прикупе око Ивањице. Три бригаде овог корпуса, оквалификоване као неспособне за покрет, остављене су у долини Западне Мораве. Од 205 ландштурмске бригаде, Хаусеровог одреда и ландштурмске етапне бригаде формиран је поново одред генерала Рајнела између Ужица и Пожеге и потчињен команданту 62 дивизије (навели смо ове детаље, јер ће се из њих искристализовати прве трупе за напад на Црну Гору). И 62 дивизија је тек 12 новембра прешла у наступање.

Тако је једино 10 брдска бригада од свих аустроугарских трупа била у времену од 8 до 11 новембра у акцији, и то непрекидно и под најтежим околностима. Од ње су команданти и Групе армија и 3 армије, па и 22 резервног корпуса захтевали да обухватним дејством преко с. Каоне ка Ушћу извлачи 22 корпус кроз

[3] Исто 279.

Ибарску Клисуру. Али, ту је она наилазила на непрекидне отпоре делова прекаљеног Ужичког одреда, Довасојевићке бригаде и новоформираног Студеничког одреда, које ни храбре, али слабе трупе ове бригаде нису могле савладати.

Ово је заиста типичан пример неумешног сналажења вишег командовања у употреби јединица на планинском земљишту. Оперативни брдски 8 корпус стајао је скоро недељу дана у долини Западне Мораве неупотребљен, а Алписки корпус је тек полазио од Крагујевца баш онда када је тражено енергично гоњење од свију трупа. Двадесет други резервни корпус, без брдске опреме, требало је да се пробије кроз Ибарску Клисуру, у којој се с обе стране уздижу стрме падине Столова, Копаоника, Троглава и планине Голије. Деветнаести корпус са неких 10 бригада скоро се и не усуђује да завири дубље у планину док не дозна има ли у њој јачег непријатеља. Тако је цео успех у овом „гоњењу" зависио од рада пет батаљона 10 брдске бригаде (половина људства била је састављена од наших народа).

Двадесет други резервни корпус је од 7 до 9 новембра водио борбе на предњим положајима Дринске и Дунавске дивизије II позива. Макензен је и с њим био незадовољан и 10 новембра упутио је команданту корпуса, обилазећи команданта армије, директно ову опопену: „Вашој екселенцији скрећем лично и најизричније пажњу на то да од брзог наступања Вашег корпуса преко Рашке ка Новом Пазару зависи цео крајњи успех војне. Алписки корпус намењен је за то да наступање 3 армије у случају потребе још више појача. Намеравана повремена смена 22 резервног корпуса не долази више у обзир".[4] Али, ништа није помогло. Прва српска армија држала је чврсто положаје у висини с. Богутовца, на улазу у клисуру и напустила их је тек ноћу 11/12 новембра само с обзиром на стање српских главних снага на правцу Крушевац — Куршумлија.

Повлачењем српске I армије Ибарском Клисуром ка Косовској Митровици постајао је све шири међу-

[4] Исто 318.

простор између левог крила ове армије и Дрине. Како је аустроугарски 19 корпус главнином својих снага био упућен на правце Ивањица — Сјеница и западно да би у вези са 62 дивизијом наступао у Санџак, то је Санџачка војска морала све више да проширује своју зону дејства и да се бори против бројно много надмоћнијег непријатеља.[5] Задржавајући своје лево крило према Фочи и Горажду, а преносећи тежиште операција према северу, она је дошла у незгодну ситуацију. Ово се морало осећати утолико више што је најбоља комуникација кроз Санџак ишла од Горажда преко Пљеваља ка Новом Пазару. То је, у вези са блиским искрцним железничким станицама код Међеђе, Вишеграда, односно Руда и Прибоја, омогућавало да се ограничена оперативна употребљивост ових непријатељских јединица брзо повећа. Па, и поред тога, црногорска Врховна команда и команда Санџачке војске присно су се уживљавале у општу ситуацију и свесрдно су се залагале да је олакшају. Доњовасојевићка бригада у саставу Ужичког одреда водила је ових дана најогорченије борбе скоро до изнемоглости. Чим се појачао притисак од Ивањице према Јавору, то је и Колашинска бригада, 9 новембра, упућена у Пријепоље форсираним маршем за појачање Ловћенској бригади која се ту налазила. А, пошто се тога дана овде јасно испољавало да непријатељ тежи да продре ка Сјеници, кренуо је и сам командант ка Јавору да лично руководи операцијама. 11 новембра навече, на фронту према северу, стајали су: Јаворски одред са две бригаде на Јавору и једном бригадом на правцу Ужице — Кокин Брод — Нова Варош код с. Љубиша; Косовски одред са две бригаде на правцу Вишеград — Пљевља према Прибоју, а са три бригаде према Руду. Свега три бригаде биле су распоређене за заштиту левог бока на Дрини од ушћа Лима до Фоче.

[5] Ојачана 62 дивизија и 19 корпус, који су претежно оперисали у то време према Санџачкој војсци, бројали су око 66 батаљона са 30 батерија (око 120 артиљериских оруђа) и 8 ескадрона. Ако се узме у обзир да су ови батаљони били стално попуњавани и да су просечно бројали 700 пушака, то је укупна снага противника била више него двоструко јача и у пешадији и у артиљерији од Санџачке војске.

Трупе Одбране Београда, повукавши се у реду иза Западне Мораве, поселе су положаје од с. Ловаца до Погледа. Положај је био развучен на неких 35 км. Већ 8 новембра отпочеле су две немачке дивизије напад од Крушевца долином Западне Мораве и Расине и уз подршку јаке артиљерије потисле су са главног положаја Шумадиску дивизију I позива. Како су с фронта извучени Комбиновани одред, ради упућивања за Нову област, један пешадиски пук, ради обезбеђења правца Александровац — Јошаничка Бања, а два батаљона враћена Моравској дивизији II позива, то се генерал Живковић одлучио да ноћу 8/9 новембра повуче своје трупе на положаје испред Јанкове Клисуре, углавном у висини Бруса. Суседна III армија је тога дана на левој обали Јужне Мораве, са Коњичком дивизијом, Браничевским одредом и Дунавском дивизијом I позива, посела положаје на отсеку од р. Турије до потока Плочника. Дринска дивизија I позива је, пошто је истурила коњички дивизион ка Мојсињској Планини, задржана у армиској резерви. Иза фронта армије кретале су се веома полако њене и колонске коморе Тимочке војске ка Грепцу. Мостови код Алексинца и Ђуниса нису били потпуно порушени, те су се мањи непријатељски делови пребацили преко реке на појединим местима, и то преобучени делом у српску униформу.[6] Веће непријатељске колоне примећене су источно од Јужне Мораве како се испред фронта крећу на југ. Како су се у Крушевцу налазиле непријатељске јаке снаге, то је III армија самим тим дошла у критичан положај. Отступањем трупа Одбране Београда ка Јанковој Клисури она је била још више истакнута на север, а услед прекида везе на Великом Јастрепцу и изолована. Осећајући ову велику опасност, Врховна команда је 8 новембра наредила команданту Одбране Београда да његове трупе „држе по сваку цену Јанкову Клисуру док се III армија не повуче на положаје код Прокупља."[7] Одговор гене-

[6] Бугари су ово лукавство често употребљавали и једном су, како наводи Галвиц, због тога настрадали од Немаца.
[7] ВРС XI 257, 276.

рала Живковића није био утешан. Износећи стање својих трупа истрошених у крвавим и непрекидним борбама од 6 октобра, он је отворено признао „да се на какав дуговремени отпор око Јанкове Клисуре не може рачунати.“[8]

Али, 8 новембра израстала је на правцу Лесковца нова опасност, можда највећа, коју је српска војска доживела у целом рату досада. Овде су већ од 6 новембра тињала наизглед мала борбена жаришта, у почетку недовољно запажена и мало цењена и од српског и од противничког руководства. Тек 8 новембра постало је јасно да су се она распламсала у пламен који је претио да уништи све наде и далекосежне планове војводе Путника и да Макензену омогући остварење у њему по трећи пут васкрсле наде у окружење српских главних снага још на територији Србије.

Борбе су отпочеле, као што смо видели, код Јужноморавских трупа још при напуштању десне обале Јужне Мораве, израстајући у операције, и то углавном на правцу Врање — планина Влајна ка Лесковцу, и на правцу који је ишао левом обалом Ветернице и на гребену старе српско-турске границе скретао на запад према Приштини. Како је последњи правац водио у бок и позадину северне групе Трупа Нове области — Вардарске и Моравске дивизије I позива — која је водила борбу и била изолована од главних снага у Топлици и Јабланици, то је и главна пажња била упућена на то да се ова опасност што пре отклони. Поред непосредног упућивања појединих јединица за појачавање Јужноморавских трупа на овом правцу, Врховна команда је, као што смо видели, наредила III армији да упути Моравску дивизију II позива у Прокупље на расположење II армији, с тим да одавде продужи покрет право ка југу, на Китку или с. Свирце. Она је рачунала да ће тиме потпуно отклонити ову опасност, а уједно и да ће на гњиланском правцу ова дивизија брзо створити жељено тежиште за намеравани велики пробој ка Скопљу.

Независно од овог плана Врховне команде, и војвода Степа је за себе био створио сличан план, који би

[8] Исто.

извео са својим снагама (II армијом, Тимочком војском и Јужноморавским трупама). Тимочкој дивизији I позива одредио је улогу коју је Врховна команда била наменила Моравској дивизији II позива. За то је 6 новембра изнео мишљење Врховној команди да му Моравска дивизија II позива не треба, штавише да му због тешкоћа у исхрани и смета, и да је треба упутити директно команданту Трупа Нове области у Приштини. Но, за извршење своје намере, војвода Степа је наредио доста радикално прегруписавање својих снага. Оно је било тек у почетном току не само када се појачавао притисак Бугара с југа преко планине Влајне ка Лесковцу, него и када је бугарска 1 дивизија добила наређење од Макензена да не иде у Македонију, као што је желела бугарска Врховна команда, већ да се сва прикупи око Власотинаца и одавде снажно надире ка Лесковцу.

7 новембра су на правцу Власотинци — Лесковац отпочеле борбе које су недовољним отпором заштитничких јединица Тимочке дивизије I позива брзо пренете дубље на леву обалу Јужне Мораве и пред сам Лесковац. Иако су се оне тога дана могле, према јачини непријатељских снага, схватити као борбе локалног карактера, ипак су дате околности морале већ тада изазвати највећу забринутост код команданта II армије. Пре свега, бугарске снаге код Лесковца онемогућавале су одбрану српским трупама, које су на северном подножју планине Влајне (с. Копашница — с. Стројковце) спречавале непријатељу да надире у Лесковачко поље. Са овога простора лако су се могле развити бочне операције према целом српском фронту, који се протезао прибрежјем Јужне Мораве, али и операције преко Бојника директно ка Куршумлији за уже, или преко Лебана ка Подујеву за шире обухватно садејство са немачком 11 армијом, чији се притисак ка Јанковој Клисури све јаче испољавао.

Али највећу забринутост морало је изазвати стање код сопствених јединица, нарочито код II армије. Јединице II и III армије и Тимочке војске повукле су се иза Јужне Мораве, и то под најтежим условима и на ретко умешан начин. Овде је требало средити веома

замршену унутрашњу ситуацију, до које је морало доћи при отступању преко река које су биле повезане слабим и ретким комуникацијама са новом просторијом, која је и сама оскудевала у путевима (командант III армије предвиђао је да ће тек 13 новембра моћи да пребаци своје колонске коморе преко Грепца). Требало је посести широке положаје и спречавати инфилтрацију непријатељских делова преко недовољно порушених мостова и газова, а притом вршити и прегруписавање снага, како су то тражили Врховна команда и војвода Степа. Најжалосније је било то што су поједине јединице на десном крилу II армије, нарочито код Тимочке дивизије I позива, изгубиле скоро сву своју досадашњу отпорност, те је руководство било лишено најпотребнијег ослонца за своје одлуке и планове.

Од 8 до 11 новембра прошириле су се акције код Лесковца на низ више или мање повезаних борби, и то на целом простору између Пусте Реке, Шуманске Реке и планинског гребена на старој српско-турској граници. Оне су имале непосредног утицаја и на рад и одлуке III армије, Тимочке војске, Одбране Београда, па и Трупа Нове области. Те ретко драматичне и динамичне борбе неки су подвели под термин „бој", неки под термин „битке" код Лесковца. Задржаћемо овај последњи, јер, иако тај назив не би можда одговарао уобичајеном појму с обзиром на јачине ангажованих снага, ове борбе су имале стратегиску улогу пресудног значаја за исход целе војне.

Битка код Лесковца

8 новембра изјутра стање трупа код II армије било је углавном овакво: Тимочка дивизија I позива била је на положају на левој обали Ветернице, од ушћа потока Сушице до ушћа Ветернице, па потом на левој обали Јужне Мораве до р. Топлице (с. Дољевац). Само код Лесковца она је прелазила на десну обалу Ветернице обухватајући у одбрани источну и југоисточну ивицу ове вароши. На левој обали Ветернице, у наслону на трупе Тимочке дивизије I позива, држале

су положаје Јужноморавске трупе, ојачане Свођким одредом, које су биле потчињене Тимочкој дивизији I позива. Оне су имале да заштите правце за Лебане, а са ослонцем десног крила на планину Округлицу да врше и притисак на бугарске снаге које су угрожавале бок српских трупа код Гњилана. Шумадиску дивизију II позива, која је држала положаје на левој обали Јужне Мораве од р. Топлице до р. Турије, сменила је ноћу 7/8 новембра Комбинована дивизија I позива из Тимочке војске. Шумадиска дивизија II позива, која је требала да смени и ослободи Тимочку дивизију I позива за удар на југ, налазила се тек у покрету ка Прокупљу, док је Тимочка дивизија била већ захваћена жестоким нападом бугарске 1 дивизије код Лесковца.

Тимочкој војсци остао је, поред Комбиноване дивизије, само Крајински одред, који је био у преформирању и већ спао на јачину једног пешадиског пука III позива. Он се у то време прикупљао ради организовања одбране између Топлице и Пусте Реке. Моравска дивизија II позива била је у покрету преко Грепца за Прокупље. Поред ових крупних покрета, било је и безброј ситних покрета ради сређивања измешаних јединица.

Већ 8 новембра изјутра Бугари су продужили напад на Лесковац, заузели га и одбацили трупе Тимочке дивизије I позива које су се у великом нереду повукле на леву обалу Јабланице. Пошто су овде постепено прикупљене, оне су поселе положаје на југоисточним падинама брежуљака Добре Главе на отсеку с. Свирци — с. Гложане, док је лево крило Јужноморавских трупа повучено на положаје источно од Лебана с обе стране Јабланице за одбрану овог места, које још није било евакуисано. За подршку Тимочке дивизије I позива, чије су трупе биле веома растројене, командант II армије упутио је један пешадиски пук из Тимочке војске ка с. Белановце. Бугарска колона која је нападала у северозападном правцу у јачини једне бригаде, заноћила је на линији с. Богојевац — с. Горња Стопања, а јужна колона исте јачине потискивала је Јужноморавске трупе ка Лебану.

У току ноћи 8/9 новембра пристигла је Шумадиска дивизија II позива, заузела положаје Карахасанова Ливада — Орашје и десно ухватила везу са трупама Тимочке дивизије I позива. С обзиром на ситуацију код Лесковца, Врховна команда је војводи Степи 8 новембра поново ставила на расположење Моравску дивизију II позива, коју је он 9 новембра форсираним маршем упутио од Прокупља ка Карахасановој Ливади.

Ноћу 8/9 новембра војвода Степа је наредио команданту Моравске дивизије II позива да прими под своју команду Тимочку I и Шумадиску дивизију II позива и да организује отсудну одбрану на левој обали Јабланице, на брежуљцима Добре Главе.

Бугари су 9 новембра изјутра продужили нападе на Тимочку дивизију I и приспеле делове Шумадиске II позива, одбацили их с положаја и избили на Пусту Реку код с. Ђинђуше. У исто доба се и лево крило Јужноморавских трупа повукло западно од Лебана, пошто се његов командант осећао угрожен, бугарским снагама, које су се појавиле у његовој позадини. Командант II армије наредио је команданту Шумадиске дивизије II позива да у току непријатељског напада на Тимочку дивизију I позива предузме одмах напад на бугарска одељења која надиру према Ђинђуши, како би олакшао Тимочкој дивизији. Али до овог није дошло „због растурености пешадије Тимочке дивизије I позива и Шумадиске дивизије II позива, које су данас после безначајног отпора напустиле положаје на левој обали Јабланице и расуле се. . ."[9] Војвода Степа је обавестио команданта Моравске дивизије II позива о предњој ситуацији и 9 новембра у 14 часова наредио му да организује одбрану на левој обали Пусте Реке, којом има да заштити правце преко с. Злате и Житорађе за Прокупље, а на Пасјачи да што јачим отпором обезбеди десни бок и позадину трупа на положајима код Мрамора.

Моравска дивизија II позива пристигла је 9 новембра око подне, заузела положаје на левој обали Пусте Реке, прихватила и друге две дивизије и с њима,

[9] Исто 295.

без већег узнемиравања, организовала нове положаје углавном на линији с. Горње Коњувце — с. Граница — с. Доњи Дреновац.[10]

Тога се дана погоршала и ситуација осталих српских снага које су се налазиле у углу који чине доњи токови Јужне и Западне Мораве. Непријатељ је и даље потискивао заштитнице Одбране Београда ка Јанковој Клисури и генерал Живковић је предвидео следеће положаје за случај принудног повлачења. Он се одлучио да у циљу веће отпорности све трупе одмах по повлачењу распореди тако да поседну три узастопна положаја, испред, и иза Јанкове Клисуре, али се Врховна команда са тим није слагала (тога дана је бројно стање Трупа Одбране Београда износило свега око 11.000 бораца).

Да би ублажила своју истуреност према непријатељу код Крушевца и Ђуниса, III армија је повила своје лево крило према југу, увлачећи у I линију и Дринску дивизију I позива. Командант III армије, обавештен о догађајима код Лесковца, одмах се сам решио да II армији упути у помоћ Коњичку дивизију и један пешадиски пук I позива.[11] Уједно, он је донео одлуку да постепено повуче своју армију ближе гребену Јастрепца.

Овога дана издала је Врховна команда наређење свим командантима армија у коме се, између осталог, захтева да „команданти армија свом силом свога ауторитета настану да се поколебани морал и дисциплина код трупа што пре поврате и да се трупе пошто-пото одрже у рукама старешина. За постигнуће овог циља остављам командантима армија потпуно одрешене руке у избору средстава, јер се горњи циљ мора постићи по сваку цену, не презајући ни од какве законске одговорности. Преки судови и деповске команде имају

---

[10] Усред овог метежа, на Пустој Реци се појавио и стари краљ Петар. То је био повод да непријатељска штампа увелича ову своју победу, сравњујући је са турском победом на Косову и објашњавајући појаву краља на фронту његовом жељом да у овом дефинитивном поразу и сам нађе смрт.

[11] Ово издизање општих изнад уских сопствених интереса запажа се код генерала Јуришића-Штурма још 1914 г као команданта III армије при одбрани Дрине.

најенергичније и без милосрђа, да врше своје дужности, без формалности и дуге процедуре."[12]

10 новембар био је веома критичан дан за све српске снаге у луку Јужне и Западне Мораве. Цео тај дан био је потребан да се растројене јединице Тимочке дивизије I позива, па делом и јединице Шумадиске дивизије II позива, среде и поврате изгубљену отпорност. Успешно продужење бугарског напада на правцу од Лесковца ка Прокупљу или Куршумлији могло је осујетити све планове у вези са Моравском дивизијом II позива и тиме све снаге у луку Јужне и Западне Мораве довести у најтежу ситуацију, нарочито ако би се једновремено појачао непријатељски притисак преко Јанкове Клисуре, Грепца или преко Јужне Мораве на правцима долине Топлице, Мрамора и Суповца. Али, тај дан је прошао неочекивано повољно, јер је свуда изостала јача непријатељска активност.

Бугарска 1 дивизија, вероватно због ишчекивања доласка своје треће бригаде код Лесковца, задовољила се тога дана само подилажењем положајима српских дивизија западно од Пусте Реке и угрожавањем десног крила Тимочке војске, насталог услед заузимања с. Брестовца које лежи према ушћу ове реке. Ово релативно затишје искористио је командант Моравске дивизије II позива да за 11 новембар припреми општи напад са све три дивизије у циљу заузимања брежуљака Добре Главе између Јабланице и Пусте Реке. Командант II армије сложио се с овом одлуком и наредио је: Тимочкој војсци да напад на левом крилу помаже артиљериском ватром са свог положаја, Коњичкој дивизији да садејствује нападом у десни бок непријатеља, а Јужноморавским трупама, које су се повукле на положаје Тупалски Вис — караула Свирци, да садејствује нападу у што тешњој вези са Тимочком дивизијом I позива.

Врховна команда, још необавештена о намераваном нападу, послала је команданту II армије наређење: „Настаните свим силама да се ваше трупе прикупе и уреде, дух и дисциплина поврате. Одмах после овога пређите у напад на непријатеља и потисните га ка Ле-

[12] ВРС XI 316.

сковцу. Ово је потребно учинити што пре, јер се Моравска дивизија II позива после овога мора одмах упутити правцем: Лебане — Тупалски Вис — Китка и ставити на расположење команданту Трупа Нове области".[13]

Тога дана се Штаб Врховне команде преместио из Рашке у Косовску Митровицу. (Поставља се питање: да ли је његов боравак у Рашкој уопште био потребан, с обзиром да су попречни путеви Александровац — Јошаничка Бања и Куршумлија — Блажево били слабији него путеви од Косовске Митровице преко Косова ка Куршумлији? Свакако, оса главних операција ишла је од Крушевца преко Куршумлије — Приштине — Скопља и морало се тежити да јој Штаб Врховне команде буде што ближе).

Код осталих бугарских дивизија 1 армије рад је био још мање активан. Шеста дивизија пребацила је код Алексинца свега пет чета преко Јужне Мораве, а 9 дивизија још мање код Чечине. Само на гребену старе српско-турске границе, на линији Горња Округлица — Веља Глава, водиле су Јужноморавске трупе непрекидне борбе, услед којих су се морале повући на горе наведене положаје.

Али, ни код немачке 11 армије наступање није одговарало Макензеновим захтевима да се за окружење српских снага створе продорни клинови преко Јастрепца. Иако су све три дивизије 10 резервног корпуса давале све од себе, оне су се, услед заостанка аустроугарског 8 корпуса и бугарске 6 дивизије, морале ширити од Александровца до Рибарске Бање, те нису имале потребну ударну снагу за то. Четврта дивизија (105), која је накнадно, са Штабом 4 резервног корпуса, понова додељена армији, налазила се тога дана северно од Крушевца.

Напад српских дивизија II армије преко Пусте Реке, темељно припремљен и умешно руковођен, развијао се, 11 новембра, потпуно по плану. Бугари су уз велике губитке били одбачени преко Пусте Реке и Добре Главе ка Лесковцу, где су се повукле и њихове јединице које су биле испред Лебана. Идућег дана

[13] Исто 346.

упућени су само гонећи одреди, пошто општа ситуација српских снага у луку Јужне и Западне Мораве није дозвољавала да се све нападне снаге вежу дуже на овом правцу, а свакако се морало претпоставити да ће га непријатељ ускоро знатно ојачати. При томе је и интервенција ових трупа, нарочито Моравске дивизије II позива, према Приштини, била хитно потребна.

Овим је углавном била завршена ова битка и отклоњена велика опасност, која је овде постојала за главну српску снагу.

Битка код Лесковца је редак пример да једна трупа, после толиких борби и напора у непрекидном отступању од скоро месец дана и после, такорећи, јучерашње велике моралне депресије, може повести офанзиву и чак изборити при томе сјајну победу.

2

РАЗВОЈ ДОГАЂАЈА НА КОСОВУ И У МАКЕДОНИЈИ (8—11 НОВЕМБРА)

— Скица бр. 14 —

Код Трупа Нове области

Вардарска и Моравска дивизија I позива предузеле су, 8 новембра, по наређењу команданта Трупа Нове области, напад на целом фронту на западном излазу Кончулског Теснаца, који је бранила једна ојачана бригада бугарске 5 дивизије. Једновремено је и Брегалничка дивизија вршила противнапад на ојачане бригаде бугарске 3 дивизије на качаничком правцу. Вођене су огорчене борбе уз обостране велике губитке (само Брегалничка дивизија имала је око 1.000 мртвих и рањених). Добивено је нешто у терену, али све то није имало никаквих трајних последица и није било у сразмери са губицима и утрошеном муницијом. Тетовски одред прикупљао се ка Гостивару, а код Вардарског одреда дан је прошао у миру. Бројна стања износила су овог дана код Вардарске дивизије око 5.000 пушака, 3 митраљеза и 14 топова; код Моравске дивизије I позива око 9.000 пушака, 10 митраљеза и 12 топова, а код Брегалничке дивизије око 4.000 пушака, 9 митраљеза и 20 топова.

Идућа три дана прошла су код Трупа Нове области углавном у миру. Бугарска 2 армија вршила је прегруписавање снага и припремала се за напад на оба сектора. Одред генерала Рибарова повучен је са севера преко Врања за ојачање трупа према Кончулском Теснацу и качаничком правцу, где је генерал Рибаров примио све трупе под своју команду.

За осигурање позадине од побуњених Шиптара Срби су морали употребити већ релативно јаке трупе. За ту сврху образовани су нарочити одреди и стављени под команду команданата дивизиских области. Тако је Приштински одред примио осигурање комуникације од Преполца, Лабљана, Тулара ка Приштини и у њеној непосредној околини. Код команданта Битољске дивизиске области, коме су били директно потчињени оперативни Тетовски и Вардарски одред, постојао је и Албански одред. Он је осигуравао са осам граничних чета гранични фронт према Албанији од Ђафа Прушита до тромеђе и одржавао ред у окупираним албанским областима Тиране и Елбасана (у Тирани је био један ојачан батаљон). Као посаде у појединим местима налазили су се један кадровски пук и ојачани жандармериски одреди. Доцније је Врховна команда појачавала ове посаде евакуисаним батаљонима Последње одбране — стараца. Сем тога, у покрету према Охриду налазило се око 12.000 евакуисаних регрута крушевачких резервних трупа са Скопском подофицирском школом и Ђачком четом, која је доцније пала као жртва велике бугарске свирепости.

Код савезничке Источне армије

Генерал Сарај отпочео је, почетком новембра, постепено да појачава своје активно дејство према Бугарима. У луку доње Црне Реке и Вардара он је са 122 француском дивизијом држао прибрежје на десној обали Црне Реке, са 57 и 156 француском дивизијом прибрежје Вардара до Валандова, док је енглеска 10 дивизија затварала простор између Вардара и Дојрана према Струмици. Сарај је намеравао да четири обећане енглеске дивизије, чији је први ешелон пристигао 5 новембра у Солун, прикупи код Битоља и тек онда

предузме општу офанзиву ка Скопљу. Како се потпуно прикупљање ових дивизија могло очекивати тек почетком децембра, то су његови напади до тог времена имали за циљ да левим крилом (122 и 57 дивизијом) продре до Велеса, *„да би Србима указао бар неко морално растерећење“*[14] (подвукао М. З.).

До 9 новембра успело је француским дивизијама да заузму прелазе на Вардару код Градског и да овладају прибрежјем на левој обали Црне Реке. Сарај се надао да ће овде у садејству са Вардарским одредом, који је обезбеђивао правац Велес — Прилеп — Битољ на линији Козјак — Присат — греда планине Бабуне, и био код с. Фариша у вези са француском 122 дивизијом, ослободити друм од Прилепа за Велес. Али су тога дана пристигла бугарска појачања која су се у полукругу испречила испред угла Црне Реке и Вардара и тежила да зауставе даље француско надирање, што им је идућег дана и успело. Тешко стање код Срба, с правом претпостављено прегруписавање непријатељских снага при надирању са севера ка југу, вести о прикупљању 100.000 војника јаке турске армије у Тракији под командом Голц-паше и познато непријатељско држање грчког краља и владе, довели су Сараја и француску владу 11 новембра до убеђења да Источна армија неће бити више у стању да отклони катастрофу, која се спремала српској војсци. Штавише, они су страховали да Источну армију не снађе слична судбина. Већ 11 новембра Сарај је добио жудно ишчекивано наређење од своје владе из Париза да *обустави офанзиву и изврши одмах припреме за повлачење иза српско-грчке границе, чим за то добије специјално наређење од владе.*[15]

Да ли је и када војвода Путник добио обавештење о овој *судбоносној одлуци*, видеће се доцније.

---

[14] »Les armées françaises dans la Grande Guerre« (Француска војска у Великом рату), VIII 225. У даљем излагању употребљаваће се „Француска војска у Великом рату“.

[15] Исто VIII 225—273.

3

ОДЛУКА СРПСКЕ ВРХОВНЕ КОМАНДЕ ЗА ПОВЛАЧЕЊЕ КА КОСОВУ, САНЏАКУ И МАКЕДОНИЈИ

11 новембра навече српска Врховна команда овако је ценила ситуацију (распоред обостраних снага тога дана види се из скице 13).

Према I армији непријатељ је вршио јак притисак с фронта. Према Студеничком одреду он је тежио да код Ушћа продре у долину Ибра, у позадину армије. Са правца Гоча и Бруса осећала се непријатељска активност очигледно с циљем да се преко Јошаничке Бање и Рашке такође угрози бок I армије. На правцу Ивањица — Јавор једна, а на правцу Вишеград — Прибој друга ојачана аустроугарска дивизија у борби против црногорских снага теже да избију у Санџак код Пљеваља и Сјенице па да дејством према Новом Пазару угрозе и дубљу позадину I армије.

Према Одбрани Београда непријатељ је у току 11 новембра снажно нападао правцем од Крушевца ка Јанковој Клисури и успео да заузме Главну Караулу, чиме је била компромитована одбрана испред Јанкове Клисуре. У њој су Трупе Одбране Београда заузеле следећи положај на јужним падинама Клисуре у висини с. Пребреза. Заузећем Јанкове Клисуре, Немци су већ озбиљно угрожавали отступницу III армије и Тимочке војске, које су биле упућене на правцу преко Куршумлије. Генерал Јуришић, командант III армије, која се налазила на гребену Малог Јастрепца у висини Грепца, на вест о паду Јанкове Клисуре ставио је одмах Дунавску дивизију I позива на расположење команданту Одбране Београда. Командант Тимочке војске, генерал Гојковић, одбијао је на Мрамору „очајничком храброшћу", како непријатељ износи, све нападе надмоћне бугарске 9 дивизије, која је тежила да избије у бок III армије.

Код II армије непријатељ је 11 новембра нападом био одбачен преко р. Јабланице и криза је била привремено отклоњена. Али, морало се претпостављати да ће Макензен у најкраћем времену активирати и овај важан правац, а бугарска Врховна команда настојати да паралише свој овде претрпљени пораз, за који је

тврдила да су јој га нанеле „четири дивизије под командом краља и престолонаследника".[16] И стварно, за парализање је било одмах предвиђено да се употреби 8 дивизија, која је била у покрету за Македонију, па и део 9 дивизије. Сем тога, српска Врховна команда није могла дуго одлагати одлазак најборбеније Моравске дивизије II позива преко Лебана на југ која је требала да отклони опасност обухвата Вардарске дивизије, која јој је претила са севера од бугарских трупа на старој српско-турској граници. Овај стални неповољни развој код Трупа Нове области, који је постојао и поред најпожртвованијих залагања трупа и старешина, задавао је Врховној команди највећу бригу, пошто је у даљим својим последицама могао бити судбоносан за целу главну снагу.

Према свему изнетом, Врховна команда је морала закључити да је ситуација војске критична, утолико више што су бројна стања јединица нагло опадала, а залихе материјалног снабдевања, које се нису могле више лако попуњавати, смањивале су се у опасној мери. До овога времена сви напори Врховне команде били су усмерени на то да упорном одбраном на што севернијем простору добије што више у времену за прикупљање и пристизање од Солуна стално обећаване помоћи Савезника. Сад је, пак, целокупна стратегиска и оперативна ситуација српске војске била тако измењена, да је војвода Путник морао увидети да се у догледном времену не може очекивати никакав *непосредни утицај* од стране Савезника на операције српске војске. На основу овакве ситуације, он је донео одлуку да из планинског земљишта повуче ка Косову трупе Одбране Београда, Тимочке војске, II и III армије, како би дошле у тешњи додир са Трупама Нове области. Одавде је требало да се предузме офанзива у правцу Скопља у циљу да се дође у везу са савезничким трупама које дејствују од Солуна на север и тиме успостави веза са Солуном као базом. Ово отсад постаје главни оперативни циљ српске војске. За извршење ове одлуке планирано је да се повуче и прикупи што више снага око Приштине, а да се по-

---

[16] ПРАУ III 297.

требним снагама успорава непријатељско надирање са севера у циљу добитка у времену за намеравану акцију у правцу Скопља.

Дакле, дошло је сасвим обратно од оног што је војвода Путник, на основу сталних обећања Савезника, очекивао још пре почетка и у току операција. Уместо да Савезници успоставе везу са српском војском, од које су тражили да што дуже остане у северном простору, она је сада морала сопственом снагом да изврши продор преко Скопља и успостави у даљем току везу са Источном армијом. Задатак је био необично тежак, можда један од најтежих задатака пред које војска може бити постављена. Иако није била потпуно окружена, српска војска је требала да се пробије на једном одређеном, блокираном правцу, што у суштини претставља ситуацију сличну окружењу. Успеле пробоје из окружења ратна историја познаје и из ранијег и доцнијег доба. Али, у окружењу већином постоји извесна шира могућност за избор правца пробоја у циљу обмане непријатеља. У овом случају тога није било. Непријатељ је — најпре Конрад, па под његовом сугестијом и Макензен, Фалкенхајн и бугарска Врховна команда — ишчекивао овај продор баш на том, као јединим спасоносном правцу за српску војску, сматрајући да правац према Јадрану води у неминовну пропаст. Српска војска, која је тај задатак имала да изврши, већ је од 6 односно 14 октобра изводила операцију, која стварно претставља једну непрекидну битку. У њој се она истрошила до крајњих граница. *И када непријатељска званична историја утврђује да је ова „војна једна од најтежих у светском рату“, у којој се имао да „решава један од најтежих ратних проблема“, онда ће сигурно сваки објективни познавалац признати да то у првом реду може да важи за српску и црногорску војску.*[17]

---

[17] Исто 341, 342. Ипак, ми стално, па и ове године, доживљујемо с италијанске стране изопачавање ових непобитних чињеница и скрнављење пијетета према ондашњем свом савезнику, према коме немачка и аустриска званична историја, иако су њихови народи били наши загрижени непријатељи, имају само дивљење. Види „Војно дело“, број 4/1952, стр. 71.

Горе наведена одлука војводе Путника претставља, према нашем мишљењу, једну од највећих прекретница у целом овом рату и један од главних узрока што се он онако страшно завршио по Србију и Црну Гору. Колико нам је познато, о томе код нас није ништа објављивано, иако у тој одлуци лежи *главни кључ за правилно схватање свега* што се отсада догађало, као и главна аргументација за све оне који су нагињали да све кобне последице припишу војводи Путнику или да га од сваке замерке одбране.

На основу раније изнетих обећања Савезника, а нарочито изјаве француског министра војног, коме је Сарај био потчињен, да ће савезничка војска најпре протерати бугарску војску на исток од Скопља и осигурати железничку пругу Солун — Врање, морао је Војвода закључити да се у овом случају, а према ситуацији у којој се његова војска налазила, може за први мах радити само о заједничкој офанзиви са Косова и Вардара, углавном у правцу Скопља, да би се успоставила међусобна веза, која је за српску војску већ и због самог снабдевања била хитна потреба.[18] Изнели смо тешкоће, али и позитивне последице оваквог потхвата, који је према датим приликама уз *максимално обострано напрезање* имао још изгледа на успех. Услови за то били су са савезничке стране предвиђене снаге од неких осам дивизија и, природно, брзина њиховог ступања у акцију, која се морала, свакако, управљати према стању код српске војске. По напуштању леве обале Западне и десне обале Јужне Мораве стање је већ постајало критично и Сарај је благовремено, почетком новембра, не сачекавши прикупљање свију снага, предузео офанзиву углавном у правцу Велеса. Офанзива се развијала повољно и војвода Путник могао ју је схватити само као увод у уговорену главну офанзиву, а не као да је предузета само ради „моралног растерећења" српске војске. Дужим задржавањем непријатеља иза Јужне и Западне Мораве он је настојао да

[18] Нисмо наишли ни овде, ни нигде досада код Савезника, на нека јасна, обрађена решења и индикације, који би били конкретна основа једне заједничке одлуке и заједничког плана, као што је случај код непријатеља.

Сарају олакша да прикупи још више снага за офанзиву.

Али, 11 новембра Бугари су преотели иницијативу од Сараја и приморали га на одбрану. Тога дана, као што смо видели, Сарај је не само обуставио отпочету офанзиву по наређењу своје владе, него је, што је нарочито важно, вршио и припреме да повуче своје дивизије на грчко-српску границу чим за то добије наређење из Париза. Према таквим условима, ова је одлука Савезника стварала сасвим другу основу за дејства српске војске и одлуку војводе Путника за даљи рад од оне основе од које је војвода Путник полазио при доношењу своје одлуке 11 новембра. Офанзива српске војске, према стеченом искуству о њеном одбранбеном отпору и продорној способности у борбама на Јастрепцу, код Лесковца и Гњилана, као и према вероватном противдејству непријатеља, који је стално рачунао и морао рачунати са могућношћу да ће српска војска тражити излаз из претешке ситуације продором ка Скопљу, била је веома смела, чак и под претпоставком да ће јој Источна армија офанзивно кооперисати од Градског преко Велеса ка Скопљу. Српска офанзива са Косова ка Скопљу, под претпоставком да ће Источна армија остати у *дефанзиви* код Градског, имала је тако мало изгледа на успех да би претстављала потхват који се препушта случају. Такве одлуке предузимају се мање-више у безизлазним ситуацијама и заснивају се више на карактерним особинама војсковође него на стварним прорачунима. Успех таквог потхвата заснива се више на моралним особинама него на физичком потенцијалу трупа које га изводе. Свакако, овакав би српски потхват, ако не би успео, значио неминовну пропаст војске, јер је сигурно да Макензен не би штедео своје трупе, које би се у том случају налазиле на леђима непријатеља, већ би га енергично нападао.

Најзад, ако би се Источна армија измакла чак на српско-грчку границу, онда је очигледно да офанзива српске војске са Косова преко Скопља не би имала, под датим околностима, *апсолутно никаквог изгледа на успех*. Довољно је да подвучемо само неколико чиње-

ница, па да се у то увери и читалац који је мање упознат са стратегиско-оперативним особеностима замишљеног потхвата. Претпостављајући да би српској војсци успело да источно од Приштине потуче непријатеља и одбаци га из теснаца између Шар-Планине, Скопске Црне Горе и планине Гољака према Бујановцу и Скопљу, она би неминовно била принуђена да овде застане ради сређивања својих јединица, повијања фронта према југу и заузимања новог распореда. Овај би се морао прилагођавати новој операциској зони, која би, свакако, морала обухватити правце ка Битољу, а вероватно и онај преко Радовишта ка Струмици, пошто је клисураста долина Вардара претстављала само идејни правац или, боље рећи, само његову осу. Сви ови правци воде кроз планинско земљиште, које би у сваком погледу отежавало брзо наступање (на слаби Вардарски одред тешко би се могло рачунати, јер би га Бугари при повлачењу Сараја лако одбацили ка Битољу). Дакле, намеравана операција би пролазила кроз много разних перипетија, за које би, свакако, требало и много времена, а време је, као што смо досад видели, Макензен знао боље да искористи него Савезници.

Догађаји на Јастрепцу и код Лесковца доказали су да се за задржавање Макензеновог наступања не може више ослањати на слабе заштитничке делове, него да се за то морају користити крупне формације. Природно је да се тада постави питање ко би имао да води даље борбе против досадашњих непријатељских снага потиснутих од Качаника и Гњилана, које би непријатељ имао могућности да знатно појача у моменту када се Источна армија буде налазила у повлачењу (мислимо да би то била за бугарску 2 армију ретко згодна прилика да изводи операције по такозваним унутрашњим правцима).

Најзад, овде се поставља још једно питање које и само може дати одговор. Наиме, да ли би офанзива српске војске до грчке границе имала ма какав изглед на успех с обзиром да би у новоствореној ситуацији снабдевање српске војске у току извођења ових операција било потпуно угрожено? Из Солуна се све до

спајања са Савезницима није могло ништа очекивати, јер су Бугари били веома озбиљно блокирали све путеве, па чак и правац који води преко Лерина — Битоља — Прилепа. На армиске колонске коморе, чије је стање већ и у досадашњем отступању било врло замршено, у овако замишљеној операцији ка грчкој граници не би се могло ослонити, пошто би се њихове залихе брзо утрошиле, а како се не би могле попуњавати, то би оне биле више баласт него што би користиле. Очигледно је да би при оваквим околностима српска војска сама себе увукла у један, да тако кажемо, „економски казан", у коме је могла бити лакше уништена него у Црној Гори и Албанији, где бар није имала опасног непријатеља који би је раздвајао од мора и на њему образованих база.

Ово опште теориско, стратегиско-оперативно разматрање ситуације и анализа одлуке од 11 новембра изгледало нам је потребно да се изнесе из два разлога: прво, што се при разматрању и оцени овог питања о продору српске војске „са Косова ка Солуну" не прави довољна разлика да ли је циљ тј. спајање са Источном армијом био код Скопља, код Велеса — Градског или на српско-грчкој граници. Друго, што се њиме лакше утврђује једна недовољно документована историска чињеница, која је од највећег значаја за разумевање и правилну оцену одлуке војводе Путника и даљу судбину српске војске.

Наиме, у историском материјалу, оном којим смо располагали, ми нигде нисмо наишли на одређен одговор на питање да ли је војвода Путник уопште и када био обавештен о овој новој одлуци француске владе и генерала Сараја, тј. да Источна армија обустави офанзиву и припреми се за повлачење ка грчкој граници. Из српских докумената види се ово: из извештаја команданта Вардарског одреда: да је он 9 новембра изгубио везу са француским левим крилом код с. Фариша; да је 10 новембра један француски пешадиски пук успешно одбијао бугарски напад код с. Мрзена и да је *12 новембра* Врховна команда упутила команданту Трупа Нове области депешу: „Наредите команданту Битољске дивизиске области да ступи у везу са коман-

дантом француских трупа у Солуну, генералом Сарајем, *и прибави обавештење о ситуацији и раду савезничких трупа.*“[19] (подвукао М. З.). Вардарски одред је известио Врховну команду: да је 14 новембра тражио од Сараја помоћ, јер се налазио у тешкој ситуацији, но да му је он одговорио да му је не може дати, пошто већ 3 дана врши напад на манастир Чичево и тиме чини притисак на Бугаре; да је 15 новембра дознао да су се Французи повукли од Мрзена ка Црној Реци; да су Французи 17 новембра одбили све бугарске нападе на француски фронт ман. Чичево — с. Сирково и на Струмички фронт, и да су се Бугари повукли и укопавали, а 21 новембра да се 122 француска дивизија повукла на десну обалу Црне Реке.

Из овога необориво произилази да војвода Путник у моменту доношења одлуке, 11 новембра, није био обавештен о измењеној одлуци генерала Сараја и његове владе, иначе не би 12 новембра тражио наведено обавештење. 15 новембра је војвода Путник издао својим армијама припремну заповест за претстојећи продор која почиње: „Ситуација у којој се сада налазимо тешка је. Поред јаког притиска Аустро-Немаца са севера, Бугари јаком прикупљеном снагом јако потискују са истока, тежећи да нам спрече сједињење са нашим савезницима. Намера је Врховне команде да се што пре пробијемо кроз Качаник и преко Карадага *ка Скопљу, у циљу сједињења са нашим Савезницима,* задржавајући потребним делом снаге непријатеља са севера. . .“[20] (Подвукао М. З.). Из овога јасно произилази да је Војвода и тога дана веровао да Французи теже да продру ка Скопљу. Податак Вардарског одреда о повлачењу код Мрзена није га могао у томе поколебати, јер се радило о једном тактичком детаљу на левом крилу француског фронта.

21 новембра војвода Путник донео је и објавио своју сигурно најтежу одлуку у животу која почиње: *„Због неактивности наших Савезника са југа* и јаког притиска Аустро-Немаца са севера и северозапада, Бугара са истока и југоистока, наш покушај пробоја кроз

[19] ВРС XII 51, 52, 98, 142, 228, 319.

[20] Исто 143.

сторија на коју је требало повући војску постављала се сама од себе, — то је било Косово, линије које се ослањају на његове јаке орографске преграде: Шар-Планину с једне, и планину Рогозну — Суву Планину — Мокру Планину — Жљеб, с друге стране. Оперативно извршење овакве одлуке било је, према датим приликама у којим се српска војска налазила 11 новембра, простије и сигурније: на отступним правцима на којима су се налазиле армије при пролазу кроз долину Ибра и преко Куршумлије треба отступати што пре право на југ, а њихово развођење извршити при избијању на комуникативније правце Косова. Санџачка војска и I армија пружале су потпуну гаранцију за западни бок отступајућих колона. Са 1—2 дивизије (а можда и само са већ упућеном Моравском II позива и Комбинованим одредом) ојачати за упорну одбрану Трупе Нове области према непријатељу на правцима Гњилана и Качаника. Трупе Одбране Београда, III и II армије и Тимочке војске требало је, што је могуће пре, извлачити из додира са непријатељем и упућивати их директно на нови фронт на Косову. Ту је војвода Путник, ако би се нагодио са Савезницима, могао под несравњено бољим условима него при пробоју ка Скопљу да бије или отсудну битку или битку за добитак у времену ради постепеног и сређенијег отступања војске у Црну Гору и Албанију, па, можда, делом и за Грчку преко Дебра — Охрида — Битоља. И све се то могло извести за неких 5—7 дана раније него што је то било могуће извршити за припрему и обезбеђење операције према Скопљу — Бујановцу. Отпала би потреба нагомилавања армија око Приштине и дугог застоја заштитничких делова испред фронта и на боковима. А тај добитак у времену значио је тада врло много за српску војску. Она га је могла, први пут после 6 октобра, искористити само према сопственим потребама не обзирући се на Савезнике, њихове неодмерене жеље и варљива обећања. На Косову је било лакше средити трупе у наслону на Метохију и уређени комуникациски правац Призрен — Охрид — Битољ, као и исхранити него у планинском земљишту. Али, пре свега, уштеделе би се велике жртве у борбама које нису биле

усмерене ка дефинитивном циљу операције која ће се стварно и изводити.

Излазећи испред догађаја, осврнућемо се овде још на чињенице које су увеличале негативне последице ове кобне одлуке војводе Путника од 11 новембра, одлуке о пробоју ка Скопљу. Верујемо да војвода Путник није могао знати за став Фалкенхајна, тј. да је Немачка заузећем и обезбеђењем Ниша постигла свој ратни циљ, и за његову сталну тежњу да одмах по Макензеновом избијању на Западну и Јужну Мораву повуче немачке дивизије с фронта. Фалкенхајн је, и поред свих Конрадових протеста, овде задржао пет дивизија. Али, у току даљег наступања ка Косову, он је скоро прикривено задржао још три. На Косову је био вољан да повуче све, сем Алписког корпуса, и стварно, још од Приштине су немачке дивизије задржане на фронту само док не пристигну бугарске и аустриске јединице да их смене. Фалкенхајн је био убеђен да су Срби пропали ако се повуку ка границама Црне Горе и Албаније. Са тим се и Конрад слагао утолико што је увек веровао да то Срби неће ни урадити, него да ће се пробијати ка Савезницима, према Солуну.

Ову чињеницу о слабљењу притиска снага са севера нису ни војвода Путник ни српске армије могли лако осетити у току повлачења ка Косову, и то из два разлога. Пре свега, зато што су се борбе у гоњењу водиле на ограниченом простору планинског земљишта, где је непријатељ могао ангажовати само слабије снаге, а колико је снага могло бити ешелонирано по дубини или дефинитивно извучено са фронта није се могло лако установити. Други разлог што се ослабљени притисак непријатеља није толико осећао, био је у томе што су се и српске снаге, услед пребацивања већег броја јединица према Гњилану и Качанику, стално смањивале испред непријатеља. Сасвим другачије би се ово стање осећало да је непријатељ био принуђен да се развије према дужој, јединственој одбранбеној линији, например, према западном прибрежју Неродимке и Ситнице. У том случају противничка упадљиво смањена јачина снага не би Србима могла остати незапа-

жена. А тада би се и за ослабљену српску војску отварале сасвим другачије перспективе, које је тешко сагледати. Ми, например, верујемо да би тешко било задржати темпераментног војводу Мишића да са сердар Јанком Вукотићем, који је био наклоњен свакој офанзивној сарадњи, не очисти Санџак од разних ландштурмских бригада 19 корпуса и 62 дивизије. Па, иако се не би сматрало целисходним да се на Косову тражи отсудно решење, свакако би се повлачење могло извести плански и са много више система, са несразмерно мање патње и жртава и ка Црној Гори, и Албанији и ка мору. С тим у вези постављају се и друга веома далекосежна питања, као: да ли се одлуком о повлачењу ка југозападу, да ју је војвода Путник донео још 11 новембра, могла избећи капитулација Црне Горе и пребацивање српске војске на Крф и морем преко Солуна (што, с обзиром на подморнице, није било баш безопасно) на српско-грчку границу? Да ли би се, у том случају, у Црној Гори и Албанији ипак могао, и у овом последњем моменту, створити велики стратегиски мостобран, чију су потребу многи савезнички политичари и стратези још од 1914 године желели, а црногорска Врховна команда стално, па као што изгледа и српска, једном предлагали Савезницима?[23] Да није баш овај мостобран могао постати нова полазна база за сигурније и много брже решење целе проблематике рата на Балкану, Блиском Истоку, и можда на Италијанском ратишту, с обзиром на разне чињенице које су постале већ тада довољно јасне? Ту наводимо неуспех дарданелског обухвата; опасну, скоро безнадежну ситуацију Источне армије услед непријатељског држања грчке владе и краља, а пре свега турских снага у Тракији и Макензенових армија у Македонији (видећемо доцније да је судбина Источне армије висила о концу). Томе би се могло још додати да су крвави

[23] Можда је и српска Врховна команда о овоме подносила Савезницима предлоге више пута, само ми нисмо наишли ни на какве документе о томе. Знамо само да је помоћник Путников, ген. Ж. Павловић, после рата износио своје мишљење о великој операцији из Црне Горе које се подудара са једним француским планом.

напади Италијана у 3 и 4 бици на Сочи (18 октобар — 4 новембар и 10 новембар — 10 децембар) доказали да се решење овде неће лако постићи. Већ је било потпуно јасно да до намераваних акција Руса на Балкану уопште неће доћи. Најзад, као што смо видели, и велике јесење битке на Западу прошле су без очекиваних резултата. У оквиру ове свеопште ситуације намеће се смело, али по нашем убеђењу, веома озбиљно питање: да се нису овде — у овом мостобрану — отварала једна друга врата (пошто су Савезници пропустили да искористе она прва кроз Србију) за постепено решавање уништења Аустро-Угарске, а преко њених леђа и Немачке? Ове су се идеје, као што смо изнели, наметале и пре и после српског слома многим утицајним савезничким руководиоцима, а ми само додајемо да је прилика, која се указивала још 11 новембра, била последња, кад се тај циљ могао уз брзу и целисходну, чак ни тако велику подршку Савезника, несразмерно лакше постићи него идуће две године.[24]

Ако је наша претпоставка тачна, наиме да Савезници 11 новембра нису обавестили војводу Путника да су одустали од офанзиве ка Скопљу и да су се припремали и на повлачење чак на српско-грчку границу, онда су, свесно или несвесно, починили страшан и неопростив грех према српском и црногорском народу. Њихово руководство се скроз нелојално и безобзирно понело према свом најнесебичнијем савезничком руководству. Тај пропуст стао је српски и црногорски народ неисказаних патњи и многих и великих жртава. А ако га доведемо у везу са могућим даљим развојима у ширем оквиру свеопште ситуације, онда су његове нега-

[24] Не дозвољава нам простор да размотримо све ове могућности. Указујемо само на неке. Брзо образовање материјалних база у Валони, Драчу, Сан Ђовани ди Медуа, па и Скадру, са истуреним експозитурама у: Елбасану, Тирани, Ороши (користећи и Есад-пашу), Подгорици и Будви; блокирање јужно-далматинске обале и искрцавање комбинованих одреда за прихват на најважнијим правцима (5 до 6 одреда, сваки јачине 1—2 пешадиска пука, 1—2 артиљериска дивизиона, односно, одговарајући морнарички одреди), можда у местима експозитура. Све се то могло извршити од 12 до 30 новембра, дакле, пре но што је српска војска ушла у Црну Гору и Албанију.

тивне последице несагледиве за свеопште војне интересе.

На крају, поставља се питање: шта је могло бити разлог да војвода Путник није обавештен о овој измењеној намери Савезника? Да ли жеља да му се пружи *„морално растерећење“*, које је Сарај навео као циљ своје активности? Заиста, уопште, а овде понаособ, војводи Путнику није била потребна оваква подршка. Да ли је била посреди изложена Сарајева бојазан да непријатељ не сазна због српске индискреције за ову одлуку и не предузме оштре противмере према његовој армији? Јасно је да ни у томе није могло бити никаквог оправдања, пошто се радило првенствено о судбоносном питању српско-црногорске војске. Најзад, против индискреције су се могла, свакако, пронаћи одговарајућа средства па да се она избегне. Зато се човек тешко може ослободити осећања да су и Сарај и његово врховно руководство имали исувише мало обзира према стању својих балканских савезника.

4

ПРОДУЖЕЊЕ ОПЕРАЦИЈА КА КОСОВУ, САНЏАКУ И МАКЕДОНИЈИ (12—24 НОВЕМБРА)

— Скица бр. 14 —

РАЗВОЈ ДОГАЂАЈА ЗА ВРЕМЕ НАПУШТАЊА ЗАПЛАВА ЗАПАДНЕ И ЈУЖНЕ МОРАВЕ

(12—15 новембра)

Аустроугарска 62 дивизија, која се налазила код Вишеграда, пошто је добила брдску опрему и брдске батерије, отпочела је 12 новембра своје наступање на југ и потискивање црногорских предњих делова. Деветнаести корпус је својим левим крилом продужио надирање под оштром борбом преко планине Чемерна у правцу Ушћа, чиме је било олакшано наступање десног крила 22 резервног корпуса преко Троглава и Ибарском Клисуром. Овај корпус избио је 44 дивизијом на гребен Троглава, а истуреним делом 43 дивизије у долину Рибнице до с. Брезне. Алписки корпус кретао се у две колоне с обе стране Ибра. Осми корпус је главним снагама такође прешао у наступање и тога

дана није имао никакве борбе; тога се дана увече његова 59 дивизија прикупљала на Гочу и око Врњачке Бање, док је 57 дивизија допрла до Александровца.

Десети резервни корпус немачке 11 армије продужио је са 107 и 103 дивизијом надирање ка Куршумлији, а 101 дивизијом ка Прокупљу. Прве две избиле су из Јанкове Клисуре на линију Јаворац — с. Цепница, а 101 дивизија на Мали Јастребац код Грепца. Сто пета дивизија кретала се из Крушевца као армиска резерва.

Бугарска 1 армија није показивала ни тога дана никакву озбиљну активност, какву је Макензен стално наређивао. Шеста и 9 дивизија нису се пребациле са озбиљнијим снагама преко Јужне Мораве и тако нису користиле свој бочни положај према српској III армији и Тимочкој војсци. После свога пораза, 1 дивизија повукла се на непосредне положаје испред Лесковца и прешла је у одбрану очекујући појачања. Осма дивизија, у свом покрету у састав 2 армије, стигла је у околину Власотинаца. Код бугарске 2 армије вршена су нова груписања, те је тако 12 новембар углавном прошао у миру.

Наређење бугарске Врховне команде за продор 2 армије ка Приштини. — 12 новембра наређено је 2 армији да њене обједињене трупе код Приштине до 13 новембра изврше груписање и 14 новембра пређу у напад на правцу Приштине, јер је то „од изванредног значаја за резултат операција против Срба“.[25] Према Гњилану су се имале развити за напад по једна бригада из 3, 5 и 7 дивизије, а један пешадиски пук, поред коњице, остављен је на старој српско-турској граници са задатком да преко Копиљака обухватно дејствује на леви бок српских трупа на правцу Гњилана. Бригада код Качаника није појачавана и имала се држати дефанзивно. Код јужне групе 2 армије појачане су трупе према Тетову једним пешадиским пуком, према Кавадарцима једном бригадом, а једна бригада пристизала је у Штип као привремена резерва.

---

[25] ВГС XII 17.

Директива српске Врховне команде О. Бр. 24133 од 12 новембра. — Због угрожене одбране долина и прибрежја Западне и Јужне Мораве, а у вези своје још 11 новембра начелно донете одлуке о пробоју ка Скопљу, војвода Путник издао је горњом директивом упутства за постепено повлачење II и III армије, Одбране Београда и Тимочке војске из заплава Јужне и Западне Мораве ка Косову. О намераваном продору ка Скопљу није још ништа наговештавао, али је истог дана извукао Тимочку војску из састава II армије и ставио је на расположење Врховној команди. У директиви је предвиђено:

— Одбрана Београда да држи положај с. Пребреза — Јаворац, док III армија не избије на правац Блаце — Белољин, што ће ова настати да што брже изврши, те да заједно спречи непријатељу дебушовање из теснаца. Када буде принуђена, има да се повуче правцем: Барбатовац — Куршумлија — Преполац — Приштина.

— III армија да што пре избије на правац Блаце — Белољин где ће, заједно са Одбраном Београда, бранити излаз из теснаца, а када буде принуђена, повлачиће се постепено правцем: Белољин — Куршумлија, уз Косаницу преко Мрдара на Приштину.

— Тимочка војска треба да заузме код Прокупља положај за затварање праваца од Ниша и Грепца, обезбеђујући бок и позадину III армије докле она не избије на правац Блаце — Белољин. Затим ће се повући правцем Куршумлија — Мрдаре — Приштина. Крајински одред отступаће постепено у правцу Житног Потока, задржавајући наступање непријатеља ка Куршумлији, док се Одбрана Београда и III армија не пребаце на десну обалу Топлице код Куршумлије, а потом ће се повући уз Косаницу на зачеље Тимочке војске.

— II армија има се под борбом пребацити на правац Лебане — Медвеђа — Приштина, а потом се постепено повлачити правцем Медвеђа — Пропаштица — Приштина.

Командант Трупа Нове области обавештен је о овоме.

Прва армија нападнута је 12 новембра на целом фронту, како фронтално од 22 резервног корпуса, тако и на левом боку од делова 19 корпуса. Истакнути делови делимично су се повукли уз тешке борбе и командант је ноћу 12/13 повукао целу армију с обе стране Ибра углавном на положаје Ђаковачке и Студене Планине у висини с. Клисуре.

Трупе Одбране Београда су, још пре но што је дошла наведена директива Врховне команде, под притиском немачког 10 резервног корпуса биле повучене на положаје код Блаца. Према новој ситуацији, командант III армије је, остављајући јаке заштитнице на гребену Јастрепца, убрзао рокирање армије на правац Блаце — Белољин. Заштитнице су се, нападнуте од немачке 101 дивизије, постепено повлачиле на следеће положаје. У току ноћи пристизале су Дунавска и Дринска дивизија I позива иза трупа Одбране Београда, те је предвиђено њихово учешће у евентуалној одбрани правца за Куршумлију.

Тимочка војска је, услед промењене ситуације код III армије, повила лево крило од Суповца на гребен Малог Јастрепца, али је предвидела повлачење ноћу 12/13 новембра, и то: Комбиноване дивизије на положаје западно од Прокупља, а Крајинског одреда на положаје источно од с. Злате. Иако се Комбинована дивизија, због заламања фронта под правим углом, налазила у веома незгодном тактичком положају, иако је бранила фронт широк 18 км са једва 2.000 пушака и била изложена са обе стране надмоћним немачким и бугарским снагама, ипак је пребродила кризу захваљујући неактивности бугарске 9 дивизије и упорности својих заштитница.

Код II армије је ноћ 11/12 новембра прошла углавном у миру. 12 новембра је предузето гоњење Бугара према Лесковцу и они су заузели положаје за његову непосредну одбрану. Јужноморавске су трупе, чим су Бугари испразнили Лебане, помериле своју одбрану на исток испред Лебана и с. Буваца. Ова промена ситуације олакшала је, али није отклонила, тежак проблем пребацивања II армије са правца Прокупље — Куршумлија на правац Лебане — Медвеђа — При-

штина, који су угрожавале бугарске снаге генерала Рибарова на простору Веље Главе и Китке. Стање је било утолико теже, што је у последњем моменту II армији одузета Тимочка војска и што се није могло лако знати када ће се северни суседи повући на правац Куршумлија — Приштина. Најзад је командант II армије 12 новембра у 17.20 часова издао дефинитивно наређење за повлачење и пребацивање на нов правац. Моравска дивизија II позива имала је да се под заштитом Јужноморавских трупа прикупи око с. Свираца и отклони опасност од бугарских снага, које су са севера угрожавале српске трупе код Гњилана. Коњичка бригада, Шумадиска II и Тимочка дивизија I позива, остављајући заштитнице према Лесковцу, имале су да заузму положаје источно од линије Лебане — Бојник.

Трупе Нове области, оне које су се налазиле код Гњилана, потискивале су бугарске истакнуте делове стопу по стопу испред обе дивизије. На правцу Качаника дан је прошао у миру. Код Вардарског одреда непријатељ је настојао да уз р. Бабуну обиђе српске положаје на Присату. Тетовски одред ушао је тога дана у Тетово.

Са радом француских трупа генерала Сараја Врховна команда није била упозната те је преко команданта Битољске дивизиске области тражила обавештење.

У току 13 новембра наступала је 62 дивизија веома споро на југ иако су Црногорци били повукли главне снаге испред ње. Јужно од Ужица су се трупе Рајнеловог одреда тек спремале за покрет. Деветнаести корпус нападао је у два дивергентна правца: ка Јавору и долини Ибра, према Ушћу, и имао је у правцу Ибра успеха, чиме је олакшавао немачком суседном 22 резервном корпусу, који је увео и Алписки корпус у I борбену линију, да постепено напредује и предњим деловима приспе у висину ушћа р. Дубочице у Ибар. Једна дивизија 8 корпуса, који није имао јачег додира са непријатељем, померала се према гребену Копаоника, док је друга његова дивизија остала код Бруса да би заштитила бок немачког 10 резервног корпуса.

Овај корпус је под тешким борбама са трупама Одбране Београда допро тога дана са 103 и 107 дивизијом северно од с. Сибнице и с. Блаца, 105 дивизијом око с. Равни, а 101 дивизијом на Гребац.

Код бугарске 1 армије стање се поправило. Шеста дивизија успела је да избије на источни део Малог Јастрепца, а 9 дивизија да пређе Јужну Мораву и настави покрет ка Прокупљу. Код Лесковца је ојачана 1 дивизија предузела наступање правцем Лебане — Бојник. Бугарска 2 армија завршавала је своју припрему за наређени сутрашњи напад на правцу Гњилана.

Српска I армија водила је целог дана на појединим тачкама доста жестоке борбе. Услед опасности на левом крилу, армија је ноћу 13/14 новембра повучена на десну обалу Студенице и у висину с. Плане. Ужички одред и Доњовасојевићка бригада прикупили су се у армиској резерви јужно од с. Ушћа. Борбе на северном фронту Санџачке војске продужиле су се и прошириле и на правцу Ивањица — Сјеница.

У јединствено присном другарском садејству изводиле су трупе Одбране Београда, III армије и Тимочке војске на веома вешт начин своје тешко и компликовано повлачење ка Куршумлији. Ситуација је била ретко опасна. Бугарске 6 и 9 дивизија нападале су уз Топлицу ка Прокупљу, немачка 101 дивизија спуштала се од Грепца такође ка Прокупљу, немачка 103 и 107 дивизија 10 резервног корпуса енергично су надирале преко Јанкове Клисуре и Великог Јастрепца правцем Блаце — Куршумлија. Делови 103 и 107 дивизије и делови аустроугарског 8 корпуса појављивали су се већ у горњем току Топлице. Трупе Одбране Београда и III армије заузеле су положаје углавном на линији с. Здравиње — Белољин — Барбатовац, спремне да евентуалним противнападом спрече непријатељу надирање са севера ка Куршумлији. Тимочка војска, напустивши Прокупље, прикупила се за одбрану западно од тог места у циљу заштите бока и позадине III армије. Ако се баци поглед на карту са уцртаним фронтовима трупа Одбране Београда, III армије и Тимочке војске, онда се види сва опасност у којој су се оне нала-

зиле. Фронт Одбране Београда и III армије имао је опште протезање од Вишесела преко Барбатовца на с. Здравиње према северозападу. На село Здравиње наслањао се фронт Тимочке војске који је ишао преко Умца према истоку и североистоку. Између овако, обрнуто постављених фронтова отстојање је било свега десетак километара. На правцу од Јанкове Клисуре вршиле су притисак две немачке дивизије, а на правцу Прокупље две бугарске и једна немачка дивизија. Притом су се непријатељске снаге појавиле и у горњој Топлици, код с. Пачарађе. Команданти су били свесни тежине своје ситуације. И заиста, они су морали имати гвоздене живце када су и у њој приступили мирном и систематском решењу, јер су знали да другог излаза није било, да се спасавањем коморе спасава и будућа оперативна употребљивост главнине српске војске. Немачка историја карактерише овај рад „храброшћу очајника“, а ми бисмо пре рекли да је то свест о вишим — општим циљевима, која не преза ни пред највећом сопственом опасношћу. У току ових борби време је најинтензивније искоришћено да се коморе пребаце на путеве Куршумлија — Преполац и Куршумлија — Мрдаре који воде за Приштину.

Српска II армија вршила је неузнемиравано од непријатеља пребацивање својих трупа на правац Лебане — Медвеђа — Приштина. Код Трупа Нове области дан је прошао у миру; само је Моравска дивизија I позива нападала и потискивала непријатељске предње трупе испред фронта. Све српске армије, сем I, имале су своја базирања ка Приштини, где су се стицали и њихови комуникациски правци, што је, природно, кочило сређивање коморских делова.

Макензенова директива од 13 новембра за окружење главнине српске војске код Приштине.[26]—Макензен је, 13 новембра, извиђањем из ваздуха сазнао да је повлачење српских главних снага управљено према Приштини и одмах се одлучио да пренесе тежиште операција 3 и 11 армије више према левом крилу, да

[26] Schwarte: »Der Grosse Krieg 1914—1918« (Велики рат 1914 — 1918) II 376. — У даљем излагању употребљаваће се скраћеница — Шварте.

би што јачим снагама могао да учествује у борбама бугарске 2 армије. У том циљу наредио је да наступају: 19 корпус преко Јавора и Голије ка Новом Пазару, 22 резервни корпус преко Рашке за Косовску Митровицу, 8 корпус преко Копаоника ка Косовској Митровици и Бабином Мосту, а 11 армија преко Куршумлије ка Приштини. Бугарска 1 армија, са 1 и 9 дивизијом у наслону на 11 армију, имала је да продужи надирање у простор источно од Приштине, а бугарска 2 армија да изведе напад на Приштину са југа, правцем преко Гњилана и Качаника. Дакле, овде се поново јасно одражава Макензенова тежња да заокружи главне српске снаге код Приштине. За ову сврху он предвиђа концентрично наступање осам аустро-немачких и бугарских дивизија са севера, северозапада и североистока, а око четири до пет бугарских бригада с југа и југоистока. Он је имао на расположењу још две бугарске дивиизје (6 и 8), које су се налазиле у долини Јужне Мораве, и једну немачку дивизију која се налазила око Крушевца. Свакако, то је претстављало огромну надмоћност над српским снагама. Узимајући у обзир просечна бројна стања, српске снаге су на правцу ка Приштини износиле у најбољем случају тек једну половину непријатељских снага.

Но, и у овом планирању, као већином досада, у Штабу Групе армија није се водило довољно рачуна о стварном стању јединица којима се располагало, ни о утицају земљишта, на које је рад ових јединица био упућен. При нареденом померању праваца према истоку ни 19 ни 8 корпус не би имали комуникација за кретање своје артиљерије и коморе, а бок аустроугарске 3 армије према црногорским снагама у Санџаку остао би незаштићен, пошто му ту заштиту свакако не би могли пружити ни 62 дивизија ни Рајнелов одред. Сем тога, стање позадинских превозних средстава било је такво да се могао обезбедити дотур материјалних потреба само на 60 до 80 км удаљења од база у Западној Морави, па и то под условом да се успостави железнички саобраћај од Сталаћа до Ужица и доврши пољска железница преко Горњег Милановца ка Чачку. Увиђајући накнадно ове чињенице, Макензен је при-

стао да 19 корпус остане на свом правцу и да застане код Сјенице, да 22 резервни корпус наступа ка Новом Пазару и Косовској Митровици и да 8 корпус може користити комуникацију Ибарском Клисуром. Тиме је, слично као код Крагујевца, смањена ударна снага Групе армија на правцу ка Приштини. Цела 3 армија наступала је западно, а не и источно од Копаоника. Комуникције преко Куршумлије нису пружале могућност за развој све четири немачке дивизије које су се кретале са севера, акамоли још и да их користи већи део бугарске 1 армије. Тако ни надмоћност снага Групе армија није могла доћи до изражаја за окружење српских снага код Приштине. И стварно, још код Прокупља је задржана 105 дивизија и упућена за Ниш, а код Блаца и 107 дивизија, која је враћена у Крушевац. Све те околности битно ће олакшати да се српска војска и из најтеже ситуације, а у коју је ушла услед покушаја пробоја ка Скопљу, извуче испред ових последњих Макензенових клешта, јер се цео његов маневар са севера свео углавном на фронтално, а делом и дивергентно потискивање српских снага ка Косову и Санџаку.

Догађаји су се 14 и 15 новембра код обе противничке стране одвијали у духу донетих одлука. У Санџаку је 62 пешадиска дивизија продужила напад и, поред велике надмоћности у артиљерији, тек 15 новембра избила испред Увца и Руда; трупе Рајнеловог одреда, потискујући слабу Кучко-братоношку бригаду, дошле су у висину с. Трнаве. Од 13 до 15 новембра 19 корпус и црногорски Јаворски одред водили су огорчене борбе на Јавору, Мучњу и око Карађорђевог Шанца. Услед опште ситуације, црногорска Врховна команда наредила је да се Косовски одред и 1 санџачка дивизија повуку према Пљевљима, а Братоношка бригада и Јаворски одред ка Сјеници. Двадесет други резервни корпус кретао се за српском I армијом, која се у реду повлачила на леву обалу Јошанице и десну обалу Брвенице. Војвода Мишић, осећајући опасност за своју истакнуту армију услед непријатељског продора ка Сјеници, молио је да се Санџачка војска повуче према Новом Пазару и да му се потчини. Црно-

горска Врховна команда изишла је у сусрет овој молби и издала наређење Јаворском одреду и Братоношкој бригади да бране правац Сјеница — Нови Пазар и да се потчињавају команданту српске I армије.[27]

Код српских главних снага су веома смишљене и енергичне противмере Одбране Београда, III и II армије и Тимочке војске укочиле свако јаче немачко и бугарско напредовање и отступање се спроводило углавном плански. Опасност се највише осећала на западном боку, пошто су се противничке снаге у горњој Топлици све више шириле према Куршумлији и Јошаничкој Бањи, те је и команда Одбране Београда морала за ту сврху одвојити део Тимочке дивизије II позива.

Почетак покушаја пробоја бугарске 2 армије ка Приштини 14—15 новембра. — Тежиште збивања лежало је од 14 новембра ипак код Трупа Нове области и дела бугарске 2 армије, који је према наређењу Макензена и своје Врховне команде имао да изврши продор ка Косову код Гњилана и Качаника, са тежиштем на првом правцу. Напад је отпочео 14 новембра на целом фронту и интензивно је продужен 15 новембра. Вардарска и Моравска дивизија I позива морале су се у веома растројеном стању повући пред надмоћним непријатељем на линију с. Жеговце — с. Лабљане — с. Извор — с. Ново Брдо. Брегалничка дивизија одбила је на качаничком правцу непријатељске нападе, али је услед отступања Моравске дивизије I позива остала без наслона, те јој је претила опасност да буде одвојена и одбачена на правац с. Штимље — Призрен. Све три дивизије биле су јако заморене, а њихов морал и бројно стање увелико су се смањили (например 12 пук III позива у Вардарској дивизији износио је свега 240 војника, а поседао је фронт од око 5 км). Сав спас очекивао се од напада Моравске дивизије II позива и Комбинованог одреда.

Моравска дивизија II позива (јака четири пешадиска пука) смело и ретко енергично је прешла у

[27] Вероватно је и војвода Мишић мислио само на овај одред Санџачке војске, пошто се цела Санџачка војска није могла ни одвојити ни прикупити за жељену сврху.

напад и после упорне борбе овладала је 15 новембра већ до 9 часова Вељом Главом, Китком и једним пуком избила на Копиљак, где је 15/16 новембра заноћила. Због тешке ситуације код Гњилана командант II армије наредио јој је у 22.35 часова да 16 новембра најенергичније нападне у бок и позадину противника, који се налазио на Великој Планини. То исто наређење добио је и командант дивизије и од Врховне команде. Пошто је тачно обавештен о критичној ситуацији на фронту Вардарске и Моравске дивизије I позива, командант Моравске дивизије II позива издао је заповест да три пешадиска пука нападну на противнички фронт од ушћа р. Кременате до с. Каменице на Кривој Реци. Комбиновани одред прикупљао се позади Вардарске дивизије.

Код трупа Битољске дивизиске области непријатељ је потиснуо Тетовски одред према Гостивару, Вардарски одред морао је напустити Прилеп и положаје на Присату и Плетвару и повући се на положаје на десној обали Црне Реке код Бакарног Гумна ради спречавања непријатељског надирања ка Битољу.

Директива српске Врховне команде О. Бр. 24334 од 15 новембра. — Као што смо већ раније нагласили, овога дана је српска Врховна команда издала директиву О. Бр. 24334 командантима армија, Одбране Београда, Тимочке војске и Трупа Нове области за пробој према Скопљу преко Качаника и Скопске Црне Горе, у циљу сједињења са савезничком Источном армијом.

Директивом је наређено:

— I армија да се одмах повуче на линију Рашка — Нови Пазар, затварајући правце који од Рашке и Новог Пазара воде Ибарском Клисуром и преко Рогозне, а потом да се постепено повлачи по оба правца ка Косовској Митровици; да се Одбрана Београда повлачи постепено од Куршумлије преко Преполца ка Приштини, задржавајући непријатеља што дуже на Тенешдолском Теснацу; да се III армија повлачи постепено уз Косаницу преко Мрдара за Приштину и на планину Радан, задржавајући непријатеља што дуже, и да се II армија постепено повлачи преко Пропаштице ка Приштини, задржавајући се што дуже на садашњој

линији, а потом на планини Гољак где ће тражити што тешњи наслон на Трупе Нове области. Тимочка војска имала је што пре да избије код Приштине, где ће се према ситуацији одредити њена даља акција. Командант Трупа Нове области требало је да поврати Гњилане, а са Брегалничком дивизијом да спречи непријатељу излаз из Качаничке Клисуре до доласка појачања.

Истога дана Врховна команда обавестила је све команде да се њен Штаб премешта 16 новембра из Косовске Митровице у Призрен.

Одлуком од 11 новембра и овим наређењем биле су опредељене следеће операције, а као што ћемо видети, и коначна судбина српске војске. Ни сада не наилазимо код војводе Путника на неке дугорочне детаљне разрађене планове. Он даје својим армијама само најосновније податке: правце, први циљ кретања (Приштина) и рад до тог циља. Налазимо да је то било условљено динамичним и несигурним стањем у коме се српска војска налазила нарочито услед бугарског напада код Гњилана и Качаника и необавештености о раду Источне армије. Па ипак, на основу изнетих података може се, према нашем мишљењу, доста сигурно назрети Војводина операциска идеја и за даљи ток операција. Она би се, углавном, састојала у овоме. Трупе Нове области (без Брегалничке дивизије), ојачане Моравском дивизијом II позива, Комбинованим одредом, а по могућству уз садејство II армије, вршиле би пробој ка Скопљу, у правцу Гњилана, а Тимочка војска са Брегалничком дивизијом у правцу Качаника. Одбрана Београда, III и I армија имале би за то време да задржавају непријатеља испред себе. После извршеног пробоја уз помоћ Источне армије, која се вероватно претпостављала у надирању преко Велеса ка Скопљу, продорне снаге са III армијом, а можда и Одбраном Београда, које би их непосредно штитиле и за њима следовале, гравитирале би комуникациским правцима Скопље — Кичево и Велес — Прилеп, са привременим базирањем на Битољ, док се не би заједничком офанзивом, која би вероватно нешто доцније уследила, непријатељ одбацио даље од леве обале

Вардара. Прва армија би, свакако, само правцем Призрен — Дебар могла да тражи свој наслон на остале снаге. Тим правцем би вероватно и Штаб Врховне команде тежио да дође иза новог фронта својих армија, на правац Битољ — Прилеп.

Према изнетим плановима и орографском створу војишта, следеће операције вођене су углавном једновремено, али просторно мање-више подвојено. Концентрично отступање српске војске ка Косову, и то главним снагама на мали простор Приштина — Гњилане — Качаник, доводило ју је у врло опасну ситуацију у односу на непријатељске наступне правце долином Лаба, Ибра, па и гребеном Копаоника. Сва је срећа што Макензен није показао много умешности у коришћењу ових праваца. Али, спас српске војске је ипак био обезбеђен храброшћу трупа и свешћу старешина, нарочито III армије, Одбране Београда, I армије и Санџачке војске, које су спречиле непријатеља да у оперативном смислу искористи веома погодне услове за уже или шире обухвате. Из тог разлога добила би се неправилна претстава о свеопштем стању, ако се не би једновремено са главним збивањима и тежњама усмереним на простору Качаник — Гњилане — Приштина имали стално у виду и догађаји који су се развијали на правцима ван овог простора. Најзад, развој ситуације на Македонском војишту био је главни разлог што је српска Врховна команда морала изменити цео свој досадашњи план, те се то мора имати у виду при разматрању општег стања целе српске војске. Све ове активности ван правца Приштина — Скопље одражавале су се у безброј разноликих, веома компликованих тактичких радњи, које није било лако ускладити у правцу општих оперативних циљева. Па ипак, војвода Путник је, захваљујући брзом и пожртвованом сналажењу команданата раздвојених армија, успевао да активност целе своје војске усмери према општем циљу, и поред огромне просторности и техничких тешкоћа у везама.

О крајњој Сарајевој намери и раду његове Источне армије, на чијој је сарадњи оснивао цео судбоносни

рад своје војске, војвода Путник је и даље остао сасвим недовољно обавештен.

РАЗВОЈ ДОГАЂАЈА ЗА ВРЕМЕ НЕПРИЈАТЕЉСКОГ ДЕБУШОВАЊА НА КОСОВО И У САНЏАК (16—24 НОВЕМБРА)

а) У Санџаку и долини Ибра (16—19 новембра)

На десном крилу аустроугарске 3 армије прикупила се 62 дивизија 16 новембра према Прибоју и Устибару, које су Црногорци још држали. 18 новембра дивизија је заузела Прибој, а њена лева колона, одред генерала Рајнела, напредовала је идућег дана до Кокиног Брода и 19 новембра ушла у Нову Варош. Да би се омогућило снабдевање ових слабо покретних трупа, све се више показивала потреба да се успостави железнички саобраћај од Устипраче за Увац, а то се могло постићи само давно намераваним бочним притиском са запада преко Чајнича на Црногорце ка левој обали Лима. Командант БХД, генерал Саркотић, понудио је за 20 новембар да на овом правцу обезбеди трупе за сарадњу. Иако се 62 дивизија није још нигде могла да пребаци преко Лима, Макензен јој је већ 19 новембра наредио да са Рајнеловим одредом избије до линије Бољанићи — Пљевља — Пријепоље иако она за то није била способна због саме немогућности снабдевања.

Деветнаести корпус наступао је главним снагама у широком фронту ка Сјеници и после жестоких борби са Јаворским одредом избио је 19 новембра са четири бригаде на друм Сјеница — Дуга Пољана. Командант корпуса још је и сада рачунао на српску противофанзиву и због тога је држао Штрајтов и Шисов одред у Ивањици, све док му Кевеш није наредио да их одмах упути у долину Западне Мораве ради олакшања снабдевања корпуса. Црногорски Косовски одред, одржавајући тесан додир с непријатељем, повукао се главним снагама на правац ка Пљевљима, Јаворски одред затварао је правац ка Рожају, а делом Ужичког одреда правац ка Новом Пазару.

Немачки 22 резервни корпус, водећи борбу са заштитницама српске I армије, доспео је 16 новембра тек

до српских истакнутих положаја на десној обали Студенице и левој обали Јошанице. Пошто је I армија у духу добивеног задатка, а и претећег обухвата са Копаоника, брже отступала, а 22 резервни корпус слабо напредовао, то је Кевеш 18 новембра наредио да се корпус, сем јаких побочница, креће долином Ибра. То му је изгледало утолико безопасније што су се делови 59 дивизије 8 корпуса већ пребацивали преко Копаоника према Кошутици, тј. испред фронта овог корпуса. Тога дана је Макензен наредио да се 43 дивизија упути у Крагујевац да би се етапне коморе могле боље искористити за трупе на фронту, а кад га је навече Кевеш известио да ће због преморености задржати 59 дивизију у долини Ибра и продужити даље гоњење са остатком 22 резервног корпуса, он му је одговорио да се и Штаб са 44 дивизијом овог корпуса мора што пре извући с фронта и упутити у позадину. Без додира са непријатељем пристизале су 19 новембра у напуштену Рашку претходнице Алписког корпуса и аустриска 10 брдска бригада.

Непромишљено Макензеново наређење да се аустроугарски 8 корпус пребаци од Бруса преко Копаоника довео је овај корпус скоро на руб пропасти. 16 новембра Макензен је тражио да се 59 дивизија овог корпуса упути што пре преко Мрамора и Блажева ка с. Кошутици и Ибарској Клисури да би пресекла отступницу српске I армије од Рашке за Косовску Митровицу, а 57 дивизија овог корпуса преко планинског земљишта у горњу Топлицу ради олакшања наступања немачког 10 резервног корпуса од Блаца ка Куршумлији. Обе дивизије биле су приморане да у циљу сопствене безбедности деташују јаке одреде на доминирајуће висове. Ноћу 16/17 новембра отпочео је падати снег уз оштре ветрове. У планини истурене бригаде биле су отсечене од снабдевања. Смрзавање код њих било је велико, например код 59 дивизије за два дана (17 и 18 новембра) смрзло се око 1.100 људи. О даљој употреби овога корпуса расправљале су и обе врховне команде и најзад је одлучено да се само 59 дивизија пребаци у Ибарску Клисуру, а 57 дивизија да се повуче ближе ка Западној Морави. Пошто је 8 корпус још увек базирао

на Крагујевац, то су све претекле коморе искоришћене за снабдевање 59 дивизије. За ту сврху расформирана је и ландштурмска Хауштајнова бригада, која је била придата корпусу. Једна бригада 59 дивизије допрла је 19 новембра, уз борбе са српским побочницама, изнад долине Ибра према с. Кошутици и с. Дрену чиме је убрзавала отступање српске I армије. Друга бригада ове дивизије следовала јој је од с. Блажева.

У току ових операција команда Групе армија показивала је невероватно слабо познавање земљишта и разумевање за тешкоће које су се противстављале снабдевању 3 армије. Тако је она, 17 новембра, покренула питање да се базирање целе 3 армије пренесе на њено десно крило (Вишеград и Ужице) и тражила извештај шта је све предузето да се успостави железничка веза Вишеград — Ужице (дакле, преко Шаргана) и од Увца за Косовску Митровицу или од Краљева за Косовску Митровицу (то је био као неки прекор што то још није урађено). Као што је познато, ове везе нису ни у миру постојале и могле су се извршити тек тешким, дуготрајним радовима после завршетка рата, а веза од Увца до Косовске Митровице не постоји ни данас. Колико је било то незнање може се ценити по томе што су Фалкенхајн и Макензен желели да се те железнице ставе у саобраћај пре окончања офанзиве, тј. пре наступања зиме.[28]

Не водећи рачуна о материјалном обезбеђењу операција, Група армија морала је доживети да, управо услед немогућности снабдевања, избије испред Косова са свега 2½ дивизије у 3 армији (Алписки корпус, 59 дивизија и 10 брдска бригада), које су требале да „поберу успехе досадашњих напора". На оперативну употребу 19 корпуса и 62 дивизије такође се није могло рачунати за недогледно време, пошто је дотур једва достизао и до достигнутих места, где су се трупе једва могле материјално да одрже и поред великих смањења бројног стања. И овде су предузета расформирања разних ландштурмских формација (Франц, Шис, Бола и др.).

---

[28] ВРС XII 171.

Све ове околности добро су дошле српској I армији, која се углавном са Санџачком војском налазила према аустроугарској 3 армији несразмерно бројно слабија. Само аустроугарске трупе ове армије износиле су половином новембра око 160.000 људи и 55.000 коња на храни, или око 80.000 пушака, 220 митраљеза и 372 топа, док су српска I армија и Санџачка војска износиле тек неких 35.000 пушака, дакле, испод половине бројног стања непријатељског борачког састава. Дода ли се томе још око 30.000 пушака немачких трупа (22 резервни и Алписки корпус), онда се овај однос смањује на око једну трећину укупног броја непријатеља.

Командант I армије, чим је 16 новембра обавештен о појави непријатељских делова који долазе са истока преко Копаоника и о напредовању непријатеља према Јавору, отпочео је постепено да повлачи армију, најпре на положаје на десној обали р. Брвенице и левој обали р. Павлице. Ужички одред упутио се друмом преко Новог Пазара ка Сјеници, са задатком да, заједно са црногорским трупама (Јаворским одредом — Колашинска, Цетињска и Доњовасојевићка бригада), које се налазе код с. Осаонице, штити правац ка Новом Пазару и Рашкој. 18 новембра одлучио се војвода Мишић да убрза повлачење ка Косовској Митровици. У том циљу наредио је пребацивање и Дунавске дивизије II позива на десну обалу Ибра. Између Ибра и р. Рашке остављен је Студенички одред, ојачан једним пуком, а на правцу преко Новог Пазара Ужички одред са потчињеним црногорским снагама са Јавора и Сјенице. Сви ови делови имали су доцније да поседну положаје на источној обали Рашке. За заштиту кретања долином Ибра заузети су бочни положаји фронтом према Копаонику, на линији у висини с. Граничани — с. Церања и истурени су делови у с. Бајгору за затварање праваца на гребену Копаоника ка Косовској Митровици и Вучитрну. Код с. Ревуће обезбеђена је веза са левим крилом Одбране Београда. При извођењу ових покрета није се још осећао непосредни непријатељски притисак, иако је његово ваздухопловство могло да прати све ове покрете. Отпорност заштитничких делова, рђаво време и рушење мостова допринели су томе. 19 новембра на-

вече трупе Дринске и Дунавске дивизије II позива избиле су на нове положаје на десној обали Ибра са наслоном левог крила на с. Сочаницу. Ужички одред био је искупљен на линију с. Брђане — Дебељак (к. 925), а Студенички одред требало је да дође на положај с. Јабланица — Кам (триг. 1072). Према наређењу Врховне команде упућен је један одред од Новог Пазара ка с. Рибарићу за затварање праваца ка Беранама и Косовској Митровици.

б) На правцима Куршумлија — Преполац и Мрдаре ка Приштини (16—19 новембра)

Код немачке 11 армије, 10 резервни корпус са 107 и 103 дивизијом појачао је 16 новембра притисак на правцу Барбатовац — Куршумлија, а 101 дивизијом на правцу Белољин — Куршумлија, водећи борбе са српским заштитницама, које су се упорно одупирале на узастопним положајима прелазећи често и у активну одбрану.

Бугарска 1 армија имала је енергично да продужи наступање источно од 11 армије. Девета дивизија избила је тога дана на линију планине Радан — с. Бучумет, 1 дивизија на линију с. Бувци — с. Клаићи, а 8 дивизија је под борбом једном својом бригадом заузела с. Округлицу, док су се остале две бригаде налазиле на простору Врање — Владичин Хан. Шеста дивизија маршовала је од Прокупља ка Нишу.

Трупе Одбране Београда и III армије, услед непријатељског притиска са севера и истока, повукле су се ка Преполцу и поселе главне положаје с обе стране друма на линији с. Ђаке — с. Механа — с. Водица — с. Дабиновац истуривши јаке побочнице на спољним крилима. Западно од друма развиле су се трупе Одбране Београда, а источно трупе III армије. Повлачење је извршено без непријатељског узнемиравања. Друга армија се под заштитом Коњичке дивизије повукла јужно од Медвеђе, и то Шумадиска II позива западно, а Тимочка дивизија I позива источно од друма, на положај с. Радевци — Тупалски Вис — Дукат — с. Сикирача. Јужноморавске трупе држале су тога дана

отсек Китка — Веља Глава — с. Липовица ради осигурања бока и позадине Моравске дивизије II позива. И ово повлачење извршено је без непријатељског ометања.

У току 17 новембра водиле су се само слабе борбе истурених делова. Код трупа Одбране Београда и III армије било је за 18 новембар предвиђено њихово даље повлачење, и то: III армија с обе стране друма код Мрдара, на линију с. Ракиница — с. Васиљевац — Мрдаре, Одбране Београда од Преполца на линију с. Лауша — Јашареви Конаци, а Крајински одред из III армије упућен је у Приштину да уђе у састав Тимочке војске. Код II армије, која је заузела одређене положаје јужно од Медвеђе, дан је прошао без нарочитих догађаја.

Непријатељ се 19 новембра није јаче осећао испред положаја Одбране Београда и III армије, али је зато једној непријатељској колони успело да подиђе слабо осигураном простору између њихових унутрашњих крила и да доведе у велику опасност њихову заједничку отступницу. Интервенцијом Врховне команде опасност је унеколико отклоњена. Оваква опасност појавила се и за II армију, чији је леви бок и позадину такође угрожавала једна непријатељска колона из горњег тока р. Косанице. Командант II армије наредио је 19 новембра у 9 часова да се садашњи положај: Веља Глава — Тупалски Вис — с. Сикирача има бранити са највећим пожртвовањем, али је за сваки случај предвидео и следећи положај, на коме би се крилни наслони армије код Веље Главе и Сикираче имали да задрже. Непријатељ је, у јачини пет бугарских пешадиских пукова са артиљеријом, напао десно крило и центар Шумадиске дивизије II позива и потиснуо је на следећи положај. Дивизија је имала велике губитке и добро јој је дошло што су се Бугари задржали на заузетим положајима. И Тимочку дивизију I позива нападале су преко целог дана бугарске надмоћније снаге са многобројном пољском и брдском артиљеријом. Али, захваљујући пожртвованости официра, главни положаји су задржани до ноћи, када је командант повукао дивизију у миру на следећи положај,

што је захтевао и њен однос према Шумадиској дивизији II позива. Тога дана Врховна команда одузела је армији Коњичку дивизију и ставила је на расположење команданту Тимочке војске.

в) На правцима Гњилана и Качаника (16—24 новембра)

Продужење напада бугарске 2 армије ка Косову (16 — 17 новембра). — У своме нападу 14 и 15 новембра на правцу Гњилана генерал Рибаров имао је са своје три бригаде из 3, 5 и 7 дивизије видног успеха према Вардарској и Моравској дивизији I позива, потиснувши их до 15 новембра навече на линију с. Ново Брдо — с. Зебинце и западно од с. Понеш на планину Жеговац. Обе дивизије имале су велике губитке и биле су јако заморене. На качаничком правцу бугарска бригада из 3 дивизије напала је лево крило Брегалничке дивизије и потисла га према височима планине Жеговца.

Командант Трупа Нове области предвидео је да уз учешће Моравске дивизије II позива и Комбинованог одреда пређе у противнапад. Храбра и увек смишљено и енергично вођена Моравска дивизија II позива, пошто је спасла ситуацију код Лесковца, заузела је у свом наступању од Лебана на југ положаје на линији Китка — Веља Глава — Копиљак, 16 новембра прешла у напад ка Кривој Реци и до вечери тог дана већ избила на њену десну обалу. Тиме су били угрожени бок и позадина бугарских снага и само је требало још заузети Велику Планину, која је чинила преграду према бојишту код Гњилана. Услед опасности која им је запретила од Моравске дивизије II позива, Бугари су углавном обуставили своје нападе и сређивали се 16 новембра за одбрану.

17 новембра пре подне Врховна команда известила је команданта Трупа Нове области: „Наређено је команданту Тимочке војске да што пре стигне до Урошевца и да прими под своју команду Брегалничку дивизију са задатком да што пре овлада Качаничким Теснацем и загрози Скопљу. Под Вашу команду долазе Моравска дивизија I и II позива, Вардарска дивизија

и Комбиновани одред. Ваш је задатак да што пре заузмете Гњилане, овладате Кончулским Теснацем и прелазима ка Карадагу. Ступите одмах у везу и споразум са командантом Тимочке војске, како у смислу подробније оријентације овога о ситуацији, тако и у смислу заједничке кооперације. Лево одржавати везу са II армијом, чији је штаб на Лисици . . ."[29] Ради олакшања командовања Врховна команда потчинила је непосредно себи Битољску дивизиску област са свим њеним трупама. Слично наређење добио је и командант Тимочке војске, с тим да што пре отклони опасност од потискивања Брегалничке дивизије ка планини Жеговац, а потом да са овом дивизијом и својим трупама „што пре овладате Качаничким Теснацом и загрозите Скопљу, обраћајући пажњу на правац од Тетова, које је у непријатељским рукама . . ."[30]

У току 17 новембра бугарски напади били су углавном одбијени и командант Трупа Нове области одлучио се да у духу добивеног наређења од Врховне команде пређе већ 18 новембра у противнапад, не сачекавши да Тимочка војска учврсти стање код Брегалничке дивизије и отпочне напад ка Скопљу. Тако је 18 новембра отпочела битка за продор ка Бујановцу и Скопљу у циљу спајања са Савезницима.

Али, и код Макензена и код бугарске Врховне команде и даље је постојала намера да продру ка Косову. Зато 16 и 17 новембар нису значили прекид отпочетих борби, него само привремени застој бугарске 2 армије, и то у циљу прикупљања снага за битку. Битка је просторно и по органској повезаности дејства обухватила непосредно и операциску зону и снаге бугарске 1 и наше II, па делом и III армије. Тежиште битке пренело се већ од 19 новембра више на север, на правац Крива Река — Приштина, дакле, далеко и од Гњилана, акамоли од Качаника. Свакако, она је прерасла у јединствену битку од старе српско-турске границе до подножја Шар-Планине, у ширини неких 80 км, у којој су учествовале главне снаге и српске и бугарске војске.

---

[29] Исто 194.
[30] Исто 194.

Битка носи разне називе: битка код Приштине, битка за Косово или на Косову, и, према томе, дато је и разно време њеног трајања. Код нас се одомаћио назив „Качанички маневар“, иако нема много разлога за то, јер је у основној замисли војводе Путника тежиште предвиђено на правцу Гњилана, где су отпочетка биле јаче снаге одређене и стварно концентрисане. Из изложене директиве О. Бр. 24334 од 16 новембра види се да војвода Путник још ни тога дана није био начисто где ће употребити Тимочку војску која је требала да оствари тај „маневар“.[31]

Српски напади у циљу продора ка Скопљу (18 —20 новембра).[32] — Командант Трупа Нове области, енергични генерал Бојовић, издао је још 18 новембра изјутра извршну заповест за давно жељени и планирани напад, којим се надао да ће повратити и пољуљани морал својих дивизија. Према тој заповести имале су тога дана да нападају: Моравска дивизија II позива десним крилом ка с. Бушинцу, левим ка с. Ропотову; Комбиновани одред по заузећу Велике Планине обема обалама Макрешког Потока; Вардарска дивизија имала је да се прикључи нападу од с. Извора ка с. Макрешу, а Моравска дивизија I позива правцем Лабљане — Гњилане, одржавајући везу са Комбинованом дивизијом. Коњичка дивизија остављена је привремено у Приштини.

---

[31] Према нашем мишљењу, све борбе од 14 новембра између Трупа Нове области и групе генерала Рибарова до борби свих трупа које су учествовале до 22 новембра на простору од горњег тока Брвенице до подножја Шар-Планине, имају карактер битке за продор ка Приштини, односно Скопљу. Пошто су се одигравале испред, па и за Приштину, назив „Битка код Приштине 14—22. XI. 1915“ изгледа нам умесан. Но то, као и уопште целу систематску расподелу историје ове војне, препуштамо њеној доцнијој обради. Овде смо тежили да их, уколико то дозвољава органска и узрочна повезаност збивања, синхроно изложимо тако да се што јасније одразе стратегиско-оперативне руководеће идеје обеју страна. Овој намери прилагођавани су и овде употребљени називи за поједина поглавља.

[32] За детаљно праћење тактичких дејстава потребно је служити се секцијама 1:100.000 Приштина, Лебане, Качаник и Куманово — Скопље.

Сем Вардарске, све остале дивизије имале су видног успеха, иако нису постигле све постављене циљеве. Али, и губици су били велики, тако да су пукови спали већином на бројна стања батаљона, а један пук Моравске дивизије II позива, која је највише трпела, чак на 200 пушака. Ипак су се сви команданти споразумели да сутрадан продуже напад.[33]

На правцу Качаника, Комбинована дивизија, истуривши напред извесне делове, стабилизовала је фронт и припремала се заједно са Брегалничком дивизијом за напад идућег дана. Командант Тимочке војске издао је 18 новембра по подне заповест за општи напад који се имао извести 19 новембра. Комбинована дивизија имала се прикупити око Урошевца и на линији с. Златаре — с. Раховица напасти непријатеља правцем Урошевац — Гњилане, а Брегалничка дивизија остала би у одбрани као ослонац напада Комбиноване дивизије. Тога дана је Врховна команда ставила команданту Тимочке војске на расположење Коњичку дивизију.

Напад Трупа Нове области 19 новембра није дао оне резултате који су се очекивали, него само локалне тактичке успехе код Моравске дивизије II позива и Комбинованог одреда. Њихов највећи успех био је у одбацивању непријатеља са Велике Планине. Као главни разлог због чега није дошло до веће експлоатације ових успеха, наводи се, пре свега, мала нападна способност Вардарске дивизије и појачања која је непријатељ благовремено добио, као и надмоћнија непријатељска артиљерија која се налазила пред Моравском дивизијом II позива. Код Моравске дивизије I позива није се добило ништа предузетим нападом, јер је непријатељ на сваки успех одговорио противнападом. Офанзивна способност ове дивизије такође је била врло слаба услед заморености претходним борбама, што се види из извештаја команданта дивизије од 19 новембра „трупе ове дивизије нису способне ни за најмању офанзиву".[34]

---

[33] Стари и болесни краљ Петар и овде је дошао на фронт код трупа.

[34] ВРС XII 256.

Код Тимочке војске Комбинована дивизија прикупљала се за напад, при чему је заузела извесне бугарске истакнуте тачке. Тек ноћу 19/20 новембра она је намеравала да изврши препад на непријатеља и 20 новембра продужи надирање ка Гњилану. На фронту Брегалничке дивизије дошло је у току дана само до мањих локалних акција. Крајински се одред још и 19 новембра увече прикупљао у Приштини.

Ако се размотри приказани распоред обеју снага 19 новембра навече (скица 14) и изложени догађаји тог дана код српске II и бугарске 1 армије, онда је јасно да су се акције ових армија већ тога дана најприсније укључиле у општи ток догађаја код Гњилана. Потребу за најтешњим садејством између притешњене 2 и слободне 1 бугарске армије осетио је, природно, и Макензен и још 19 новембра наредио генералу Бојаџијеву: „1 бугарска армија продужује енергично своје наступање, и то: 9 дивизија ка Приштини, а 1 дивизија ка долини Лесковачке Криве Реке, да избије у позадину непријатеља. Моменат захтева крајње напрезање“.[35]

На основу тога командант 1 армије наредио је да: 9 дивизија са једном бригадом осујети Србима отступање по оба пута који воде од Куршумлије за Приштину, а са две бригаде да овлада планинама Бутовац и Козница; 1 дивизија да наступа са фронта Новакова Чука — Китка на Велику Планину, и да одатле дејствује у позадину непријатеља који угрожава позадину 3 дивизије, тј. Моравске дивизије II позива. Шеста дивизија имала се прикупити на простору Лебане — с. Бучумет — с. Бојник. Осма дивизија упућује се 2 армији на расположење.

У току 20 новембра 9 дивизија водила је са својом бригадом борбе око с. Брвеника, с. Велике Брајине и западно од с. Тулара. Прва дивизија наступала је према с. Хогошу и Гминцима, а 6 дивизија доспела је на одређени простор.

Бугарској 2 армији на северном сектору наређено је да се не само брани, него и да наступа ка Косову,

---

[35] Исто 269.

те да се српска војска заокружи и зароби. Зато се и од ње тражило крајње напрезање, па је у том циљу и ојачана једном бригадом. У току 20 новембра достигли су једна бригада 8 дивизије и 46 пешадиски пук линију с. Беривојце — с. Клобукар, једна бригада 5 дивизије с. Клобукар — с. Зебинце, а једна бригада 7 дивизије линију с. Зебинце — с. Драговац. Из 3 дивизије је једна бригада водила борбу на линији с. Миросавље — Трстеник, с обе стране друма Урошевац — Гњилане, а друга бригада са Брегалничком дивизијом. Једна бригада 8 дивизије била је у с. Беривојце, једна у Скопљу, а једна коњичка бригада у долини Биначке Мораве. Као што се види, непријатељу је успело да за отсудну битку концентрише велику надмоћност. Она се не одражава само у броју бугарских дивизија (три у 1, око две и по у 2 армији), него и у томе што су ове дивизије имале — према немачким подацима — свака око 20.000 пушака, дакле, свака колико три до пет српских, а ових је било у II армији, Тимочкој војсци и код Трупа Нове области свега девет, рачунајући Комбиновани одред и Јужноморавске трупе као дивизије. Дакле, надмоћност у пешадији била је код Бугара два и по до три пута већа. Однос у артиљерији није био повољнији за Србе. Сем тога, у простору северно од Гњилана српске су се трупе налазиле већ у опасном обухвату.

20 новембра српска II армија покушала је да нападом поврати своје јуче изгубљене положаје, али није успела и морала се повући на десну обалу Кременате Реке. Али, то је повлачење условљавало и повлачење угроженог фронта Јужноморавских трупа и Моравске дивизије II позива, која је преузела фронт Комбинованог одреда на линији Клобукар — Каменица, а овај је повучен у резерву код Лабљана. У борбама тога дана Вардарска дивизија била је потпуно истрошена и на њу се могло рачунати само уз подршку суседних дивизија. Моравска дивизија I позива успевала је још да одбија непријатељске нападе. Код Тимочке војске Комбинована дивизија продужила је напад и избила на линију с. Жеговце — с. Златаре — Миросавље. Непријатељ је упорно бранио ове поло-

жаје и предузимао противнападе. Пред Брегалничком дивизијом на отсеку с. Слатина — с. Врбан владало је затишје. Крајински одред, прикупљен у Приштини, добио је наређење да сутрадан крене преко Липљана ка с. Жеговцу и да затвори правце ка Липљану, пошто су се на том правцу инфилтрирали бугарски коњички делови. Тога дана било је већ јасно да је непријатељ преузео иницијативу. Па ипак, борба се продужила и, сем Комбиноване дивизије, све су српске трупе биле приморане да пређу у одбрану. Најјаче су биле нападане Тимочка дивизија I позива у II армији и Моравска II позива код Трупа Нове области, јер се овде преко Бутовца најбрже долазило у Приштину, а тиме и у позадину целог битачног фронта. После неуспеле борбе обе српске дивизије биле су принуђене да се повуку, и то: Тимочка дивизија I позива на источне падине планине Пропаштице, а Моравска дивизија II позива на источне падине планине Кознице, што је одмах условљавало повлачење целог фронта на гребен Корме и планину Жеговац. Нови фронт се наслањао на југу код с. Слатине на Шар-Планину, на северу на десно крило III армије према Тенеш-Долу где се заламао под скоро правим углом. За непријатеља су ова заламања крила била веома привлачне тачке, јер су се ту могли образовати последњи пут краци клешта, за којима су Макензен и Сект стално жудили. Тиме би се могао ублажити општи суд о томе да је њихова победа, и поред најбољих предуслова, само једна „ординарна победа", лишена сваких виших личних доприноса од стране главног руководства. Зато је Макензен на тај правац упутио, поред Галвицових дивизија, и десно крило бугарске 1 армије, а опробани командант 4 резервног корпуса са својим Штабом заменио је Штаб 10 резервног корпуса. И на јужном крилу је 2 бугарска армија образовала за ту сврху резерве и активирала трупе на правцу од Тетова за шире обухвате преко Шар-Планине. Команданти српских армија већ су 20 новембра увиђали да је потхват продора ка Скопљу компромитован и уочавали су опасност која им прети за отступање под датим околностима. На индиректан начин

потсећали су Врховну команду на потребу да се у том правцу предузму одмах противмере. Упозоравали су је на незгоду нагомилавања гломазних комора код Приштине, потребу да се комуникациски правци продуже даље преко Приштине, а војвода Степа директно је тражио 20 новембра изјутра да му Врховна команда достави „одмах директиву за даљи рад“ . . . и да ли „се намерава дати отпор западно од Ситнице“.[36]

Обустављање продора и наређење за отступање српске војске иза Ситнице (21 новембра). — Тек 21 новембра у 16.45 часова војвода Путник издао је командантима армија сигурно своју најболнију заповест О. Бр. 24670, у којој је наредио повлачење српске војске на леву обалу Ситнице. Он, који је дотле стално бодрио своје трупе на нечувено самопрегарање до скоре савезничке помоћи, није се могао уздржати да, ма и одмерено, не да израза свог разочарања: „Због неактивности наших Савезника са југа и јаког притиска Аустро-Немаца са севера и северозапада, Бугара са истока и југоистока, наш покушај пробоја кроз Качаник ка Скопљу пропао је, а на овај је начин и дефинитивно осујећено наше сједињење са савезничким трупама. Према оваквој ситуацији, армије ће се повући постепено на леву обалу Ситнице“.[37]

Даље је предвиђен овај начин отступања (скица бр. 16):

— I армија на линију с. Чечево (к 1350) — с. Г. Клина (к 1100[38]), с тим да се једна дивизија упути преко Пећи за Рожај, за одбрану правца Нови Пазар — Рожај — Беране;

— Трупе Одбране Београда преко Вучитрна на линију: безимена речица — Чичевица Планина до к 1100;

— III армија такође на Чичевицу Планину на линију с. Желивода — к 1211;

— II армија преко Приштине — Хан Лапушника, на линију Голеш — к 900 на Чичевици;

---

[36] Исто 316.

[37] Исто 320.

[38] На секцији 1:100.000 — Преловце (к 811).

— Команда Трупа Нове области преко Липљана на леву обалу Ситнице, јужно од потока код Голеша до Неродимке Планине за одбрану правца Призрен — Ђаковица;

— Тимочка војска на линију Коџа Балкан до Неродимке Планине за затварање праваца ка Призрену.

Тиме је била стварно завршена решавајућа битка ове војне која се била источно, северно и југоисточно од Приштине. Преостало је да се трупе, које су биле у незавидном положају, извуку из додира са непријатељем и пребаце на леву обалу Ситнице.

Отступање Тимочке војске, Трупа Нове области, II и III армије и одбране Београда иза Ситнице (21 — 24 новембра). — Како је Врховна команда била далеко и у немогућности да прати динамичну и врло замршену ситуацију својих трупа на фронту и да даје детаљна наређења за повлачење[39], то су команданти суседних армија одржавали заједничке састанке на којима су до детаља регулисали начин отступања.

У току српских напада на правцима Гњилана и Качаника непријатељ је вршио сталан притисак и на правцу Куршумлија — Приштина.

Већ 20 новембра изјутра продужиле су 103 и 101 немачка дивизија нападе на трупе Одбране Београда на положајима с. Лауша — Преполачки Шанац и Орлишки Вис, и у подне успеле да потисну српске трупе у долини Лаба. Командант је најпре намеравао да повуче трупе у висину Подујева, али када је дознао да ће се III армија повући на леву обалу Брвенице (сада р. Батлава), одлучио је да одмах заузме положаје код Тенеш-Дола, и то са Шумадиском дивизијом I позива на височима Тенеш-Дола, а Тимочком дивизијом II позива на десној обали Лаба, северозападно од ових висова. За затварање праваца преко Копаоника за Вучитрн и Косовску Митровицу упућене су побочнице. Командант III армије, иако је дан прошао у миру, одлучио се да, с обзиром на ситуацију код суседне II

---

[39] Она је често била обавештавана о догађајима дан доцније. Неуочавање ове чињенице навело је многе који су се при изучавању појединих догађаја служили само подацима ВРС на нетачне констатације.

армије, још 20 новембра по дану повуче трупе на леву обалу Брвенице.

На овим својим последњим положајима испред Косова фронт Одбране Београда и III армије био је тесно повезан преко II армије за општи фронт српских трупа, који се у луку протезао источно од Приштине све до подножја Шар-Планине. Трупе Одбране Београда и III армије налазиле су се на положајима код Тенеш-Дола и на Брвеници, када су добиле наређење за опште отступање иза Ситнице. Повлачење Одбране Београда на додељени положај иза Ситнице условљавало је доста дуго и опасно рокирање према северозападу ка Вучитрну. Због тога је командант Одбране Београда заузео 22 новембра са Тимочком дивизијом II позива висове Грдеч, између Качандолске Реке и р. Самодреже, и тиме ефикасно осигурао рокирање својих трупа. Под овом заштитом могла се Шумадиска дивизија I позива са остатком трупа кретати друмом Пруговце — Вучитрн, док су се трупе Одбране Београда неузнемиравано од непријатеља срећивале у току 23 и 24 новембра на новим положајима.

Отступање III армије морало је уследити у најтешњој вези са II армијом, са дужим задржавањем јаких заштитница, јер се оно вршило под притиском бугарске 9 дивизије. Али, ипак је успело захваљујући другарској сарадњи обеју армија, па и томе што су Немци са севера, услед тешкоћа у исхрани, упутили у гоњење од сваке дивизије само по један пешадиски пук са артиљеријом.

Другу отступну групу чиниле су Трупе Нове области и Тимочке војске. Последња је претстављала пиво за обртање и повлачење целог фронта око Приштине. Њена улога је била веома важна, јер је преко њеног фронта требало да иде замишљени крак бугарске 2 армије, који би пресецао отступницу српским снагама ка Призрену.

Трупе Нове области биле су у току претходних борби највише исцрпене и оштро потискиване од непријатеља. У повлачењу су имале да се повијају и пређу Ситницу на широком фронту између с. Скула-

нова и с. Сливова. Њима је била потребна веома јака подршка суседне II армије и Тимочке војске, да непријатељ не би извршио продор фронта на њеним леђима. Друга армија пружала им је то тиме што је своје заштитнице задржавала до последњег момента према непријатељу. Тимочка војска отишла је још даље. Она је и 22 новембра продужила с успехом борбе на Жеговицу. Тиме се она излагала могућности напада јачих непријатељских снага, а њено повлачење требало је да се изврши у договореној сагласности са Трупама Нове области. Али, услед нетачног обавештења о стању трупа Тимочке војске, командант Трупа Нове области наредио је отступање раније „у интересу спаса живе снаге."[40] То је принудило и Тимочку војску да отступи једновремено и нагло. Но, благодарећи отпору заштитница и великим губицима које су Бугари тога дана претрпели, она је ипак успела да се у реду повуче. Тако је српска војска и у овој прилици доказала своју ненадмашиву вештину у отступању при најтежим условима. 23 новембра после подне делови немачке 101 дивизије, а ускоро и делови бугарске дивизије, ушли су у Приштину непосредно пошто је Штаб II армије из ње отступио. У току 24 новембра трупе II и III армије, Одбране Београда и Тимочке војске сређивале су се на новим положајима уз чаркање истурених делова.

Врховна команда наредила је још 23 новембра армијама да одмах упуте сву тешку и пољску артиљерију преко Пећи и Рожаја за Андријевицу; да спрече насиља и пљачку над шиптарским становништвом, јер се ово тера тиме на побуне, и да продуже евакуацију колонских возова на територију Црне Горе. Она је обавестила црногорску Врховну команду о повлачењу српске војске кроз Црну Гору и Албанију и питала да ли је потребно да се I армија остави на правцу Беране — Андријевица да би затворила овај правац ка Подгорици.

---

[40] ВРС XII 341.

г) Догађаји у Санџаку и у долини Ибра (20—24 новембра)

Скретање 62 дивизије на правце Бољанићи и Пријепоље, које је предложио Макензен, одговарало је давнашњој Конрадовој жељи да припреми што пре операцију према Црној Гори. 20 новембра форсирана је Дрина без отпора код Мeђеђе и отпочела је оправка железничке пруге. Шездесет друга дивизија није, пак, ни даље показивала неку активност, иако скоро није ни имала озбиљног непријатеља испред себе. Стање код 19 корпуса остало је у времену од 20 до 24 новембра углавном непромењено и само је 10 брдска бригада, која је била у саставу 22 резервног корпуса, упућена из долине Ибра према Новом Пазару који је 20 новембра заузела заједно са трупама Алписког корпуса. Како је и 44 резервна дивизија била упућена у позадину, а 57 дивизија још се налазила око с. Блажева, то је стварно 3 армија наступала ка Косовској Митровици и Косову Пољу, где је Кевеш очекивао још једну битку, са свега две и по дивизије, и то 59 аустриском, немачким Алписким корпусом и 10 брдском бригадом.

Српска I армија водила је на свим правцима само заштитничке борбе са трупама аустроугарске 3 армије, како на падинама Копаоника, тако и долином Ибра и Рашке. Иако је 20 новембра непријатељ ушао у Нови Пазар, војвода Мишић се одлучио да и даље држи положај на десној обали Ибра у висини с. Сочанице, али је за то прикупио Студенички и Ужички одред према левој обали Ибра на линији с. Бербериште — с. Смилов Лаз. Према добивеном наређењу од Врховне команде, он је упутио Јаворски одред за Рожај, у састав Санџачке војске, од које се једна дивизија налазила око Мојковца, а Косовски одред на правцу Чакор — Бјеласица. Стање се и код трупа I армије нагло погоршавало, иако је морал био још на висини. Бројна стања су се смањивала, те се морало приступити и расформирању извесних јединица (укупно је било у целој армији око 15.000 пушака).

21 новембра су непријатељске трупе у Санџаку биле неактивне. У Ибарској долини прикупила се цела 59 дивизија према с. Сочаници, где је дошло до борби

са српским заштитницама. Наређење Врховне команде О.бр. 24670 од 21 новембра за опште повлачење војске на леву обалу Ситнице дошло је када се командант I армије већ био одлучио да задржи своје трупе на десној обали р. Ибра, код с. Сочанице, и да прикупи Студенички и Ужички одред, на вододелници Ибра и Рашке, ради уређења будућих положаја и евакуације материјала из Косовске Митровице. Војвода Мишић је одмах одредио да Дринска дивизија II позива крене преко Косовске Митровице и Пећи за Рожај. Остале јединице задржао је привремено на досадашњим положајима. Аустријанцима је успело да побуне и наоружају муслимански живаљ, који је нападао и убијао растурене војнике у овим крајевима, те су биле предузете потребне мере.[41]

Овога дана је црногорска Врховна команда известила да Санџачка војска креће са Дрине и Лима на Тару и да ће заузети овај распоред: по једна бригада код Хума и Левертаре, две бригаде код Мојковца, једна бригада на Чакору, једна на правцу Сјеница — Рожај код Сувог Дола, Јаворски одред код Рожаја и једна бригада код Бијелог Поља. Црногорска Врховна команда желела је да се и део српских снага упути правцем на Рожај ради веће заштите правца Рожај — Пећ и Рожај — Беране.

Команда аустроугарске 3 армије обавештена је 22 новембра да су се црногорске трупе повукле са Лима, Увца и Дрине код Горажда, али су се због немања понтонског материјала само слаби извиђачки делови 62 дивизије могли пребацити преко река. Такође су добивени извештаји да се непријатељ повукао ка Косовској Митровици, али је једино 59 дивизија показивала намеру да енергичније надире главним друмом и јачим побочницама северно од друма за Косовску Митровицу. Предњи делови ове дивизије заноћили су око с. Каменице. Алписки корпус намеравао је да обилазно,

---

[41] Овај рад Аустријанаца несвесно су помагали неки српски нижи команданти и појединци који су пљачкали становништво. Па ипак, било је свесних муслимана, који су се у засебним јединицама борили у редовима српских јединица. Све ово потсећа на појаве у НОР-у.

преко с. Рудника, избије јужно од Косовске Митровице на друм Косовска Митровица — Пећ, али се са тим није слагао Кевеш, јер је још увек очекивао веће борбе код Косовске Митровице.

Војвода Мишић је наредио 22 новембра пре подне команданту Дунавске дивизије II позива и Ужичког одреда да се трупе, под закриљем јаких заштитница на линији Кошутово — с. Витушић, односно Борово — Кадијача и с. Грабовац — Мајдан, северно од Косовске Митровице, повуку на положаје јужно од Косовске Митровице, и то делови Дунавске дивизије ка с. Љубовцу и с. Љушти, а Ужички одред ка с. Жабаре и с. Брабоњић. Повлачење је било скопчано са највећим тешкоћама због растурености и слабе везе код Ужичког одреда, иако се притисак непријатеља није много осећао. У току 22 новембра повукле су се трупе Дунавске дивизије II позива на положаје код Косовске Митровице у висини Мајдана, а тек у зору 23 новембра почели су у Косовску Митровицу пристизати делови Ужичког одреда.

У току 23 новембра је 62 пешадиска дивизија била предњим деловима прешла Лим код Прибоја, код Руда и Устибара иако мостови још нису били подигнути. Рајнелов одред спустио је предње делове у Пријепоље, које су Црногорци били напустили, пошто су претходно спалили мост. Од команде БХД стављена су на расположење три одреда, и то Цуберов одред код Руда, Блехингеров код Мeђеђе и Вучетићев код Горажда, за садејство са 62 дивизијом при ослобођењу простора северно од линије Горажде — Пљевља. Али цео овај напад, о коме је месецима и аустриска Врховна команда расправљала, постао је беспредметан, јер су се црногорске снаге својевољно повукле јужно од ове просторије. Сада је главно питање било како ће се материјално обезбедити покрет ових трупа на југ. Услови су за то били: отварање пруге Вишеград — Увац, који је требало да претставља нову базу, и постављање скеле код Међеђе. Предвиђало се да ће се то остварити до 29 новембра. Али, још 23 новембра аустроугарска Врховна команда покренула је још једно питање које се односи на Црну Гору. Она је предо-

чила директно команданту ратне луке у Боки и команданту трупа БХД да ће притисак 3 армије из Санџака на југ приморати Црну Гору да на тај фронт привуче што веће снаге на уштрб свога фронта у Херцеговини и Боки. Те су се околности, мислила је, могле искористити да би се из Боке препадом заузео Ловћен. Као појачање она би ставила на расположење једну ландштурмску пешадиску бригаду са брдском артиљеријом и две мерзерске батерије 30,5 см, а евентуално и једну хаубицу 42 см, са једном извиђачком ескадрилом. Дакле, и у ово време Конрад замишља да би се Ловћен могао заузети једном локалном акцијом.[42]

Ситуација код 19 корпуса није се изменила.

Код немачког Алписког корпуса, који је преузео простор и задатке са фронта повученог 22 резервног корпуса, продужено је наступање и тога дана. Аустриска 10 брдска бригада дошла је предњим деловима до с. Рибарића, једна немачка ловачка бригада на простор с. Извор — с. Кашаљ, друга ловачка бригада у Нови Хан на Рогозни, а пешадиски гардиски пук остао је у Новом Пазару. За идући дан командант корпуса намеравао је да 10 брдску бригаду упути преко с. Чечева на с. Рудник, а са осталим деловима да избије у Ибарску долину на простор с. Придворица — Вран — Јабланица, остављајући, дакле, Косовску Митровицу источно, са очигледном тенденцијом да је обиђе са југа и уједно преко Суве Планине угрози Србима отступницу друмом Косовска Митровица — Рудник — Пећ. Са овим се сада сложио и командант 3 армије. Од 8 корпуса наступала је само 59 дивизија са једном бригадом преко висова северно од Косовске Митровице. Ту је наишла на заштитничке батаљоне Дунавске дивизије II позива, чији отпор није могла тога дана да савлада. Друга бригада дивизије кретала се уз саму десну обалу друмом за Косовску Митровицу, док су се српске колоне Ужичког одреда скоро у истој висини кретале уз саму леву обалу друмом за Косовску Митровицу. С обе стране отварана је умерена пешадиска

---

[42] Конрад је служио у овим крајевима, учествовао и писао о рату у Кривошијама 1880 и 1882 године.

и артиљериска ватра. У ноћи је један аустриски батаљон ушао у варош.

Макензенова директива 3 армији стигла је 24 новембра у 9 часова и њоме се у основи мења досадашњи план операција. Макензен је сматрао да је избијањем 3 армије на линију Сјеница — Нови Пазар — Косовска Митровица она достигла свој циљ и да се даље операције према Србима могу пренети на Бугаре. Зато су Алписки и 4 резервни корпус са обе дивизије имали да се упуте у долину Јужне Мораве, ка Лесковцу. Педесет девета дивизија 8 корпуса имала је да продужи покрет преко Вучитрна до спајања са трупама 11 армије, а потом да се врати у Косовску Митровицу. Педесет седма дивизија овог корпуса имала је да остане тамо где се налазила.

Српска I армија заузела је одређене положаје без узнемиравања, њена Дринска дивизија II позива дошла је чак до Пећи. Од Дринске дивизије II позива добивено је обавештење да се Јаворски одред налази са две бригаде на положају Мусина Јама — с. Бишево — с. Бијела Црква, североисточно од Рожаја, а трећа бригада код с. Кланца.

д) Догађаји на Македонском војишту (20—24 новембра)

20 новембра на фронту Вардарског одреда, који је штитио правце Прилеп — Битољ, на положају југозападно од Прилепа, а на линији Калабак — Алиначки положај — Бакарно Гумно и јужно од Крушева, било је само незнатних чарки. Тетовски одред штитио је правац Брод — Прилеп. Албански одред — јачине око пет батаљона и три батерије — стављен је у командном погледу непосредно под Врховну команду. Он је затварао правце Гостивар — Дебар, Тетово — Призрен, Маврови Ханови — с. Жировница — Пишкопеја и одржавао везе са Тетовским одредом. Услед догађаја на Косову повећао се значај Албанског одреда и његово ојачање показивало се као све већа потреба. За ту сврху морали су се користити и обучени регрути, који су били повучени на територију Битољске дивизиске области.

Француска 122 дивизија се 20 и 21 новембра неузнемиравано од непријатеља повукла на десну обалу Црне Реке. То је побудило команданта Битољске дивизиске области да, страхујући за Битољ, замоли да се овде упути једна савезничка бригада и артиљериска муниција у којој се оскудевало. На фронту Вардарског одреда и на Вардару, који су држали Французи, није било 22—24 новембра никаквих озбиљнијих борби. Тек је пораз Срба на Косову ослободио противничке снаге и њихово руководство могло је себи поставити као главни циљ уништење Источне армије.

5

ОПШТА РАЗМАТРАЊА О ОПЕРАЦИЈАМА од 6 октобра до 21 новембра

— Скица бр. 14 —

У својој крајњој синтези ток операција српске војске претставља се веома често једноставним и скоро безидејним: концентрично отступање углавном према доњим токовима Јужне и Западне Мораве, па одавде према Приштини и концентрично стезање од стране удружених непријатељских снага у све ужим луковима. Оваква претстава развоја операција често се и графички приказивала у виду концентричних кругова (па и у познатој „Повести о Светском рату“ од Хермана Стегемана). Добивала се проста и веома импресивна слика о грубом току операција, па и о односу времена и простора за поједине ситуације. Такве, у схеме сведене синтезе већином нису подесне да пруже неку иоле сигурну основу за правилну критичку оцену операција. Из њих се обично не виде ни стање противничких снага, ни орографско-топографски утицаји, а ни многи други важни елементи који су опредељивали дати ток операција. А управо ових последњих било је, као што смо видели, безброј и веома специфичних, који су произилазили из односа коалиционог рата, какав се водио у овој војни на обе стране, а који су били од пресудног и фаталног утицаја на развој баш српско-црногорских операција. Још при излагању операција указивали смо и унеколико кри-

тички осветљавали поједине важније узрочности, политичке и војне природе, које су утицале на њихов ток и исход. Овде, на завршетку стварних операција, вођених са српско-црногорске стране у односима коалиционог рата, изнећемо прегледно и повезано извесне индикације о оним чињеницама и одлукама које се никако не би смеле губити из вида ако се жели дати правилна оцена српско-црногорских операција.

Српска Врховна команда није, и поред свих настојања, успела да са Савезницима утврди одређене планове ни за почетак ни за ток операција. Па ипак, она је још од почетка августа 1915 године свој рад саображавала препорукама, саветима, мишљењима и жељама разних политичких и војних врховних руководстава Савезника. Она се уживела потпуно у коалициони рат, на који су се Савезници обавезали, и у улогу своје војске која јој у том рату припада. Њој су били јасни и задаци, који су јој се постављали из дате заједничке ситуације. Она је требала да обезбеди време за пристизање и прикупљање савезничких снага на Балканском ратишту и најповољније услове за потоњу заједничку отсудну противофанзиву. Било је јасно да је свим условима најбоље одговарало да се непријатељ задржава што дуже на граничним фронтовима. И у тим начелним гледиштима били су сви сагласни. Али, у практичном решењу ових одлука, дошло је одмах до битног размимоилажења. Војвода Путник је налазио да је, с обзиром на спори рад Савезника и опасну географско-стратегиску ситуацију своје земље, неопходно да се одмах енергично иступи према Бугарској да би се њен утицај што пре неутралисао. Он је предложио и предузео мере с којима су се потпуно сложили савезнички главни војни руководиоци. С њим се сложила, свакако, и српска влада, којој је био потчињен и без чијег одобрења он, као што смо видели, уопште није смео да ма шта предузима на бугарској граници. Но, када је све било припремљено и изгледи на успех скоро сигурни, савезничко и српско политичко руководство забранило му је у последњем моменту извршење припремљеног подухвата. Од њега се тражило да тежиште свога рада одмах пренесе на

Северни фронт и да га најупорније брани, обећавајући му да ће му се било политичком било војном интервенцијом пружити потребна безбедност према Бугарској. Притом се губило из вида да је војвода Путник за одобрени и припремљени подухват морао из основа пореметити свој, као што смо видели, веома брижљиво и целисходно утврђени распоред снага на Северном и Западном фронту, као и да се крупне извршне стратегиске концепције не могу тако лако изменити као политичке одлуке. Дошло је до незгодних полумера, које су се одражавале у скоро равномерној подели снага између Северног и Источног фронта, и то баш у моменту када је отпочео непријатељски напад на северу.

То је већ био фатални утицај Савезника који се није могао лако неутралисати, јер са своје стране нису предузели ништа ефикасно што би војводи Путнику уливало поверење да ће они заиста спречити Бугаре да предузму напад и да ће му пружити благовремено обећану безбедност. Штавише, Савезници нису никако увиђали да је бугарски напад знатно опаснији за српску војску, јер јој је пресецао отступницу, онемогућавао искоришћење виталних веза и са Праховом и са Солуном — њеним главним базама — и пружао удруженом непријатељу могућност да је у њеним северним областима заокружи и уништи, него аустронемачки напад са севера, па и северозапада, који ју је могао углавном само фронтално потискивати према њеним Савезницима и бази у Солуну. Они нису увиђали да је њихов захтев да се што дуже држи северни фронт могао бити оправдан само онда ако би фронт према Бугарској био *потпуно* сигуран. У противном случају, уколико би се српска војска дуже држала на Северном фронту, утолико би последице бугарског успеха за њу биле теже. Српска Врховна команда нашла се пред самим почетком операција у најтежој дилеми. Требало је задовољити савезничке жеље у погледу Северног фронта, али се и претходно обезбедити од судбоносне опасности са истока. Видећи да Савезници никако не уочавају огроман значај времена, она је морала и даље оставити знатне снаге према Бугарској,

за коју је с правом морала претпоставити да ће одмах прећи у енергичан напад. За то су говорили сви оперативни и стратегиски обзири, које је Бугарска имала како према Аустро-Немцима код њиховог форсирања моћних река, тако и према интересима сопствене безбедности, јер је морала имати у виду могућност да сама буде нападнута од Савезника, а време је играло врло важну улогу.

Поремећени распоред снага на Северном фронту отежавао је и извршење првобитног плана одбране, какав је војвода Путник био предвиђао на овом фронту: непосредна, веома упорна одбрана при самом прелазу река, и то са релативно јаким снагама, и брзо и снажно активно дејство са још увек довољно јаким општим резервама у близини обалских положаја, где би се при благовременој и успешној интервенцији Савезника према Бугарима могло доћи и до позитивног главног решења. Одвођењем снага према Бугарској били су већ компромитовани главни услови за овакву одбрану. Она се, у прво време, могла водити само у циљу добитка времена да би се прикупиле сопствене или чак и савезничке снаге за решавајућа дејства. Пошто се благовремено знало за главне непријатељске концентрације према Београду и ушћу Велике Мораве, те се и напад морао очекивати још почетком октобра, то се постављало прешно питање: да ли да се упорна одбрана дâ непосредно на рекама или у виду активне посредне одбране иза њих? Очигледно је да би снаге, којима се у том времену располагало, и у једном и у другом случају биле преслабе. Из разматрања децембарског распореда српских снага видели смо да је војвода Путник, сходно ондашњој тактичкој еволуцији, придавао велики значај непосредној, тактичкој одбрани река. Он је том гледишту остао веран и при извршењу одбране. Али, он је пропустио да таквој одбрани обезбеди потребне снаге још пре почетка напада, тј. да команданту Одбране Београда стави на расположење Тимочку дивизију II позива, а да III армију упути на фронт. Тада би стратегиску резерву могао себи створити било из I армије, било из трупа са Источног фронта.

Из овога, по нашем мишљењу, мало запаженог пропуста, произашле су велике незгоде у потоњем начину извођења одбране. Изнели смо мишљење начелника Штаба Одбране Београда о употреби Тимочке дивизије II позива и изгледима одбране да му је још 6/7 октобра Тимочка дивизија II позива била при руци. Такође смо видели да је цео, веома смишљен план одбране команданта III армије остао неизвршен и да је III армију непријатељ напао у потпуно неорганизованом стању за одбрану. Последице су биле, између осталог, те, да је било тешко створити опште резерве, јер су доведене снаге са истока (Шумадиска дивизија I, Моравска II позива и Коњичка дивизија) морале бити убациване брзо и већином по деловима у борбу III армије да би јој очувале борбену отпорност.

Поставља се веома деликатно питање о употреби I армије. Данас је очигледно да је њен фронт, и после одвођења Шумадиске II и Дунавске дивизије I позива, био сразмерно превише дотиран снагама у односу на општу ситуацију каква је стварно била. Али то је дошло услед тога што су и војвода Путник и Мишић све негде до 10 октобра очекивали напад јаких непријатељских снага од Шапца. И да није било смањивања аустриског контингента у последњем моменту, о чему они нису могли бити обавештени, сигурно би до тога и дошло. Свакако, они су знали да је Срем засићен непријатељским трупама, а да ли оперативним или ландштурмским, то је, као што смо видели из извештаја I армије, остало непознато. Уколико се ситуација разбистравала, утолико се више могло рачунати на употребу снага I армије и ван њеног одбранбеног сектора. Постојала су два мишљења, наиме, војводе Мишића: да се она употреби у што већој ускупности за противудар у бок аустроугарске 3 армије, и војводе Путника, који ју је користио парцијално за подршку отпора Одбране Београда, II и III армије. Свакако, прво је мишљење било привлачније и са теориског гледишта оправданије. Али, додељивањем Моравске дивизије II позива Одбрани Београда за извршење противудара од Мељака, оба су се мишљења практично увелико приближавала. Јер, тешко да би и војвода

Мишић могао за удар да прикупи много јаче снаге, пошто је Дринска дивизија II позива била већим делом прикована за фронт према 19 корпусу, а делови Дунавске II позива уз Шабац и на доњој Дрини.

Према нашем убеђењу, пропуст војводе Путника не лежи толико у томе што није усвојио мишљење војводе Мишића, колико у томе што је у последњем моменту одустао од тога да Одбрана Београда са Моравском дивизијом II позива и својим трупама изведе добро смишљени и припремљени противудар, који је имао све изгледе на успех. Њим би се, вероватно, набацила аустроугарска 3 армија на реке, а то би, свакако, успорило и наступање немачке 11 армије те би се добило у времену, што је и био циљ одбране на овим положајима.

Разлози који су навели Врховну команду да одустане од овог противудара могли су бити различити. Можда је одустала због сумње у успех напада или због бојазни да Бугари не продру дубље на књажевачком, а у вези с тим, и нишавском правцу, одакле је већ скинула две дивизије за моравски фронт. Вероватно су оба ова разлога имала свог утицаја, али је други свакако био од пресуднијег значаја, пошто је Врховна команда у то време стално тражила да се савезничке трупе што пре превезу у Ниш. Тако је Моравској дивизији II позива — једној од најелитнијих дивизија српске војске — одузета згодна прилика да својим дејством знатно допринесе стабилизацији Северног фронта. Овако је — чим је пребачена на Источни фронт, тј. била повраћена на моравски, као и свуда, дала свој велики допринос у општој борби. Али, да је српска Врховна команда 17 октобра послала целу дивизију уместо једног њеног пешадиског пука и две батерије, са задатком да неутралише бугарско дејство према Врању и Владичином Хану, она би, вероватно, извршила улогу од највећег стратегиског значаја за целокупан даљи развој операција. Сигурно је да би се у том случају сасвим друкчије постављао скоро цео нерешиви проблем који се касније појављивао у Топлици, Кончулском Теснацу и на Косову, а који је Моравска дивизија II позива сјајно, али веома крваво, решавала

или покушавала да реши месец дана доцније у заједници са главнином српске војске. Можда би тиме српска Врховна команда пре и ефикасније потстакла савезничку Источну армију да убрза толико жељено наступање ка северу. То би, свакако, било од већег значаја него допринос који је оваквом употребом Моравске дивизије II позива постигнут у погледу дужег задржавања Северног фронта у севернијим областима.

После одвођења Моравске дивизије II позива са Северног фронта, он је остао стварно без икаквих општих резерви, јер се и I армија ускоро морала укопчати у њега за заштиту праваца преко Лазаревца и Аранђеловца. Није постојала ни могућност да се она створи из снага Источног фронта, јер уколико су му се оне могле одузети, оне су биле потребније за обезбеђење јужноморавског и вардарског правца, па тек онда великоморавског. Према томе, основни услови за извођење активне одбране већих размера били су компромитовани и сва настојања војводе Мишића, с којима се у већини слагао и војвода Путник, да то оствари активирањем фронта и без резерви нису, као што смо видели, имала много изгледа на успехе, пошто је непријатељ веома опрезно наступао, нарочито на спољном крилу, а и зато што су трупе Одбране Београда и III армије биле истрошене за такве подухвате.

Пошто се до 17 октобра одустало од напада на спољно крило 3 аустроугарске армије, то је, по нашем мишљењу, требало одустати од тадашњих тежњи да се што дуже одрже северније области Србије и тежиште операција; гро трупа требало је што пре пренети у област Западне и Јужне Мораве. За то је постојало много разлога. Темпо повлачења Тимочке војске, Одбране Београда, III и I армије требало је убрзати до те мере која би омогућавала њихово сигурно и уредно повлачење. При томе се снаге на Северном фронту, изузев заштитнице, нису смеле дуго задржавати у Шумадији и Поморављу, чак ни на најпогоднијим тактичким положајима, јер би то неминовно условљавало задржавање Тимочке војске и II армије. То се наметало као неминовна нужност, чак и са чисто теориског гледишта. Непријатељ је концентрично наступао (иако

на истоку доста споро), док је српска војска, силом прилика, такође концентрично отступала ка истим географским објектима. Природно, тиме се обруч око ње све више стезао, што је било веома опасно, јер Врховна команда није имала намеру — а од 17 октобра ни могућности — да офанзивно оперише по унутрашњим правцима, сем једино према бугарским снагама у заплави горњег тока Јужне Мораве и у Македонији.

Ако размотримо ситуацију 17 октобра, видећемо да су осам српских дивизија, ангажованих на Северном фронту, и једна дивизија код Зајечара, биле скоро двапут даље од Западне Мораве (100 до 120 км) него три дивизије код Књажевца и Пирота од Јужне Мораве, где су Бугари такође имали три дивизије, али које су бројно биле двоструко јаче. Тако је постојала опасност не само за благовремено прикупљање и сређивање српске војске за одбрану на Јужној и Западној Морави, него је доведена у питање и њена отступница долином Јужне Мораве и из Расине преко Куршумлије ка Приштини. То значи да би за отступање остала само Ибарска долина, од које се главнина удаљавала и која је препуштена само I армији. Заиста се радило о нечем што је било судбоносно за целу војску. При томе је ситуација у Македонији постајала све опаснија и изискивала снажнију интервенцију главних снага, које су још биле у Северној Србији. До 22 октобра 2 бугарска армија већ је била избила на Вардар и Јужну Мораву, заузела Врање, Бујановац, Куманово и Скопље, овладала Овчим Пољем и запречила наступање јединој француској дивизији која се налазила на српском тлу, скоро на самој граници, код Ђевђелије (једна француска и једна енглеска дивизија још су биле око и северно од Солуна). Две јаке бугарске дивизије (од по 24 батаљона) и Коњичка дивизија већ су се налазиле у Македонији, а две пешадиске дивизије биле су у покрету к њој.

Сигурно је да би отступање српске војске са севера и истока изазвало и брже наступање непријатеља. Међутим, време је било много важније за српску војску, јер јој је све више претила опасност од окружења, а, сем тога, свако њено дуже задржавање морало ју је

стајати великих жртава које је касније тешко могла надокнадити, док су се непријатељске снаге, нарочито услед прилива бугарских снага, временом све више повећавале. Најзад, у то су време Јужна и Западна Морава биле тако набујале да се добитак у времену иза њих могао много боље и под много повољнијим условима обезбедити, само да су благовремено поседнуте и организоване за одбрану, него што се то могло постићи у упорној одбрани узастопних положаја. Уместо тога, Врховна команда је већ 15 октобра само испред Крагујевца и Јагодине предвидела четири узастопна положаја за III и I армију и трупе Одбране Београда. Зато је Макензен стално гајио наду да ће опколити главнину српске војске у долини Луга и доње Јасенице, затим северно и јужно од Крагујевца, на Западној Морави, у Топлици, и, коначно, на Косову. Али, захваљујући јаким живцима војводе Путника, као и тактичкој умешности свих старешина и реткој храбрости бораца, његова се нада увек изјаловила. Међутим, услед таквог заостајања, српске главне снаге су пристигле на ове реке тек почетком новембра и већином под борбом приступиле организацији њихове одбране.

И овде се, наравно, поставља питање: који су мотиви руководили војводу Путника да доноси оваква решења? Убеђени смо да је и овде имала главног утицаја његова тежња да, без обзира на сопствене интересе, створи што повољније услове за општу заједничку офанзиву са Савезницима, у што је скоро наивно веровао, и поред тога што су до тог времена биле свега две француске и једна енглеска дивизија у безнадежној одбрани према Бугарима од Дојранског Језера дуж Струмице и Вардара до Градског. Али, зато су Бугари већ стајали западно од Кончулског Теснаца у изворном делу Јужне Мораве, западно од Скопске Црне Горе и испред Качаника. Мислимо да оваква стварност ситуације није могла бити довољан повод за такве наде и да је прелазила границе здравог оптимизма за војна резоновања. Сигурно је да је и Путнику, као и сваком борцу, морало бити страшно тешко напуштати сопствену груду и препустити судбину на-

рода непријатељу који је у Мачви показао сву своју свирепост. Можда није искључено да је и Војвода, као многи велики тактичари, тешка срца жртвовао велике очигледне тактичке користи разних положаја у корист једне оперативне целисходности која се одражавала више посредно и тек у даљој перспективи.

Српске трупе прешле су Западну и Јужну Мораву тек првих дана новембра, али су већином биле у контакту с непријатељем, тако да нису имале могућности да се систематски припреме за одбрану, нарочито у углу Јужне и Западне и иза Јужне Мораве. Због тога се и главни отпор на северу морао пренети на гребене Великог и Малог Јастрепца. 8 новембра Бугари су извршили дубок продор фронта код Лесковца, тако да су се непријатељи надали да су српске снаге, услед овог продора ка Куршумлији и наступања долином Расине, потпуно заокружене, изузев I армије која је отступала долином Ибра. Само уз крајње напрезање и ретку храброст и пожртвованост свих старешина и бораца успело је да се Бугари једним снажним ударом три дивизије (Моравска II, Шумадиска II и Тимочка I позива) прикују уз Лесковац. Тиме је омогућено отступање око осам српских дивизија, које су биле збијене и скоро потпуно окружене непријатељским фронтом, и чије је лево крило било код Лебана, на самој отступници, а десно свега неких 25 км удаљено од Куршумлије, на другом и једином слободном путу за Приштину. Кад се има у виду да је полупречник тог обухватног лука износио само неких 15—20 км, онда се тек може схватити каква је опасност претила од непријатељског обухвата.

Да би избегла ову опасност, која се повећавала са севера и истока, а у нади да ће сигурније покренути Савезнике да предузму енергичну офанзиву према Скопљу, српска Врховна команда је 11 новембра донела одлуку да веома компликованим, напорним и рискантним маршевима што пре прикупи сву своју војску, сем I армије, на положајима северно, источно и југоисточно од Приштине и предузме општу офанзиву Качаничком Клисуром и Кончулским Теснацем и преко Скопске Црне Горе општим правцем ка Скопљу.

Изнели смо наше образложено убеђење да војвода Путник не би никада донео ову одлуку ни приступио њеном претешком и безизгледном остварењу да је био обавештен о томе да су Савезници одустали да му кооперишу правцем Скопља, па, штавише, да су донели већ и начелно решење о повлачењу Источне армије иза српско-грчке границе.

Између безброј неправилних и неумесних поступака према српској и црногорској војсци и њиховим народима, ово је свакако био најосетљивији у току целог овог нашег коалиционог рата.

Војвода се 21 децембра коначно ослободио предубеђења да је још могуће ускладити операције са Источном армијом, чему је стално тежио, јер је заједничким интересима подређивао у највећој мери интересе сопствене војске и веома често, у циљу да створи и очува хармоничну сарадњу између савезничких руководстава, жртвовао и своја дубока убеђења.

О непријатељским операцијама не би се могло ништа позитивно навести, осим ванредно добро припремљених и изведених прелаза преко Саве и Дунава и енергичног, иако не много умешног, руковођења, али увек будног праћења операција од стране Макензена, па и Фалкенхајна, који су на разне начине ипак постизали да ускладе рад савезничких руководстава и команданата задојених разним осећањима и тежњама. Цела ова операција, и поред необично повољне географско-стратегиске ситуације и огромне надмоћности снага, свела се на брутално фронтално потискивање више него упола бројно слабијих српских снага. Све се одвијало супротно ономе што је требало очекивати. Уместо да својим савезницима олакшају прелаз преко моћних река, Бугари улазе у рат тек када је прелаз већ био изведен. Уместо да својим маневром са бочног положаја олакшају наступање главним снагама Аустро-Немаца, које су фронтално наступале, ови их морају извлачити за собом. Па и на нишавском правцу, где су и Макензен и Фалкенхајн очекивали да ће Бугари дубоко продрети у долину Западне Мораве, они су у њу тек доцније избили. Неки већи стратегиски маневар није нигде озбиљно ни покушаван. Тако је,

например, 19 аустроугарски корпус све до 19 октобра био прилепљен уз главнину да би се тек тада дивергентно упутио ка Западној Морави, а доцније и у Санџак, када ни теренске околности нису дозвољавале неке брзе обухвате или обилазне маневре. С друге стране, не може се лако схватити зашто је Алписки корпус — који је најпре био упућен на лево крило 11 армије, да би помагао Бугарима — касније, у току операције рокиран скоро на десно крило Групе армија. То је учињено, вероватно, опет у нади да ће се ипак извести нешто што није — како би Шлифен рекао — „ординарна" победа, јер је и он, као и 19 аустроугарски корпус, морао закашњавати. Фалкенхајн и Макензен, који су у највећој сагласности руководили овим операцијама и имали велику војну репутацију, правили су скоро несхватљиве грешке. То је долазило отуда што нису имали правилних појмова ни о географским утицајима, ни о особеностима противника, па ни о особеностима својих савезника (Фалкенхајну и Секту изгледа да је ова војна послужила да упознају планинске особине и да их мајсторски примене идуће године у војни против Румуније у Карпатима). Они су стално веровали да ће непријатеља опколити и натерати да положи оружје било силом, било услед временских незгода. Због таквог вођења операција избиле су међусобне оптужбе између ових савезника. Конрад је пребацивао немачком руководству безидејност у извођењу операција, а Фалкенхајн се тужио на слабу оперативну и борбену спремност аустроугарских јединица. Мислимо да су обојица били у праву. Но, према нашем мишљењу, главни узрок лежао је у потпуној међусобној нелојалности сва три савезника, јер је сваки више гледао сопствене него заједничке интересе, сасвим супротно Србима и Црногорцима, који су у тој лојал-

ности ишли до крајње границе, па и на уштрб својих виталних интереса и убеђења. Да је то заиста било тако, може се видети из тога што је главно решење у тим операцијама првенствено пало у Македонији, и то од стране бугарске 2 армије, која уопште није улазила у састав Макензенове групе армија. Разочаран у очекивању брзих и сјајних победа, Фалкенхајн је био срећан што је већ првих дана новембра могао да отпочне са повлачењем својих трупа из ове „гадне војне“, како ју је сам назвао.

ДРУГИ ДЕО

ОТСТУПАЊЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ НА ЈАДРАНСКО ПРИМОРЈЕ

1

МЕЂУСОБНИ ОДНОСИ НЕПРИЈАТЕЉСКИХ ВРХОВНИХ КОМАНДИ И ЊИХОВЕ ОДЛУКЕ

Као што знамо, у немачкој и аустроугарској Врховној команди одлучујући чиниоци нису били ни цар Виљем ни надвојвода Фридрих, формални врховни команданти, него њихови начелници штабова, Фалкенхајн и Конрад. Пошто је бугарска Врховна команда стајала по свим важнијим питањима на страни Фалкенхајна, и зато уживала његову благонаклоност, коју је искоришћавала за своје посебне интересе, то су се све несугласице, које су постојале у овом потпуно обједињеном и руковођеном коалиционом рату, односиле на супротности у гледиштима политичке, стратегиске, па и оперативно-тактичке природе Фалкенхајна и Конрада. Начелне супротности произлазиле су већ из њиховог основног става према овом рату. Конрад није био за овај рат против Србије ујесен 1915 године. Он му је претпостављао претходно избацивање Италије са ратне позорнице, што му је изгледало војнички и политички важније, а војнички и лакше постићи. Фалкенхајн је с правом у свакој прилици истицао да је он, увукавши Бугарску у војни савез, стварни творац овог коалиционог рата. Он је био, и поред формалних ограничења, његов главни руководилац. Као што је познато, он је тим ратом желео, углавном, да успостави везу са Турском, а потом да га што пре заврши и поврати одузете снаге Западном фронту. Та се његова жеља остварила одмах по заузећу Ниша и да није био обавезан према Аустрији и Бугарској, он би се с тим задовољио. Напротив, Конрад је као главни услов свога учешћа у овом рату поставио да се с њим

радикално реши цело балканско питање, тј. да се отсудно потуку Србија и Црна Гора, да се избаце француско-енглеске снаге са Балкана, и да се дефинитивно реши грчки и румунски став, тј. да се Грчка и Румунија определе за једну или другу страну. Неодређеност уговора о ратном циљу, израженог још у Конвенцији, закљученој у Плесу 6 септембра, дозвољавала је и тумачење да се удовољило и једном и другом гледишту. Целој тој ствари тада се није поклањала ни пуна пажња, нарочито од стране Фалкенхајна, јер је владало предубеђење да ће Срби падом Крагујевца и Ниша капитулирати чиме би и за Силе споразума отпао главни разлог да ангажују своје снаге и на Вардарском војишту. Пошто је окупирана српска и црногорска територија, ни Грчка ни Румунија нису се могле лако увући у рат против Централних сила, све дотле док се у основи не измени општа ситуација, и то на штету Централних сила.

Овакво резоновање изгледало је логично. Но, српска војска је показала сасвим другачију животну и борбену отпорност. Обухваћена између Јужне и Западне Мораве и на правцима Гњилана и Качаника, такорећи потпуно отсечена од својих база, истрошена и заморена непрекидном борбом, она није ни помишљала на капитулацију, а њено руководство тврдо је веровало да ће коначна победа бити на њеној страни. Ова нада и српском народу урођена верност према свом савезнику, дале су војсци снаге да преброди и најстрашнија искушења. Такву стварност Фалкенхајн није познавао ни схватао. Он је почео већ на Западној Морави да одвлачи немачке дивизије из ове „гадне“ кампање, у којој се нису могле тако лако побрати ловорике као на другим ратиштима. Конрад је, напротив, кроз горко искуство боље упознао виталност српско-црногорског народа и њихових војски, а и гвоздену вољу војводе Путника. Устао је против слабљења фронта извлачењем немачких дивизија, јер је предвиђао да ће Срби покушати пробој ка Скопљу, па је тражио благовремено појачање бугарске 2 армије. За то појачање он је тражио снаге које се не би могле да употребе на Северном фронту у циљу да оне не само

спрече српски продор ка Скопљу, него и да на Косову онемогуће српској војсци повлачење и према Црној Гори и према Албанији, јер је, противно Фалкенхајну, српску војску сматрао способном за то. Конрад је, најзад, пошто је постојала и Источна армија, у духу почетних споразума инсистирао на томе да се у вези са операцијама према Србији изведу и операције према њој. Он је предочавао да бројна надмоћност којом располажу пружа могућност да се напад брзо изврши и да се спречи Савезницима, како су они планирали, да прикупе свих 250.000 војника, о чему су били добивени поуздани подаци.[1]

Фалкенхајн је тек на Макензенову интервенцију пристао да за операције ка Косову задржи на фронту још шест немачких дивизија. Стварно, он је прећутно извукао још три дивизије, тако да су на Косово избиле свега три немачке дивизије. При сваком одвлачењу дивизија Конрад је енергично протестовао. Дошло је до неодмерених пребацивања, па и личних испада. 16 новембра одржао је Фалкенхајн са Макензеном и Жековом састанак у Параћину. Уговорено је да се по избијању на Косово оставе аустроугарске и слабе бугарске снаге ради гоњења Срба, а гро бугарских снага и немчке трупе да предузму напад на Источну армију. У вези с тим уговором поднео је Макензен 18 новембра предлог да аустроугарске трупе изврше напад на Црну Гору са запада у циљу да се преко Подгорице ипак Србима пресече отступница. Конрад је протестовао што је у Параћину дошло до састанка без његовог учешћа. И 20 новембра дошло је у Тешену, стану аустроугарске Врховне команде, до личног састанка и формалног споразума између Фалкенхајна и Конрада. Уговорено је да се напад на Источну армију изведе са четири немачке, три бугарске и једном до две аустроугарске дивизије са Овчег Поља, као и три бугарске дивизије од Ћустендила које би надирале долином

[1] Сагласно је било утврђено ово стање у првој половини новембра: 264.000 бугарских, 116.000 аустро-немачких, евентуално 80.000 турских војника, тј. свега 460.000 према 150.000 српско-црногорских и 84.000 искрцаних француско-енглеских, тј. свега 234.000 војника.

Струме.[2] Аустроугарска 62 дивизија, 19 корпус и једна дивизија 8 корпуса примили би заштиту према Албанији и Црној Гори као и према италијанским снагама са чијим се наступањем рачунало и од Сан Ђовани ди Медуа и од Санти Каранта. Почетак напада не би требало да буде пре 20 децембра, пошто пре тога рока неће бити успостављен железнички саобраћај. (Његово стање било је овакво: Код Смедерева одржаван је железнички саобраћај с Мађарском помоћу трајекта. Он је 9 новембра продужен пругом до Јагодине и Крагујевца. 26 новембра требао је бити поправљен железнички мост код Параћина, а до почетка децембра надало се да ће се саобраћај успоставити до Ниша, а одавде преко Врања у другој половини децембра. За појачање дотура могло се рачунати још и на пругу Лом на Дунаву — Софија — Ђустендил). Ово међувреме до 20 децембра Конрад је мислио да ће моћи искористити да окупира Црну Гору, пошто неком локалном акцијом из Боке Которске заузме Ловћен.

Одмах после овог споразума, Фалкенхајн је добио податке да су Савезници код Солуна много слабији него што је претпостављао; да преко Ђевђелије саобраћа свега шест возова дневно; да Грци неће сматрати бугарски напад на Савезнике код Дојрана као непријатељску акцију уперену против њих и да се Савезници носе већ мишљу да напусте Македонију. Добивши ово саопштење, Фалкенхајн је покушао да придобије Жекова да само бугарска војска одмах нападне Источну армију и одбаци је у Грчку, где би је — према обећању грчке владе — грчка војска приморала да напусти Грчку. 24 новембра састао се у Оршави Фалкенхајн са Енвер-пашом, врховним командантом турске војске. На том се састанку расправљало питање учешћа турске војске у нападу на Источну армију, а евентуално и на Грчку. Ту му је Жеков доставио да, према „скоро сасвим поузданим вестима, трупе Антанте не би могле иставити једној скорој офанзиви никакав јачи отпор“.[3] У исто време, пак, он је дознао да је лорд

[2] ПРАУ III 314.

[3] СР IX 300.

Киченер приспео у Атину ради преговора с Грчком, и да Енглеска иступа енергично. Она задржава увоз пшенице, а јака енглеска флота крстари у блиским грчким водама. Борба се пооштрила између присталица краља и Венизелоса. Фалкенхајн је сада предложио Жекову да се под Макензеновом командом изврши што пре напад немачко-бугарским снагама на Источну армију, и то: армијом Галвица преко Битоља па десним крилом дуж границе на исток; бугарска 1 армија Бојаџијева имала би фронтално да веже непријатеља, а бугарска 2 армија Тодорова нападала би од Струмице левим крилом дуж грчке границе на запад.

Но, пре но што је дошао одговор од Жекова по овом предлогу, Конрад је, сазнавши да је Макензен 24 новембра издао заповест за ново груписање снага, јер се операције против српске војске *„за 3 и 11 армију завршавају на Косову Пољу"*[4] (подвукао М. З.), извукао аустроугарске трупе испод надлежности Групе армија и потчинио их непосредно аустроугарској Врховној команди. Он је мотивисао овај поступак тиме што Макензенова одлука не одговара духу досадашњег споразума. Уствари, Конрад је желео да се његове трупе употребе за поробљавање Црне Горе и Албаније, што је била стара империјалистичка тежња аустроугарске монархије. То је био почетак стварног распада аустронемачког коалиционог рата на Балкану. Покушаји да се ова несугласност изглади, имали су само привремен и више формалан успех. Када се најзад Фалкенхајн изјаснио против напада на Црну Гору, јер је налазио да су за то предвиђене трупе потребније за Источни фронт, Конрад је 21 децембра дефинитивно одустао од даљег вођења заједничког рата с Немцима на Балкану и водио га је према сопственом нахођењу. Овај раздор проширио се и на питања која стоје у вези са главним ратиштима, и довео је 1916 године до сепаратних војни према Трентину и Вердену, што је могло довести до коначног неуспеха у рату. Свакако, обе су војске претрпеле и код Вердена, и у Трентину и у

---

[4] ВРС XIII 30.

Волинији приликом Брусиловљевих офанзива такве неуспехе, од којих су се тешко могле опоравити до краја рата.

2

ОПЕРАЦИЈЕ НА КОСОВУ И У САНЏАКУ

— Скица бр. 16 —

ОПШТА КАРАКТЕРИСТИКА

Извесно, и то кратко време после отсудне битке испред Приштине, остао је претежни део српске војске у озбиљном и тесном додиру само са делом досадашњих непријатељских снага. Па и тај део био је довољан да брзо слама отпор српских славних јединица, које су такорећи до јуче као стене одбијале надмоћне непријатељске навале држећи своје положаје све док не дође наређење за повлачење. И непријатељска званична историја имала је за њихове борбе на Копиљаку, Доброј Глави, Жеговцу, Великој Планини, Јавору и др. само најлепше епитете, као: „лавовска храброст“, „редак елан“, „очајничка истрајност“ и др. Али, сада је, поред физичке клонулости и потпуне материјалне исцрпености, наступила код њих и најстрашнија душевна депресија, јер у датој ситуацији није било лако уочити неку позитивну перспективу. Једина нада могла се полагати само на савезничку помоћ и снагу, а ту наду није било лако оживети у српској војсци после стеченог искуства и отворене осуде коју је српска Врховна команда изрекла о Савезницима у директиви за опште отступање.

Даље отступање на Косову, у Санџаку и ка Јадранском Приморју претставља нарочиту врсту операција за чије су описе подеснији психолози маса, књижевници и песници него само обични војноисториски писци. Неке тактичке или оперативне особености и поуке, сем о пропустима учињеним пре тога отступања, није лако објективно утврдити у том специфичном отступању, јер су се у њему потпуно изменили основни појмови о саставу трупа у погледу њихове опреме, бројног стања, физичке и моралне отпорности и др. Из тих разлога ми ћемо се ограничити само на то да из-

несемо општи историски оквир и да у њему укажемо на најважније организационе форме, најтеже и најкарактеристичније ситуације кроз које је војска пролазила, као и на светла прегнућа и напоре, који су омогућили остацима славне војске да преживи своју Голготу и постану поново извор народне снаге и славе.

РАЗВОЈ ДОГАЂАЈА НА КОСОВУ (25 НОВЕМБРА — 2 ДЕЦЕМБРА)

а) Директива О. бр. 24942 од 24 новембра за отступање

Тек што су јединице српске војске заузеле своје положаје на левој обали Ситнице, Врховна команда је издала у току 24 новембра горњу директиву за њено коначно отступање ка Јадранском Приморју. Та директива гласи:

„Свима командантима армија

С обзиром на садашњу ситуацију даље повлачење наше војске мора се извршити кроз Црну Гору и Северну Албанију на Јадранско Море, а на линију: Драч — Скадар, остављајући потребан део снаге за затварање праваца који од Пећи, Ђаковице, Призрена, Дебра и Струге воде кроз Црну Гору и Северну Албанију на Јадранско Море.

На овој линији наша војска има да се реорганизује, снабде храном, оделом, обућом, оружјем и муницијом, као и свима осталим материјалним потребама.

Даља наша акција зависиће од стања наше војске, као и од опште политичке и војничке ситуације код наших Савезника.

За извршење овога наређујем:

1) II и III армија и Одбрана Београда повлаче се правцем: Пећ —Андријевица — Подгорица — Скадар, и то:

а) II армија путем: Пећ — Ругово — Велика — Андријевица и даље;

б) III армија и Одбрана Београда путем: Пећ — Рожај — Андријевица и даље.

Ако правац преко Рожаја и Берана буде угрожен и онемогућен, онда ће се повлачење свију трупа извршити путем: Пећ — Ругово — Велика — Андријевица и даље, као и Пећ — Плав — Гусиње, ријеком Цијевном — Тузи — Скадар. Ред повлачења код II и III армије и Одбране Београда регулисаће командант II армије.

2) I армија повлачи се правцем: Пећ — Рожај — Беране — Андријевица. У почетку затвара правце који од непријатеља воде ка Рожају и Беранама и ту остаје

дотле док се III и II армија и Одбрана Београда не извуку до Андријевице. После овога повлачи се ка Андријевици, ту остаје и затвара правце који од Берана и Пећи воде за Андријевицу и Подгорицу.

Комуникациска линија: Андријевица — Подгорица — Скадар.

Магацин хране: Подгорица — Андријевица.

3) Команда Трупа Нових области повлачи се правцем: Ђаковица — Везиров мост и Призрен — Љум Кула — Спас — Флети — Пука ка Скадру и Љешу.

На левој обали Вел. Дрима и Црнога Дрима зауставити се на линији: од Ђафа Сај на Ђафа Мур — Мали Дејсе — Орош — Маја Мезе — Ђафа Кумулус — Флети — Гури (к 1200) и потребним делом снаге обезбедити све правце који од Ђаковице, Призрена и из долине Црнога Дрима изводе за Скадар — Љеш и у долину реке Маће.

Комуникациска линија: Пука — Скадар и Ороши — Нерфуша — Љеш.

Магацин хране: Скадар — Свети Јован Медовски;[5] а ручни: Пука — Нерфуша и Ороши.

4) Тимочка војска повлачи се под заштитом трупа Нове области правцем: Призрен — Љум Кула — Пишкопеја — Дебар.

Под команду команданта Тимочке војске ставља се и командант Битољске дивизиске области са свима трупама на територији ове дивизиске области, које су сада под његовом командом, као и Албански одред са Штабом у Дебру.

Задатак је Тимочке војске: да заузме Гостивар, а трупама Битољске дивизиске области Прилеп; да дође у везу са Французима и што дуже обезбеди везу са Солуном. Даље истицање било би ризично с обзиром на садашњу ситуацију, на велику угроженост праваца Призрен — Дебар и на непоуздану позадину од стране Арнаута.

На линији: Прилеп — Брод — Кичево — Гостивар остати дотле док буду Французи код Криволака, док непријатељ не нападне и не потисне јачом снагом, и док правац од Призрена на Дебар не буде угрожен.

Магацин хране: Битољ.

Када ситуација код Тимочке војске буде таква да даље њено бављење на поменутој линији постане ризично, с обзиром на безбедност њених бокова и позадине, на шта обратити нарочиту пажњу, или ако би се Французи повукли ка Солуну, онда се благовремено повући правцем ка Елбасану на линију: Ђафа Сане — Крстац — к 2312 — Мали Привалит — Киптин — Ђафа Булћизе — Ђафа Сај закључно, обезбеђујући све правце који из

---

[5] Сан Ђовани ди Медуа.

Струге и Дебра воде ка Елбасану, Тирани и у долину реке Маће.

Комуникациске линије: Елбасан — Драч.

Магацин хране: Драч.

5) ...

6) Засада користити телеграфску везу...

7) Наређено је да се организују прихватни магацини хране у Андријевици, Подгорици, Пуки и Елбасану, тако да чим трупе избију из планина ту се могу прихватити храном.

8) Командант I, II и III армије и Одбране Београда покушаће провући што већи број пољске артиљерије и коморских кола правцем: Пећ — Рожај — Беране — Андријевица за Подгорицу и Скадар. Овим су правцем Црногорци провлачили пољску артиљерију, коју смо им ми давали.

Што се од пољске и тешке артиљерије не може даље вући, поступити овако:

Све топове закопати тајно на какво место, а затвараче и нишанске справе понети собом... Сву запрегу повести собом и њу користити за ношење фуражи. Где се коморска кола не могу вући, онда покушати те од њих образовати двоколице...

9) При пролазу кроз Црну Гору и Албанију по сваку цену спречити пљачку и неред, те тиме отклонити непријатности савезничкој Црној Гори и спречити могућу побуну Арнаута.

10) Штаб Врховне команде креће се 26 о.м. у 9 часова за Скадар, правцем: Љум Кула — Спас — Пука — Скадар где стиже 30 о.м."[6]

У 23 часа истога дана Врховна команда је доставила командантима оперативних јединица овај проглас:

„Настао је тренутак када се стицајем прилика морамо повлачити кроз Црну Гору и Албанију. Код наше војске су морал и дисциплина попустили, а вера у спас Отаџбине изгубљена. Стање војске је уопште неповољно. Бојати се да сада при повлачењу кроз Албанију и Црну Гору на Јадранско Приморје не наступи још већа клонулост и расуло код трупа, као и растурање и предавање непријатељу у већим размерама. Да се не би до овога дошло, потребно је да се војницима објасни циљ овога нашега повлачења и да се они убеде о његовој потреби. *Капитулација би била најгоре решење* (подвукао М. З.), јер се њоме губи држава, а наши Савезници би нас сасвим напустили, и онда не би имао ко о нама да води рачуна, да нас снабдева новцем, оружјем и свима потребама, нити да заступа наше интересе. Ми бисмо били са-

---

[6] ВРС XIII 72, 73, 74.

свим изгубљени. Једини је спас из ове тешке ситуације повлачење на Јадранско Приморје. Ту ће се наша војска реорганизовати, снабдети храном, оружјем, муницијом, оделом и свима осталим потребама, које нам шаљу наши Савезници, те ћемо опет претстављати једну чињеницу, са којом ће наши Савезници морати рачунати. Држава није изгубила своје биће, она и даље постоји, иако на туђем земљишту, докле год је ту владалац, влада и војска, па ма колика њена јачина била. Готовост Савезника да нас до краја издрже и неисцрпна њихова снага на крају ће сломити заједничког непријатеља, а наша ће Отаџбина опет бити слободна и увећана. Убедити све да је ово повлачење државна потреба, спас државе, и да је у овим тешким данима наш спас у истрајности, стрпљењу и крајњем пожртвовању свију нас, са вером у коначан успех наших Савезника и да с тога треба истрајати до краја."[7]

Изнели смо скоро дословно ова два основна раписа, јер су у њима сажето изложене све намере, основни планови и сва страховања од душевне клонулости трупа, као и начини којима треба да се то зло отклони. Целисходност изнетих предвиђања Врховне команде моћи ће се лако оценити према стварно извршеном отступању. Подвлачимо овде само три чињенице. Тимочка војска добила је многе, разнолике и неодређене задатке. Она је имала најдужи, али и најбољи пут, који је до Елбасана и Тиране био с фронта обезбеђен и материјално уређен. Могућност да се од Струге — Охрида — Битоља — Лерина ухвати веза са Савезницима, а у случају ако се ту измени ситуација да се од Струге скрене преко Ћафа Сане ка мору — била је велика предност овога правца. Зато се могло поставити питање: да ли све ово није говорило у прилог тога да се на овај правац, поред Тимочке војске, упути бар још једна армија са севера? Тиме би се растеретили севернији путеви и области оскудне у животним потребама кроз које су ови путеви водили. Разни задаци, које је Врховна команда постављала Тимочкој војсци и трупама Битољске дивизиске области, превазилазили су њихове снаге. Овакво ојачање било би целисходно и у случају ако се желело да ове српске снаге олакшају и ојачају прикупљање енглеских снага, које су се

[7] Исто 75.

предвиђале на правцу Битољ — Лерин. Али, стање на правцу Тетово — Гостивар — Дебар и Кичево, као и на правцу преко Прилепа за Битољ, било је много теже но што га је Врховна команда претпостављала при издавању своје директиве. Вардарски и Тетовски одред повукли су се преко Гостивара, испред Кичева и јужно од Прилепа, а Французи су били напустили Криволак иако за то није било прешне потребе, као ни за повлачење трупа на десну обалу Црне Реке. То је веома отежало и само отступање српске војске. Леви бок Тимочке војске био је угрожен и она је одмах морала напустити наду да ће се моћи ослонити на Битољ, па је њен командант наредио команданту Битољске дивизиске области да се пребазира према Дебру и Охриду и даље ка Елбасану. Свакако, да је сарадња између Сараја и војводе Путника била боља, можда се ни овај правац преко Прилепа ка Битољу не би морао тако брзо и лако напустити, него би се боље искористио како за отступање српске војске тако и за потоње шире савезничке концепције.

У директиви пада у очи да Врховна команда још није била потпуно упозната са стањем путева у Црној Гори и Албанији, што потврђују већ констатовано њено пренебрегавање стратегиског и оперативног значаја ових територија за српску војску, као и технички пропусти српског Генералштаба које је учинио још у миру у погледу географско-топографске припреме за случај рата.[8]

С овим у вези појављује се важно питање: да ли је Врховна команда требала да отступа комуникацијом својих главних снага, тј. преко Пећи — Андријевице — Подгорице за Скадар и даље за Драч, уместо што је отступала преко Љум Куле — Спаса — Пуке за Скадар? Свакако, пут којим је отступала Врховна команда био је, бар геометриски узевши, краћи, налазио се у средини отступних колона српске војске, а сама Врховна команда имала је хитну потребу да што пре избије

---

[8] Сличан пропуст у погледу Албаније показао се и 6 априла 1941 године. Напротив, Немци су у овај рат са Југославијом ушли са картама на којима су били тачно уцртани и утврђени положаји.

на море ради лакшег преговора са Савезницима у циљу организације прихвата, снабдевања и даље употребе српске војске и сл. Све су ово били важни разлози да се она определи за изабрани правац преко Пуке. Али, ипак, изгледа нам да је требало да остане на правцу Пећ—Андријевица. Пре свега, ту је ишла главнина српске војске, која је стајала пред највећим оперативним тешкоћама. Врховна команда није сигурно знала да ће Макензен одустати да са аустро-немачким снагама 3 и 11 армије продужи наступање ка Пећи, Рожају и Бијелом Пољу, па можда и из Херцеговине и Боке. А са тим је она морала рачунати, јер је оваква операција, тј. аустро-немачко наступање ка Пећи, Рожају и Бијелом Пољу, могла бити смртно опасна за главнину српске и црногорске војске.[9] Зато је њено место било на правцу ове колоне, и то што ближе вероватној битачној просторији, дакле, негде код Андријевице или Подгорице. На овом правцу збиле су се четири армије (I, II, III и Одбрана Београда) на слабим комуникацијама, које ни армије ни Врховна команда нису, нажалост, до потребне танчине познавале. Зато је Врховна команда морала на лицу места да иступи као регулатор за савлађивање техничких тешкоћа, а не да препусти да се четири команданта армије у томе погађају. На овом је правцу српска Врховна команда могла доћи у непосредан додир и можда се *стопити* са Црногорском Врховном командом, пошто су се и њихове војске, силом околности, у јединственој оперативној и административној ситуацији, стопиле у једну присну органску целину. Најзад, да ли је Врховна ко-

---

[9] Ове аустро-немачке операције биле су и поред свих претерано подвлачених тешкоћа у дотуру и снабдевању у границама могућности. 26 новембра успостављен је железнички саобраћај до Увца, а то је унеколико изменило ситуацију. На њега су могле базирати две дивизије — можда 53 дивизија (са 10 и 17 брдском бригадом) и 59 дивизија, рокиране на правац Пљевља, и Алписки корпус померен на правац Сјеница — Рожај. Немачка 101 и 103 дивизија, које су се већ налазиле у близини Косовске Митровице, упућене одавде ка Пећи, могле су се снабдевати из Ибарске долине, док би се сувишне ландштурмске и друге јединице имале повући на север, а њихове коморе искористити за ове оперативне јединице, чије се бројно стање у Санџаку не би повећало, него смањило.

манда могла вршити и већи утицај на јужне колоне — Трупе Нове области и Тимочку војску — са изабраног правца или са правца одређеног за повлачење главнине војске? Мислимо, не, јер су се везе с њима морале тражити из Приморја, а не директно с правца кретања Врховне команде. Па и извесне предности бржег доласка у Скадар и успостављања везе са Савезницима и утицаја на њих преко несигурног изабраног правца него преко Подгорице, могле су се умешном организацијом отступања Штаба Врховне команде лако парализати. Свакако, све те претпостављане користи не могу се ни сравнити са онима које би Врховна команда имала да је остала ближе уз своје трупе и свог најближег савезника и сарадника, црногорску Врховну команду. Можда је и с моралног гледишта било потребно да трупе у данима највећег искушења виде своје врховно руководство у својој средини, као например код Лесковца, Гњилана и сл.

б) Непријатељски план

После битке испред Приштине Макензен је био убеђен да главне српске колоне отступају ка Призрену и даље на југ, а слабије према Пећи. Он је намеравао да само бугарским снагама препусти њихово гоњење, и то са тежњом да им пресече отступницу са Косова ка Призрену и код Дебра за Стругу — Охрид — Битољ, односно ка Елбасану. Конрад је протестовао против тога изјавивши да правац Косовска Митровица — Пећ и област северозападно од њега припадају аустроугарској интересној сфери. Кевешу је наређено да прикупи 59 дивизију код Косовске Митровице, а 10 брдску бригаду у Новом Пазару и по одласку немачких трупа да наступа за Србима до Пећи. За гоњење српске војске на Косову одредила је бугарска 1 армија две дивизије, 3 и 9, са по три бригаде, и то: 3 дивизију путем Дуље Хан — Сува Река, са једном бригадом из долине Лепенца преко Коџе Балкана за Призрен; 9 дивизију преко Рибарске Планине и Дренице Планине за Ђаковицу. Прва дивизија задржана је око Приштине и Гњилана, а остале јединице упуће-

не су за појачање 2 армији на Македонском војишту. За пресецање српске отступнице код Дебра упућена је 8 дивизија на правац Гостивара као појачање тамошњих трупа.

в) Припреме и отступање српске војске са Косова ка Приморју

По одлуци за отступање српске војске ка Приморју, питање њеног материјалног снабдевања, нарочито њене исхране било је, свакако, од судбоносног значаја. Пошто се његовом решењу приступило сувише доцкан, такорећи једновремено са почетком отступне операције на промењеном главном комуникациском правцу, то су му сви органи врховног руководства морали одмах посветити сву своју пажњу. Према српској „Уредби о служби у позадини војске", набављачки орган материјалних потреба за војску била је влада, односно њен извршни члан — министар војни. Она је имала да се стара за набавку и дотур залиха до главних база из земље и иностранства, које је даље Врховна команда распоређивала и дотурала оперативној војсци. По преласку Западне и Јужне Мораве српска војска издржавала се из средстава која је могла понети собом са базе Краљево — Крушевац — Алексинац — Ниш и што је успут на терену могла још набавити. Силом околности је на тај начин снабдевање оперативне војске било привремено пренето потпуно на Врховну команду. Влада је 11 новембра преко Битоља упутила у Солун свог министра војног да у њему образује, сходно планираном даљем току операције, нову базу. Претходно је имао да у слагалиштима у Косовској Митровици, Приштини и Призрену концентрише нешто хране набављене на терену за оперативну војску.

По доношењу одлуке за отступање војске ка Приморју, влада је обавестила Врховну команду 22 новембра, да је код Савезника постигла да они одмах образују базе у Драчу и Скадру (храна у Скадар ће се довозити реморкерима уз Бојану); да се у та места већ превози по 100 вагона брашна; да је у Скадар упућено 40 камиона за дотур хране трупама; да су Французи

и Енглези прикупили у Бриндизију око 1,5 милион тона хране, обуће и др. и да то Италијани преносе у Драч и Скадар. Најзад, саопштено је још да ће Есад-паша набавити за Врховну команду око 5.000 товарних коња ради разношења хране трупама. На основу оваквих података, у Врховној команди је разрађен план за снабдевање војске при повлачењу ка Приморју. По овоме плану је испред база у Скадру и Драчу требало одмах образовати њихове експозитуре — прихватне станице — на линији Подгорица — Пука — Каливача—Елбасан, на које би се ослањало снабдевање трупа при приближавању или пристизању на ову линију (рачунало се и на образовање магацина у сухопутним станицама у Андријевици и Орошију). Врховна команда је израчунала да ће пред почетак отступања са леве обале Ситнице, 26 новембра, трупама моћи да обезбеди храну за девет дана, а надала се да ће се у Метохији и Призрену те залихе моћи повећати на 11 дневних оброка. Долазак трупа до Подгорице очекивао се за 19 дана, до Пуке и Каливаче за 15, а до Елбасана за 22 дана. Према овом плану произлазило је да су трупе са пола дневног оброка могле свуда стићи *до прихватних станица* и тако пребродити кризу у исхрани на простору који је Врховној команди изгледао најкритичнији. За извршење овога плана упућени су већ идућег дана главни интендант и потребни органи да организују овај посао у споразуму са савезничким органима. Влада је ускоро отступила за Скадар маршрутом по којој ће, неколико дана доцније, кренути и Штаб Врховне команде.

Као што се види овај је план, ако се претпостави да се на дате податке могло ослонити, условљавао да се већ од почетка покрети, бар до захвата прихватних станица, изводе временски и просторно по тачно одређеним маршрутама, да се понета храна троши најштедљивије, а претходно искористе и месна средства Метохије. Јер, као што видимо, план се није ослањао ни на какве резерве него је рачунао са минималним подмирењем трупа у храни.

Отступање армија са Косова извршено је под различитим околностима и непријатељским утицајем.

Прва армија, која се повукла на положаје на Сувој Планини и на северне падине планине Чичавице, и Одбрана Београда и III армија, које су заузеле положаје на источним падинама ове планине до ушћа реке Дренице, остале су углавном изван непријатељског притиска. Непријатељски притисак осетиле су одмах у почетку српска II армија, Трупе Нове области, а нарочито Тимочка војска, јер су Бугари одмах са битачне просторије могли да пређу директно у гоњење и најкраћим правцима преко Суве Реке, Коџа Балкана и од Тетова да им угрозе отступнице. Услед тога, а већим делом и услед слабог отпора које су Бугарима противстављале њихове поједине дивизије, отступање ове источне групе ишло је пребрзо.

Већ 26 новембра повукла се српска војска на нове положаје, и то: Трупе Нове области на планине Црнољеву и Дреницу, између с. Будакова и с. Авлата; II армија од Авлата до јужних падина Обиље Планине; III армија у наслону на Обиљу Планину до р. Клине; I армија с обе стране Суве Планине у висини с. Рудника, а трупе Одбране Београда између I и III армије. Тимочка војска, остављајући заштитничке делове на досадашњим положајима на Коџа Балкану, била је тога дана у покрету, у ешелонима: са Брегалничком дивизијом између Призрена и Бицана, Крајинским одредом између Призрена и Љум Куле, а Комбинованом дивизијом I позива на маршу ка Призрену, где се навече прикупила и Коњичка дивизија.

До 29 новембра непријатељски притисак јаче се осећао само према Трупама Нове области, које су отступале у две колоне. Десна колона, Моравска II и Вардарска дивизија I позива, преко Ђаковице, а лева колона, Моравска дивизија I позива и Комбиновани одред, преко Призрена ка Везировом мосту. Моравска дивизија II позива код Швањског моста (између Ђаковице и Призрена) и Комбиновани одред код с. Жура одбијали су нападе делова 9 и 3 бугарске дивизије и штитили пребацивања остале две дивизије код Везировог моста, што је ишло доста споро. Тимочка војска била је на маршу за Дебар са зачељем код Бицана, док су I, II и III армија и Одбрана Београда без непријa-

тељског утицаја повиле фронт на југ према доњем току р. Дечанске Бистрице. На целом простору појавили су се напади побуњених Шиптара те су армије морале предузети противмере.

У току 29 новембра Штаб Врховне команде дошао је тек у село Спас, јер се изабрана маршрута показала несигурна, те су се морале предузети мере за обезбеђење. Целог дана Штаб је у Спасу остао без веза ма с ким, те су због његовог отсуства команданти армија морали решавати питања за која је била надлежна Врховна команда.

Конференције команданата армија у Пећи. — Прва седница одржана је 29 новембра, и њој су присуствовали: командант II (војвода Степа), I (војвода Мишић) и III армије (генерал Јуришић-Штурм), и Одбране Београда (генерал Михаило Живковић). Пошто није било везе са Врховном командом, то се на њој требала донети заједничка одлука о томе које мере треба предузети да би се спречила појава масовног бекства војника услед оскудице у храни, велике хладноће, немања одела, обуће и сл., тим пре што је пуковник Пешић са Цетиња известио да се на путу кроз Црну Гору не може рачунати на храну. Донета је одлука да се I армија прикупи око Рожаја, III и II армија и Одбрана Београда у полукругу на око 10—15 км на истоку, северо и југоистоку од Пећи; да се при отступању задржи само по једна пољска батерија са једном кором на сваку дивизију; сви способни волови и коњи да се употребе за ношење терета и за исхрану; топовски материјал да се закопа, а затварачи да се понесу. Отступање има да се изврши: II и III армија преко Ругова, Велике и Андријевице, I армија и Одбрана Београда преко Рожаја, Берана и Андријевице. Војвода Мишић предложио је да се са свима трупама пређе у офанзиву, али предлог није усвојен.

После седнице војвода Мишић добио је са Цетиња вест да је званични немачки коминике изјавио да је Немачка постигла свој циљ против Србије и сматра операције завршеним. Уједно је добио обавештење да непријатеља нема до Косовске Митровице и да се његове велике снаге крећу натраг на север. Унеколико су

ту вест потврђивале и српске избеглице, а и извештај Дунавске дивизије II позива. Зато је војвода Мишић тражио истога дана поновни састанак и на тој *другој седници* је одлучено: да се обустави претходно решење и да се саопшти свима дивизијама да предузму спрему трупа за офанзиву. На основу донете одлуке отпочела је припрема трупа код I армије и Одбране Београда. Трупе III и II армије налазиле су се, према претходним наређењима, у повлачењу на позадње положаје око Пећи. Предвиђено је да се о даљем раду донесе заједничка одлука команданата армија.

У току 30 новембра стварно стање код непријатеља било је овакво: 59 дивизија и 10 брдска бригада биле су код Косовске Митровице и у Новом Пазару, са истуреним деловима према Пећи и Рожају. Алписки корпус отпочео је 27 новембра покрет ка Краљеву, а немачка 103 дивизија од Приштине ка Куршумлији. Сто прва дивизија била је прикупљена око Приштине. Од бугарске 1 армије 9 дивизија добила је наређење да се повуче с фронта према Ђаковици и припреми за одлазак на Македонско војиште. Трећа дивизија прикупљала се око Призрена и извиђала је ка Ђаковици, Спасу, Везировом мосту и Бицану. За Ђаковицу је упућена једна коњичка бригада. Једна бригада 8 дивизије имала се такође прикупити око Призрена. Друга бригада ове дивизије налазила се на правцу Гостивар — Дебар и Охрид. Прва дивизија налазила се прикупљена око Гњилана спремна за покрет ка Кратову. Бугарска 2 армија припремала се за операције против Француза и Енглеза, и то: на левој обали Црне Реке 7 дивизија и једна бригада 5 дивизије, на левој обали Вардара по једна бригада 5 и 11 дивизије, и једна бригада у резерви код Велеса.

У Пећи је 30 новембра одржана *трећа седница команданата армија* поводом извештаја команданта Моравске дивизије II позива да још у току дана мора напустити Ђаковицу и извештаја команданта Шумадиске дивизије I позива да је непријатељ напао Тимочку дивизију II позива и да се њен пук повлачи у нереду. Донето је решење да се остане код одлуке донете на првој седници, само је војвода Мишић остао и даље

код одлуке за предузимање офанзиве и под оваквим околностима. Доцније се доказало да су извештаји о Тимочкој дивизији II позива били нетачни, да је она остала на свом месту и да су њени пукови били у реду. Трупе I и III армије и Одбране Београда остале су углавном на својим досадашњим положајима и требало је да се 1 децембра 1915 године повуку на десну обалу р. Истока и Белог Дрима. Војвода Степа, као најстарији командант, упутио је претставку Врховној команди у Скадар, у којој је навео да у Андријевици нема хране и да је треба обезбедити за пролазеће трупе, иначе ће последице бити катастрофалне. Трупе Нове области још су, са првим ешелонима, Вардарском и Моравском дивизијом I позива, вршиле прелазе преко Дрима, док су други ешелони били још код Ђаковице — Моравска дивизија II позива — и код Жура Комбиновани одред. Трупе Тимочке војске кретале су се по ешелонима правцем Бицан — Пишкопеја — Дебар, а командант Тимочке војске стигао је тога дана у Дебар и од команданта Битољске области сазнао да Вардарски одред још брани Битољ и затвара правце Прилеп — Ресан и Крушево — Охрид, да се Тетовски одред налази на правцу Кичево — Струга и ка Охриду, а да Албански одред штити правце Гостивар — Дебар, Кичево — Дебар, Елбасан — Тирана и према реци Маћи. Штаб Врховне команде стигао је на преноћиште у с. Сакат, неких 10 км од с. Спаса и остао без икакве везе с трупама.

Ситуација се код непријатеља 1 децембра развијала у духу већ издатих наређења и није показивала битних промена. Овога дана одржана је *четврта седница команданата армија.* Војвода Мишић заступао је мишљење да је немогуће извршити наређено отступање ка Приморју него да *„остају две солуције: да се кренемо напред у офанзиву, те да видимо од кога бежимо, па успемо ли, добро, не успемо ли, онда да пошаљемо парламентаре и ступимо у преговоре са њим у циљу обуставе непријатељства“*[10] (подвукао М. З.). Ово није усвојено, него је решено да се преко црногорске Врховне команде достави српској Врховној ко-

[10] ВРС XIII 136.

манди претставка и у њој изложи скроз очајно стање, морално и материјално. Дезертирање трупа је узело великих размера и тешко га је спречити. Код трупа је бројно стање пукова спало на неколико стотина људи, велики број трупа је го и бос, хране код трупа има највише за 4—5 дана, а према извештају српског делегата у Црној Гори нема нигде хране до Приморја. Путеви одређени армијама само су пешачке и коњске стазе, због зиме залеђене и заснежене, те ће само до Андријевице требати најмање 10—20 дана за извлачење трупа. У случају да дође до мало јачег непријатељског притиска, војска ће доћи „у безизлазан положај у борби са глађу, зимом и арнаутским бандама."[11]

О офанзиви са Косова. — Офанзивни став војводе Мишића много је истицан у јавности старе Југославије, нарочито при нападима на војводу Путника. Тај став наишао је на подељено, али већином повољно мишљење код предратних војних критичара. Зато ћемо се укратко осврнути на њега. Као прво питање поставља се: ко би и са којом снагом могао учествовати у намераваној противофанзиви? Свакако, Тимочка војска и Трупе Нове области не би више никако могле доћи у обзир, па ни Санџачка војска, јер је непријатељ, чак и да је то био већином ландштурм, располагао најмање четири пута јачим снагама од ње. Дошле би, дакле, у обзир I, II, и III армија и Одбрана Београда. Њихова тачна бројна стања у то време нису нигде изнета, али, према претходним подацима и општим индикацијама изнетим у цитираном извештају, мислимо да се неће погрешити ако се претпостави да армије не би могле прикупити више од просечно по 12.000, а Одбрана Београда 8.000 пушака. То би било око неких 45 до 50.000 пушака укупно. Од непријатеља стајала је 59 дивизија и 10 брдска бригада са неких 20.000 пушака на простору Косовска Митровица — Нови Пазар; 3 бугарска дивизија са три бригаде на простору Призрен — Ђаковица; 9 дивизија са три бригаде била је у прикупљању западно од Приштине; 1 дивизија са три бригаде прикупљала се код Гњилана, а код Ђаковице била је и бугарска коњичка бригада. Дакле, око

[11] Исто 138.

неких 65.000 само бугарских војника. Најзад, 101 немачка дивизија задржана је негде око Подујева, пошто је уместо за Лесковац њена маршрута измењена за Скопље, а ту је било око 8.000 пушака. У захвату Косова непријатељ је располагао са неких 90.000 пушака подељених углавном у три ближе групе: око Косовске Митровице 20.000, на простору Ђаковица — Призрен око 25.000, и западно од Приштине око 20.000 пушака. Да би се обезбедила довољна надмоћност у снази, напад српске војске могао би се изводити једино по унутрашњим правцима са полазних положаја на р. Истоку и Дечанској Бистрици. Први нападни објекат вероватно би морала бити група код Ђаковице — Призрена, пошто је најближа и најопаснија. У њој не би могла учествовати I армија, јер је Дринска дивизија II позива била већ на правцу Рожаја, а Дунавска дивизија II позива морала би остати на правцу Косовске Митровице ради обезбеђења. Однос снага био би, дакле, 32.000 према 25.000 пушака у корист нападача. Девета бугарска дивизија западно од Приштине била је удаљена свега 40—50 км од Ђаковице — Призрена, те је тешко замислити да би при иоле правилном поступку Бугара могло доћи до почесног тучења њихове 3 дивизије код Призрена. Неко почесно тучење непријатељске групе код Косовске Митровице било би безизгледно, јер је 9 дивизија била ближе Косовској Митровици но српске снаге од р. Истока. Свакако, тешко би било и замислити да би бугарска група код Ђаковице — Призрена пропустила прилику да не груне нападачу у бок или позадину и пресече му једину отступницу преко Пећи. Најзад, и ако би, грешком противника, успело нападачу да потуче, рецимо, тотално групу код Косовске Митровице или Ђаковице — Призрена, то би могао бити чисто тактички успех, без икаквих позитивних оперативних, а поготову стратегиских резултата. Непријатељ би извршио ново груписање снага на Косову (101 немачке, 1, 9, 3 бугарске, 59 аустроугарске дивизије, а евентуално би се повратио и Алписки корпус) и повео би нову офанзиву према Метохији. Конрад би могао ликовати да је имао право када је тражио да се ту, а не на Косову, обустави претходна офанзива.

Непријатељ не би много изгубио у времену, јер је тек у другој половини децембра намеравао да поведе офанзиву ка Солуну, пошто се успостави железнички саобраћај. Мислимо да за такве скроз рискантне и нерационалне потхвате српска војска није имала снаге. Али, ти јој потхвати нису били ни потребни, пошто непријатељ још није много ометао српско отступање ка Црној Гори, о чему се овде једино могло радити. Он се на то тек припремао. Зато се српској војсци наметала потреба да искористи време за одлазак кроз Црну Гору, јер је тај пут, ма како био страшан, био једини којим је могла избећи капитулацију.

Опште стање 1—2 децембра. — 1 децембра отпочео је покрет Трупа Нове области кроз Албанију неометано од непријатеља. Тимочка војска је била на маршу између Бицана и Дебра, а I ешелон Брегалничке дивизије стигао је у Дебар. Код Битољске дивизиске области ситуација се није битно изменила, иако се осећао јачи притисак Бугара од Кичева ка Охриду, Струзи и Дебру. Услед отступања Француза ка Солуну и непријатељског држања Албанаца у Љуми, командант Тимочке војске одлучио се да напусти Битољ и Вардарски одред привуче ка Охриду и Струзи, обезбеђујући бочне правце који изводе ка Дебру, Струзи и Охриду. Врховна команда стигла је у с. Флети.

Од бугарских снага 2 децембра је само 3 дивизија остала на просторији Призрен — Ђаковица — Сува Река. Један пук упућен је ка Љум-Кули. Све остале трупе прикупиле су се за покрет ка Скопљу и јужно. На вест о отступању енглеско-француских трупа ка Солуну наређено је бугарској 2 армији да 3 децембра пређе у наступање правцем Кавадарци — Демир Капија, а на осталом фронту да се непријатељ само прикује за фронт. Према томе, бугарски притисак према српским трупама осећао се само на правцима Дебра и Струге.

На петој седници командана̄та српских армија, одржаној 2 децембра у Пећи, решено је да се војни-

цима издаје само пола оброка хлеба[12] и пола динара како би се са храном истрајало до мора. Прва армија померала се ка Рожају, остале армије и Одбрана Београда вршиле су последње припреме на положајима код Пећи непосредно око вароши за отступање кроз Црну Гору. Трупе Нове области прешле су Дрим под страшно тешким условима. Тимочка војска пристигла је већим делом својих трупа око Дебра.

Код Битољске дивизиске области повучене су трупе Вардарског одреда на линију Ђават — Гопеш — Смилево — Бојишта, пошто је Битољ напуштен, а непријатељ није гонио. Тетовски одред, потиснут од Бугара, задржао се на положају јужно од Мраморца. Непријатељ је потискивао Албански одред на правцу Гостивар — Дебар и Кичево — Дебар. Услед овог притиска и непријатељског држања Албанаца на правцу Призрен — Пишкопеја — Дебар генерал Гојковић се решио да евакуише сву храну из Дебра на леву обалу Црног Дрима, да напусти Дебар и затвори све правце који из Струге изводе ка Елбасану — Тирани и у долину р. Маће.[13] Албански одред, у јачини 7 граничних чета, 4 батаљона, 10 топова и 1 ескадрона, имао је да заштити отступање поседајући све важне тачке од Ћафа Сане до северно од с. Булћиза.

Врховна команда стигла је тога дана у с. Черети.

РАЗВОЈ ДОГАЂАЈА У САНЏАКУ (25 НОВЕМБРА — 2 ДЕЦЕМБРА)

По заузећу Косовске Митровице и Приштине, аустроугарска Врховна команда поново је тражила да 62 дивизија предузме већ једанпут пројектовану офанзиву. Она ју је стално одуговлачила, иако су постојали извештаји да су црногорске трупе биле у отступању са Лима на Тару према Хуму, Левертари, Мојковцу и Бијелом Пољу остављајући само заштитнице код Го-

[12] Дакле, трупе ових армија су остале на пуном оброку седам дана, што је, наравно, битно морало пореметити предвиђени план снабдевања.

[13] У Дебру се налазило око 24 вагона брашна, поред велике количине осталих намирница. Већи део хране остао је у Дебру, док су Трупе Нове области већ почеле гладовати.

ражда, с. Метаљке и Чајнича. Тек 28 новембра отпочела је дивизија са четири батаљона наступање од Устибара, али су ови северно од Пљеваља наишли на жилав отпор Црногораца. 29 новембра дошао је први воз у Увац, а код Пријепоља је подигнут мост преко Лима. Тиме је било обезбеђено снабдевање 62 дивизије и Рајнеловог одреда, који је требао да врши притисак преко седла Јабуке ка Пљевљима, док је колона са правца с. Бољанића требала то да изводи са северозапада. За овај концентрични напад према Пљевљима привучена је од Вишеграда и тврђавска бригада пуковника Доминића и све је ово „на потстрек Макензена" обједињено под командом команданта 62 дивизије. Црногорске заштитнице давале су свуда отпор, порушиле све мостове и повукле се иза Ћеотине. Тек 2 децембра ушли су Аустријанци у напуштена Пљевља. Да би обезбедили Пљевља, идућих дана потиснути су истурени црногорски делови са Ћеотине и образован је такозвани мостобран код Пљеваља. Трупе које су у овоме учествовале из састава трупа БХД, враћене су у Босну. Цео овај потхват Аустријанци су истицали као неко нарочито *испољење* својих трупа, иако је он типичан пример неумешности њиховог руководства, које је убацивало у планински терен, зими, несразмерно велике, али квалитативно веома слабе трупе, које није могло ни снабдевати. Оне су више трпеле од глади и зиме него од противника,[14] који се још раније био повукао. Ипак, било је од великог значаја за даље операције то што је пут Горажде — Бољанићи — Пљевља — Пријепоље био ослобођен и успостављена железничка веза до Увца.

---

[14] У августу 1914 године је 8 аустроугарска брдска бригада, са свега 4 првокласна батаљона против јачег противника него што су га имали Аустријанци сада испред себе, продрла од 16 до 23 августа од Фоче до Нове Вароши. За овај потхват Аустријанци су сада покренули око 24 батаљона, и то зими, у заснеженој области и није ни чудо што их нису могли исхранити. Уопште, аустриске и немачке команде су пренебрегавале освештано искуство да у планине и у области оскудне у животним потребама треба упућивати што мање, али елитне трупе, и одатле потиче један од главних разлога њихових тешкоћа у снабдевању и дотуру.

Аустроугарски 19 корпус је све време остао неактиван са две бригаде око Сјенице и једном бригадом око Дуге Пољане. Он је истурио само извиђачке делове према Рожају и Бијелом Пољу и ишчекивао да му се доделе брдске коморе, које су биле позајмљене немачким дивизијама 11 армије, па да предузме наступање ка Бијелом Пољу.

Аустроугарска Врховна команда водила је стално преговоре са командантима 3 армије, БХД и Боке Которске око устаљења плана за напад на Ловћен. Главно размимоилажење било је у томе што га је она замишљала као локалну акцију у виду „артиљериског и пешадиског препада",[15] док су последња двојица нагињала да га изведу у ширем оквиру једне офанзиве од Автовца ка Никшићу, и из Боке ка Цетињу и Бару до мора. Врховна команда избегавала је ово проширење, једно што је с правом могла рачунати на негодовање Фалкенхајна, али и зато што је то могло провоцирати српско-црногорске Савезнике (вероватно се мислило у првом реду на Италијане), да се овде ангажују, а то се сматрало „веома непожељним". За сваки случај Врховна команда је наредила да се у Боку пребаце Шисова, Штрајтова и Цуберова бригада.

Санџачка војска, обавештена о отступању српске војске кроз Црну Гору и о своме задатку да јој штити бок, извршила је овај распоред снага: на отсеку р. Таре Дурмиторска и Санџачка бригада имале су да бране прелазе преко Таре од Пиве до Пренћана; на Мојковачком отсеку Колашинска и Бјелопољска бригада имале су да бране отсек положаја до р. Јеловице и поседну Поља и планину Бјеласицу, а Васојевићки одред са Горњовасојевићком и Доњовасојевићком бригадом имао је са српским трупама да штити правце Беране — Андријевица и Пећ — Андријевица. У општој резерви око Колашина задржане су четири бригаде. На фронту Санџачке војске до 28 децембра 1915 године није било јачих борби, сем што су заштитнички делови били стално у додиру са непријатељем и веома активни. Ова непријатељска неактивност и друга обавештења створили су код црногорске Врховне

---

[15] ВРС XIII 56.

команде уверење да ће непријатељ извести свој напад ка Никшићу и код Ловћена. Зато је она наредила Санџачкој војсци да, чим приспеју поједини делови српске I армије, одређени такође за обезбеђење бока српске војске, одмах упути претекле трупе на правац Даниловград — Никшић.

За време аустриске офанзиве ка Плевљима, 28 новембра до 1 децембра 1915 године, Санџачка и Пљеваљска бригада водиле су низ веома успешних заштитничких борби (Ковач Планина, с. Бабине и др.). Из Санџачке војске упућена је Кучко-братоношка бригада за Скадар ради угушења побуне Албанаца, а Ловћенска и Острошка бригада за Подгорицу и Никшић. Колашинска бригада померана је по пристизању српских трупа на правац Бијело Поље, а Дробњачко-ускочка бригада у Шавник.

3

ОТСТУПАЊЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ КРОЗ ЦРНУ ГОРУ И АЛБАНИЈУ

(3—25 децембра)

НЕСУГЛАСИЦЕ О ОРГАНИЗАЦИЈИ ОТСТУПАЊА

Код српске војске било је борби 3 децембра само код Тимочке војске. На Косову је једино бугарска 3 дивизија остала према Србима код Ђаковице, Љум-Куле и Призрена. Девета дивизија била је у покрету за Скопље. Трупе 3 аустроугарске армије биле су такође неактивне. Зато се отступање српске војске одвијало без непријатељског утицаја, сем албанских побуњеника, које је аустроугарска команда масовно организовала, делом увукла и у своје јединице, а делом образовала од њих неку засебну легију,[16] док се један

[16] У ову легију Аустријанци су полагали претеране наде као у неке више елитне „јуришне" трупе. Формирано је више батаљона са аустроугарским старешинама. Албанци су богато мажени и 1916 године убачени у Тирол у борбу на један од тежих отсека. Код прве ураганске ватре напустили су фронт, разбегли се по целој земљи и пљачкали. Једва су их похватали и вратили кући. Тиме се завршила давнашња заблуда Аустријанаца о великој војничкој помоћи, коју ће моћи наћи код Албанаца. Та је заблуда васкрсла 1943 у оснивању „Скендерберг" дивизије и сл.

део одметнуо и пљачкао све што му је до руку долазило, па и аустроугарске коморе.

Тога дана су се све српске армије налазиле већ у отступању кроз Црну Гору и Албанију, сем II и III армије, које су само чекале да идућа два дана дођу на ред. Тада су почеле стизати депеше из црногорске Врховне команде војводи Степи, као најстаријем команданту армије, које су збуњивале својим неодмереним захтевима и примедбама, али које су биле и фаталне по својим нетачним обавештењима. У 12 часова добио је војвода Степа са Цетиња депешу, којом се јављало да се српски престолонаследник који је био номинални врховни командант, налази, вероватно услед обољења, на Цетињу, и пошто Штаб Врховне команде још није стигао у Скадар, то он наређује да се предвиђени отступни и комуникациски правци измене и буду: за II армију: Пећ — Ругово — Бјелуха — Плав — Гусиње — Селце — Рапша и Копаник (Коплик) — Скадар при чему да штити и правац Дечани — Плав; за III армију и Одбрану Београда: Пећ — Велика — Андријевица — Скадар; за Моравску дивизију II позива: Ђаковица — Ћафа Морина — р. Валбона — Шоши — десна обала р. Кири — Скадар. Даље се саопштава да је од *Велике и Плава па до Скадра свуда храна обезбеђена*, а до тих места мора се понети у комори. Због овог наређења одржана је 3 децембра 1915 године *шеста седница команданата армија* и одлучено да се ово наређење не може извршити, сем што ће се на правац Дечани — Плав — Гусиње и даље упутити два мања одреда. Друга депеша, добивена десет минута доцније, саопштавала је: „*Према сигурним вестима непријатеља нема на вашем фронту; српска војска отступила је пред качацима. Молим нека се од свију армија формира само један одред од 4.000 људи и нека се пређе у напад, па је успех сигуран. . .* Молим да се сва стока из Метохије потера са војском“[17] (подвукао М. З.). Војвода Степа одговорио је: „Српска војска не отступа пред качацима, већ по директиви српске Врховне команде, а због немања хране“[18], и да се стока из

[17] ВРС XIII 163, 164.

[18] Исто 164.

Метохије не може потерати. Мало доцније из црногорске Врховне команде стигле су даље депеше у којима се јавља да је *црногорска интендантура осигурала исхрану српских трупа од Велике до Скадра, да је још 30 новембра послато за Андријевицу 20.000 хлебова, а 2 децембра исто толико, да је хлеб у Скадар стигао „у великој количини“*[19] (подвукао М. З.). Најзад, око поноћи, војвода Мишић, који се налазио у Рожају, известио је да га краљ Никола моли да се што дуже и упорније брани Пећ и пита докле ће се моћи бранити Метохија и Пећ. Одговорено му је да ће Пећ бранити II армија, а правац који са севера води ка Рожају и Беранама I армија.

Ми се не бисмо много освртали на ове наизглед споредне појаве, да оне нису имале важне и рђаве последице и да нису за разумевање потоњег развоја од највећег значаја. Ма и летимичан поглед на изнету преписку у ВРС између српске и црногорске Врховне команде свакога ће потпуно убедити да је све ово потицало од српског делегата и начелника штаба у црногорској Врховној команди, пуковника Петра Пешића, који је у њему имао највећег утицаја, што и сам у својој преписци са српском Врховном командом јасно доказује. (Можда је једино краљ Никола дао сугестије у погледу држања Пећи и евакуације стоке из Метохије). Српски престолонаследник није се у те ствари много ни разумевао ни мешао, и ту је пао под утицај пуковника Пешића, кога се до смрти није потпуно ослободио.

Из изнетих депеша види се да Пешић није знао или се, што је још вероватније, није уживљавао у тадашњу ситуацију српске војске, а о којој је могао и морао бити, па и био обавештен. Видели смо да се српска Врховна команда много раније распитивала баш код њега о путевима кроз Црну Гору и тада је требало да јој изнесе подробно своје мишљење о томе, а евентуално и сугестије о њиховом начину искоришћења. Још 23 новембра је Врховна команда обавестила баш њега[20] о свом плану за отступање кроз Црну Гору, и то I, II и III армије и Одбране Београда правцем Пећ — Ан-

[19] Исто 163, 164.
[20] Исто 26.

дријевица — Подгорица — Скадар, и тражила је доцније његове предлоге по појединим питањима и прихватила његове сугестије. Пешић је одржавао и директну везу са појединим командантима армија, па није било могуће да до 1 децембра не сазна све што се њих тицало.[21] Дакле, било је времена да он благовремено изнесе и ове своје предлоге било српској Врховној команди, било војводи Степи, као њеном легалном заступнику код Пећи, пре но што је отступање било у извршној фази. Сви армиски возови, I армија и Одбрана Београда били су 2 децембра већ у покрету кроз Црну Гору, а славна Моравска дивизија II позива у саставу Трупа Нове области, претрпевши једну од најтежих криза у овом рату на путу од Ђаковице до Везировог моста, једва је успела да се овде откачи од непријатеља по цену тешких жртава своје заштитнице, 3 пешадиског пука II позива (погинуо командант пука и 8 официра, 11 официра рањено), и пребаци на наређени правац, *који је био супротан оном, који јој је пуковник Пешић тога дана намењивао.*

Скроз нетачна, неправедна и увредљива алузија „да је српска војска отступила пред качацима“ није могла потицати ни од кога другог до само од пуковника Пешића. 24 новембра краљ Никола је издао своме народу прокламацију у којој, између осталог, вели: „Како се Србија бори и како само корак по корак уступа испред три царства и неверне Бугарске краљевине, заљевајући сваку стопу своје земље својом и непријатељском крвљу...“ па... „корак по корак уступа мудро и пробија се нашим гудурама, основној цијељи,

---

[21] Пешић је одмах после отступања постао стални помоћник начелника штаба Врховне команде, а у миру ускоро начелник Главног генералштаба и министар војни. Најдуже се бавио на овим одговорним положајима и највише је имао утицаја на формирање новог руководећег кадра и војске, дао је и основе за све ратне планове, па и за онај 1941 године. Био је главни ослонац клике Петра Живковића у војсци. Био је веома бистар, духовит, са вишом војном спремом и способношћу, али у одлукама брзоплет, на послу површан. Што је најгоре, лична амбиција и монденско иживљавање убили су у њему свест за опште добро и искварили му карактер тако да је, и поред извесних позитивних услуга, постао велика штеточина за своје народе.

да сједињеним снагама нашим успешније се одупремо непријатељу . . .“ Ради правилнијег схватања доцнијих збивања навешћемо из те прокламације још и овај став „. . . . И Црној Гори се спрема исто што и Србији, али што је записано у књизи судбине, не зна се. Свакоме нека је знано да ће Црна Гора остати увијек вјерна и сљедствена својим предањима, да је радија смрт него робовање, да јој је од свих добара и блага најдража слобода. . .“[22]

Тешко се ослободити утиска да овде, а као што смо навели и у неколико других прилика, није избијао, кроз већ сенилног и разним утицајима опсењеног и династичким пожудама нагриженог старог краља Николе, прави слободарски дух његовог народа и младићки занос борца из његовог првог рата, као и песника „Онамо — намо“. (Но, препуштамо компетентнијим да одлуче да ли овакве изјаве одговарају стварности, песничком заносу или спретној опсени.)

Што се тиче тврдње да је „српска војска отступила пред качацима“ ствар се може реалније сагледати, како смо делом и видели када смо разматрали намере војводе Мишића за предузимање офанзиве од Пећи. До Косовске Митровице и, можда, Ђаковице, могло се стварно на основу избегличких уопштених утисака претпостављати да на путу нема никога сем качака (а стварно, одред би наишао на 9 брдску бригаду већ негде око Клине), те је напад, али „само једног одреда од 4.000 људи“, могао имати „сигуран успех“ само до ових места. Већ код Косовске Митровице и Ђаковице непријатељ је могао за први мах иставити по неких 20.000 војника, а другог дана овај се број, повраћајем 9, па можда и бугарске 1 дивизије, могао удвостручити, па и утростручити. Не верујемо да пуковник Пешић није све ово знао и тачно предвиђао. Видели смо да је он пре и у почетку непријатељске офанзиве имао веома добра запажања о непријатељу и чинио веома целисходне сугестије српској Врховној команди. Као наставник и писац из области тактике и стратегије, он је добро знао да се све војне радње изводе само са одређеним циљем, да би се дошло до страте-

[22] „Ратник“ јануар 1934 84—85.

гиског, односно стратегиско-географског или оперативно-тактичког објекта. Зар се све то могло оличавати у „качацима", за које се не вели ни где ће их одред тражити, ни наћи јер је њих нажалост било тада свуда, — већином ван путева од Струге до Скадра, да се сваки од њих морао бранити као од масовне навале комараца. Па и Кучко-братоношку бригаду пуковник Пешић је морао упућивати своме Старосрбијанском одреду у помоћ баш тих дана и из тог разлога.[23]

Свакако, намеће се питање: па шта га је онда наводило на овакве „блефове"? Према нашем убеђењу, једино лична болесна амбиција.[24] Он је био свестан да овај предлог команданти армија неће усвојити, јер је нереалан. Али он је био подесан да код нестручног и поводљивог престолонаследника, доцнијег краља Александра,[25] убије поверење у војводу Путника, његове више команданте и сараднике и утре њему пут за успињање на највише хијерархиске лествице, у чему је и успео. Али, овим начином Пешић је, свесно или несвесно, убијао углед славне српске војске и њених одлика, испољених баш у рату 1915 године, какве историја дотадашњих ратова није познавала. Ту је, по нашем дубоком убеђењу, почетак опадања оних високих етичких и стручних особина старе српске војске, које су 1941 године биле већ потпуно изумрле на оп-

---

[23] Морамо упозорити нарочито оне другове који су се борили само у НОР-у, да се овде није могло радити о „забацивању непријатељу иза леђа и стварања слободних територија у позадини". То је тек велико искуство и сазнање последњих револуционарних ратова, какав је био наш НОР и на шта се онда није још ни мислило. Па ни Топлички устанак 1917 године, и поред извесне формалне сличности, суштински се разликује по циљу и начину рада од оног у НОР-у. Овде би се дала обрадити веома корисна тема: да ли се и у којој мери могло 1915 године у децембру применити партизанско ратоводство?

[24] Пешић се обратио и лично престолонаследнику једним писмом у коме је оптужио скоро цело српско врховно руководство. Тражио је једног члана у влади који би био „енергичан од заната" и који би „Врховну команду на време упутио на правилан пут и не би дошло до овога". („Ратник" јануар — фебруар 1925 63).

[25] Писац је био 3½ године краљев ађутант и мисли да је имао прилике да упозна ове његове особине.

ште изненађење и запрепашћење српског народа и свих других, који су је познавали одраније.

Природно, овакав неправилан и непромишљен Пешићев суд био је одмах искоришћаван од свих оних унутрашњих и спољних непријатеља наших народа, којима је ишло и иде у рачун да убију углед и заслуге српске војске у Првом светском рату, и ми се још и 1952 године, па и данас, морамо борити против непоштених и циничких изопачавања чињеница у италијанској јавности да је „српска војска нестала при првом судару са овом истом војском (мисли се на аустроугарску), али је покупљена на јадранским обалама и спасена од италијанских бродова.“[26]

После овог осврта на главне злонамерне и кабинетске сплетке које су се увелико почеле уплитати у живот и рад српских јединица и старешина на њиховом путу преко „Голготе“, прелазимо даље на утврђивање објективних чињеница, на којим првенствено желимо да базирамо историју рата Србије и Црне Горе 1915 године, убеђени да ће она у својој даљој разради поставити све па и ове ствари на своје право и стално место.

ИЗВРШЕЊЕ ОТСТУПАЊА (3—25 ДЕЦЕМБРА)

— Скица бр. 17 —

а) **Кроз Црну Гору**

Прва армија имала је са севера да заштити отступницу српских трупа које су отступале кроз Црну Гору и да при томе смени црногорске јединице, које су то дотада вршиле. Она је 5 и 6 децембра извршила распоред за обезбеђење праваца од Косовске Митровице, Новог Пазара и Сјенице, и то Дунавском дивизијом II позива, Ужичким и Студеничким одредом на линији Мусина Јама — Суха Планина — Радетина — Бресник, обезбеђујући правце од Новог Пазара и Рибарића ка Рожају, а Дринском дивизијом II позива на отсеку с. Сувог Дола — Корита, обезбеђујући правце

[26] „Политика“ од 7 маја 1952 године „Потсетник из историје“ — Стева Јаковљевић.

који воде од Сјенице и Новог Пазара ка Беранама. Она је на овој линији остала до проласка зачеља III армије, а потом се померала постепено према Андријевици и заузела положај Каменштица — Жољевица — Слатина — Вељи Крш, између Андријевице и Матешева, на коме су јој заштитнице остале до 22 децембра. Армија је имала само мањих борби са аустроугарским истуреним деловима и албанским побуњеницима, али је страшно трпела услед глади, од које је много војника умрло. Нарочито је тешко стање било код Дринске дивизије II позива, чији је командант 19 децембра тражио „да се ово ужасно стање реши у току 24 часа, јер је безбожно мучење војника прешло кулминацију."[27] Армија се прикупила око 25 децембра код Подгорице, оставивши у заштитници један новоформирани комбиновани одред источно од Андријевице. Око Подгорице је армија остала до почетка јануара 1916 године, остављајући један пешадиски пук код Спужа црногорској Врховној команди за општу резерву.

Друга армија стигла је челом Шумадиске дивизије II позива 5 децембра код Бјелушких Ханова, где је формирала Плавски одред (два пешадиска пука и један вод артиљерије) и упутила га за Плав ради затварања праваца од Дечана и Ругова за Гусиње и долином Цијевне (ту се налазио и црногорски Метохиски одред). Одред је био потчињен команданту I армије. Дивизија се 6 и 7 децембра прикупљала код Андријевице. За њоме је следовала Тимочка дивизија I позива на отстојању од једног дана марша. И од ове дивизије остављен је Власински одред (два пешадиска пука и један вод артиљерије) на Чакору за затварање правца Ругово — Андријевица (ту се налазио Чакорски одред из Санџачке војске). Овако ослабљена II армија, не нашавши ништа од обећаних 40.000 оброка хлеба у Андријевици, где је стигла као први отступни ешелон, продужила је отступање преко Матешева и 12 децембра избила код Подгорице. Већ сутрадан кренула је за Скадар, где се 15 и 16 децембра прикупила на просторији Скадар — Љеш.

---

[27] ВРС VIII 339.

Трупе Одбране Београда, са Тимочком дивизијом II позива на челу, кретале су се преко Рожаја и Берана за Андријевицу. Шумадиска дивизија I позива следовала је за њом на отстојању од једног дана марша. Дивизије су се 8—9 децембра прикупљале око Андријевице, трпећи глад као и II армија, и тек 13 и 14 децембра избиле, због закрчености пута, око Подгорице. 15 децембра продужиле су покрет за Скадар, где су се 18—19 децембра сместиле око вароши, пошто је одређени простор за смештај између Дрињаче, Дрима и Пистале био под водом.

Трећа армија је последња напустила Пећ и 6 децембра са Дунавском дивизијом I позива и Браничевским одредом отпочела покрет на правцу Ругова. Колона је већ код Јусуфовог Хана наишла на зачеље Тимочке дивизије I позива из II армије и морала је ту заноћити. Њена заштитница, остављена на неких 8 км североисточно од Пећи, била је нападнута од аустроугарских истурених делова са артиљеријом и повукла се ка Пећи. Дринска дивизија I позива III армије, чији су заштитнички делови водили борбу са Шиптарима, пребацила се тога дана преко Жљеба ка Рожају. Ова дивизија стигла је 8 децембра у Беране. Јаче борбе имала је Дунавска дивизија I позива на своме зачељу, и то при уласку у теснац западно од Пећи, пошто се варош морала 7 децембра до подне напустити. Напад су изводиле аустроугарске јединице 9 брдске бригаде, ојачане шиптарским побуњеницима. Напад је продужен 8 децембра и непријатељ је доспео до Јусуфовог Хана. Због велике осетљивости овог правца у односу на I армију и Санџачку војску, црногорска Врховна команда тражила је да се он апсолутно осигура. Зато је овај задатак пренет на команданта III армије који је наредио команданту Дунавске дивизије I позива да правац Пећ — Ругово — Андријевица брани до крајње могућности и „до пожртвовања",[28] а нарочито чакорски положај код Бјелухе. Зато се морала овде развити цела Дунавска дивизија I позива чији су пукови бројали просечно по 500 пушака.

---

[28] Исто 217.

Командант III армије имао је до даљег да огарантује овај правац, а Дринску дивизију I позива да стави 9 децембра на расположење црногорској Врховној команди као општу резерву код Подгорице за одбрану Ловћена, Грахова и Скадра. Дивизија је 15 децембра стигла у Подгорицу, где је у њен састав ушао Ужички одред ради ојачања. Командант I армије је 13 децембра примио са Власинским и Плавским одредом и црногорским трупама заштиту правца и ка Плаву и преко Чакора ка Андријевици. Командант III армије могао је тада са осталим трупама да продужи покрет за Скадар. Најпре је узет правац ка Гусињу, али дознавши да је пут услед невремена неупотребљив, колона је скренула на Андријевицу и 21 децембра се, преко Биоча, Туза и Кастрата прикупила у Штоју.

Како је тога дана вршено и отступање I армије ка Подгорици, то су од српских трупа остале само заштитнице испред Андријевице и Плава и цело обезбеђење према Санџаку пренето је опет на црногорске трупе. Као што се види, српске трупе отступале су кроз Црну Гору скоро без икаквог осетнијег утицаја од стране непријатеља. Па ипак, оне су ту пролазиле кроз најтежу физичку и моралну кризу у целој војни. То је долазило услед страшне глади, непотребних замарања трупа кроз веома тешко земљиште и због неумешне организације покрета.

б) Кроз Албанију

Трупе Нове области отступале су у две колоне, а свака колона, углавном, у два ешелона. После прелаза Дрима изостао је сваки притисак од стране Бугара, који су 5 децембра ушли у Ђаковицу. Али, зато је борба са побуњеним Албанцима била скоро непрекидна и тражила је много жртава, а пре свега увеличавала је физичке напоре ионако исцрпених трупа, које су сносиле највеће терете у недавној бици испред Приштине. Као што смо видели, према овим трупама и Тимочкој војсци Макензен је, после наведене битке, упутио Бугаре да им пресеку отступницу ка југу, нетачно претпостављајући да се правцем ка Призрену креће

главнина српске војске. Због овог сталног притиска имале су Трупе Нове области још на Дриму да пролазе кроз тешку кризу, и само захваљујући храбрости јединица Моравске дивизије II позива и другарској сарадњи Комбинованог одреда (који је био раније у Одбрани Београда) избегнуте су најгоре последице. Услед тога су Трупе Нове области, скоро потпуно неорганизоване и неприпремљене, ушле у албанска брда и њихову материјалну беду. Магацини у с. Ороши, на које је Врховна команда рачунала, били су празни. Гладовање је пратило трупе од почетка, а побуњено становништво није дозвољавало ширење трупа ради прикупљања ма каквих животних потреба. 6 децембра се лева колона прикупила са I ешелоном — Вардарском дивизијом — код с. Души. (Бројна стања њених пет пешадиских пукова износила су: 140, 167, 50, 12, 69 пушака!). Па и за ово људство командант дивизије извештава: „И ово мало војника што је преостало . . . махом је болесно и толико слабо, да ће се, ако се убрзо не поштеди, одмори и не исхрани како треба, остати и без тога. . ."[29] Он даље вели да су Есадови жандарми главне коловође пљачке и да је једини излаз из ове тешке ситуације, да се трупе што пре повуку у Скадар.[30] Други ешелон — Моравска дивизија II позива — налазио се тога дана на просторији Пука и Черети. У десној колони, Моравска дивизија I позива кретала се као I ешелон ка с. Каливачи, а Комбиновани одред као II ешелон ка с. Ороши. Вардарска дивизија налазила се, 8 децембра, у с. Души, Моравска дивизија II позива, чије је бројно стање спало на око 400 пушака, 2 брдска топа и 25 коњаника, код с. Черети — Пука, Моравска дивизија I позива код с. Каливаче, а Комбиновани одред око с. Блиништа. Овај одред, у јачини 800 пушака, са несразмерно великом комором, запао је у клисурастом теснацу најдивљачнијег типа између с. Маштрокол и Блиниште у клопку албанских побуњеника, јачине 4 до 5.000 пушака са једним митраљезом и једним брдским топом. Да би га спасао од

---

[29] Исто 196.

[30] Есад-паша остао је веран и сарађивао је са српским трупама, али није имао утицаја на побуњенике.

неминовне пропасти, командант је ступио у преговоре са побуњеницима. Уступио им је сву трупну комору, официрски пртљаг, 12 коња и 65 волова и добио слободан пролаз. Командант Трупа Нове области учинио је 9 децембра 1915 године претставку Врховној команди да трупе спусти у приморје, ближе Скадру и Љешу. Како није добио никакве вести он се 10 децембра увече одлучио да то изврши на своју руку, али му је стигло одобрење у последњем моменту, с тим да обезбеди правце преко Пуке ка Скадру и од с. Ороши ка Љешу и Маћи. Од 11 до 13 децембра дивизије су се прикупиле:Вардарска око с. Гемзићи, Моравска II позива код с. Нарачи, а Моравска I позива у простору с. Калмети — Трошани. Комбиновани одред дошао је у близину Љеша. Но, иако је била обезбеђена исхрана, генерал Бојовић је предлагао да се трупе и одавде склоне, и то на место где би се могле потпуно поткрепити и повратити борбену вредност, коју овде немају него претстављају само неку „паучину". Да је то била стварност, горка и страшна, илуструје најочитије пример Моравске дивизије II позива. Она је тек пре месец дана наступила са неких 10.000 пушака, па пошто је у Поморављу муке задавала Галвицовом 4 и 10 корпусу и извела свој дуги славни пут преко Пусте Реке, Добре Главе, Копиљака, Велике Планине, затим преко тужног Косова, Ђаковице и Спаса, и дошла овде, на Јадранско Приморје, бројала је 400 пушака и претстављала јачину двеју чета!

Тимочка војска, која се срећно и спретно извукла испред Макензенових последњих клешта и већ од Призрена изгубила додир са трупама бугарске 1 армије, имала је, проширујући своје дејство на исток од Дебра и Струге, да најдуже води борбу са јаким снагама бугарске 2 армије. Тек 7 децембра су Вардарски и Тетовски одред Битољске дивизиске области евакуисали Стругу, а Албански одред претходно и Дебар, и повукли се на леву обалу Црног Дрима. Коњичка дивизија и Крајински одред одмаршовали су тога дана по ешелонима за Елбасан, где је био и Штаб Тимочке војске. Комбинована дивизија налазила се већим делом на положајима на десној обали р. Шкумбе. Од 9 децембра

трупе Тимочке војске почеле су оскудевати у храни, делимично и услед неблаговремене евакуације залиха из магацина Брегалничке дивизиске области. Бројна стања износила су у Комбинованој дивизији око 2.500 пушака, Брегалничкој 6.000 пушака, Крајинском одреду 1.500 пушака, Коњичкој дивизији 1.100 карабина. Укупно је у Тимочкој војсци било, са вандивизиским саставима: око 20.000 војника (13.000 пушака), 6.000 коња, 53 митраљеза и 24 топа. — Командант Тимочке војске предузео је веће мере за обезбеђење комуникација ка мору од евентуалних напада бугарских комита и албанских побуњеника. Бугарске гонеће јединице 8 дивизије почеле су, 12 децембра, да се пребацују на леву обалу Црног Дрима. Командант Коњичке дивизије тражио је, 13 децембра, да се дивизија због тешког стања, насталог услед слабе исхране и физичке кондиције, не употребљава на фронту, него да се упути у Валону. Невојнички начин подношења ове претставке довео је до оштрог судара између команданта Тимочке војске и команданта Коњичке дивизије (то је био, колико знамо, једини судар ове врсте[31]). Код Тимочке војске дошло је са трупама Есад-паше до извесне сарадње. Бугарски гонећи одреди су 13 децембра успели да пређу р. Шкумбу и потисну српске заштитнице на правцу Ћафа Сане — Ђукус и зато се командант Тимочке војске одлучио да постепено повуче трупе преко Елбасана ка Тирани и Каваји. За остављање заштитнице није било могуће обезбедити скоро никакву храну, а појавила се оскудица и у муницији. Зато се на њихов дужи отпор није могло рачунати. Врховна команда упутила је генерала Гојковића да ступи у везу са италијанским трупама, које су биле код Валоне, ради обезбеђења праваца ка Елбасану и Тирани и прихвата Тимочке војске при даљем отступању у Албанско Приморје. Преговори са италијанским командантом, чије су предње трупе имале да заузму линију Каваја — Базар Шијак, нису имале никаквих резултата. Овај командант изјављивао је да

[31] Пада у очи да је у тој дивизији био као командант пука по злу познати генерал Петар Живковић и да су многи команданти после његовог успона на власт заузели видне положаје.

није добио одређена наређења из Рима, а ни на предлоге српске Врховне команде, упућене преко војног изасланика италијанској влади, да се италијанске трупе упуте ка Тирани и Елбасану, нису добијени одговори. Све је ово уносило неодређеност и у отступање трупа Тимочке војске, која није знала на који правац има да упути главне снаге, преко Тиране ка Драчу или од Елбасана на Кавају. Врховна команда дала је, 20 децембра, коначно одређена упутства команданту Тимочке војске. Савезничка намера била је да се српске трупе око Скадра и Љеша евакуишу у околину Валоне чим то прилике буду дозвољавале. У том случају за заштиту овог отступања имала би Тимочка војска да што дуже држи Елбасан, а кад га буде морала напустити, имала се повлачити правцем Елбасан — Фијери, где је требало ухватити везу са италијанским трупама. У случају да непријатељ по заузећу Елбасана не би наступао главним снагама ка Валони него ка Драчу и Љешу, онда је Тимочка војска требала да га енергично нападне у бок и позадину. Италијанска влада умољена је да помоћу својих преносних средстава дотури храну за Тимочку војску до Фијерија, одакле ју је ова имала да разноси својим трупама. На основу овог упутства издао је генерал Гојковић наређење да Комбинована дивизија, после непосредне одбране Елбасана, отступи десном обалом Шкумбе за с. Пекиње (Пећини) с тим да се на десној обали р. Папера одупре што дуже даљем надирању непријатеља. Брегалничка дивизија имала је од Елбасана да отступа левом обалом Шкумбе за с. Мурићане, са задатком да се што је могуће дуже одупре непријатељском надирању. Крајински одред остао би на правцу ка Тирани, дајући што дужи отпор на гребену Крабе Планине. У овим данима су делови бугарске 8 дивизије са побуњеним Албанцима стално вршили притисак на одреде Битољске дивизиске области и Крајински одред, који је тек 23 децембра престао, када је изгубљен и сваки додир с непријатељем. То је дало повода Врховној команди да сугерира команданту Тимочке војске да Елбасан и Тирану и даље одржи у поседу што је генерал Гојковић усвојио и наредио да

Комбинована дивизија остане код Елбасана, Крајински одред на правцу Тиране, а Брегалничка дивизија да се прикупи у армиску резерву код Каваје где је била и Коњичка дивизија, сем једне бригаде која је била у Драчу. У овом распореду остала је углавном Тимочка војска док нису отпочеле припреме за укрцавање српске војске.

4

РАД СРПСКЕ ВРХОВНЕ КОМАНДЕ (7 — 25 ДЕЦЕМБРА)

Врховна команда није стигла у Скадар 30 новембра, као што је предвиђала, него тек 6 децембра после великих штрапаца. Војвода Путник, услед погоршане болести, упућен је 9 децембра на боловање за Крф, а дужност начелника Штаба Врховне команде вршио је његов заменик пуковник Живко Павловић[32]. Од 26 новембра до 6 децембра Врховна команда је била такорећи без икаквог утицаја на рад и стање својих отступајућих армија. Па и њена Главна интендантура стигла је тек 3 децембра у Скадар. Успут се осведочила да су планом предвиђене прихватне станице, а по пристизању у Скадар, и базе у Скадру и Драчу биле потпуно неорганизоване и празне. Нада да ће трупе у Црној Гори и Албанији моћи куповином да набаве нешто хране није се испунила. У то време је и црногорски народ формално гладовао.[33] У Албанији се српски папирни новац није примао, а метални новац је могао бити додељен трупама у ограниченом износу сувише доцкан. При томе су побуњени Албанци спречавали сваки тешњи контакт војске са народом, што ни Есад-паша није могао спречити.

Српска влада је стигла у Скадар нешто пре Главне интендантуре и образовала је на брзу руку „набављач-

[32] Са Крфа је Путник отишао на лечење у Француску, где је у Ници умро 17 маја 1917 год. После рата његове кости пренете су у Београд, где му је захвални народ на Новом гробљу подигао маузолеј.

[33] Један килограм хлеба плаћао се око 4 динара, што би одговарало данашњој вредности од можда 2.000 динара и више. Па, ипак, црногорска војска чинила је неке мање позајмице брашна за првопридошле трупе.

ку комисију“ која је куповала све артикле хране у околини Скадра за првопристигле трупе и избеглице. По доласку у Приморје Главна интендантура прихватила је и проширила овај рад. Влада је упућивала Савезницима преко својих изасланика непрестане молбе за најхитнији дотур хране у предвиђене базе. Одговор је увек гласио да у Бриндизију има довољно хране, да се за превоз треба обраћати Италијанима, али су Савезници увелико оправдавали италијанску спорост тиме што је превоз у албанске луке опасан, јер је непријатељ и на мору и у ваздуху врло активан, а за пратњу транспората ни Енглези ни Французи не могу одвајати своје јединице.

Када је 7 децембра отпочео у Скадру да дејствује Штаб Врховне команде, пред њим се постављао низ разноврсних и неодложних проблема. Пре свега, требало је ускладити неспоразуме између команданата I и II српске армије у погледу обезбеђења праваца ка Андријевици и Плаву. Питање је решено на тај начин што је обезбеђење подешено према захтевима црногорске Врховне команде, којој су стављене на располагање тражене трупе за општу резерву њене војске (Дринска дивизија I позива, једна пољска брзометна батерија, једна чета пионира и др.). Хитно је требало ухватити присније додир са Савезницима и повратити њихово поверење. Пошто су били недовољно упознати са стањем у коме се налазила српска војска у новембру месецу, њих је изненадило и неугодно дирнуло њено повлачење са Косова, а нарочито уништавање артиљерије и коморе, које се нису могле употребити у Црној Гори. Савезници су почели веровати злонамерним вестима да се српска војска неће даље борити и да је могла дати озбиљнији отпор него што је дала.[34] Врховна команда им је морала изнети објективне разлоге и нагласити да је повлачење било неизбежна нужност и да је предузето са циљем да се српска војска на Јадранском Приморју „прикупи, одмори, наоружа, снабде потребама и реорганизује, а потом понова предузме акцију, саобразно општој политичкој и војнич-

[34] Ове вести ширене су нарочито од стране италијанских војних органа. ВРС XIII 288, 289.

кој ситуацији код наших савезника и стању код наше војске“.[35] Ова изјава о спремности за даљу сарадњу имала је извесног позитивног дејства. Савезници су тада почели нешто озбиљније да схватају значај српске војске и потребу да је у датом стању подрже. Та спремност осетила се најпре са француске стране.

Али, при решавању најтежег и најакутнијег проблема који се пред Врховну команду постављао, тј. проблема снабдевања трупа, интервенција се није нимало осећала. Савезници су, као и увек дотада, водили међусобне дуге преговоре и упућивали српску Врховну команду на Италију. Ова је само обећавала, а српска војска је пролазила кроз најтежу кризу без њихове помоћи. Врховној команди су са свих страна пристизали очајни извештаји о гладовању и крајњој беди, да у магацинима у Црној Гори и Албанији нема ничега и да глад и друге незгоде сасвим неповољно утичу на одржавање дисциплине и борбене отпорности трупа. Једино на што се Врховна команда могла у то време ослањати биле су залихе прикупљене на терену. Главна интендантура је уредила у Скадру и Драчу базе и до 9 децембра у њима обезбедила: у Скадру, пшеничног и кукурузног брашна око 440.000 порција од по 1 кг, у Драчу, око 550.000 порција, дакле, укупно 990.000 порција за целу војску, чије се бројно стање на храни ценило на 150.000 људи. Са овом залихом могло би се живети 6 дана. Али, постојала је и друга тешкоћа, тј. како довести храну трупама које су се у то време налазиле на северу према Санџаку, на истоку скоро до Пећи и Црног Дрима, а на југу делом и на десној обали ове реке. Колске коморе, сем код Тимочке војске, нису такорећи ни постојале. Рефлектирати на црногорске малобројне колске возове уопште се није могло. Сем тога, пут од Лијеве Ријеке до Андријевице био је искварен и неупотребљив за кола, а мостови делом оштећени. Српске товарне коморе код трупа биле су сувише мале и удаљене од база да би могле благовремено савладати потребе саобраћаја између тако удаљених база и трупа. Према томе, Врховној команди није преостало никакво друго ре-

[35] Исто 209.

шење него да се трупе што брже примакну базама у Приморју, а чему су, као што смо видели, и саме трупе тежиле. Нагомилавање трупа услед слабих комуникација Црне Горе, обзири на сигурност маршовања, слаба кондиција трупа и стоке и разне друге незгоде зимског доба и сиромашног планинског земљишта успоравали су и отежавали увелико извођење и те намере. Гладовање и умирања од глади и болести нису се могли избећи под таквим околностима ни приликом приближавања, па ни на самом Приморју, у коме су трупе при повлачењу гледале „обећану" земљу, у којој ће у изобиљу наћи све у чему су дотада оскудевале.

Врховна команда је морала одмах мислити на оно шта ће доћи после шест дана, када нестане и ове прикупљене залихе на Приморју. То питање су очигледно могли решити само Савезници јер су само они могли или довести потребне залихе на Приморје или, пак, одмах при пристизању на Приморје, укрцавати трупе у своје лађе и превозити их до прекоморских база у којима ће моћи да им осигурају потребно снабдевање.

Но управо по том питању постојала су битно различита мишљења између самих Савезника, као и између њих и српског врховног руководства. Први су а нарочито Енглези, отпочетка стално делили мишљење, да српска војска остане на Јадранском Приморју, ту да се опорави, организује и образује фронт. Та намера преовлађивала је у почетку отступања и код српског врховног руководства, али је оно са сигурношћу рачунало да ће им Савезници у највећој мери олакшати повлачење кроз Црну Гору и Албанију, да ће их благовремено, вероватно на линији Андријевица или Подгорица — Пука — Каливача — Елбасан, прихватити и омогућити да се уз њихову издашну помоћ и подршку одморе, среде, реорганизују, и тек онда да, у оквиру нове стратегиске ситуације, приме и одговарајући задатак и фронт. Савезници су то, као што смо видели потпуно пренебрегли. Као и у целом овом рату, они се нису уживљавали у страшне неприлике кроз које је пролазила српска војска, нису схватили да је при томе она дала све од себе и дошла на руб живота и за изве-

сно време изгубила сваку озбиљну борбену снагу. Борбеност коју су и у то време показивали поједини одреди у свим армијама, нарочито у Тимочкој војсци, били су последњи напори крајњег самопрегора најотпорнијег људства и нису се смели узети као мерило за оцену целе војске која је за нека два месеца спала на половину свог бројног стања и само у гудурама Црне Горе и Албаније изгубила око 72.000 људи.[36] Упознавши стање својих трупа и прилике на Приморју, српско врховно руководство је дошло до убеђења да се темељно опорављање и реорганизација војске може постићи само у прекоморским областима, или око Солуна.

Док ово питање није било дефинитивно ни решено (у обзир су долазили Африка, Италија, Крф, Солун, останак у Албанији), отпочели су опет дуги преговори Савезника о простору прикупљања српске војске на Албанском Приморју. Они су све упорније нагињали томе да се она повуче чак у зону Валоне и залива Санти Каранта, јер су налазили да су северније луке (Драч, Љеш, Сан Ђовани ди Медуа) недовољно сигурне. При томе нису никако водили рачуна о стварној исцрпености и клонулости српских трупа, за које би даље померање од Скадра до око 200 км удаљене Валоне значило за већи део војске продужење покрета за 8—10 дана. У току ових преговора снабдевање пристиглих трупа на Приморје наилазило је још увек на највеће тешкоће. Од 6—12 децембра био је званично обустављен сваки саобраћај између Барија — Бриндизија и албанско-црногорске обале услед подморничке опасности и појаве аустриске авијације над албанским пристаништима. После непрестаног ургирања, па и са француске стране, први италијански брод приспео је из Бриндизија тек 12 децембра са 59 вагона хране у Драч, а 17 децембра са 34 вагона хране у Сан Ђовани ди Медуа. Идући транспорти наишли су у та пристаништа тек 21 односно 27 децембра са укуп-

[36] Ђ. Богдановић: „Повлачење српске војске ка Приморју". Нарочито су Италијани упорно инсистирали до последњег часа да се српске трупе ангажују за борбене задатке без икаквог одмора. — У даљем излагању употребљаваће се скраћеница — Богдановић.

но неких 50 вагона хране. Па и при тако оскудном дотуру поједини артикли нису били прилагођени стварним потребама војске. Код истовара много је хране пропало, јер је вршен несређено и у најкраћем року и стално се страховало од аустриског напада из ваздуха, пошто се пренебрегло да се базе благовремено обезбеде противавионским оруђима, а транспорти довољно заштите од подморничких напада.[37]

Стање српске војске у то време најбоље се уочава из претставке српског врховног команданта, коју је 16 децембра 1915 године лично упутио руском цару и која је имала судбоносног значаја за српску војску. „Са надом и уверењем, да ће се моја војска у Приморју Јадранскоме снабдети и реорганизовати на миру, помоћу, обећаном од стране савезника, ја сам је превео овамо преко арбанских и црногорских планина. Не нашавши ништа од онога овде, што јој треба да се издржава и реорганизује, она стоји данас пред најжалоснијим свршетком. У томе најтежем тренутку, ја се обраћам Вашем Императорском Величанству, у које сам увек полагао своје последње наде, са молбом за Вашу високу интервенцију, да би је спасао *од сигурне пропасти*, да би је могао у миру припремити за нове напоре, који претстоје и њој и савезничкој војсци.

Да би то могло бити, потребно је, да савезне флоте превезу што пре моју северну војску из Сан Ђовани ди Медуа у какво безбедно место, недалеко од границе Србије (најбоље у околини Солуна), јер гладна и изнемогла војска, противу непријатеља незаштићена, и козјим путем, не може сувим стићи из Скадра до Валоне, куда је савезничке врховне команде мисле упутити.

Ја се надам, да ће овај мој апел наћи одзива код В. И. Величанства, које се увек очински старало за српски народ и да ће интервенисати код савезника, *да спасу српску војску од катастрофе коју није заслужила а која претстоји*“[38] (све подвукао М. З.).

---

[37] Овај страх Италијана изгледао је српским војницима несхватљив и о њему су ширене безбројне анегдоте и шале.

[38] ВРС XIII 320.

Сличну депешу је послао и српски претседник владе у Лондон, Париз и Петроград пребацујући Савезницима да не помажу српску војску него су то препустили Италији, чија је помоћ таква *„да је српска војска de facto у Северној Албанији беспомоћна... у последњем очајном положају“*[39] (подвукао М. З.).

Начелник штаба руске Врховне команде генерал Алексејев прикупио је одмах подробне извештаје о ситуацији у Албанији и када је видео како Италија поступа са српском војском, он се изразио: *„О држању Италије стекао сам ја лично уверење да Италија има тајни споразум са Немачком, а преко ње можда и Аустријом.“*[40] Он је реферисао о томе и цару, који је пред свим војним изасланицима, па и италијанским, изјавио *„да ће у случају ако српска војска не буде спасена, прекинути савез“*[41] (све подвукао М. З.).

Цар се одмах лично обратио претседнику Француске Републике и енглеском краљу за хитну помоћ српској војсци.

Ова интервенција руске Врховне команде имала је одмах најефикасније последице за српску војску. Енглези су послали велике залихе хране (око 4.000 вагона пшеничног брашна) за Бриндизи и одредили адмирала Трубрица за команданта пристаништа у Сан Ђовани ди Медуа. Он је имао да се стара за довоз профијантских потреба за српску војску. Већ раније наго-

---

[39] Паулова 137—139.

[40] Исто 137—139.

Не знамо какве су чињенице наводиле начелника руске Врховне команде да дође до оваквих тешких оптужби. Али мислимо да су и ове чињенице могле при томе играти важну улогу: задоцнело ступање Италије у рат са Аустријом у односу на ситуацију у којој се налазила руска војска, што Италија ни тада није била у рату са Немачком; што је дозволила да Аустрија пребаци већину својих оперативних јединица употребљених на Српском фронту, а Немачка свој Алписки корпус са Италијанског фронта, и, свакако што се толико пасивно држала према Србији и Црној Гори у овим последњим месецима. Трагично је да су овакве оптужбе дошле од истих лица руске Врховне команде која су се после неких 7—8 месеци најнесебичније заложила да, тзв. Брусовљевим офанзивама, спасу италијанску војску од катастрофе која јој је запретила из Трента.

[41] Исто 137, 139.

вештена француска комисија официра под генералом Мондезиром пристигла је скоро истовремено у Албанију да помогне српској војсци да изађе из ове тешке ситуације у коју је дошла *„без своје кривице“*[42] (подвукао М. З.). Адмирал Трубриџ и генерал Мондезир задужили су српски народ својим до крајности самопрегорним радом, а пре свега својим сталним утицањем на Италијане да извршавају додељене им обавезе. Италијанске трупе које су се налазиле око Валоне отпочеле су 17 децембра наступање на север ка Драчу. Постојала је неминовна потреба да оне притом приме на себе и обезбеђење на правцима од Тиране и Елбасана, јер Тимочка војска, услед глади и бројне и физичке слабости, није могла пружати никакву сигурну гаранцију да ће моћи одолети ма каквом озбиљном бугарском налету. Као што смо видели, глад је натерала генерала Гојковића да предложи повлачење своје војске у Приморје па да овде, ако устреба, офанзивним противдејством неутралише избијање бугарских снага од Елбасана и Тиране и спречи им наступање ка Драчу и Каваји. Дакле, Срби се нису ни сада плашили борбе, него су само измицали испред страшне смрти од глади, која им је претила у албанским планинама. Италијанско руководство није увиђало или није хтело да увиди ову велику заједничку опасност, нити се уживљавало у стање српске војске, с којом је избегавало додир, наводно, јер је претпостављало да код ње владају заразне болести. На срећу, то овог пута није био случај. Српска војска се претварала у непрекидној двомесечној и најтежој борби са надмоћним непријатељима и у борби са глађу коју је трпела већ месец дана у „живе костуре и лешеве“.

Поред свих настојања француских и енглеских посредника, као и база у Италији које су савезници обилно снабдели за српске трупе, просечни дневни оброк хране српске војске није се видно побољшавао. Према званичним подацима он је износио за све трупе које су снабдеване из база Драч и Сан Ђовани ди Медуа — а то је био већи део војске — у времену од 12 децембра 1915 до 20 јануара 1916, просечно свега

[42] ВРС XIII 337.

половину нормалног оброка. Пошто Италијани стално, па и данданас, истичу своју великодушност према српској војсци у том времену, навешћемо ову службену констатацију српског главног интенданта: „Италијани за своју драчку посаду донашаху бродовима свакога дана огромне количине хране, па чак и вина у бурадима, управо свега и свашта у толиким количинама, да се од њихових провијантских барикада једва могло прићи пристаништу. А наши бедни гладници? Они се по пристанишној прљавштини јагмише ко ће више да заграби прашљивих пексимитских отпадака да с њима утољавају глад. Тужан је био тај призор, чија нам је слика остала у неизгладивој, али у жалосној успомени.“[43] Ови утисци били су општи и трајни у сећању преживелих српских војника, иако смо свесни да је могло бити и великодушних гестова и веће пажње према извесним вишим личностима. Над нелојалним држањем Италијана према савезничкој српској војсци згража се и писац званичне аустриске историје: „Помоћ тражена од Италијана није пружена. Уопште, Рим је ускраћивао сваку војну помоћ ван лука у Драчу и Валони и прећуткивао је да каже Србима јачину и састав својих снага искрцаних у Албанији.“[44] Сва је срећа што су Макензен и Бугари пропустили и ову последњу прилику, када су Италијани занемарили опасност од Тиране и Елбасана, да у вези са Кевешовим потхватом са севера енергичним надирањем са истока униште и српску и црногорску војску и експедициони италијански корпус на простору Драч — Валона.[45]

[43] Богдановић 164.

[44] ПРАУ IV 37.

[45] Можда је за то била довољна бугарска ојачана 8 дивизија која се налазила на том правцу са 3—5 бригада и побуњени Албанци. Гоњење Тимочке војске на левој обали Црног Дрима било је препуштено само једној бригади, а доцније једном појачаном пешадиском пуку и Албанцима. Срби су отступали и испред њих само због глади и несташице муниције, а задржали се испред Тиране и Елбасана тек када су Бугари обуставили сваки покрет на запад. И овај опасни маневар бугарских снага од Дебра и Охрида ка Драчу и Валони предлагао је у своје време Конрад Фалкенхајну. Свакако је и овај пропуст Фалкенхајна, да уништи Италијане, могао само повећати сумњу генерала Алексејева у њихову верност Савезницима.

Српска Врховна команда ставила је, 22 децембра, сва три одреда I армије код Андријевице и на правцу ка Пећи и Дечанима под команду прослављеног, енергичног и храброг некадашњег команданта Власинског одреда пуковника Плазине и потчинила га команданту Санџачке војске, чији се штаб налазио у Колашину. Тиме се српска Врховна команда могла потпуно посветити прикупљању своје војске у Албанском Приморју и припремама за њено превожење. До краја године она је трууписала већи део војске — око 89.000 људи код Сан Ђовани ди Медуа, а око 51.000 људи код Драча. Преговори о месту у које ће се војска превозити ради сталне реорганизације, вршила је српска влада са Савезницима и о томе Врховна команда није била тачно обавештена. Али, да ли је то смео бити тада искључиви задатак српске Врховне команде? Свакако не! Она је била потпуно верно обавештавана о стању на Црногорском фронту и излазила је у сусрет свим жељама црногорске Врховне команде. Но, она се није, колико се из докумената види, дубље интересовала за тактичка и оперативна питања, која су се овде морала поставити при претстојећем нападу на Ловћен и за њу и за црногорску Врховну команду. Према нашем мишљењу, одбрана Црногорског фронта била је сада заједничка потреба обе војске и српска Врховна команда требала је да предузме заједничко врховно руководство у њој, а то се могло утолико лакше постићи, јер је сређивање српске војске на Приморју апсорбовало више административни него оперативни део њеног штаба. Поред српских јединица већ стављених на расположење црногорској Врховној команди, додељивање Ловћенском и Херцеговачком одреду виших и нижих команданата, официра, па можда и мањих одељења бораца (т.зв. јуришних одељења), нарочито из Одбране Београда и III армије, који су преживљавали стихије масовних ураганских артиљериских припрема на Сави и Дунаву, могло је бити веома корисно.[46]

[46] Штабова и официра било је тада у српској војсци, у односу на бројно стање трупа, напретек. Оваква испомагања ушла су давно у праксу код других војски. Најбоље се то показало у турској војсци у којој је било безброј Немаца.

Десило се, нажалост, сасвим обратно. 25 децембра начелник штаба црногорске Врховне команде учинио је хитан предлог српској Врховној команди да остави код Спужа из Дринске дивизије I позива 1.500 војника са 2 батерије и митраљезима, а остатак дивизије да се упути у Скадар, пошто дивизија код Подгорице није четири дана добила хлеба. Дакле, уместо да се ове трупе приближују фронту, где је напад сваког часа ишчекиван, оне се шаљу у Скадар! Према нашем мишљењу, за потоњи развој догађаја на Ловћенском фронту то је била фатална мера. Заиста, није лако разумети да се за ову дивизију, чија је оперативна улога била тако важна, није могао обезбедити дотур хлеба до Цетиња и Подгорице из тако блиског Скадра где га је било.[47] Врховна команда сигурно је знала да у црногорској влади и околини краља Николе постоје утицајне личности, на које се с правом сумњало да су

[47] Шири распоред дивизије од Вирпазара до Подгорице вероватно би пружао могућност бољег наслона на довоз хране из Скадра преко Језера (могло се радити о неких 5—6.000 килограма терета). Свакако и од Трубрица би се могло добити неколико баркаса, ако је било потребно. Даљи пренос није смео стварати никаквих тешкоћа. 1914 године су црногорске жене као носачице доносиле потребе из Црне Горе до Романије. За оцену рада начелника штаба црногорске војске износимо, поред већ наведеног, и ово. 7 децембра 1915 године Штаб извештава српску Врховну команду да ће црногорска војска моћи „сигурно дуго бранити се противу много надмоћнијег непријатеља“. За сваку сигурност, ипак, мисли да треба оставити једну српску дивизију у околини Подгорице. „Ова дивизија може се хранити дотурањем хране из Медове, и месним средствима куповином за готов новац“. 9 децембра он преноси жељу краља Николе да се код Подгорице формира један српски батаљон од 500 људи и стави на расположење црногорској Врховној команди за Ловћенски фронт. Батаљон би дошао код Будве, где би се „војници брзо опоравили“. (Штета што такви батаљони нису тражени и за Његуше и Цетиње). 25 децембра је слагалиште у Скадру већ почело да функционише боље него раније. Свакако, овој се дивизији са оперативним задатком морала дати предност, например, испред II армије и Одбране Београда, које су већ 17 децембра добиле скоро пун оброк. Отклањањем глади лако би се спречило пљачкање становништва, које се наводи као један од разлога за повлачење дивизије. Ово све доказује да је црногорски Врховни штаб олако схватио опасност која се стварала над Ловћеном (цитати из ВРС XIII 220, 221 235).

наклоњене споразумевању са непријатељем, а одатле није далек пут ка капитулантству и издаји, нарочито у тешким моментима. Српска Врховна команда која се руководила опробаним Клаузевицевим начелом да је „капитулација војске најгоре решење рата“, вероватно је могла у непосредном контакту са црногорском Врховном командом допринети да се овакви утицаји паралишу и предузму мере да се опасност на фронту црногорске војске благовремено отклони. Имамо осећање да би и то питање било друкчије решавано да је у то време био здрав и на положају начелника штаба војвода Путник. На то нас наводи његово заузимање да се приликом заједничких операција Ужичке и Санџачке војске 1914 године у Источној Босни последња потчини команданту Ужичке војске што свакако није било тада толико потребно као у датој ситуацији, када је црногорска војска постала de facto интегрални део српске, тј. као заштитница у односу на главнину.[48]

5

ДОГАЂАЈИ НА МАКЕДОНСКОМ ВОЈИШТУ И ОСТАЛИМ РАТИШТИМА

— Скица бр. 18 —

У току децембра Макензенова Група армија била је углавном у прикупљању и постепеном померању на југ у долини Јужне Мораве и Вардара. Тек по изласку аустроугарске 3 армије из њеног састава и успостављања железничког саобраћаја до Скопља њен састав за напад на Источну армију био је дефинитивно утвр-

[48] Ако се анализира став команданата армија на конференцији у Пећи, и ако се има у виду веза коју је немачка команда желела да успостави пре офанзиве и после заузећа Крагујевца са српском владом помоћу неког бившег министра — можда Настаса Петровића као и чињеница да се у обновљеном Аписовом процесу обелоданило, да је 1917 године и у српској влади било извесног расположења за сепаратним миром са Аустријом (акција принчева Бурбон-Парма), онда изгледа оправдано гледати у војводи Путнику најјачег противника сваког компромиса са непријатељем. За такву претпоставку говори и тесна дугогодишња сарадња војводина са Аписом.

ђен. Бугарска 1 армија са 3, 8, 9 и Коњичком дивизијом и једним немачким одредом имала се прикупити на правцу Прилеп — Битољ, армија Галвица са 4 резервним корпусом (101, 103 дивизије), 210 немачком бригадом, Алписким корпусом и бугарском 5 дивизијом на простору Велес — Штип — Струмица — Кавадарци. Бугарска 2 армија са 2, 7, 11 дивизијом и 1 коњичком бригадом груписала се према долини Струме, јужно и северно од Петрича. О почетку напада није још била донета одлука, али је према стању припрема било јасно да ће то моћи бити најраније тек у фебруару 1916 године. Фалкенхајну овај напад није уопште лежао много на срцу и, као што се зна, до њега није уопште ни дошло, пошто се Источна армија повукла на грчку територију. Застој бугарско-немачких снага на грчкој граници и одустајање од одбацивања Савезника са Балкана, — зашто су постојали сви услови — било је опште изненађење за Централне силе и Силе споразума, и у потоњој историји једна од највише критикованих Фалкенхајнових одлука.[49] За нас је најважније то што је тиме омогућено стварање за нас тако судбоносног Солунског фронта. Цела војна на Балкану, коју је Фалкенхајн истицао као своје дело, остала је тако без крајњих позитивних резултата: ни српска војска ни Источна армија нису биле уништене. Балкански проблем није био решен, него је напротив, прекид операција ка Солуну појачао став политичких противника Централних сила и у Грчкој и у Румунији.

Сарај је одмах после неуспелог продора Срба ка Скопљу под слабим бугарским притиском отпочео повлачење иза грчке границе. Са српском Врховном командом Сарај је одржавао веома слабу везу и ова још ни 25 децембра 1915 године није сигурно знала да

---

[49] Видети М. Хофман, „Рат пропуштених прилика“. За своје оправдање Фалкенхајн и његови поборници наводили су безброј разлога: обзири према Грчкој или, боље рећи, њеној династији; потреба да Бугари овде вежу енглеско-француске снаге, пошто на другим фронтовима не би хтели сарађивати; потребе да се немачке снаге не деконцентришу на споредним војиштима, пошто је претстојала Верденска операција (фебруар 1916 године), од које је Фалкенхајн очекивао главно решење рата и сл.

ли ће Источна армија остати код Солуна или не (мање српске јединице, које су прешле у Грчку, прикључиле су се Источној армији). Али, о томе није био начисто ни сам Сарај, па ни врховна савезничка руководства. Балкански проблем поново је уплетен у велика општа збивања, а од става према њима зависило је и његово решење. Како је с тим у вези стајала и даља судбина српско-црногорског народа, осврнућемо се укратко и на њих.

Велике битке у Артоа и Шампањи нису донеле никакве видне користи ни Савезницима, а ни ма каквог олакшања српско-црногорским фронтовима. Ове материјалне битке угасиле су се постепено крајем октобра 1915 године уз велике губитке. Исто тако, у циљу растерећења ових операција на Западном фронту, предузете су и задоцнеле италијанске офанзиве, углавном трећа и четврта Сочанска битка (18 октобра — 4 новембра и од 10 новембра до 14 децембра) које су Савезницима донеле нова разочарања. Италијанска војска стајала је и сада углавном на местима где је била пре пола године.[50]

Почетком децембра 1915 године увидело се најзад да је Галипољска експедиција пропала и пришло се постепеној евакуацији овог фронта. Али, с друге стране, сада је Енглеска, под утицајем лорда Киченера, веома енергично иступила према грчкој влади и краљу. Она је поставила ултимативне захтеве и приморала краља да објави да ће се прелазу армија Централних сила противставити евентуално и својом оружаном силом. (Каква би ситуација била на Балканском ратишту, да се овако иступило према грчкој влади у октобру, по паду Венизелоса!). Али, скоро у исто то време, Румунија је заузела исти став према Русији и њеној намери да преко румунске територије изврши напад на Бугарску. Тиме су биле узалуд вршене све припреме за комбиновану акцију кроз Добруџу и преко Црног Мора према Бугарској. Руска Врховна команда одлучила се, по жељи царевој, да пребаци армију Шчербачева из Одесе на буковинско-галициски

[50] Ова италијанска офанзива није предузимана с неким нарочитим обзирима на олакшање српско-црногорског фронта.

фронт и 20 децембра 1915 године отпочне напад с нарочитим циљем да се растерети стање код српске војске. Моменат је за то био већ прошао, а постигнути резултати премалени да би се постигао ма какав већи циљ.

Све ове околности навеле су Савезнике да 6 децембра 1915 године одрже у Штабу француске Врховне команде у Шантијиу конференцију у циљу устаљења заједничког плана за идућу годину. Био је предвиђен заједнички напад на свим фронтовима у 1916 години, и то што пре. Интересантно је да су Руси сада предлагали извођење старога плана из 1915 године, *да се са десет корпуса поведе напад кроз Јужну Далмацију у позадину Аустро-Угарске и тиме придобију Грци и Румуни за заједничку акцију.* Предлог није усвојен, али су зато Енглези показали намеру да своје трупе повуку са Балкана у Египат, где су поново очекивали напад на Суец. Русија, а потом Француска и Италија, противставиле су се томе и коначно је било одлучено: да се образује Солунски фронт, да се Источна армија ојача првенствено енглеским дивизијама и да се обједини командовање. За Србију и Црну Гору је нарочито тужно питање: зашто Савезници нису овакве радикалне одлуке донели још почетком октобра, када су могућности за остварење оваквих одлука биле повољније, а у наслону на Србију и Црну Гору и њихове војске изгледи на далекосежне успехе — војне и политичке — за све фронтове и све војске, скоро сигурни.

Крајем 1915 године Источна армија нашла се онде где је била почетком октобра 1915 године, око Солуна, али сада на линији: Орфански Залив — Ајватли — Даудли — Градобор — Доганци — Кајали. Она је сада, иако је била јака осам дивизија (пет енглеских и три француске) и налазила се на утврђеним положајима, страховала од Макензеновог напада, који се налазио прикупљен на српско-грчкој граници и само чекао Фалкенхајново наређење, па да је нападне с циљем да је баци у море. *„Уопште, припреме су знатне, али је дух код војника и официра пао. Нико не жели акцију. Сви би хтели ићи одавде. Према свему, о офанзиви не*

може бити ни речи“ (подвукао М. З.), пише 25 децембра 1915 године српски делегат из Солуна о Источној армији.[51]

Како је сасвим друга ситуација била почетком октобра 1915 године, када је српска војска на 600 км северније укроћивала у Посавини и Подунављу бесомучне навале Макензена, а Ниш окићен чекао француску дивизију, док су се Скопље и Велес припремали да приме још две-три савезничке дивизије! Само ове три дивизије, доведене у то време и у предвиђени простор, могле су дати сасвим други ток развоју целе војне. Али Савезници су се бојали сваког материјалног оскудевања и сваког ризика, а без тих пролазних немилих појава не може се најчешће ни замислити вођење операција. Српска војска је до 20 новембра дала јединствен пример докле се у коалиционом рату може ићи баш у том погледу да би се одговорило заједничким интересима. Па и у децембру, када је била скоро на издисају „не својом кривицом“, што су јој Савезници признали, она изјављује жељу не само да живи него да се заједно с њима и даље бори за победу правде и слободе. Ову њену легендарну моралну величину не сме читалац никада губити из вида, па ни када му се из обавеза према историској објективности и дидактичкој целисходности износе извесни пропусти руководства и пролазне депресије у психичком стању и тих јединствених бораца. Па и поред све опрезности, Источна армија је баш својом неактивношћу дошла на руб пропасти. Већина немачких писаца налази да је Фалкенхајн својим оклевањем и коначним застојем спасао Источну армију од сигурног слома. Француски писац де Сивриje дао је овакву оцену за ову Фалкенхајнову одлуку: „У несхватљивој одлуци да се победоносна армија задржи на једној линији, иза које се потучени непријатељ могао понова да оспособи за борбу, лежало је семе за слом Бугарског фронта у септембру 1918 године.“[52] Ко буде анализирао обострану ситуацију од 6 новембра па надаље, када је Фалкенхајн почео да одвлачи своје дивизије на север

[51] ВРС XIII 403.

[52] Кул, „Суд наших непријатеља о Светском рату“.

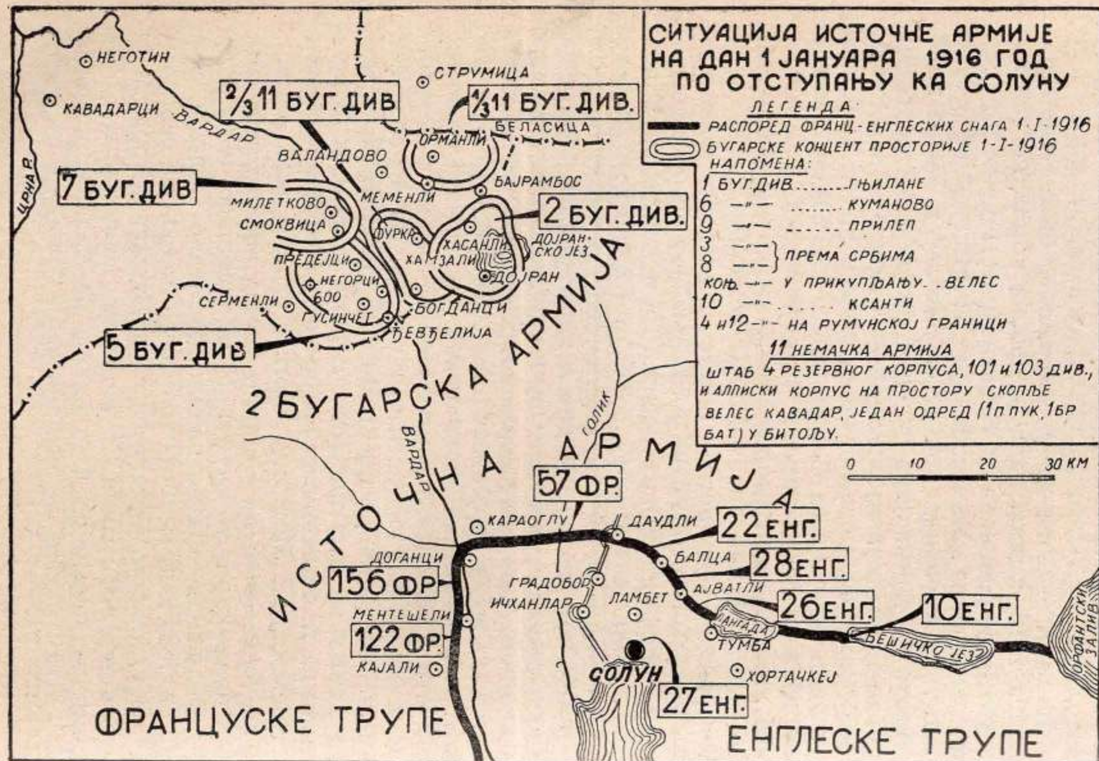
СИТУАЦИЈА ИСТОЧНЕ АРМИЈЕ НА ДАН 1 ЈАНУАРА 1916 ГОД ПО ОТСТУПАЊУ КА СОЛУНУ
ЛЕГЕНДА
РАСПОРЕД ФРАНЦ.-ЕНГЛЕСКИХ СНАГА 1.I.1916
БУГАРСКЕ КОНЦЕНТ ПРОСТОРИЈЕ 1-I-1916
НАПОМЕНА:
1 БУГ. ДИВ. .... ГЊИЛАНЕ
6 .... КУМАНОВО
9 ...... ПРИЛЕП
3
8 ПРЕМА СРБИМА
КОЊ. У ПРИКУПЉАЊУ ..ВЕЛЕС
10 ...... КСАНТИ
4 и 12 НА РУМУНСКОЈ ГРАНИЦИ
11 НЕМАЧКА АРМИЈА
ШТАБ 4 РЕЗЕРВНОГ КОРПУСА, 101 и 103 ДИВ., И АЛПИСКИ КОРПУС НА ПРОСТОРУ СКОПЉЕ ВЕЛЕС КАВАДАР, ЈЕДАН ОДРЕД (1 п. пук, 1 бр бат) У БИТОЉУ.
0 10 20 30 КМ
НЕГОТИН
КАВАДАРЦИ
ВАРДАР
ЦРНА Р.
СТРУМИЦА
2/3 11 БУГ. ДИВ
1/3 11 БУГ. ДИВ.
БЕЛАСИЦА
ОРМАНЛИ
ВАЛАНДОВО
7 БУГ. ДИВ
БАЈРАМБОС
МЕМЕНЛИ
МИЛЕТКОВО
СМОКВИЦА
2 БУГ. ДИВ.
ЂУРКА
ХАСАНЛИ
ДОЈРАНСКО ЈЕЗ.
ХАМЗАЛИ
ПРЕДЕЈЦИ
НЕГОРЦИ
ДОЈРАН
600
СЕРМЕНЛИ
ГУСИНЧЕ
БОГДАНЦИ
ЂЕВЂЕЛИЈА
5 БУГ. ДИВ
2 БУГАРСКА АРМИЈА
ГОЛИК
ВАРДАР
ИСТОЧНА АРМИЈА
57 ФР.
КАРАОГЛУ
ДАУДЛИ
22 ЕНГ.
ДОГАНЦИ
БАЛЦА
28 ЕНГ.
156 ФР
ГРАДОБОР
АЈВАТЛИ
ИЧХАНЛАР
ЛАМБЕТ
26 ЕНГ.
10 ЕНГ.
МЕНТЕШЕЛИ
ЛАНГАДА
ТУМБА
БЕШИЧКО ЈЕЗ.
122 ФР.
ОРФАНСКИ ЗАЛИВ
КАЈАЛИ
СОЛУН
ХОРТАЧКЕЈ
27 ЕНГ.
ФРАНЦУСКЕ ТРУПЕ
ЕНГЛЕСКЕ ТРУПЕ

Скица бр. 18

уместо на југ, тај се неће моћи лако оградити од оваквог мишљења.

6

ОПШТИ ОСВРТ НА ОТСТУПАЊЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ И ИСТОЧНЕ АРМИЈЕ КА ПРИМОРЈУ

Отступање српске војске са Косова ка Јадранском и Источне армије из Македоније ка Егејском Приморју уследило је скоро без икаквог међусобног договора и везе. Отступање на оба правца вршено је без неког планског, енергичног гоњења од стране непријатеља. Поставља се питање, да ли су непријатељи имали могућности да то изврше? Према нашем убеђењу, јесу. Иако су и њихове трупе имале да се боре са тешкоћама снабдевања и дотура све док нису биле поправљене пруге до Скопља, Косовске Митровице, Увца, Руда, Прибоја, ипак те тешкоће нису биле ни приближне онима с којима се српска војска имала борити после напуштања Западне и Јужне Мораве па све до Приморја. Од Софије до Ћустендила изводили су железничка пруга и друм, а даље друм до Струмице паралелно и сразмерно недалеко од главног операциског правца, што би олакшало снабдевање трупа, које су овде наступале према Источној армији. Сходно коминикеу од 29 новембра, да српска војска више не постоји „већ постоје само њени бедни остаци који су се разбегли у дивље албанске и црногорске планине, где ће без хране, а по овој зими, наћи своју смрт“, Фалкенхајн је објавио да је прекинуо даље операције према њој. Овој оцени придружила се и бугарска Врховна команда. Да се он није заносио овом опсеном него да је продужио са одговарајућим снагама гоњење, српска војска могла је доћи у безизлазан положај. Довољно је било да се упуте две бугарске дивизије на правцу Тетово — Дебар — Тирана и Охрид — Елбасан, једна аустриска дивизија (59) на правац Призрен — Пука — Љеш и можда Алписки корпус правцем Косовска Митровица — Пећ — Андријевица — Подгорица и да са тих бочних праваца онемогуће прикупљање српске војске у Приморју. Ове дивизије могле

су остати у непосредном контакту са српском војском. Деветнаести корпус са одабраним јединицама (53 и 62 дивизијом од 4 бригаде) могао је вршити из Санџака сталан притисак на Санџачку војску, а трупе из Херцеговине и Боке према Херцеговачком и Ловћенском одреду. Компликовани, више проблематични напад на Ловћен, за чију је припрему требало дуго времена, могао је по нашем мишљењу потпуно изостати.[53] Са овако широке базе не би било тешкоћа снабдевати ове четири дивизије на бочним правцима само да су за то коришћене безбројне коморе јединица које су застале или се повлачиле на север. Још мање је тешкоћа могло бити у Санџаку, где су већ железнице биле углавном у оправци. Било би свакако и код ових трупа извесних незгода у току, али оне нису биле ни приближно такве као оне српске војске, пошто је и становништво Албаније пристајало да помаже Бугаре и Аустријанце. Према томе, произлази да нису објективни услови онемогућили да непријатељ уништи и српску војску и Источну армију него само погрешан став првенствено само Фалкенхајна.

Источна армија се при томе повлачила без жртава и патњи, али је српска војска пролазила кроз своју „Голготу", не због непријатељског дејства, него због унутрашњих тешкоћа. Мислимо да смо дали и осветлили довољно чињеница које указују на узроке тих тешкоћа. Подвлачимо само да су ови једним делом лежали у пропустима који су постојали пре промена правца ка мору — 21 новембра — и оних који су учињени после тога. Ми смо указали и на унутрашње и савезничке пропусте и у том последњем времену и не бисмо се даље осврталн на то да се са италијанске стране ово питање не потеже стално, па и данданас.[54]

---

[53] Већ тада се имало искустава да су напади, базирани на претежно артиљериској ватри на поједине високопланинске масиве, при иоле умешној одбрани, веома рискантни.

[54] Тако, између осталог, милански „Темпо" од 17. I. 1954 године, под насловом „О српској војсци у Првом светском рату" са поднасловима „Како је Италија спасла поражену српску војску" и „Југославија се родила на нашим ратним бродовима" доста вешто изопачава историску стварност.

Они истичу своју помоћ коју су том приликом пружили српској војсци као неку своју нарочиту заслугу, која нас и данданас обавезује не само на неку захвалност, него чак и на неку противуслугу.[55] Такво нас схватање односа између савезника у коалиционим ратовима од стране Италијана чуди, јер су баш они извукли у таквим ратовима увек највеће користи за себе. Довољно је потсетити се на то да ли би се Италија ујединила без француске помоћи 1859 године, пруске 1866 и 1870—71 године? Да ли би Италијани пребродили кризу у Тренту 1916 године без руске помоћи, а 1917 године после Кобарида без француско-енглеске? Најзад, како би се извукли из албанске авантуре да им Хитлер није 1941 године притекао у помоћ?

Како се тај однос између нас и Савезника на прекретници 1915—1916 године износи с очигледном тенденцијом да се неправилно прикаже и увелича италијанско учешће на уштрб нашег престижа, то не можемо а да га и овде бар у неколико речи не осветлимо.

Српска војска пошла је са Косова за Приморје да би продужила даље борбу против заједничког непријатеља. Она је била у таквом стању да то није могла постићи без помоћи и подршке Савезника. Али у то стање она је дошла „без своје кривице“, као што смо установили на основу изјава самих савезничких врховних руководилаца. Савезници су одмах при сазнању о промени правца српској војсци обећали ту помоћ. Руска Врховна команда чинила је све што је могла да ту помоћ оствари (концентрисала је снаге око Одесе, наговарала Румунију да ступи у рат, веома ефикасно се залагала код осталих савезника за указивање помоћи српској војсци и, најзад, предузела офанзиву у Буковини „за растерећење Срба“). Французи и Енглези били су заузети својим недаћама на Галипољу и око спасавања своје Источне армије и тиме донекле спречавани да нам укажу благовремено своју непосредну помоћ. Они су те своје обавезе пре-

---

[55] Скоро би се могло рећи неисплаћену „меницу“.

нели у најбољем поверењу на Италијане, али су брзо признали па и данас признају да су притом пренебрегли хитност помоћи и контролу указивања те помоћи. Убрзо су своје пропусте изгладили обилатом помоћи и сваком пажњом према српској војсци. И сви ти Савезници остали су у најлепшој успомени српске војске и српског народа.

Италија је била најближа српској и црногорској војсци. Док је год Аустрија била ангажована на Балкану, она је била сигурна и ван опасности да буде од ње нападнута, а с Немцима није била још ни у рату. Напад на Србију апсорбовао је оних 14—15 аустронемачких дивизија које је Конрад тако упорно желео да употреби најпре за слом Италије (толики је био углавном број нападачевих дивизија и у Тренту и код Кобарида, те није тешко замислити какве би муке задавале Италији да се нису налазиле према српско-црногорској војсци). Дакле, од борбе српских и црногорских снага имала је баш Италија непосредно највеће користи. Уколико се непријатељ овде више трошио, утолико га је мање преостајало за будуће операције према Италији.

Помоћ која се од Италије тражила била је у првом реду материјална. Пошто су је Енглези и Французи стварно и давали, радило се само о томе да је Италија благовремено пренесе на одређена места и ту обезбеди док се српска војска не опорави и среди. Видели смо да су Италијани тај задатак почели озбиљно вршити тек онда, када је српска војска дошла на руб пропасти, па и тада тек под енергичним притиском и претњом Савезника. Обећану помоћ Црној Гори, Италијани нису испунили. Као што се види, италијанска помоћ нити је дата из сопствених побуда нити из сопствених средстава, нити је, пак, што је главно, пружена благовремено тако да би постала онолико ефикасна колико је могла и требала да буде. Она се свела у суштини на улогу неког транспортног предузећа, каквих су се улога примала у неким ратовима и приватна друштва. Таква схватања о раду и улози Италије делиле су и неке савезничке врховне команде, а она су остала у таквој успомени и код

преживелих наших бораца. Српска војска се спасла, иако по цени највећих жртава, зато што није хтела да се непријатељу преда, што су наши Савезници — Русија, Француска, Енглеска, а захваљујући њиховом притиску и Италија, указали помоћ, ма и у последњем моменту. Зато мислимо да би и са италијанске стране било боље да проучава пропусте које је том приликом према савезнику учинила да их у будућим коалиционим ратовима не би поновила. То би било тим корисније што је Италија као савезник неколико пута подбацила.

ТРЕЋИ ДЕО

АУСТРОУГАРСКА ОФАНЗИВА ПРОТИВ ЦРНЕ ГОРЕ

1

ПЛАН, ПРИПРЕМЕ И РАСПОРЕД АУСТРОУГАРСКИХ СНАГА ЗА НАПАД

— Скица бр. 19 —

Избијањем аустроугарске 3 армије, 19—23 новембра 1915 године, на линију Нова Варош — Сјеница — Нови Пазар — Косовска Митровица изгледало је природно да она, привукавши 57 дивизију ка Ђаковици и Призрену, продужи своје наступање у југозападном правцу према мору, и на тај начин овим обухватним надирањем угрози цео црногорски фронт и такорећи на леђима српске војске избије на Јадранско Приморје. У вези с тим могао се извршити и препад на Ловћен, чије је заузеће, у виду локалне акције стално лебдело Конраду пред очима. Дубље испитивање и проверавање ове замисли код потчињених довели су Конрада до тога да радикално измени ову своју прву намеру. Локални напад на Ловћен претстављао би сам за себе скроз рискантан потхват, па и кад би успео, то би био само већи тактички успех, који се тактичком противакцијом увек могао лако неутралисати. С друге стране, офанзива из Санџака и Метохије ка Скадру наилазила је на велике земљишне тешкоће, на оскудице у свим животним потребама и тегобе зимског доба. Удаљеност од железница и с тим скопчане незгоде у дотуру морале су ограничавати снаге које су се могле на том правцу искористити. Дакле, брзина операције била је више него проблематична, а за то су време Савезници, нарочито Италијани, могли лако ојачати Црногорски фронт и компромитовати цео потхват. Све ово навело је Конрада

на то да намеравани тактички напад на Ловћен прошири у једну ширу операцију са наслоном на Боку и на њу пренесе тежиште свих операција према Црној Гори и Северној Албанији. На овом правцу, за две трећине краћем, саобраћајне везе биле су кудикамо боље, а зимске незгоде блаже. Према оваквој намери он је, првенствено трупама из 3 армије, отпочео да појачава трупе у Боки и Херцеговини које су биле потчињене команданту БХД, генералу Саркотићу.

Фалкенхајн је напад на Црну Гору час одобравао као претходну засебну операцију, час га је хтео тешње повезати са предвиђеним општим нападом на Источну армију уз учешће Бугара правцем од Охрида према Валони, у нади да ће учешће Бугара дати потстрека и Грцима да уђу у Јужну Албанију и тиме се коначно вежу уз Централне силе. Када је 20—21 децембра 1915 године Фалкенхајн тражио да се због прилика на Источном фронту одустане од напада на Црну Гору, Конрад је одрекао сарадњу с њим на Балкану. Још у току преговора, у децембру, он је непрестано вршио припреме за напад на Црну Цору. Почетком децембра наредио је већу активност на Црногорском фронту. Од 4 до 8 децембра 1915 године отпочео је већи притисак од Пљеваља: на правцу ка с. Крушеву, на левој обали Ћеотине према планини Коријен, с. Шумане и према планини Љубишњи, од Пријепоља ка левој обали Лима ка с. Матаруге и од Сјенице преко Пештера ка Сувом Долу и Кориту (код с. Угло). То је имало за последицу повлачење одбране Санџачке војске на леву обалу Таре и потребу ојачања трупа на правцу Бијелог Поља. Од 9 до 12 децембра вршили су делови 62 дивизије притисак и у правцу с. Зекавице, и на десној обали р. Лима, и то као увод у озбиљну акцију те дивизије, која је добила наређење да одбаци црногорске јединице преко Таре и од Мојковца. Шездесет друга дивизија предузела је, 13 децембра, наступање широким фронтом ка Тари у више колона од с. Крушева па до Бијелог Поља. Дошло је делом до жестоких борби, већином са извиђачким и заштитним црногорским јединицама. Трупе Санџачке војске биле су 16 децембра у повлачењу на положаје на линији Moj-

ковац — Тара. Како је непријатељ стално наступао, то је између 17 и 24 децембра дошло до борби на фронту планина Турјак — Бијело Поље — Мојковац. Борбе су биле нарочито оштре и веома динамичне код Мојковца, и у њима су учествовале углавном трупе Колашинске, Пљеваљске, Бјелопољске и Санџачке бригаде. У тим борбама су оне успеле, уз веома пожртвовано залагање, да осујете непријатељске намере да продре преко Мојковца.

После изласка 3 армије из састава Макензенове Групе армија, 20 децембра 1915 године, добио је Кевеш општи задатак да, узимајући под своју команду и трупе генерала Саркотића које су биле према Црногорском фронту, „нападне непријатељске трупе које се задржавају у Црној Гори и Северној Албанији, наступајући јужним крилом преко Призрена ка Скадру."[1] Уосталом, Конрад је препустио Кевешу пуну слободу рада.

Кевеш је 24 децембра 1915 године издао своју основну директиву која је углавном гласила:

„За напад ће се образовати ове командне групе: а) командујући генерал (мисли се у БХД) са свима трупама на западној граници Црне Горе и оним које ће се ту још концентрисати; б) 62 пешадиска дивизија и в) 8 корпус са 53, 59, 57 пешадиском дивизијом, 10 брдском бригадом и бригадом Хауштајн.

Задаци: командујући генерал заузеће главнином својих снага из Боке и Кривошија линију Вирпазар — Подгорица; као увод у ову офанзиву има да се изврши поседање области Ловћена према за то издатим специјалним директивама Врховне команде. Једна споредна група наступаће из предела Требиња у простор Никшића ради обезбеђења левог бока главне снаге. Трупе код Билећа и даље северно имају да вежу непријатеља испред себе и по могућству продру у непријатељску територију. Исти задатак припада 62 пешадиској дивизији у области источно од Пиве и њено јако лево крило има од Мојковца да потпомаже наступање десног крила 8 корпуса. Осми корпус мора свима сред-

[1] ПРАУ IV 33.

ствима настојати да предузме најмање са три бригаде офанзиву што дубље према Подгорици. Зато треба што пре заузети простор око Берана. Ради се о томе да се непријатељ спречи да снаге које се према корпусу налазе не одведе на друге правце, што ће се постићи само сталним наступањем ка Подгорици. Педесет седму пешадиску дивизију треба, чим се обезбеде услови за снабдевање, упутити на просторију Призрен — Ђаковица где се има припремити да што јачим снагама продужи наступање ка Скадру."[2]

У овој директиви одражава се конкретно операциски план 3 армије. Иако је полазна основица геометриски узевши обухватна, то се не рачуна много на ту предност, пошто се увиђа да ће земљишне околности ограничити или укочити надирање ка Подгорици. Главни успех операција оснива се на преимућству снага на бокељском правцу и њиховом фронталном нападу.

Распоред аустроугарских снага био је извршен са извесним задоцњењем и Кевеш је, преместивши, 30 децембра 1915 године, свој Штаб у Сарајево, могао наредити да офанзива према Ловћену отпочне тек 8 јануара 1916 године, па и то уколико метеоролошке прилике не буду условљавале померање уназад.[3] Шездесет друга дивизија и 8 корпус имали су раније, чим изврше припрему, да пређу у напад ради прикивања непријатељских снага.

Пред почетак напада аустроугарска 3 армија била је распоређена (скица бр. 19) углавном овако:[4]

— 1) *на западном фронту:* командант БХД, генерал Саркотић;

а) *19 корпус* (генерал Тролман) у Боки Которској, и то: Сорсићев одред са ландштурмским бригадама Шиса и Штрајта на линији с. Траште — с. Сутвара; 47

[2] Шварте V 189, 190.

[3] Пошто је напад на Ловћен базиран на артиљериској припреми, то је осматрање играло нарочиту улогу.

[4] Назначили смо детаљније поједине положаје и нападне правце, да би читаоци добили правилнију претставу о могућности употребе снага и оруђа на крашко-планинском земљишту, о чему су дотле искуства била оскудна.

дивизија са 14 брдском бригадом[5] и одредом Терка у наслону до Котора, одред Лотшпајхов код Вељег Села, Тврђавска бригада код Тивта. Двадесета ландштурмска брдска бригада као корпусна резерва код с. Баошића. Тешка артиљерија на положајима око Грабовца (к 256 у Грбљу), на Врмцу и с. Ораховцу; 5 дивизија ратних бродова у заливима Тивта и Котора. На северном крилу 19 корпуса налазио се одред Цубера југозападно од Драгаља.

Укупна јачина 19 корпуса износила је око 43 батаљона (претежно ландштурмска) и 45 и по батерија, тј. око 37.000 пушака, 148 мобилних, 225 стабилних и 58 бродских, што значи свега 431 артиљериско оруђе.

б) *Трупе генерала Брауна:* мобилни одред Требиња и одред Леринца на линији Лисац — Мичи Мотика — Црквице.

Укупна јачина: око 10 ландштурмских батаљона и 14 и по батерија, тј. око 7.000 пушака, 57 мобилних и 60 стабилних, што значи свега 117 артиљериских оруђа.

в) *Мобилни одред тврђаве Билећа:* североисточно од Билећа са око 4 ландштурмска батаљона — 3.600 пушака и 83 артиљериска оруђа.

г) *Мобилни одред Одбранбеног рејона Автовац:* југоисточно од Автовца, са око 5 ландштурмских батаљона — 4.600 пушака и 21 артиљериским оруђем.

д) *Резерве генерала Саркотића:* ландштурмска бригада Хаусера у Зеленики и 21 ландштурмска брдска бригада у покрету од Рогатице.

Укупна јачина трупа генерала Саркотића износила је око 69 претежно ландштурмских батаљона и 63 батерије, тј. 57.000 пушака, 250 мобилних, 360 стабилних и 58 бродских — свега 668 артиљериских оруђа.

— 2) На *Североисточном и Источном фронту:*

а) *62 пешадиска дивизија:* 205 (Рајнел) и 209 (Шпиндлер) ландштурмска бригада, одреди Вукадиновића и Вучетића на Тари од Челебића до Мојковца.

Укупна јачина око: 14 ландштурмских батаљона и 13 батерија, тј. 9.000 пушака и 51 артиљериско оруђе.

б) *8 корпус:*

---

[5] Доведена са Сочанског фронта.

— *53 пешадиска дивизија:* ландштурмске бригаде Шварц и 17 брдска на простору Мојковац — Бијело Поље.

Укупна јачина: 11 ландштурмских батаљона и 22 артиљериска оруђа.

— *59 дивизија:* са 10 брдском бригадом код Рожаја, 18 брдском бригадом у покрету преко планине Крушевице и 9 брдском бригадом у долини Пећске Бистрице.

Укупна јачина: око 15 батаљона и 32 артиљериска оруђа.

— *57 дивизија* налазила се још 10 јануара у покрету од Приштине за Призрен и није долазила у обзир за напад на Црну Гору него директно на Албанију.

— *Ландштурмска бригада Хауштајна:* налазила се такође у покрету од Горажда.

Укупна јачина 8 корпуса предвиђена је на 41 батаљон и 28 батерија, тј. око 34.000 пушака и 104 артиљериска оруђа.

Према свему томе, у 3 армији могло је бити око 130 батаљона и 115 батерија, тј. око 100.000 пушака, 417 мобилних и 530 стабилних, свега 947 артиљериских оруђа (маршевске јединице нису рачунате).

Ако се размотри овај операциски план и почетни распоред аустроугарске 3 армије, пада у очи да је на тежишту операције, тј. код 19 корпуса у Боки, концентрисано на узаном простору око једне трећине свих батаљона, док су се на осталим помоћним правцима налазиле остале две трећине. Међу батаљонима 19 корпуса било их је тек око 10 (дакле, једна четвртина) који су припадали оперативној војсци, а сви остали су били ландштурмски, етапни, тврђавски и сл. У операцијама према српској војсци показало се да су ови батаљони већином веома слабе оперативне па и борбене вредности. То је морала у последњем моменту увидети и аустроугарска Врховна команда, па је 19 корпусу упутила 14 брдску бригаду са Сочанског фронта. У њу је била упрта сва нада за успех напада на Ловћен и без ње се уопште није могло ни отпочети са нападом.[6] С друге стране, 19 корпусу стајало је на

[6] ПРАУ IV 36.

расположењу 431 артиљериско оруђе од укупно неких 947 којима је располагала 3 армија. Ако се има у виду да је сва тешка и средња артиљерија била концентрисана у Боки, онда је на полазном положају ефекат артиљериске ватре 19 корпуса превазилазио више од два пута ефекат ватре свих осталих артиљериских јединица 3 армије. Овде се још изразитије одражава тип напада који се заснива претежно на артиљериској надмоћности више него што је то био случај при главним прелазима Саве и Дунава, где су, поред артиљериске надмоћности, за напад биле предвиђене првокласне пешадиске јединице. Како се није рачунало на тесну сарадњу са трупама на другим правцима, јер је од њих тражено да вежу непријатеља испред себе, а на главном правцу је пешадија, са чијом се борбеношћу могло сигурно рачунати, била малобројна, то је, мислимо, оправдан закључак да је потхват у оперативном смислу био веома смео, па и рискантан и није га било тешко парализати. Организација целе операције показује упадљиве недостатке. Шест опробаних брдских бригада остављено је на помоћном правцу уместо да су бар још две привучене на Западни фронт, а тамо евентуално остављене неке ландштурмске бригаде, које су за главни напад претстављале више баласт него корист. Тај се пропуст може објаснити само тиме, што Конрад све до изласка 3 армије из Макензенове Групе армија није могао располагати оперативним јединицама него само ландштурмским, којима ни Макензен ни Фалкенхајн нису обраћали обично никакву пажњу. Само ако се имају у виду ове околности, моћи ће се разумети стварни рад нападача и цео развој догађаја после пада Ловћена.

2

ПЛАН, ПРИПРЕМЕ И РАСПОРЕД ЦРНОГОРСКИХ СНАГА ПРЕД НАПАД

Припреме које су Аустријанци вршили према Ловћенском одреду биле су тако велике и могле су се лако осматрати, да су их и Штабови црногорске Врховне команде и Ловћенског одреда могли стално пратити. И из БХ добивени су извештаји о непријатељским

припремама за напад, те је црногорска Врховна команда била упозната чак и о почетку напада. Наши људи у иностранству осећали су ту опасност и око 500 добровољаца — Црногораца, Бокеља и Херцеговаца из Америке — похрлило је браћи у помоћ, да би њих 320 пред сам напад на Црну Гору нашло трагичну смрт у мору, пошто је њихов брод био торпедован пред самим пристаништем Сан Ђовани ди Медуа од аустриске подморнице.

Савезници су били благовремено упознати о непријатељским намерама и умољени за помоћ. Ову је могла најпре указати савезничка флота ометањем непријатељског поморског саобраћаја на обали, као и тучењем оних просторија за прикупљање које су се могле ставити под артиљериску ватру с мора. Према акту О.бр.26382, који се налази у архиви нашег Војноисториског института, с италијанске стране је још 20 новембра 1915 године обећавано црногорској Врховној команди да ће савезничка флота бранити Приморје и да с те стране не треба да води бригу. Али, стварно, Савезници нису обраћали скоро никакву пажњу овом претстојећем нападу на Црну Гору, па ни одбрани Приморја. Непријатељ је, скоро без икаквог ометања, вршио своје веома опсежне и компликоване припреме, а у току извођења напада његови су бродови указивали изван Которског Залива, са слободног мора, најефикаснију помоћ својим нападним колонама на десном крилу, у чему их је савезничка флота могла спречавати.

Природно, ни сада није постојао никакав заједнички операциски план са Савезницима, што ће нас утолико више зачудити ако се потсетимо на разне већ изнете пројекте и сугестије с француске, енглеске и руске стране о искоришћавању обалског фронта на Јадрану за напад на Аустро-Угарску и преко ње на Немачку, и када знамо какве је империјалистичке прохтеве Италија стално гајила према Албанији и у томе била главни ривал Аустро-Угарске.

Поставља се друго важно питање, наиме, да ли је постојао неки заједнички операциски план између српске и црногорске Врховне команде у овој фази

рата, када се рад црногорске и српске војске скоро потпуно стапао и у коме је црногорска војска претстављала у суштини једну велику заштитницу и побочницу српске војске, а ова опет неку њену главнину, и кад је напад на Црну Гору већ био више него сигуран. Било је такође очигледно да је непријатељ за своје претстојеће операције могао имати као циљ да уништи и црногорску и српску војску. Према томе, један заједнички план обе врховне команде био је неопходан, бар од момента када је српска Врховна команда донела одлуку да се повлачи ка Јадрану за одбрану Црне Горе и Албаније. Ово би се морало претпоставити утолико пре што је стварно у току операција у повлачењу српске војске постојала тесна и искрена сарадња између оба руководства и братско садејство између обе војске.

Па, ипак, ми нисмо наишли у расположивом материјалу ни на какав сличан план, нити на какав заједнички договор по овом крупном питању, наиме, шта ће радити црногорска, а шта српска војска, ако прва буде принуђена да напусти своје досадашње положаје, па и своју територију, као што је то морала урадити. Развој догађаја дозвољава да се са великом вероватноћом претпостави да нису постојали ни овакав заједнички план ни неки конкретни договори и споразуми. Најзад, остаје питање: да ли је постојао неки посебан план црногорске Врховне команде за овај случај? Може се такође доста сигурно рећи да није. Она је била одлучна да отсудно брани своје граничне положаје, па ако буде приморана да их негде напушта, да води и даље такву борбу у дубини своје територије. Но, на борбу ван своје територије и на тесно повезивање даље судбине своје војске са српском војском она није, према нашем мишљењу и расположивим подацима, много мислила, а свакако није такву замисао ни разрађивала. Разлози за овакво уско гледање на ратне могућности могли су, према нашем убеђењу, произлазити само из чисто субјективних мотива. Ови су опет могли бити различити. Например: „Боље је на свом прагу изгинути него га препустити за живота непријатељу“, и др.

Било како било, са објективног становишта посматрано, црногорска Врховна команда је, овим неразмишљањем и неприпремањем себе, војске и народа и за ову страшну, али могућу евентуалност да се мора у вишем интересу напуштати и вољена отаџбина, проузроковала увелико скору катастрофу, какву ни народ ни његова храбра војска нису ни желели ни заслуживали. Нагли развој догађаја отежавао је да се ови претходни пропусти лако исправе.

Црногорска Врховна команда није, такође, сасвим озбиљно схватала опасност, која је претила на ловћенском правцу. Крајем децембра 1915 године непријатељ је, са нека два батаљона, извршио напад на граничне висове североисточно од с. Леденице и био је одбијен. Али, 3 дана доцније, он је успео да са пет батаљона, уз подршку јаке артиљерије, заузме важне граничне висове источно од с. Ораховца. То је побудило црногорску Врховну команду да командантима отсека обрати пажњу на важност праваца преко с. Убли и с. Драгоми Дола, на којима су се могли обићи правци од Котора ка Цетињу и од Грахова — Никшића ка Даниловграду. На фронту у Грбљу и код Драгаља вођене су мање борбе.

Пред сам напад — 5 јануара 1916 године — фронт који је држала црногорска војска износио је неких 500 км. Иако су постојали сигурни подаци о претстојећој офанзиви, а нарочито о јаким непријатељским концентрацијама и припремама према Ловћену, нису биле извршене одговарајуће припреме код одбране Ловћена које су морале бити детаљно и благовремено устаљене с обзиром на важност и осетљивост граничног фронта и појединих његових ослонаца, као и сложеност њихове одбране. Из распореда црногорске војске 5 јануара 1916 године види се да се ловћенска одбрана могла ојачати бар на рачун Старосрбијанског одреда и додељивањем митраљеза (од неких 100 митраљеза којима је располагала црногорска војска, за ловћенску одбрану додељено је свега неких 11):

Санџачка војска, која је држала фронт од Чакора до ушћа р. Пиве, бројала је укупно око 15.000 пушака и 55 артиљериских оруђа. Она је била овако распоређена: *Чакорски одред* на положајима око Чакора; *Васојевићки одред* (две бригаде са око 4.600 бораца) на правцима Рожај — Беране и Суви До — Беране; *Мојковачки одред* — 1 санџачка дивизија (три бригаде и више самосталних батаљона, око 6.500 бораца) држао је отсек од Бијелог Поља до планине Бјеласице; *Тарски одред* држао је отсек јужно од с. Пренћани до ушћа Пиве (две бригаде око 4.000 бораца).

Херцеговачки одред био је распоређен на фронту од планине Биоча до Граховске Плоче и бројао је око 9.200 пушака и 21 артиљериско оруђе. Он је поседао са 3 дивизијом отсек планина Биоч — источно од Вилуса (разни батаљони, око 4.400 бораца) и са 2 дивизијом отсек у наслону до Граховске Плоче (једна бригада и разни батаљони око 4.100 бораца). У одредској резерви налазило се око 2 батаљона (1.000 бораца).

Досадашњи *Ловћенски одред,* на фронту од Граховске Плоче до р. Бојане, бројао је укупно око 8.500 људи и 42 артиљериска, већином застарела оруђа. Он је био подељен у два самостална, Врховној команди непосредно потчињена одреда: *Которски одред* — дивизијар Митар Мартиновић — једна бригада (око 1.700 бораца) на отсеку Граховска Плоча — поток Зверењак, и *Ловћенски одред* — кнез Петар — три бригаде (око 6.000 бораца) до р. Бојане.

Старосрбијански одред држао је фронт од ушћа Дрима до Ђафа Морина и био је јачине око 6.000 бораца и 22 артиљериска оруђа.

Општа резерва: три бригаде (Ловћенска, Острошка и Кучко-братоношка, око 4.500 бораца), налазила се око Подгорице, Даниловграда и Никшића.

Укупна снага црногорске војске износила је око 44.000 људи и 141 артиљериско оруђе. (Српске трупе су 4 јануара 1916 године биле већ упућене ка Скадру сем мањих, већином артиљериских јединица, које су се налазиле у саставу црногорске војске, у којој је био и један француски одред од око 400 војника). Бројни однос према непријатељу био је око 1:3 у пешадији, у

артиљерији 1 : 7—8, но квалитативно и с. обзиром на расположиву муницију однос је био још много слабији за црногорску војску.

Задатак, који је Црногорска Врховна команда дала својој војсци, био је у суштини: отсудна одбрана на заузетим положајима. О маневарској одбрани и повлачењу ка Скадру она није, колико се из расположивих података види, ништа говорила, а да је то тако заиста и било, потврђују и стварни догађаји. Да је она имала пред очима као главни циљ да после отступања српске војске из Црне Горе спасава своју војску повлачењем ка Скадру, свакако би тежиште одбране благовремено пренела на Западни фронт и не би се упуштала у дужу одбрану Североисточног и Источног фронта но што је то ситуација на Западном фронту изискивала.

3

ОПЕРАЦИЈЕ НА СЕВЕРОИСТОЧНОМ И ИСТОЧНОМ ФРОНТУ (3—21 ЈАНУАРА 1916)

У директиви од 24 децембра 1915 године Кевеш је поставио 8 корпусу и 62 дивизији као први циљ заузеће Берана, чији је значај и Макензен још 5 децембра нарочито подвлачио када се и сам заносио освајањем Црне Горе, са чиме се и Кевеш слагао.[7]

Још 3 јануара 1916 године упућене су из 8 корпуса 10 и 18 брдска бригада на линију Градина — Рожај, 17 брдска бригада у с. Угло, док је 62 дивизија своје лево крило имала да прикупи за напад на Мојковац. Педесет трећа дивизија имала је да се припреми око Бијелог Поља за садејство са левим крилом 62 диви-

[7] Беранама се, као месту где се дели „арнаутско-исламска област“ од „славенско-православног насеља“, придаје више него војни значај (у ком је погледу свакако Андријевица привлачнија) Тим се местом допуњује шиптарски део Метохије коју су Аустријанци желели да присвоје. Али су на те области рефлектирали и Бугари и зато испред своје 3 дивизије нису хтели да пропусте 57 аустроугарску дивизију да се пробија у Северну Албанију.

зије у нападу на Мојковац, а 9 брдска бригада 8 корпуса имала је да продире кроз долину Пећске Бистрице и да одржава везу са 59 и 57 дивизијом. При извођењу ових покрета дошло је до веома оштрих борби са Васојевићким и Мојковачким одредом, који су били усретсређени према Беранама и Мојковцу, те су и те борбе познате под именима тих места.

Бој код Берана (5—10 јануара 1916)

Већ 5 јануара 1916 године предузеле су 59 дивизија (10 и 18 бригада) и 17 брдска бригада 53 дивизије, по зимском времену и на планинском земљишту, наступање ка Беранама. Потискујући предње трупе Васојевићког одреда на главни положај Турјак — с. Годуша, оне су под најтежим условима савлађивале заснежене гребене Бихора и планине Крушевице. 6 јануара предузеле су напад на главни положај и он је заузет, изузев Турјака где су се огорчене борбе продужиле. Васојевићки одред повукао се потом иза р. Лешнице. 7 и 8 јануара су обе стране, прикупивши појачања, продужиле борбу око Турјака. Васојевићки одред морао га је пред великом непријатељском надмоћношћу напустити и повући се на леву обалу Лима за непосредну одбрану Берана. Педесет девета дивизија продужила је нападе на Беране и заузела их тек 10 јануара 1916 године после огорчене борбе, и ту је застала.

Храбро држање Горњовасојевићке и Доњовасојевићке бригаде под командом команданта Васојевићког одреда, војводе Лакића Војводића, нашло је велико признање и код команданта Санџачке војске и код Врховне команде.

У то време Чакорски одред успешно је спречавао надирање 9 брдске бригаде кроз Пећску Бистрицу ка Андријевици.

Бој код Мојковца (6—7 јануара 1916)

6 јануара 1916 године прешло је ојачано лево крило 62 пешадиске дивизије — одред генерала Рајнела (две ландштурмске бригаде 62 пешадиске и једна

ландштурмска бригада 53 дивизије, са укупно око 14 батаљона и 45 топова) — у напад на предње положаје 1 санџачке дивизије, која је била упола слабија од непријатеља. Сви непријатељски напори да уз јаку артиљериску подршку заузму главни ослонац положаја, Разවршје, које је бранила Колашинска бригада, остали су без успеха. У току дана непријатељ је с обе стране Мојковца нападао и остали фронт 1 санџачке дивизије, али без успеха.

На отсеку Таре покушала је једна ојачана ландштурмска бригада да се пребаци преко реке, али је и то осујећено.

Да би повратио изгубљене делове главног положаја, командант Санџачке војске издао је ноћу 6/7 јануара 1916 године заповест команданту 1 санџачке дивизије да идућег дана изврши противнапад. Ујутру 7 јануара отпочео је овај противнапад и трајао је целог дана. Борбе су биле веома огорчене: поједине јединице изводиле су узастопне жестоке јуришe. Неки положаји прелазили су више пута из руке у руку. Резултат боја тога дана био је да је обустављен аустриски напад и да је Разවршје остало у рукама 1 санџачке дивизије. Идућих дана, све до 10 јануара, борбе код Мојковца нису престајале. Губици ландштурмских трупа износили су тих дана око 700 војника, али су и црногорски губици били велики (например Ускочки батаљон изгубио је 7 јануара око 34% бројног стања). Напори којима су нападачеве трупе биле изложене, осетно су им пољуљали морал и офанзивни дух, те је командант 3 армије обуставио даљи напад. Непријатељ је отада предузимао само мање акције у циљу побољшања своје ситуације, али ни у њима није имао више успеха. Напади на отсеку Таре такође су пропали.

У овим борбама код Мојковца и Берана показала је Санџачка војска свој високи морал. Још у почетку непријатељске офанзиве према Србији она је ушла у борбу и водила ју је скоро непрекидно од 6 октобра 1915 године пуна деведесет и три дана. Борбу је водила у наслону на српску I армију и у пуној сагласности са њом, и то под најтежим земљишним условима и при сасвим оскудном снабдевању. Жилава одбрана и

жестоки противнапади на Турјаку и код Мојковца против трипут надмоћнијег противника очигледни су докази да њен борбени дух и нападни елан нису били исцрпени чак ни за коначне борбе, које су црногорској војсци претстојале. Мора се истаћи још и то да су се и ландштурмске трупе генерала Рајнела овде веома храбро бориле и нису ништа изостајале иза оперативних јединица.[8]

Ови успеси Санџачке војске омогућили су да јој Врховна команда 10 јануара 1916 године одузме део снага и упути га у општу резерву ка Подгорици. Осми корпус и 62 дивизија продужили су свој притисак правцима Беране — Андријевица и Мојковац — Колашин. Санџачка војска осујетила им је и после пада Ловћена све до краја рата продор ка Подгорици, јер су њене трупе, како сам непријатељ признаје, давале „још увек непоколебљиви отпор“.[9]

21 јануара 1916 године и Санџачка војска престала је, по наређењу Врховне команде, дејствовати и њени су се храбри борци разишли кућама. Санџачка војска је својим успесима код Мојковца и Берана и својом борбеном виталношћу, коју је очувала до краја, очигледно доказала да би планско повлачење црногорске на зачељу српске војске било потпуно обезбеђено на најопаснијим бочним правцима, где су се налазиле непријатељске најјаче, за оперативну употребу способне, јединице. Што до таквог повлачења није дошло, свакако нема кривице до бораца, а најмање бораца Санџачке војске и њених старешина.

4

ОПЕРАЦИЈЕ НА ЗАПАДНОМ ФРОНТУ

Ловћенска операција (6—11 јануара 1916)

— Скица бр. 20 —

Командант 19 корпуса издао је, 3 јануара 1916 године дефинитивну заповест за напад својим, у три

[8] Рајнел је лично предводио трупе на јуриш и одликован је највећим орденом.
[9] ПРАУ IV 50.

групе подељеним, трупама. Одред генерала Сорсића имао је да наступа са две ландштурмске бригаде са линије с. Трапште — с. Сутвара, углавном ка линији Будва — јужно од с. Мајстори. Четрдесет седма пешадиска дивизија са 14 брдском бригадом, као главним носиоцем напада, ојачаном са девет ландштурмских батаљона, имала је са линије с. Сутвара — Котор да наступа углавном ка линији с. Мајстори — Голо Брдо — Буковица — Татинац, а са придодатим одредом Лотшпајха на левом крилу ка Вели В. ради обезбеђивања левог бока. Цуберов одред код Драгаља имао је да осигура правац од Грахова. Артиљериску припрему требало је извршити у току 7 јануара.

Одбрана Ловћена обухватала је око 120 км фронта (око 45 км сувоземног и 75 км обалског) и тек је 5 јануара била подељена на Которски и Ловћенски одред. Први је имао за цео фронт од Граховске Плоче до потока Зверењака као посаду само Катунску бригаду од 3 батаљона и 4 митраљеза. Врховна команда упутила му је тек 5 јануара из своје опште резерве још две бригаде, које су пак — сем једног батаљона — стигле тек по паду Крсца и Његуша. Ловћенски одред остао је са своје три бригаде у овом распореду: Ријечка бригада (3 батаљона) на отсеку Кука, Зетска бригада (4 батаљона) на отсеку Кримаљ — друм Будва за Котор, а одавде преко Прчје Главе до морске обале код с. Трапште Црмничко-приморска бригада (4 батаљона). Обалски отсек од Будве до Бојане само је осматран слабијим деловима. Поред ових 11 батаљона, Ловћенски одред имао је још 7 митраљеза. Артиљерија је била подељена на отсеке, и то: на фронту Которског одреда неких 10, и на фронту Ловћенског одреда нека 32 оруђа. Од 42 оруђа скоро половина су били топови, хаубице и мерзери разног порекла, средњег и тешког калибра, неподесни за одбрану од пешадиског напада. Брдски и пољски топови били су већим делом спорометни. Которски и Ловћенски одред нису били обједињени под једном командом, него су били потчињени непосредно Врховној команди, иако је њихов рад био и тактички и у оперативном смислу најтешње повезан и условљавао брз и лични утицај заједничког коман-

данта у руковођењу борбом, што Врховна команда ни у ком случају није могла испољити. Ова чињеница, као и пропуст да се за оба одреда обезбеди заједничка резерва која би била тако близу фронта да може извршити противнапад пре но што би се противник средио на евентуално заузетом делу граничног фронта, указује, према нашем мишљењу, да се Врховна команда није била уживела ни у начин непријатељског напада, ни у начин одговарајуће одбране.

Однос снага између нападача и ловћенске одбране износио је око 6:1 у пешадији и 12:1 у артиљерији, али о односу артиљериског ефекта не може бити ни говора. Таква надмоћност нападача захтевала је заиста најсавеснију организацију одбране, коју је требало припремити много раније, јер се са таквим нападом морало рачунати, пошто је само он пружао нападачу извесног изгледа на успех. С друге стране, организација одбране била је и у тактичком и техничко-фортификациском погледу специфичног карактера и условљавала је дуготрајне радове. Нажалост, о свему томе Врховна команда није водила много рачуна.

8 јануара у 6 часова отпочела је да дејствује масовна артиљериска ватра тукући цео фронт, а нарочито Крстац, Кук и Солар. Црногорска артиљерија одговарала је и приморала непријатељске бродове на промену сидришта. У току дана трупе Одреда генерала Сорсића потисле су предње делове у Грбљу ка Прчјој Глави, а 47 дивизија заузела је важне тачке, Крималь и Трољезу, у висини последње серпентине на путу Котор — Његуши. Наређење команданта одреда да се изгубљене тачке у току ноћи поврате, није извршено. Врховна команда наредила је у 22 часа команданту опште резерве да са Кучко-братоношком бригадом одмах крене од Подгорице за Ловћен. Помоћне колоне Лотшпајха и Цубера нису имале тога дана никаквог успеха против слабих посада Катунске бригаде.

9 јануара су, под заштитом најснажније артиљериске ватре, трупе 19 корпуса продужиле напад на целом фронту. Одред генерала Сорсића, у највећој мери потпомаган артиљериском ватром са бродова, избио је на линију Мачкова Гомила — с. Шишићи и

постигао свој дневни циљ. Црмничко-приморска и Зетска бригада су се по наређењу повукле у реду на нове положаје. Главнина 47 пешадиске дивизије заузела је Кук и Солар, а Ријечка и део Зетске бригаде, после неуспелих необједињених противнапада, повукле су се на линију Штировник — Долови — Трштанички Врх. Утицај команданта одреда и Врховне команде био је скоро ништаван у ова два судбоносна дана. По паду Кука Врховна команда наредила је команданту Ријечке бригаде да у току ноћи 9/10 поврати Кук, али до тога није дошло услед исцрпености трупа и што Врховна команда није имала чиме да потпомогне ову тешку акцију. Повлачење Црмничко-приморске бригаде, извршено више у правцу ка Цетињу, а не Бару и Улцињу, откривало је правац ка Скадру, што је могло имати најгорих последица, те је неминовно налагало хитну интервенцију Врховне команде, али је та интервенција изостала. Ни овога дана нису напади на Которски одред имали видног успеха. Командант одреда, дивизијар Митар Мартиновић, био се одлучио да идућег дана одбаци непријатеља са Крсца ка Котору, но од тога је одустао.

Напад је 10 јануара настављен на исти начин. Одред генерала Сорсића избио је на линију с. Пријевор — с. Пода, а 47 дивизија је заузела без нарочите борбе Штировник и тиме компромитовала целу одбрану Ловћена. Црмничко-приморска бригада повукла се ка с. Брајићи, Ријечка је требала да се повуче на Бабљак али је отишла преко Бостура. Зетска бригада, уместо да оде на Трштанички Врх, повлачила се према с. Бјелошима. Правац ка Бару остао је и даље углавном огољићен. Зато је непријатељ посео Бабљак, Штировник и Голиш и тиме учврстио своју позицију у области Ловћена.

Лева колона 47 дивизије и Цуберов одред, и поред свих напора, имали су само локалних успеха према Крсцу и Радовљевом В. на отсеку Которског одреда. Али се његов командант, дознавши шта се десило код Ловћенског одреда, одлучио да ноћу повуче посаде са Крсца на Буковицу.

Врховна команда упутила је 10 јануара за Цетиње, извесне делове Санџачке војске, који ће, као и упућена резерва од Подгорице, сувише доцкан доћи да поправе критичну ситуацију код ловћенске одбране. Смењена су и оба команданта одреда, но и то је било доцкан. Али није било доцкан да Врховна команда бар сада предвиди повлачење црногорске војске за Скадар. То се могло још углавном плански извести, јер за неко оперативно надирање нападач од Котора није био много ни способан са својим већином ландштурмским јединицама. Са новим придошлим бригадама могле су се прихватити и подржати клонуле бригаде Ловћенског одреда. Непријатељски притисак од Никшића још се није осећао, а правац од Матешева био је сигуран. Безбедност српске војске не би тиме ништа трпела. Напротив, заштитнички однос према њој, нарочито на приморском правцу ка Скадру, био би чвршћи и сигурнији. Заиста, није била потребна нека виша војна стручност да би се увидело да је у том времену планско повлачење, пошто је пропуштена прилика да се благовремено изврше припреме за иоле сигуран противудар, једино могуће *часно* решење у датој ситуацији. Такво решење не би изненадило ни црногорски народ, ни његову војску, јер је оно било логично продужење претходних великих догађаја судбинске повезаности са српском војском још од 1912 године. Оно је суштински било изражено и у недавном манифесту краља своме народу. Па, ипак, то решење је изостало. Тачан одговор ко је за све то одговоран моћи ће да да само доцнија историја, која се буде бавила специјално овим замршеним и сложеним питањем. Оно је, очигледно, у најтешњој вези са оним комплексом латентних себичних династичких и политичких трвења, која су владала између Србије и Црне Горе. У овој тешкој ситуацији за обе земље оживела је ова борба и вођена је потајно и подмукло од разних утицајних елемената без икаквих обзира на стварне, опште интересе српског и црногорског народа у датој ситуацији. Она је у свом даљем развоју довела до злокобне капитулације. Ми ћемо овде изнети о њој само неке индикације, које нам изгледају потребне за разумевање развоја војне ситуације.

Први важан податак о настројењу црногорског врховног руководства у то време, на који смо наишли, уочава се у извештају српског делегата код црногорске Врховне команде, генерала Јанковића,[10] послатом са Цетиња *10 јануара у 14 часова,* у коме се вели: „*Услед овога* (мисли се на тешко стање на фронту, М. З.) *влада је у вечерашњој седници својој предложила краљу да пошаље непријатељу парламентаре и затражи привремено примирје, па ако затреба да се по томе приступи и даљим преговорима о прекиду непријатељстава*“[11] (подвукао М. З.). Дакле, из овог би произилазило да је ова кобна замисао претресана пре 9 јануара навече, свакако раније но што је по томе учињен предлог краљу. Нисмо могли установити од кога је и када тачно потекла та замисао. Краљ је овај предлог категорички одбио и наредио да се и даље води борба „уколико се може“, како се вели у наведеном извештају. Влада је понудила оставку зато што краљ није усвојио њен предлог, но он је то одбио и остао при својој одлуци. Ова, можда и привидна опречност између краља и владе, трајала је, као што ћемо видети, до 11 јануара по подне, дакле, у времену када су се водиле решавајуће борбе око Ловћена и када се од трупа тражило крајње залагање. Не знамо када су трупе дознале за овај предлог владе, али, свакако, он се није могао лако сакрити од трупа, које су биле ближе Цетињу. Сигурно је, пак, да је о њему отпочетка био обавештен начелник штаба Врховне команде и командант Ловћенског одреда кнез Петар, који се 10 јануара у 14 часова вратио на Ловћен са Цетиња, где је био дошао 9 јануара. Видели смо да су оба испољавала веома мали утицај на ток борби код Ловћена. Колико је предлог владе имао утицаја на начелника штаба, који ни 10 ни 11 јануара није предложио краљу опште повлачење црногорске војске ка Албанији, тешко је утврдити, али, опет, тешко је претпоставити да он није увиђао да је ситуација налагала такву одлуку ако се хтело

---

[10] У децембру поново заузео положај делегата. Начелник штаба остао је и даље пуковник Пешић.

[11] ВРС XIV 76, 77.

да се црногорска војска у реду повуче и сигурно спасе од уништења или капитулације.

Даљи развој догађаја унеће нешто више светлости и припомоћи схватању овога питања. Но, пре но што продужимо са даљим приказом догађаја на ловћенском правцу и Цетињу, изложићемо укратко и збивања на фронту Херцеговачког одреда, јер њихово познавање у вези са већ изложеним збивањима код Санџачке војске, пружа потпуно могућност да се стекне правилан суд о општој ситуацији црногорске војске и могућностима њеног даљег рада.

На фронту Херцеговачког одреда (7—21 јануара 1916)

У току 7 јануара водиле су обе стране само артиљериску борбу. Трупе генерала Брауна, после снажне артиљериске припреме, отпочеле су 8 јануара, са линије Лисац — с. Скочигрм, напад у више колона у циљу да избију на линију с. Вилуси — Омутић, коју је бранила 2 дивизија. Напад је имао да потпомаже Цуберов одред из 19 корпуса на правцу Драгаљ — Грахово. Прикупљени мобилни одреди Билећа и Автовца требало је само да вежу непријатеља испред себе. Целог дана вођене су огорчене борбе, нарочито око Космаша и с. Вучјака, али без успеха.

Све трупе код Требиња, Билећа и Автовца прешле су 9 јануара у напад. Већи део артиљерије Херцеговачког одреда био је уништен, па ипак непријатељ није ништа постигао. Врховна команда признајући ову жилаву одбрану Херцеговачког одреда, изразила је жељу да се уз највеће залагање задржи гранични фронт. Али, обавештена о надмоћности непријатеља и његовим успесима према Одбрани Ловћена, издала је директиву за поседање више узастопних положаја *у случају нужде* и пошто се буде бранила *„свака стопа“* земљишта.

10 јануара непријатељ је продужио напад. После најогорченијих борби, успело је трупама генерала Брауна да 2 дивизији преотму Космаш и Омутић и одбаце и десно крило дивизије. На отсеку 3 дивизије и овога су дана одбијени напади од Билећа и Автовца. Услед неуспеха 2 дивизије командант Одреда наредио

је да 10 јануара отпочне повлачење трупа обеју дивизија за непосредну одбрану Никшића. У току повлачења ка Никшићу Врховна команда је 12 јануара наредила да се повлачење продужи ка Даниловграду. Али, пошто је непријатељ услед заморености, исцрпености и зиме 13 јануара обуставио покрет, то је Херцеговачки одред обуставио даље повлачење ка Даниловграду. Но, док је 2 дивизија изишла из руку својих старешина и у нереду даље отступала, дотле је храбра 3 дивизија под командом бригадира Бећира према *наређењу Врховне команде* прешла у наступање и заузела испред Никшића своје старе положаје, обезбеђујући се код Трубјела према Грахову, и ту остала активно дејствујући све до 21 јануара, када је дошло кобно наређење Врховне команде да се војници отпусте кућама. Дакле, као што се види, ни развој догађаја на правцу Никшића није могао бити разлог да се црногорска војска не повуче у реду ка Скадру.

5

ДАЉИ РАЗВОЈ ДОГАЂАЈА У ЦРНОЈ ГОРИ

(11 — 21 јануара 1916)

11 јануар

„Предње трупе 47 пешадиске дивизије допрле су 11 јануара до подне на линију Блатиште — Језерски Врх — Голо Брдо и угрожавале су непосредно Цетиње“. . . „док су Црногорци на своме целом северном и северозападном фронту давали још успешан отпор“, констатује званична непријатељска историја. Али, она наводи још и да је „престоница пружала слику растројства државне власти и опште ошамућености. У дивљој хитњи летела су кола краљевске фамилије и посланства према Ријеци. И док су се гладне избеглице већ нарогушене стискале око државних магацина, од владе опуномоћени парламентари отишли су на свој пут за Каносу.“[12]

[12] ПРАУ IV 52. Каноса је место у Италији, где је папа малтретирао немачког цара пре но што му је опростио за његову непокорност.

Како је изгледало за то време код непријатеља на ловћенском фронту? Један од најбољих аустриских војних историчара и учесника у овој операцији тачно наводи да је „скроз компликована организација 19 корпуса била прилагођена само нападу на Ловћен“, а никаквој озбиљној офанзивној операцији. И све што је од 11 јануара упућивано били су само извиђачки делови и „један слаби одред за извођење рејда“.[13] И стварно, код Буковице није било борбе и одбрана је ојачана са три батаљона из опште резерве. На десном крилу и центру Которског одреда непријатељ је одбијен. Што се тиче тако много истицаног пада морала црногорских трупа, типичан је случај са војницима Цетињског и Његушко-ћекличког батаљона, који су ноћу 11 јануара отишли кући да донесу хране, *коју данима нису добијали* и да виде своје фамилије, али су се идућег дана сви нашли на положају и довели са собом мушкарце од 15 до 70 година. У свему узевши, стање код Которског одреда није било неповољно и командант се одлучио да 12 јануара одржи и брани Буковицу.

Много теже стање било је код Ловћенског одреда, чије су трупе највише трпеле и биле највише потресене, али ту је старешински кадар, почевши од команданта одреда, кнеза Петра, показао најмање способности да их издигне из природне депресије после проживелих ураганских стихија непријатељске артиљериске ватре. Зетска и Црмничко-приморска бригада биле су растројене и на њих се бар привремено није могло рачунати. Али, зато је храбра Кучко-братоношка бригада посела већ положај Језерски Врх — Пресјека — Трштанички Врх, а Ријечка бригада прикупила се иза ње, па је доцније упућена ка Обзовици да затвори правац ка Цетињу. Ни код Ловћенског одреда није дошло 11 јануара до јачих борби. Тога дана краљ је са својим синовима изишао код Пресјеке на фронт. Наводно, хтео је да иде и испред положаја па га је пратња морала задржати.

Али тога истог дана у 15 часова отишли су ипак парламентари команданту Которских трупа с молбом

---

[13] Пуковник, Dr. h. c. Георг Вајт, „Војна у Албанији“.

да се закључи примирје за 6 дана и одреде делегати ради преговора о миру између Црне Горе и Аустро-Угарске. Пуномоћ за парламентаре потписао је претседник владе.

Тај акт свакако није могао дуго остати непознат ни трупама, нарочито Которског и Ловћенског одреда. И у томе су можда више но у глади и зими лежала најопаснија жаришта за растројавање морала и дисциплине у војсци. Врховно руководство, уместо да је у овој ситуацији, ма како је тешком ценило, изабрало једино решење, да отворено, као војвода Путник, призна у једном прогласу народу и војсци да нема другог часног излаза него повлачење у Албанију, и то што пре, чему би се свакако одазвала, сем можда малог броја слабића, сва војска, пошто је доказала своју високу патриотску свест и имала јасну и позитивну перспективу пред очима, пошло је сада отворено путем капитулантства и издајства свога народа.

12 јануар

Командант Которског одреда одустао је од своје одлуке да брани Буковицу и отступио је са трупама на положај на правцу Чева. Непријатељ је по подне без борбе заузео Буковицу. Ни овога дана није било код трупа овога одреда озбиљнијих борби.

На заузетим положајима Кучко-братоношка бригада одбила је до подне непријатељске нападе. Но, како је Буковица била напуштена од трупа Которског одреда, а непријатељ се већ био појавио пре Ријечке бригаде на Обзовици, то се бригада, према наређењу Врховне команде, под борбом повлачила ради обезбеђења пута Цетиње — Ријека Црнојевића — Подгорица.

Тога дана црногорска Врховна команда прешла је у Подгорицу. Парламентари су се вратили с поруком да ће се непријатељство прекинути само ако целокупна црногорска војска безусловно и без икаквих преговора положи оружје и преда српске трупе које се налазе у Црној Гори.

Которски одред повукао се без борбе једним делом трупа ка Чеву, где је од њих образован засебан Чевски одред, а другим делом према с. Штитарима. Борби није било и непријатељ је без борбе ушао у Цетиње.

Ловћенски одред повукао се тога дана са Кучко-братоношком и Ријечком бригадом без борбе на положаје Белведере (источно од Цетиња) — Вртијељка.

Преговори око примирја били су 13 јануара опет настављени и краљ Никола се лично обраћао аустриском цару за блаже услове мира. Баш тога дана и Врховна команда донела је прву крупну одлуку од почетка офанзиве, и то да се сва црногорска војска прикупи на линији Трубјела — Чево — Царев Лаз (историски назив за предео североисточно од Ријеке Црнојевића) за отсудну битку, а у циљу да се *„да непријатељу што дужи отпор приликом његовог наступања кроз Црну Гору и створи могућност да српска војска отступи на Драч и Валону и не буде заробљена у Албанији“.*[14] Тога дана све српске трупе, сем мањих јединица, налазиле су се иза Бојане, а усто нека озбиљна опасност за српску војску са севера није могла још постојати, пошто се опасни непријатељ — оперативни 8 корпус — од Колашина и Андријевице није још појавио према Подгорици, а онај с которског правца није такође у досадашњем раду показао, а како се данас зна, ни имао неку већу оперативну способност. Али, и мања активност на последњем правцу, нарочито дуж обале, могла је бити ипак довољна да због растројства ловћенских трупа озбиљно угрози отступницу црногорској војсци ка Скадру, ако би се томе тежило. Свакако, црногорска би војска, ако би отступила за Албанију, боље појачала безбедност српској војсци на Бојани јер је више него очигледно да је, с обзиром на ситуацију обеју страна, нарочито трупа Которског и Ловћенског одреда, тешко замислити могућност да се цела војска благовремено прикупи на датој линији. Дакле, с војног, и српског и црногорског гледишта, ову намеру Врховне команде тешко је правдати. Али, све док се не добију противни

[14] Генерал П. Пешић, „Ратник“ I и II 1925.

НАПАД НА ЛОВЋЕН

7 – 13 ЈАНУАРА

ЛЕГЕНДА

- ЦРНОГОРСКИ ГЛАВНИ ПОЛОЖАЈ
- ГРАНИЦА ХЕРЦЕГ. ОДРЕДА
- –"– КОТОРСКОГ И ЛОВЋЕНСКОГ ОДРЕДА
- ОТСТУПНИ ПОКРЕТИ 10 ЈАНУАРА
- АУСТРОУГАРСКИ ПОЛАЗНИ ПОЛОЖАЈИ
- НАПАДНИ ПРАВЦИ И ПОСТИГНУТИ ЦИЉЕВИ 8 ЈАНУАРА
- –"– 9
- –"– 10
- –"– 11
- –"– 12
- –"– 13
- А, Б, Ц ГРУПЕ АРТ. ГЛАВНИНЕ

5 0 5 КМ

ГРАХОВО · НАНОВЕ · Граховска Плоча · Дврсник · ДРАГАЉ · Беломо · О. ЦУБЕР · ЦРКВИЦЕ · ЧЕВО · ГРАБ · Голи В. · ЛЕДЕНИЦЕ · РИСАН · УБЛИ · О. ЛОТШПАЈХ · ВЕЛИШТА · Зели В. · М. ЗАЛАЗИ · В. · УБЛИ · КАТУНСКА БРИГАДА · РИЈЕЧКА БР. · ЗЕТСКА БР. · Буковица · Татинац · КРСТАЦ · ЊЕГУШИ · Чело · 47 · ТИВАТ · Т. БР. · КОТОР · ЗВЕРЊАК · ШКАЉАРИ · О. ТЕРТ · Штировник · Језерски В. · М. БОСТУР · СОЛАР · БАЈИЦЕ · КУЧКА · БРАТ. БР. · ЦЕТИЊЕ · БАОШИЋИ · РАДОВИЋИ · РАДОВАНОВИЋИ · ЂУРАШЕВИЋИ · 375 · 14 БР. БР. · Кримо · СМИРАЦ · О. ШТРАЈТ · БЛАТИШТЕ · ОСМОГРК · БЈЕЛОШИ · ШИШИЋИ · ТРАШТЕ · ВРАНОВИЋИ · КОЛОВИЋ · Пританичкн В. · МАЈСТОРИ · Гомила · Пруга Гл. · Хум · ОБЗОВИЦА · Мачкова Гомила · ПАСТВА · ЦРМНИЧКО-ПРИМОРСКА БР. · МАРТИНОВИЋИ · Стражица · Сјех · ПРИЈЕВОР · 389 · БУДВА · ЧЕЛОБРДО

1 – 24 cm МЕРЗЕРСКА БАТ.
1 – 15 cm ХАУБИЧКА –"–
1 – 15 cm РУСКИ ТОП
АРТ. ОРУЂА ФОРОВА ГОЛИ В., ШАНИК, ЛЕДЕНИЦЕ

1 – 42 СМ ХАУБИЦА
5 – 30,5 cm МЕРЗЕРСКИХ БАТ.
1 – 24 cm –"– –"–
8 – 15 cm ХАУБ. БАТ.
1 – 15 cm ТОП БАТ.
1 – 12 cm –"– –"–
3 – 10 cm –"– –"–
3 – 9 cm –"– –"–
АРТ. ОРУЂА ФОРОВА ВРМАЧ, ГОРАЖДЕ

Скица бр. 20

докази, нагињаће се веома лако сумњи да је ова одлука Врховне команде да задржи црногорску војску негде усред Црне Горе могла бити у вези са тога дана настављеним преговорима са непријатељем и његовим од почетка постављеним *главним условом* за сваке преговоре, тј. захтевом да му црногорска војска безусловно преда оружје. Није могло бити никакве наде да ће сталном мржњом задојени непријатељ[15] ублажити своје услове после 13 јануара, када је његова ситуација била повољнија него 12 јануара, и да ће прекинути операције и повести мировне преговоре док постоји црногорска војска, па ма она била и ван земље.

Још теже је не сумњати у искреност одлуке Врховне команде да бије велику битку на наведеној линији ако се прочита реферат[16] који је краљу поднео начелник штаба само дан доцније, а који је био главни творац наведене одлуке. У њему се вели да је деморализација на западном фронту таква „да је апсолутно немогућ сваки даљи отпор и борба са непријатељем"; да Которски одред више не постоји; да се војници Херцеговачког одреда неће да боре, а од Ловћенског одреда се може рачунати само на Кучко-братоношку бригаду. Даље се у њему износи да Ловћенски и Которски одред немају ниједног топа, да је војска гладна, има врло мало муниције и *„нема изгледа да ће се ово стање моћи поправити"*. Пре но што пређемо на његове предлоге, осврнућемо се са неколико речи на ове констатације. О Санџачкој војсци не говори се ништа, а стање Херцеговачког одреда нетачно је претстављено. Баш истог дана начелник штаба, на основу повољног обрта у ситуацији код Херцеговачког одреда, наредио је овоме лично да поврати старе положаје

[15] Пад Ловћена васкрсао је низ старих и супротних планова и жеља Беча, Будимпеште, Софије и Берлина у погледу српске и црногорске државе. Радило се углавном да једне нестане, а друга да се одржи, природно, као вазална, можда и у нешто повећаном обиму. Свакако је, с обзиром на мађарске и бугарске империјалистичке тежње, давана предност Црној Гори. Али, на сваки начин, Аустрија је хтела претходно, обратно Берлину, да и против ње искали своју мржњу. ПРАУ IV 52, 58, 64—65.

[16] Милош Живковић: „Пад Црне Горе", 1923, 81.

и добре трупе 3 дивизије прешле су одмах у наступање к њима. Код Которског, а нарочито Ловћенског одреда, стање је било веома тешко, али трупе нису биле толико изгубљене да се нису могле рестаурирати за даљу употребу. Сличних квалитативних флуктуација видели смо и код српских и црногорских јединица (Тимочка дивизија I позива и Шумадиска II позива код Лесковца, Доњовасојевићка бригада у Старом Влаху). Видели смо шта је значила Кучко-братоношка бригада за Ловћенски одред. А што се тиче топова, није разумљиво зашто су им се морале управо тада одузимати и српске артиљериске јединице, које су се показале ванредно корисне у борби претходних дана. Глад је већ недељама била страшна стварност и највећи непријатељ српске и црногорске војске и народа, а против ње се могло најбоље борити што скоријим одласком војске у Албанско Приморје, где су већ постојале какве-такве базе. А када би стање и било онакво каквим га је претставио начелник штаба, поставља се питање: како је само дан раније могао заступати гледиште, да с таквом војском бије отсудну битку на експонованој линији: Трубјела — Чево — Царев Лаз? Иако је познато да је Врховна команда на Цетињу била невероватно слабо обавештена о томе шта се дешавало критичних дана од 7 до 10 јануара само неких 13 до 20 км испред ње на фронту, измене у ситуацији између 13 и 14 јануара код војске нису биле такве да би оправдавале овакве скроз противне оцене и одлуке у том кратком временском размаку.

Предлози које је начелник штаба чинио краљу у своме реферату не остављају утисак да се он свим силама залагао *да не дође до несрећне капитулације*. Његов реферат постоји само у копијама, и то у две редакције. Једну је после рата изнео сам референт, другу су дали писци који су побијали тачност изнете копије.[17]

Према приказу начелника штаба предлог би гласио:

„Износећи ово стање војске, мени је част предложити следеће:

[17] П. Пешић „Ратник“ I и II 1925.

1) Продужити преговоре за мир са непријатељем, које је краљевска влада отпочела пре пет дана;

2) Двор, краљевска влада, страни посланици и Врховна команда да оду у Скадар још сутра;

3) Код Скадра организовати одбрану од тамошње војске и све које можемо извући из Црне Горе и под заштитом утврђења и Дрима продужити борбу".

Према другом приказу предлог би гласио:[18]

„Износећи ово право стање војске, мени је част обратити пажњу Вашем Величанству, да се под оваквим условима борба апсолутно не може више водити и да треба одмах најхитније учинити ово:

1) Тражити мир са непријатељем пошто није хтео примити предлог краљевске владе о примирју који је учињен пре два дана;

2) Двор, краљевска влада, страна посланства и Врховна команда да оду у Скадар још сутра;

3) Код Скадра организовати одбрану од тамошње војске и ове коју можемо извући из Црне Горе, и ту под заштитом утврђења и Дрима продужити борбу, ако непријатељ не прими частан мир".

Ван нашег је оквира рада да испитујемо веродостојност једне и друге копије, као и суштинске разлике једне и друге стилизације текста.[19] Једно је, пак, очигледно, а то је да ни једна ни друга стилизација нису могле постићи једино исправан циљ, да краља и сваког другог колебљивца импресионирају и убеде да

---

[18] „Нова Европа", 26 мај 1926, 344, 367.

[19] За утврђивање саучесништва пуковника Пешића при капитулацији Црне Горе биће потребно критички испитати полемику коју је водио с њим генерал Живко Павловић, у којој је он навео, између осталог: „Врло је интересантно када ђенерал г. Пешић поводом његовог фаталног писменог предлога краљу Николи за сепаратан мир са Аустријом наводи ово:

„Каква би ситуација била за целокупан наш народ, да краљ Никола није упутио Фрањи Јосифу ону депешу и да се је на Солунском фронту поред српске Врховне команде нашла и црногорска Врховна команда, а по пробоју овог фронта и уласка у отаџбину поред краља Петра и краљ Никола.

Овде се јасно види отсуство здраве памети, као и сопствено признање ђенерала г. Пешића, да је заиста он био кривац за капитулацију Црне Горе". „Правда" бр. 147/1925.

је једини частан излаз из дате ситуације тај да се прекину сви преговори са непријатељем и повуче *сва црногорска војска у Албанију* (а не само да се спасе оно што је већ у Скадру и што се онако успут може извући) и да постоје још сигурни изгледи за редовно повлачење главнине снага.

Истога дана, када је начелник штаба Врховне команде већ био изгубио сваку наду да ће се моћи нешто остварити од донете одлуке 13 јануара и тражио брз одлазак двора, владе и Врховне команде за Скадар, дивизијар, сердар Јанко Вукотић, који је примио команду свих заштитничких трупа са задатком да борбом задржи непријатеља, преклињао је новоименованог команданта Ловћенског одреда, генерала Гојнића Луку, да само задржи непријатеља, обећавајући му скора појачања и предочавајући му да ће тиме спасити ситуацију и „домовину".[20] (Вероватно се мислило на појачања из Санџачке војске). Ако се ово доведе у везу са истављеним отпором сердара Вукотића на услове за преговоре о миру, које је влада 16 јануара била усвојила, онда је сигурно да он ситуацију црногорске војске није ценио тако безизлазном као начелник штаба Врховне команде. Такође је карактеристично да такво песимистичко схватање ситуације црногорске војске које је имао пуковник Пешић није имао 14 и 15 јануара српски делегат код црногорске Врховне команде, генерал Јанковић. Он је још 15 јануара извештавао: *„Ситуација код црногорске војске знатно се поправила и кад би било хлеба и муниције, могла би се са успехом предузети офанзива"*[21] (подвукао М. З.). Ни аустроугарско руководство није било много задовољно својом ситуацијом, јер су трупе 8 корпуса на правцу Беране — Андријевица — Подгорица, од којих се очекивало да ће довести црногорску војску у безизлазан положај и бити у стању да продуже надирање у Албанију, биле приковане код Мојковца и Берана од јединица Санџачке војске.

Тек 16 јануара непријатељ је продужио наступање од Цетиња правцем Подгорице, али је код Царе-

---

[20] Мајор Љ. Борисављевић, „Пад Ловћена", 36—37.

[21] ВРС XIV 113.

вог Лаза задржан од Кучко-братоношке бригаде све до капитулације. На приморском правцу су се непријатељски слаби делови задржали у Бару и тек је по наређењу Врховне команде 16 јануара образован одред од два батаљона са једном брдском батеријом који се имао упутити преко Вирпазара и Старог Бара да препадом заузме Скадар, што је и извршио тек 23 јануара, пошто је Скадар био напуштен од српске војске.

Али, 16 јануара у подне, црногорска влада предала је на Цетињу своју ноту да усваја постављене услове за мировне преговоре, а тиме и о капитулацији војске. Тиме се из основа изменила ситуација и аустроугарске 3 армије. Она је стајала пред новим задацима: да групише снаге за продужење офанзиве ка Северној Албанији, да изврши окупацију црногорске територије и да повуче претекле снаге на друге фронтове.

Пријемом услова за капитулацију црногорске војске аустроугарска Врховна команда пристала је да се непријатељства обуставе за шест дана, тј. од 16 до 21 јануара. Делегат српске Врховне команде, генерал Јанковић, са свима српским официрима напустио је 17 јануара Штаб црногорске Врховне команде, пошто је претходно упутио и заостале мање српске јединице на Црногорском фронту за Скадар, где је и сам отишао. Како је Штаб црногорске Врховне команде био састављен претежно од официра српске војске, то је црногорска војска у овој претешкој ситуацији, у којој се могло радити о последњој прилици да се спасе од слома и предаје непријатељу, остала без врховног војног руководства. Како је морално морало дејствовати ово повлачење српских официра и јединица на црногорску околину, видели смо из цитираног, веома импресивног описа начелника штаба Одбране Београда, када су по паду Београда савезнички официри и њихове јединице напуштали српски фронт. Дужност начелника штаба црногорске Врховне команде поверена је сердару Јанку Вукотићу, који је у овом рату заузимао и досада највеће положаје и с правом стекао највеће признање у народу и војсци. Он се није могао лако помирити са капитулантством владе, а нарочито са одредбама које су се односиле на војску, и ставио

је такве примедбе на већ примљене услове, да је 17 јануара дошло до застоја у преговорима. Овај његов став унео је колебање код краља и владе. Али је и аустроугарска Врховна команда осећала сву опасност овог става сердара Јанка. Како је под притиском из Берлина желела да што пре оконча рат са Црном Гором на најбржи и најлакши начин — а тај је био, свакако, путем већ уговорене капитулације, — то је запретила црногорској влади репресалијама. „Због суздржавања сердара Вукотића да прими већ достављене одредбе о капитулацији војске, она је запретила продужењем непријатељстава 21 јануара“. (Према жељи бечке владе примирје је продужено још за један дан).[22] Ова претња била је довољна да охрабри капитулантству наклоњене врховне руководиоце. 18 јануара било је издато наређење војсци о обустављању непријатељстава, али је истога дана црногорска Врховна команда предвиђала извесна померања код трупа, која би ишла очигледно у прилог повлачења војске за Албанију. Али су и Аустроугарске трупе вршиле у току тог „примирја“ покрете да би себи обезбедиле повољне услове за случај да ипак дође до продужења непријатељстава. Нарочито се форсирало наступање она два батаљона упућена у Скадар. У овим данима, кад је само брзо и одлучно решење за повлачење могло спасти црногорску војску од капитулације, остављено је да крајњу одлуку донесе колебљиви, а можда већ и неурачунљиви краљ, који је најзад нашао за најумесније да 20 јануара, а претседник владе (у исто време и министар спољних послова) 19 јануара, напусте Црну Гору и 21 јануара укрцају се на италијанску торпиљарку и пребаце за Бриндизи. Пре одласка пренео је власт на остатак владе с тим да настави преговоре с непријатељем. У земљи је оставио и свог сина Мирка. Ова самозвана крња влада је одмах, 21 јануара, закључила капитулацију војске, разрешила сердара Јанка досадашње дужности наредивши му да отпусти војнике кућама, што је он, нажалост, резигнирано и извршио.

---

[22] ПРАУ IV 58, 59, 64, 65.

Но, неозбиљна игра краља са судбином свога народа наставља се и даље. Још у Бриндизију он је изјавио да не прима никакве услове у досадашњим преговорима и наређује да се борба настави. Да ли је он био свестан да је својим држањем ову борбу већ онемогућио? Да ли му је тај гест требао да спере љагу, да очува династију или да се додвори новим гостопримцима? Остављамо да одговор на то дају са тадашњим приликама боље упознати савременици и историчари. За нас је важно да је из ове краљеве колебљивости аустриска дипломација извукла користи за своје сатанске намере. Она је, наиме, тражила при мировним преговорима, вођеним у јануару и фебруару, да уговор мора примити или одобрити сам краљ, иако је знала да он то неће моћи учинити, јер се налазио сада под контролом Савезника. Али баш то јој је и требало да би задржала Црну Гору у стању »ех lex« — под војном окупацијом — за време целог рата и да на јадном народу искали своју вековну мржњу и освету што се досада стално и пркосно одупирао њеним империјалистичким тежњама на Балкану.

6

ОПШТА РАЗМАТРАЊА О ОПЕРАЦИЈАМА И ДОГАЂАЈИМА У ЦРНОЈ ГОРИ

Посветили смо овим последњим војним и политичким збивањима у Црној Гори више простора и пажње него што је то можда у сразмери са осталим садржајем ове књиге. Било је зато више разлога. Обично се цео рад црногорске војске у тој војни, па и целом рату, идентификовао са неуспелом одбраном Ловћена и несрећном капитулацијом која је уследила. А то се схватање подудара баш с оним које су и Аустријанци у току рата на све стране ширили. Њима је требало да том победом код својих народа и у иностранству подигну свој опали престиж који су изгубили на Церу и Колубари, тим пре што су сву славу у успелој војни 1915 године пригрdébили Немци и Бугари. Такво схватање пренело се увелико и код нас и оно вероватно није до данас искорењено. О томе рату код нас се мало

историски писало, али се доста тенденциозно писало и говорило, па чак и по судницама расправљало, првенствено да би се спрале или набацале личне љаге, а мало да би се пружила историски верна слика рада црногорске војске.

Због таквог уског гледања, природно, остало се код површних претстава и неправедних судова о целом раду и општој вредности црногорске војске, а разни непријатељи наших народа користили су то да одрекну или унесу сумњу у ратничке врлине црногорског народа, које је он у току своје крваве историје одгајивао и њима се поносио. То је био главни разлог да детаљније изложимо чињенице које говоре да ни пад Ловћена ни капитулација војске нису резултати њеног делања, него рђавог савезничког и првенствено сопственог издајничког врховног руководства, којима је била поверена њихова судбина. Подвући ћемо и овде главне чињенице, које се обично губе из вида, када се доноси суд о црногорској војсци у овој војни.

Санџачка војска, која је чинила скоро половину целе војске, дала је, као што смо видели, у ретко несебичном садејству са српском војском, и то под најтежим околностима, све што се може очекивати од најелитнијих бораца. Она је, препуштена сама себи после 20 децембра 1915 године, стајала непомична као стена код Берана, Мојковца, дуж Лима и Таре, и у долини Дечанске Бистрице. Она је и одолевала нападу двоструко јачих, најбољих трупа које су аустроугарској 3 армији биле додељене за Балканску војску све док није добила кобно наређење да напусти своје положаје. Херцеговачки одред је од 7 до 21 јануара 1916 године показао најжилавију отпорност у одбрани. Старосрбијански одред је до краја сарађивао са српском војском на обезбеђењу Скадра. Остаје, дакле, само Ловћенски одред, који је чинио тек седми део целокупне црногорске снаге, који је претрпео пораз. Но, борбу за Ловћен непријатељ је оснивао на чисто својој огромној материјалној надмоћности, којој црногорска војска ништа, чак ни приближно сличног, није могла противставити. За такву борбу њу су могли једино Савезници оспособити. Већ сама помоћ савезничке флоте

могла је нападача укочити у напредовању на приморском правцу, које му је углавном и успело захваљујући бродској ватри ван залива. Савезничка сарадња у ојачању ловћенских положаја ма и скромним материјалним средствима и јединицама које су већ имале искуства у одбрани од оваквих, на материјалној бази засниваних, напада императивно се налагала. Ово утолико пре што су Савезници за овај џиновски подухват непријатеља благовремено сазнали и тражили да се Црна Гора одржи.[23]

Али, баш у овој најтежој, скроз неравној борби, Савезници су Црну Гору потпуно препустили самој себи. Они су јој скоро онемогућили сваку борбу. Јер, војска је у највећој мери гладовала, тј. данима није имала хлеба. Она је зими остала боса и гола, а недостајала јој је муниција. А ни гладни народ није имао ништа да јој пружи. Без хране је тешко живети, али је без муниције још теже борити се. Бар те основне услове за живот и борбу морали су и могли једино Савезници обезбедити Црној Гори када су тражили од ње скоро немогућу борбу. По несрећи, за одбрану Ловћена ни црногорска Врховна команда није била стручно дорасла, а можда су јој недостајали и морални услови. Она није озбиљно руководила противприпремама, нити је распоред снага саображавала датим потребама, нити је, пак, огарантовала подесан начин одбране, ни одабрала одговарајуће команданте и сл. Што је најгоре, врховно руководство, уместо да подиже морал код војске, својим повезивањем са непријатељем још у току нерешене кризе — 9 и 10 јануара — задаје војсци смртни ударац. За издајничке, капитулантске и ненародне елементе, каквих је онда било око свих дворова, то су биле као поручене прилике да развију своје злочиначке утицаје. Али, поставља се питање: шта су Савезници, укључујући и српско врховно руководство,[24] предузимали да се ови утицаји отклоне? Ми

[23] ВРС XIV 83.

[24] Српска Врховна команда излазила је, као што смо навели, свесрдно у сусрет свима тражењима црногорске Врховне команде (Дринска дивизија I позива, инжињерија, арти-

нисмо наишли, сем неколико платонских изјава и лабавих опомена, ни на какву енергичну ефикасну њихову активност, каква је овде била безусловно потребна па да се ситуација бар у последњем моменту спасе. Моралне депресије код трупа Ловћенског одреда нису се смеле уопштавати, а и код њих су се могле умешним мерама брзо неутралисати. О опалом моралу код трупа Санџачке војске, Херцеговачког и Старосрбијанског одреда сигурно се не може ни говорити ако се само има у виду њихов тадашњи рад. Али ни код Ловћенског одреда 14 јануара, дакле, после пада Цетиња, он није очајан. На правцу Крсца непријатељ, због недовршених припрема, још не може да предузме наступање јачим снагама; према Чеву послата су појачања да га поврате; Обзовица је преотета од непријатеља; од Цетиња се непријатељ не миче; између Бара и Спича тек су отпочеле слабе чарке. И на основу овог стања и успешне одбране на западном и североисточном фронту, српски делегат, генерал Јанковић, који је дотле био под утиском догађаја на Ловћену, закључује свој извештај од 15 јануара већ цитираном, значајном констатацијом:

„Ситуација код црногорске војске знатно се поправила и кад би било хлеба и муниције, могла би се са успехом предузети офанзива“[25] (подвукао М. З.). Налазимо да је после ове оцене излишна свака одбрана од инсинуација да се црногорска војска није хтела борити и кривица за њену трагичну судбину лежи до оних, који јој нису дали „хлеба и муниције“, али, пре свега, до издајничког сопственог врховног руководства.

Наше је убеђење да је црногорска војска и после потписивања уговора, па чак и све до кобног њеног распуштања, могла укочити непријатељу надирање и сачувати слободу за своје повлачење. Санџачка војска држала је непоколебљиво свој досадашњи фронт

љерија, затварање праваца из Метохије и сл.). Шта је узрок да се није више ангажовала против капитулантских струја у Црној Гори — није јасно. Да ли су и ту по среди биле несрећне династичке суревњивости, препуштамо да дâ одговор политичка историја.

[25] ВРС XIV 113.

на Лиму, Тари и код Чакора према 62 пешадиској дивизији и 8 корпусу; Херцеговачки одред држао је једном дивизијом положаје код Трубјела, а једна дивизија је била у прикупљању око Даниловграда. Према овом одреду су делови Браунове групе држали Грахово, а одреди Билећа и Автовца задржали су се близу границе. На фронту продора Ловћенски одред налазио се у повлачењу ка Царевом Лазу, Которски одред ка с. Штитарима, а један одред код Чева одржавао је везу са Херцеговачким одредом. Непријатељ је дубоко ешелониран наступао полагано и опрезно према Чеву, Ријеци Црнојевића, Вирпазару и Бару, и само је претходно образовани одред тежио ка Скадру. Најзад, Старосрбијански одред још је у заједници са српским трупама вршио обезбеђење око Скадра и на правцу Пећи и Дечана ка Плаву. Црногорска војска сигурно није била више способна за противофанзиве, али би се на једну заповест, коју је стално ишчекивала, плански повукла или стихиски сручила ка Скадру и прикључила братској српској војсци. За такав један револуционарни гест није био одгајан храбри и честити војник свога господара, сердар Јанко, као скоро ни цео његов нараштај коме је припадао. А то је било фатално за даљу судбину ондашње црногорске војске.[26]

Навешћемо на крају још неке чињенице, које веома очигледно указују на безглавље и крајњу неозбиљност врховних руководстава. Нови начелник штаба српске Врховне команде известио је 21 јануара 1916 године из Скадра или Драча свог министра војног, који се налазио са владом на Крфу, да га је тога дана кнез Петар, најмлађи краљев син, који се тога дана укрцао заједно са оцем и претседником владе на италијанску торпиљарку за Бриндизи, упозорио да црногорској војсци око Подгорице прети опасност да јој Аустријанци пресеку отступницу. То би могли постићи упућивањем трупа са артиљеријом *„парним лађицама и*

---

[26] Слушали смо да је сердар Јанко наговарао краља пред одлазак из Подгорице да нареди повлачење војске и излагао му и план за то, и да је краљ отишао за Скадар не давши му одговор. На писмене податке о томе нисмо наишли.

сплавовима низ Скадарско Језеро, јер тамо, око језера, Црногорци немају ништа од војске, што би могло тај покрет спречити"[27] (подвукао М. З.). Дакле, било је превозних могућности и за хлеб, и муницију, и за црногорску војску, и српску Дринску дивизију која је доскора била и гладовала код Подгорице! Али, свакако, није било никаквих тешкоћа да се Аустријанцима онемогући коришћење овим средствима, бар не тако брзо.

Не мање изненађује и оно што је начелник штаба додао уз ово саопштење. „*Ово ме је побудило да повучем све наше трупе из Скадра и околине ка Љешу, заузимајући постепено положаје за добитак у времену, док се не изврши укрцавање и одлазак наших трупа*"[28] (подвукао М. З.). Дакле, уместо да шаље бар нешто од трупа према Подгорици и ојача одбрану Скадра, он *све* трупе повлачи ка Љешу!

Пославши ову депешу и он се укрцао за Бриндизи, вероватно у исто време када је сердар Јанко, преносећи црногорској војсци кобно наређење владе да иде кући и мирно чека пресуду коју ће јој непријатељ донети, тешио ту исту црногорску војску изјављујући да ће и он остати и даље с њом делити зло и добро.

Из штаба српске Врховне команде депешира се 22 јануара 1916 године команданту Одбране Београда у Драч да повуче рањенике, топове и муницију из Љеша ка Драчу. За црногорску војску се вели да ће се „вероватно" повући „за нашом преко Медуе и Љеша" и да с њом одржава везу „у границама могућности". Но, ако црногорска војска не пође за српском преко Сан Ђовани ди Медуа и Љеша, „него јој Аустријанци пресеку пут код Скадра", нека искористи ноћ за извлачење из Сан Ђовани ди Медуа. Из овога се јасно види да је црногорска војска препуштена да се одлучује и сналази сама, како зна и уме.

Тек 23 јануара 1916 године српска Врховна команда добила је са Крфа, од свог министра спољних послова, депешу „да прихвати црногорску војску по молби

---

[27] ВРС XIV 162.

[28] Исто 162.

црногорске владе и да је стави под своју команду", нашто је она наредила команданту I армије у Љешу да то уради. Потстрек за ово задоцнело интересовање за црногорску војску дошао је свакако од краља и дела владе који је с њим прешао у Бриндизи, а то су вероватно урадили под притиском Савезника. Но, ако се има у виду да је аустриска влада још 21 јануара 1916 године раструбила целом свету капитулацију црногорске војске, онда је очигледно да се ту није више могло радити о црногорској војсци, него о другим махинацијама, вероватно о спасавању разних „престижа", који нису имали никакве везе ни с њеном ни са судбином црногорског народа.[29]

---

[29] Исто 162, 165, 174, 175.

Колике сличности са збивањима у априлу 1941 године у Сарајеву, Никшићу, Лондону!

ЧЕТВРТИ ДЕО

I

ЕВАКУАЦИЈА СРПСКЕ ВОЈСКЕ ИЗ АЛБАНИЈЕ

Крајем 1915 године српска војска је изашла из планинског земљишта Црне Горе и Албаније и налазила се претежним делом снага на Јадранском Приморју. Врховна команда надала се да ће одмах моћи да отпочне са укрцавањем трупа и њиховим пребацивањем преко мора. У том циљу она је још крајем децембра 1915 године предвидела, као што смо навели, укрцавање трупа у Сан Ђовани ди Медуа и Драчу, и то већег дела — I, II и III армије и Одбране Београда — у Сан Ђовани ди Медуа, а мањег дела — Тимочке војске, Трупа Нове области и резервних трупа — у Драчу. Према таквој одлуци она је форсирала прикупљање трупа и 1 јануара 1916 године српска војска налазила се углавном у овом распореду:

— *I армија:* Штаб у Подгорици, а Дунавска и Дринска дивизија II позива на простору јужно од Подгорице, у припреми за покрет ка Скадру. Један комбиновани одред I армије, образован од по једног пешадиског пука обеју дивизија са нешто артиљерије, остављен је на положајима источно од Андријевице под командом Санџачке војске, а један пешадиски пук са нешто артиљерије у Спужу као општа резерва црногорске војске.

Армија је имала да код Скадра смени III армију.

— *III армија:* Штаб, Дринска дивизија I позива, Браничевски и Ужички одред у биваку код Скадра, са истуреном Дунавском дивизијом I позива на поло-

жајима источно од Скадра за затварање праваца који воде са истока с обе стране Дрима.

Армија се имала прикупити на левој обали доњег Дрима и обезбедити излазе из планине између Маја Велс и Маја Смихилит.

— *Трупе Одбране Београда,* чији је штаб био у Скадру, налазиле су се у покрету ка Љешу, обезбеђујући га на линији Маја Велс — с. Плана на Маћи.

— *II армија* налазила се у покрету ка Љешу и имала се разместити на десној обали Дрима од с. Барбалуши до Сан Ђовани ди Медуа.

— *Трупе Нове области* биле су у покрету ка Драчу између Драча и с. Тале, ешелониране дуж Дрима.

— *Тимочка војска* добила је такође 30 децембра 1915 године кратко наређење да све трупе повуче ка Драчу под „довољном заштитом". Она је имала да повуче и резервне трупе (12 до 15.000 људи) ка Драчу, које су се према претходном наређењу Врховне команде требале да укрцају у Валони и које су после силних напора по непролазним стазама, кроз баруштине и блато, приспеле до Фијерија, где су биле изложене страшној глади. Тимочка војска налазила се и 1 јануара 1916 године размештена на великој просторији, и то: Маћки одред штитио је Тирану, а Комбинована дивизија I позива Елбасан; Брегалничка дивизија била је у резерви око Каваје, а Коњичка дивизија прикупљена око Каваје и Драча.

Цео овај план Врховне команде био је основан, изгледа, на саопштењу добијеном из француске Врховне команде, која, као и српска Врховна команда, није водила никаквог рачуна ни о техничком капацитету албанских пристаништа, а пре свега у Сан Ђовани ди Медуа, ни о њиховом односу према непријатељу.[1] Но, у то време Савезници уопште још нису били донели заједничку одлуку по најважнијем питању, тј. по томе да ли ће се уопште српска војска пребацивати преко мора или ће се задржати у Црној Гори и Албанији. Још 6 јануара 1916 године енглеско Министарство војно заступало је последње гледиште, док су Фран-

[1] ВРС XIII 412 и ПРАУ IV 59.

цузи и Италијани били за евакуацију из Албаније.[2] Тек око 8 јануара 1916 године изгледа да је заузимањем француске владе дошло до коначне одлуке Француске и Енглеске да се српска војска пребаци на острво Крф, и да се о томе *„Грчка неће ни питати“*[3] (подвукао М. З.). Дотле се у српској Врховној команди претпостављало да ће се евакуација извршити у Северну Африку где су и упућене прво укрцане трупе.

Ова неодлучност Савезника, недовољна припрема, непознавање ситуације и техничких могућности превожења довели су не само до успоравања у превожењу српске војске, него и до непрекидног, делом и непотребног њеног кретања. То ју је лишило жељеног одмора и редовне исхране тако да су се њене патње продужиле све до самог укрцавања.

Пре свега, против укрцавања великих делова српске војске у Сан Ђовани ди Медуа, како је предвиђала српска Врховна команда, устао је енергично адмирал Трубриџ. Он је 6 јануара 1916 године изјавио да овакво укрцавање може довести до „катастрофе“ и да скида сваку одговорност ако се при томе остане. Пристаниште Сан Ђовани ди Медуа, није, због плитке воде, дозвољавало директан приступ бродовима, него су се морали вршити дуготрајни претовари, што је давало могућности непријатељским бродовима и хидроавионима да благовремено интервенишу из Боке Которске, пошто је пренебрегнуто благовремено осигурање ефикасне противавионске одбране и заштита транспортних бродова. Интервенција италијанске флоте из базе у Бриндизију није могла отклонити опасност, пошто је ова база сувише далеко. Зато је требало организовати могућност блокирања аустроугарске флоте у Боки Которској, бар у времену дуже употребе северних албанских пристаништа. Овако је дошло брзо до потапања бродова код Сан Ђовани ди Медуа. Та опасност довела је и до тога да су се из Енглеске и Француске упућене залихе за српску војску нагомилале у Бриндизију, док је она у њима оскудевала, пошто Италијани

---

[2] ВРС XIV 82.

[3] Исто 116. Том приликом пала је одлука да се трупе са Дарданелског фронта пребаце на Солунски и Суецки фронт.

наводно нису могли да обезбеде транспорте, те су тражили помоћ од Француза и Енглеза.

Из тих су разлога Савезници стално били за то да се укрцавање српских трупа врши претежно у Валони. Против тога опет били су у прво време Италијани и једва су на разне молбе пристали да се тамо упуте резервне трупе из Фијерија.[4] Српска Врховна команда, опет, нерадо је отступала од свога провобитног плана да већи део трупа укрца у Сан Ђовани ди Медуа, да би уштедела трупама велике покрете, па је у прво време само пристала да и трупе Одбране Београда за укрцавање упути у Драч уместо у Љеш.

Друга незгода наступила је услед тога што је италијанска Врховна команда била начелно против ангажовања јачих снага у Албанији северно од Војуше, зашта су се залагали италијански министар спољних послова и Савезници. Нарочито су италијанске команде биле против упућивања својих снага према Драчу и на правце Тирана и Елбасан, и упорно су тражиле да се Тимочка војска остави на правцима Тирана и Елбасан, јер су стално очекивали бугарски напад с истока. То се опет косило са намером српске Врховне команде да што пре прикупи Тимочку војску око Драча и пребаци је на Крф. Због свега тога настали су разни преговори између Савезника, чиме се само отежавало стање српске војске.

Неочекивано брзи преокрет ситуације у Црној Гори после 10 јануара 1916 године императивно је на-

---

[4] У својим извештајима Италијани нарочито истичу страшну беду резервних трупа када су пристигли у приморје. Зато је можда карактеристичан извештај Врховне команде генералу Мондезиру да интервенише код италијанског генерала да ове трупе које су пошле према његовом упутству за Валону не враћа натраг за Драч, наводно, што италијанска влада не дозвољава прелазак наших трупа преко Шкумбе. У том извештају се, између осталог, вели да „у име хуманитета подејствује код наших савезника Италијана да резервне трупе пропусте до Валоне и да се у Валони укрцају. У противном, стотинама лешева ових младих људи, који ће посејати пут Фијери — Драч, оставиће немио жиг и вечити грех на души оних, који буду морално одговарали за њихове младе животе, намењене за наше опште савезничке интересе". Види: „Историја наших ратова" А. Стојичевић, 466.

лагао радикалне измене у досадашњим плановима и хитнији начин у одлучивању у свеопштем раду Савезника, па и у односу на српску војску. Груписање и покрети српске војске морали су се сада изводити и с обзиром на могуће непријатељске притиске. Постепено се отступило од првобитног распореда снага који је 10 јануара 1916 године био углавном овакав:

— *I армија* око Скадра, где је примила обезбеђење од III армије према истоку;

— *III армија* северно и јужно од Дрима на путу за Љеш, обезбеђивала је Љеш са Ужичким и Браничевским одредом северно од Маће према истоку;

— *Трупе Одбране Београда* биле су у предвиђеном покрету за Драч;

— *II армија* отпочела је код Љеша са укрцавањем Шумадиске дивизије II позива;

— *Трупе Нове области* очекивале су код Драча бродове за укрцавање, пошто је дан раније оно било већ отпочело са трупама Комбинованог одреда;

— *Тимочка војска* остала је углавном, по тражењу команданта италијанских трупа, на досадашњој просторији.

Српска Врховна команда одлучила се одмах да и III армију упути у Драч за укрцавање. Образујући један комбиновани „Скадарски одред“, за обезбеђење праваца са севера ка Скадру, она је повукла и I армију на југ према Љешу за смену III армије. Но, по наређењу министра војног и владе, одустало се од формирања овог одреда и обезбеђење код Скадра требало је да буде привремено, па су га примиле заштитничке трупе I армије, и то на линији Тарабош — с. Белај и јужно на левој обали Бојане.

Услед сталног погоршавања ситуације у Црној Гори, Врховна команда стално је ургирала убрзавање укрцавања трупа, али је оно због малог броја бродова и даље ишло веома споро. То ју је навело да 15 јануара 1916 године нареди да се сва стока (око 34.000 коња и 10.000 волова) упути сувим до Драча, а ако тамо не буде могуће њихово укрцавање, онда да продуже пут за Валону. У то време француска Врховна команда известила је српску Врховну команду да ће и француска

флота сарађивати у превожењу српских трупа, али је и она тражила да се већи део јединица упути сувим за Валону одакле ће Италијани моћи брже да превезу трупе на Крф. Од Италијана је тражено да што сигурније обезбеде Драч.

17 јануара српска Врховна команда била је поново приморана да измени свој план за укрцавање. Трупе, прикупљене код Драча, тј. Трупе Нове области, Одбрана Београда, Тимочка војска и Коњичка дивизија, остављајући све делове предвиђене за обезбеђење Драча, упућене су сувим за Валону. Из пристаништа у Драчу имало је да се транспортују: III и I армија, евентуално и Тимочка дивизија I позива из II армије, ако се не могне укрцати у Сан Ђовани ди Медуа. У Сан Ђовани ди Медуа било је предвиђено укрцавање: II армије, Штаба Врховне команде, болесника и избеглица. Најзад је 19 јануара наређено да се укрцавање трупа у Сан Ђовани ди Медуа више не врши и пристаниште је 24 јануара евакуисано.

23 јануара 1916 године напуштен је Скадар и непријатељ га је заузео без отпора. Прва армија повлачила се неометано ка Драчу. Укрцавање трупа отезало се, нарочито услед сметњи које су често долазиле од стране Италијана. Тражена су разна померања и поседања положаја, што су тешко подносиле преморене српске јединице. Тек при крају јануара 1916 године Енглези су преузели руковођење превожењем. За пренос из Драча концентрисано је 12 малих бродова за по 500 људи, а из Валоне 9 великих бродова за укупно 20.000 људи.[5]

Стање српске војске било је 3 фебруара 1916 године углавном:

— *Трупе Нове области* транспортоване су на Крф. Трупе Одбране Београда, II и III армије биле су у покрету сувим од Драча за Валону ради укрцавања у бродове.

---

[5] Према италијанским подацима, на превожењу српске војске било је ангажовано: 28 италијанских теретних, 6 путничких и 5 болничких бродова, 18 француских и 5 британских бродова.

— Обезбеђење укрцавања трупа у Драчу и трупа у покрету сувим за Валону вршиле су са истока трупе Тимочке војске, а са севера трупе I армије.

Трупе које су се кретале сувим од Драча до Валоне примиле су храну за 7 дана из слагалишта у Драчу. На реци Семени, код с. Либовци, у Фијерију и код Фераса, на десној обали р. Војуше, налазили су се магацини хране.

На Војуши је припремљен логор за 10.000 људи, где су заустављени ешелони чекали позив за одлазак у логор крај Арте, који је припремљен за 4.000 људи, а из кога су се трупе упућивале у Валонско пристаниште за укрцавање.

У Драчком и Валонском пристаништу укрцавали су се само људи; коњи и волови свих јединица, које су транспортоване из Драча, као и оних које су одлазиле сувим за Валону, прикупљали су се у логорима на десној обали р. Војуше, где су остали све док се није регулисало питање транспорта стоке.

Тимочка дивизија I позива отишла је 3 фебруара 1916 године ка Каваји, чим је довршено евакуисање трупа из околине Драча за Валону. У Драчу је остао само велики број болесног људства које се требало за 3 дана укрцати, после чега би дошло на ред укрцавање I армије и Маћког одреда у Драчу и одлазак Тимочке војске сувим за Валону.

Штаб Врховне команде превезао се 6 фебруара на Крф; I армија, која је потчињена команданту Тимочке војске, отпочела је тога дана укрцавање у Драчу, а 8/9 фебруара и Комбинована дивизија I позива напустила је Елбасан. 9 фебруара укрцани су у Драчу и последњи делови I армије. Пошто су тога дана повучене и последње јединице са албанских положаја, заштита Драчког пристаништа предата је италијанским трупама, а Штаб Тимочке војске укрцао се ради превоза за Крф.

Од 15 фебруара 1916 године у Албанији су још били само Комбинована дивизија I позива и Коњичка дивизија. Прва је превезена 19 фебруара, а тек 22 марта и Коњичка дивизија. За превоз на Крф одабрано је око 10.000 коња. Превоз се завршио 5 априла.

Из Албаније је пребачено око 140.000 људи на Крф, 10.000 у Бизерту, у Тунис, и 4.000 се повукло за Солун.[6] Црногорски официри и војници који су се повукли са српском војском могли су одмах ступити у српску војску, а уколико то нису желели, с њима се имало поступати као и са осталим избеглицама.

Губитке српске војске од почетка непријатељске офанзиве па до укрцавања није лако тачно установити. Нарочито је тешко установити однос погинулих, рањених, заробљених и дезертиралих. Према подацима Главне интендантуре, који нам изгледају највероватнији, бројно стање српске војске износило је при почетку офанзиве у октобру 1915 године око 420.000 људи. На Косово је избило око 290.000 до 300.000 људи. Кроз Црну Гору и Албанију повлачило се око 220.000 људи, а преко мора је пребачено 150.000 људи. Број грађанских лица, која су се са војском повлачила ка Приморју, износио је око 200.000 лица и спао је на неких 60.000.

Српска војска имала је на Крфу да се уз помоћ Савезника *„што пре преоружа и опреми за нове борбе, које ће нам неминовно донети победу“*, и да поново посведочи „своју стварну вредност.“[7]

---

[6] Према италијанским подацима превезено је из албанских пристаништа свега 261.000 људи, 10.153 коња и 68 топова, од којих 193.000 људи српске војске и цивилних надлештава. Према српским подацима (Богдановић, „Отступање српске војске на море“) ови последњи би износили 152.000 људи и 10.153 коња. Поред тога, Италијани су превезли око 23.000 аустроугарских заробљеника који су преостали од 70.000, а који су се повлачили од Ниша за Јадранско Море.

[7] ВРС XIII 337, 405.

II

АУСТРОУГАРСКО НАСТУПАЊЕ У СЕВЕРНУ АЛБАНИЈУ ДО ЗАУЗЕЋА ДРАЧА

Албанија је већ одавно претстављала земљу у којој су се сукобљавали аустриски и италијански империјализам који су водили сталну, жестоку и подмуклу борбу. Концем 1915 године Конрад је изложио министру спољних послова своје мишљење да треба потпуно уништити државну самосталност Србије, Црне Горе и Албаније. Део Србије, који не би припао Бугарима, Црна Гора, Северна Албанија до Дебра и Маће имали би се припојити Аустро-Угарској.[8] Средњу Албанију с Драчем требало би доделити Бугарској с тим да протера Италијане из Албаније, а Валону обећати Грчкој. Овакви планови нису наишли на једнодушну подршку ни у Бечу—Пешти, ни у Берлину.

Успесима Кевеша у Црној Гори Конрад је хтео да утре пут овим својим политичким стремљењима и зато је још 17 јануара 1916 године наредио Кевешу да са осам бригада (пет из 19 корпуса, од Котора, три из 8 корпуса правцем Матешево—Подгорица) поседне област Скадра и овај што пре заузме. При разради овог плана нашло се да би ове снаге наишле у прво време на не-

[8] Конрад је некада био са убијеним престолонаследником Фрањом Фердинандом велики поборник „тријализма", тј. поделе Аустро-угарске Монархије у три федеративне државе у виду персоналне уније: аустриске земље, Мађарска и Југославија. У последњу би ушле, поред Хрватске, Далмације, Босне-Херцеговине, Војводине и Србија и Црна Гора. Пред огорченим отпором Мађара и он и престолонаследник су одустали од тога плана.

савладљиве тешкоће у снабдевању. Због тога се, као и због потребе на другим војиштима, одустало од извршења тога плана, и Конрад је 5 фебруара 1916 године наредио да само делови 19 корпуса и 2 брдска бригада из Призрена учествују у наступању ка Северној Албанији. За тај задатак биле су под командом генерала Тролмана одређене: 63 пешадиска дивизија (раније Сорсићев одред) са ландштурмским бригадама: 210, 211 и 212 (ранији одреди Шис, Штрајт, Хауштајн); 22, 23 и 24 ландштурмским брдским бригадама (раније тврђавска пешадиска бригада, Цуберов одред и Шварцова бригада); 47 пешадиска дивизија са: 14 брдском бригадом и 20 ландштурмском брдском бригадом. Друга бригада од Призрена стајала је непосредно под командом корпуса. Све остале јединице 3 армије упућене су на друга војишта, сем најпотребнијих јединица за окупиране територије.

Услед блатњавог земљишта и других незгода наступање је уследило у дубоким ешелонима по једној комуникацији од Скадра, који су заузеле предње трупе 23 јануара 1916 године без борбе. Ове су одмах продужиле покрет и 28 јануара заузеле без отпора Љеш и Сан Ђовани ди Медуа. Од Љеша губио се у поплављеном земљишту сваки траг пута. Маћа се, као обично у то кишно време које траје од октобра до априла, била излила нашироко и претстављала је веома тешко савладљиву препреку. (Тек у јесен 1917 године успело је да се подигне мост преко ње. Све дотле пребацивање је вршено под најтежим условима и Аустријанци су то време називали „битком са Маћом").[9] Ипак, предње трупе су успеле да је пређу на источном делу првих дана фебруара 1916 године. У то време и предње трупе 2 брдске бригаде пристигле су од Призрена преко с.

[9] Иако су постојали веома тачни и публиковани топографски описи и премери, који су указивали на огромне тешкоће и потребу најсавеснијих припрема за надирање кроз Албанско Приморје, план „Р—41" бившег југословенског Генералштаба није се ни обазирао на све то. О „Бици са Маћом" он, изгледа, није ни знао, али ју је добро познавао италијански Генералштаб, када је намеравао да на њој прими отсудну битку. Види пишчеву студију „О операциским плановима 1941 године", „Војно дело", изд. 1951 године.

Ороши и под командом аустриских официра образовани су албански одреди. На реци Ишми, код с. Презе, дошло је први пут до додира са српским заштитницама, које су се потом повукле. Аустриске трупе заузеле су 9 фебруара Тирану и од с. Воре кренуле према Драчу и поселе положаје на височима између р. Љуми Тиранса и Арзена, где су одбили италијанске нападе из Драча.

Италијанска посада Драча — једна бригада, један батаљон територијалне милиције, две брдске батерије и осамнаест других топова — нападнута је од 23 до 26 фебруара од аустриске 63 пешадиске дивизије и потиснута на пристаниште. Овде је једва успела да се под заштитом својих ратних бродова спасе од сигурног уништења. Нападач је имао у свему око 400 избачених војника из строја, док је већ 23 фебруара заробио 17 официра и 742 италијанска војника, а имао је и веома богат плен. Па ипак, Италијани су ову своју акцију величали као „славну евакуацију Драча".

Пошто ово наступање аустроугарских снага није имало непосредног утицаја на српску војску, то се нећемо даље ни упуштати у његов развој. Напомињемо само толико да су Италијани били приморани да се повуку иза Војуше, где су ушли у потоњи Солунски фронт и водили борбе све до краја рата баш са тим трупама.

Овде се намеће питање: шта би било да су Италијани своје снаге, које су се тада налазиле у Албанији, послали благовремено црногорској војсци у помоћ, снабдели је благовремено храном, муницијом, инжињериским јединицама и енергично уложили своју флоту за одбрану Црногорског Приморја? За нас је више него сигурно да би Аустријанци били задржани још на црногорској граници. Даља одбрана и Албаније не би ни њима ни осталим Савезницима чинила никаквих тешкоћа. Тиме би се очувала могућност обухватних операција са Јадрана, које су се толико пута и у разним варијантама појављивале у неоствареним плановима савезничког руководства.

ЗАВРШНА НАПОМЕНА

Свесни смо да ће у изнетом приказу овог највећег рата наших народа до 1941 године бити извесних празнина, па можда и нетачних података, јер су они често неподударни и у историској грађи којом смо располагали, те смо у оваквим случајевима били приморани да лично определимо који су веродостојнији. По оним, који су нам изгледали важнији, изнели смо и ове разлике. Но, налазимо да после овог *првог* публикованог приказа неће бити тешко да се ови недостаци, уз ширу сарадњу познавалаца изложених прилика утврде, исправе, и да се тако дође до потпуно тачних историских чињеница.

Ми смо настојали да најважније војне проблеме и критички осветлимо.

Уколико се ту износи лично мишљење, подвлачимо да га треба примати са резервом, критички, јер смо убеђени да у том погледу могу постојати разна схватања, па и правилнија, но она која смо изнели. Наше мишљење треба примати као потстрек, а и као индикацију које околности не треба, можда, губити из вида, да би се лакше дошло до сопствене правилне процене и оцене дотичног питања.

Можда ће наш критички став према Савезницима и војводи Путнику изгледати сувише строг. Али, такве су чињенице. Однос Савезника према Србији и Црној Гори био је очигледно неправилан и неправедан. То је непобитно доказао развој догађаја, а то је признало и француско и руско врховно руководство изјавивши, када се српска војска нашла у катастрофалној ситуацији, да је до ње дошла без *„своје кривице“*. Али, ипак, ни овај однос Савезника не сме се схватити уско, као неки нарочити случај, примењен само на нас. Он је, нажалост, био најчешће обична појава у свима коалиционим ратовима дотада. Због неусклађености заједничких мера и напора, Савезници су све до краја 1917 и почетком 1918 године, и сами имали огромних и непотребних жртава и долазили су, поред свих објективних преимућстава, скоро на руб пропасти. Те незгоде појавиле су се код тих Савезника и у Другом светском рату. Надајмо се да ће идући ратови, ако до

њих по несрећи дође и у њих буду увучени и мали народи, ови наиђи на веће разумевање од својих великих Савезника него што је то био случај за наше народе у 1915 години.

Ми смо указали на многе мере српске Врховне команде, односно војводе Путника, које су се показале нецелисходне. Али, ми смо утврдили да су оне претежно произашле из дилеме у којој се Војвода нашао у несређеним и нејасним односима са Савезницима. Па, уколико је било и с његове стране пропуста, они су неизбежни и код највећих војсковођа. Зато се, и поред тих пропуста, војвода Путник и овде, према нашем убеђењу, показао и великим војсковођом и великим војником. Његова намера да рашчисти ситуацију према Бугарима, његова лојалност према Савезницима, виртуозност у извођењу отступних операција, а надасве његов одлучан став према свима капитулантским намерама и у најкритичнијем времену, мислимо да потпуно оправдавају овакву поставку. Свакако, оно што је војвода Путник извео са својом војском у овој војни, коју непријатељска историја убраја за себе у најтеже у целом Светском рату, превазилазило је оно што су и Фалкенхајн и Макензен схватали као уопште могуће постигнуће једне војске. Славних победа као што су оне на Церу и Колубари могле су имати и друге војске, али проћи кроз страхоте 1915 године па ипак не изгубити веру у се и победу, могао је само у сјајним традицијама одгојени српски народ и његова војска.

РЕГИСТАР

ГЕОГРАФСКИХ НАЗИВА И ЛИЧНИХ ИМЕНА

А

Б

В

Г

Д

Ђ

Е

Ж

З

И

Ј

К

Л

Љ

М

Н

Њ

О

П

Р

С

Т

Ћ

У

Ф

Х

Ц

Ч

Џ

Ш

РЕГИСТАР ЈЕДИНИЦА

1. — СРПСКЕ ЈЕДИНИЦЕ

2. — ЦРНОГОРСКЕ ЈЕДИНИЦЕ

3. — САВЕЗНИЧКЕ ЈЕДИНИЦЕ (ИСТОЧНА АРМИЈА)

4. — НЕМАЧКЕ ЈЕДИНИЦЕ

5. — АУСТРОУГАРСКЕ ЈЕДИНИЦЕ

6. — БУГАРСКЕ ЈЕДИНИЦЕ

ПРЕГЛЕД СКИЦА

ГЛАВНИ ИЗВОРИ:

1) ВЕЛИКИ РАТ СРБИЈЕ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ И УЈЕДИЊЕЊЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА, књига осма до четрнаесте, издање Главног ђенералштаба, 1926—1928

2) ÖSTERREICH-UNGARNS LETZTER KRIEG 1914—1918, zweiter, dritter, vierter Band, Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen, Wien, 1931—1933

3) **Reichsarhiv:** DER WELTKRIEG 1914—1918, sechster, neunter Band, E. S. Mittler & Sohn, Berlin, 1933

4) **Ministère de la Guerre:** LES ARMÉES FRANÇAISES DANS LA GRANDE GUERRE, Tome VIII, Paris, 1923

5) **Commandant M. Larcher:** LA GRANDE GUERRE DANS LES BALKANS, Payot, Paris, 1929

6) **Général Sarrail:** MON COMMANDEMENT EN ORIENT (1916—1918), Ernest Flammarion, Editeur, Paris, 1920

7) **Н. Недевъ:** БЪЛГАРИЯ ВЪ СВѢТОВНАТА ВОЙНА (1915—1918), София, печетница на Армейския Военно-издателски фондъ, 1925

8) **Лазаревић Д. Милутин:** БОРБЕ ОКО БЕОГРАДА 1915 ГОДИНЕ, Геца Кон, Београд

9) **Николајевић И. Миливоје:** СРБИЈА И ЊЕНИ САВЕЗНИЦИ — Догађаји с јесени 1915 г., Београд, 1923

10) **Бојовић Петар:** ОДБРАНА КОСОВОГА ПОЉА 1915, Геца Кон, Београд, 1922

11) **Erich v. Falkenhayn:** DIE OBERSTE HEERESLEITUNG 1914—1916, E. S. Mittler und Sohn, Berlin, 1929

12) **Galwitz Max:** MEINE FÜHRERTÄTIGKEIT IM WELTKRIEGE 1914—1916, E. S. Mittler & Sohn, Berlin, 1929

13) **M. Schwarte:** DER GROSSE KRIEG 1914—1918, V Band, E. S. Mittler & Sohn, Berlin, 1922

14) **Feldmarschal Conrad:** AUS MEINER DIENSTZEIT 1906—1918, Fünfter Band, Rikola Verlag, Wien, 1925

15) **General der Infanterie Alfred Krausz:** DIE URSACHEN UNSERER NIEDERLAGE, I. F. Lehman's Verlag, München, 1920

16) Разни чланци и предавања.

САДРЖАЈ

Стр.

ПРВИ ПЕРИОД

ПРВИ ДЕО

ДРУГИ ДЕО

Стр.

ДРУГИ ПЕРИОД

ПРВИ ДЕО

ДРУГИ ДЕО

ТРЕЋИ ДЕО

Стр.

ЧЕТВРТИ ДЕО

Генерал-потпуковник
МИЛАН ЗЕЛЕНИКА

РАТ СРБИЈЕ И ЦРНЕ ГОРЕ
1915

*

Технички уредник
мајор *Слободан Митић*

*

Коректори
Љубодраг Величковић
и
Даница Живановић

*

Дато у штампу маја 1954
Штампање завршено новембра 1954

*

Тираж 5000

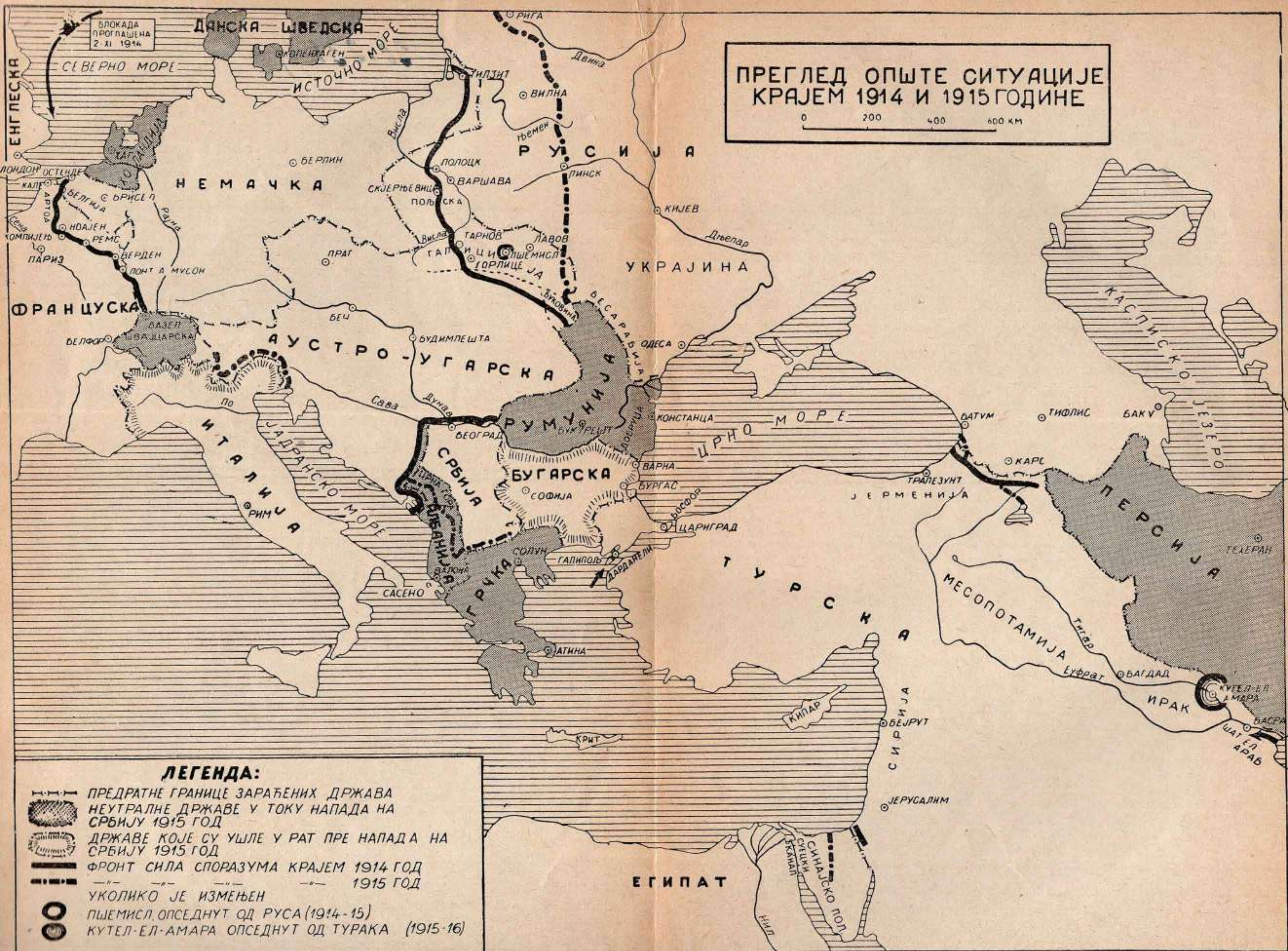

ПРЕГЛЕД ОПШТЕ СИТУАЦИЈЕ КРАЈЕМ 1914 И 1915 ГОДИНЕ
0 200 400 600 КМ
БЛОКАДА ПРОГЛАШЕНА 2-XI 1914
ДАНСКА
ШВЕДСКА
КОПЕНХАГЕН
СЕВЕРНО МОРЕ
ИСТОЧНО МОРЕ
ЕНГЛЕСКА
ХОЛАНДИЈА
ЛОНДОН
ОСТЕНДЕ
КАЛЕ
БЕЛГИЈА
БРИСЕЛ
АРТОА
НОАЈЕН
РЕМС
ВЕРДЕН
ПОНТ А МУСОН
КОМПИЈЕЊ
ПАРИЗ
Сена
Рајна
ФРАНЦУСКА
БЕЛФОР
БАЗЕЛ
ШВАЈЦАРСКА
НЕМАЧКА
БЕРЛИН
ПРАГ
БЕЧ
БУДИМПЕШТА
АУСТРО-УГАРСКА
РИГА
Двина
ТИЛЗИТ
ВИЛНА
Њемен
Висла
ПОЛОЦК
ВАРШАВА
СКЈЕРЊЕВИЦЕ
ПОЉСКА
ПИНСК
РУСИЈА
КИЈЕВ
Дњепар
ТАРНОВ
ЛАВОВ
ГАЛИЦИЈА
ПШЕМИСЛ
ГОРЛИЦЕ
БУКОВИНА
УКРАЈИНА
БЕСАРАБИЈА
ОДЕСА
РУМУНИЈА
БУКУРЕШТ
ДОБРУЏА
КОНСТАНЦА
ЦРНО МОРЕ
ВАРНА
БУРГАС
БОСФОР
ЦАРИГРАД
ГАЛИПОЉ
ДАРДАНЕЛИ
БУГАРСКА
СОФИЈА
СРБИЈА
БЕОГРАД
Сава
Дунав
ЦРНА ГОРА
АЛБАНИЈА
ВАЛОНА
САСЕНО
ГРЧКА
СОЛУН
АТИНА
ИТАЛИЈА
РИМ
По
ЈАДРАНСКО МОРЕ
КРИТ
КИПАР
ТУРСКА
БАТУМ
ТИФЛИС
БАКУ
КАРС
ТРАПЕЗУНТ
ЈЕРМЕНИЈА
КАСПИСКО ЈЕЗЕРО
ПЕРСИЈА
ТЕХЕРАН
МЕСОПОТАМИЈА
Тигар
Еуфрат
БАГДАД
ИРАК
КУТЕЛ-ЕЛ-АМАРА
БАСРА
ШАТ ЕЛ АРАБ
СИРИЈА
БЕЈРУТ
ЈЕРУСАЛИМ
СУЕЦКИ КАНАЛ
СИНАЈСКО ПОЛ.
НИЛ
ЕГИПАТ
ЛЕГЕНДА:
ПРЕДРАТНЕ ГРАНИЦЕ ЗАРАЋЕНИХ ДРЖАВА
НЕУТРАЛНЕ ДРЖАВЕ У ТОКУ НАПАДА НА СРБИЈУ 1915 ГОД
ДРЖАВЕ КОЈЕ СУ УШЛЕ У РАТ ПРЕ НАПАДА НА СРБИЈУ 1915 ГОД
ФРОНТ СИЛА СПОРАЗУМА КРАЈЕМ 1914 ГОД
—»— —»— —»— —»— 1915 ГОД
УКОЛИКО ЈЕ ИЗМЕЊЕН
ПШЕМИСЛ ОПСЕДНУТ ОД РУСА (1914-15)
КУТЕЛ-ЕЛ-АМАРА ОПСЕДНУТ ОД ТУРАКА (1915-16)

СКИЦА БР 1

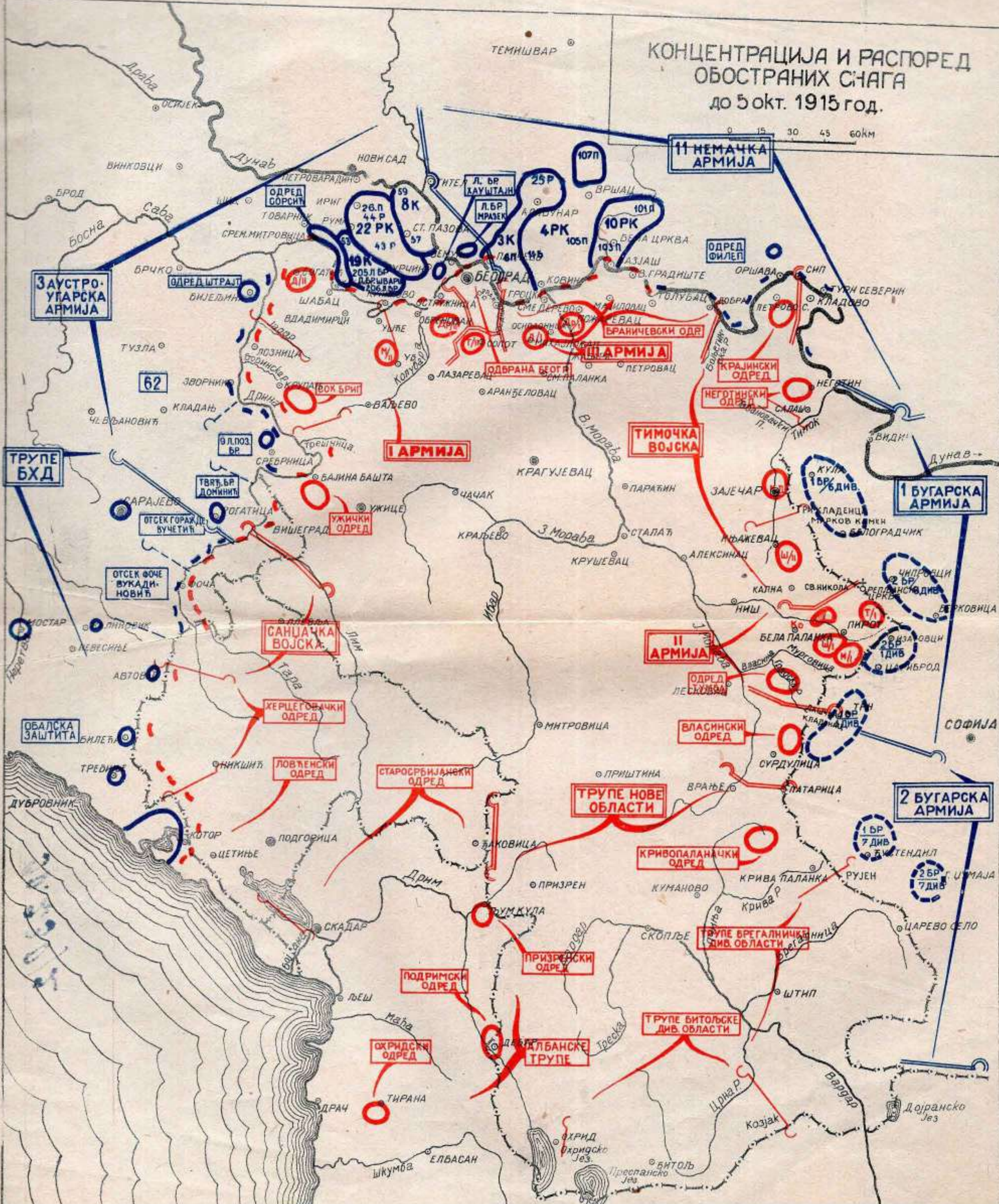
КОНЦЕНТРАЦИЈА И РАСПОРЕД
ОБОСТРАНИХ СНАГА
до 5 окт. 1915 год.
0 15 30 45 60км
11 НЕМАЧКА АРМИЈА
3 АУСТРО-УГАРСКА АРМИЈА
ТРУПЕ БХД
1 БУГАРСКА АРМИЈА
2 БУГАРСКА АРМИЈА
I АРМИЈА
II АРМИЈА
III АРМИЈА
ТИМОЧКА ВОЈСКА
САНЏАЧКА ВОЈСКА
ОДБРАНА БЕОГР.
БРАНИЧЕВСКИ ОДР.
КРАЈИНСКИ ОДРЕД
НЕГОТИНСКИ ОДРЕД
УЖИЧКИ ОДРЕД
ХЕРЦЕГОВАЧКИ ОДРЕД
ЛОВЋЕНСКИ ОДРЕД
СТАРОСРБИЈАНСКИ ОДРЕД
ТРУПЕ НОВЕ ОБЛАСТИ
ВЛАСИНСКИ ОДРЕД
КРИВОПАЛАНАЧКИ ОДРЕД
ТРУПЕ БРЕГАЛНИЧКЕ ДИВ. ОБЛАСТИ
ПРИЗРЕНСКИ ОДРЕД
ПОДРИМСКИ ОДРЕД
ТРУПЕ БИТОЉСКЕ ДИВ. ОБЛАСТИ
ОХРИДСКИ ОДРЕД
АЛБАНСКЕ ТРУПЕ
ОБАЛСКА ЗАШТИТА
ОДРЕД ШТРАЈТ
ОДРЕД ФИЛЕП
ТЕМИШВАР
БЕОГРАД
КРАГУЈЕВАЦ
НИШ
ПИРОТ
ЗАЈЕЧАР
ВАЉЕВО
ШАБАЦ
УЖИЦЕ
ЧАЧАК
КРАЉЕВО
КРУШЕВАЦ
ЛЕСКОВАЦ
ВРАЊЕ
ПРИШТИНА
МИТРОВИЦА
ПРИЗРЕН
СКОПЉЕ
КУМАНОВО
ШТИП
БИТОЉ
ОХРИД
СОФИЈА
САРАЈЕВО
МОСТАР
ДУБРОВНИК
КОТОР
ЦЕТИЊЕ
ПОДГОРИЦА
СКАДАР
ДРАЧ
ТИРАНА
ЕЛВАСАН
Дунав
Сава
Дрина
Морава
Вардар

СКИЦА БР. 3

СИТУАЦИЈА III СРПСКЕ и 11 НЕМАЧКЕ АРМИЈЕ ПРЕ ПОЧЕТКА ПРЕЛАЗА 6–7 ОКТ.

АРТ. УБАЦНА ОРУЂА — 15, 21-42 СМ КАЛИБАР
ТОПОВИ — 10, 12-13, 15-18 cm КАЛИБАР
} СРЕДЊЕ И ТЕШКЕ БАТЕРИЈЕ

ПОКРЕТИ У ТОКУ 6/7 X

6 и 6/7-X УПУЋЕНА ПОЈАЧАЊА ИЗ Д/I

НАПОМЕНА:
6/X НАРЕЂЕНИ НОВИ РАСПОРЕД:
ДЕСНИ ОТСЕК: БРАНИЧЕВСКИ ОДР. (12 БАТ. + 14 ⁽¹⁾) ДО ЂУРАКОВАЧКЕ Р.
СРЕДЊИ ОТС.: Д/I (12 БАТ. + 18 ⁽¹⁾) ДО УШЋА МОРАВЕ
ЛЕВИ ОТС.: ДР/I (12 БАТ. + 36 ⁽¹⁾) ДО П. СРЕДЊАК
АРМ. РЕЗ. У С. ЉУБИЋУ (5 БАТ.)
ОВАЈ РАСПОРЕД НИЈЕ СЕ МОГАГАО ИЗВЕСТИ

СКИЦА БР. 4

СИТУАЦИЈА ОДБР. БЕОГРАДА, ДР-II И АУСТРОУГАР. 3 АРМИЈЕ (БЕЗ ОДРЕДА СОРСИЋ, ШТРАЈТ И 62 ПЕШ. Д.)

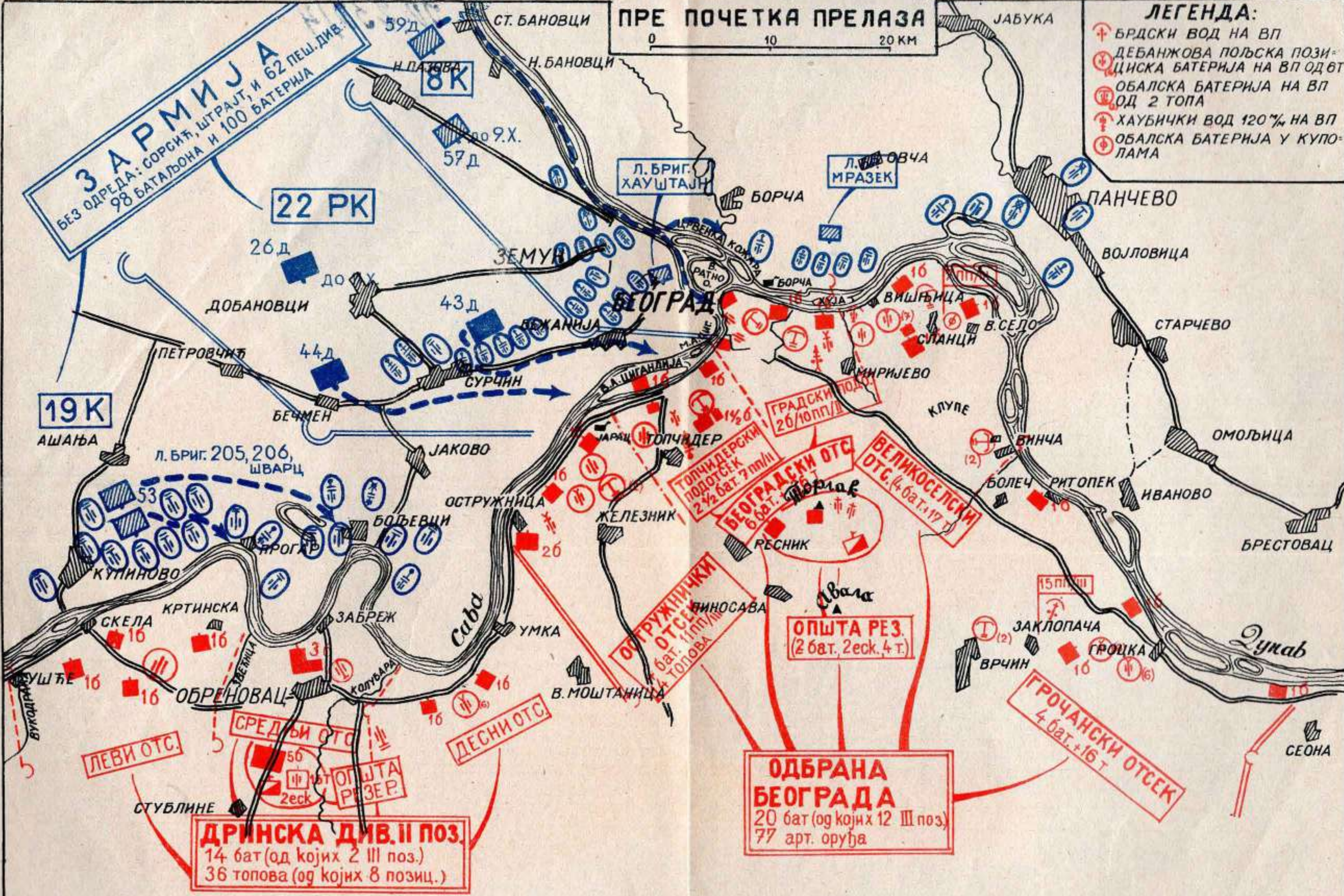

СКИЦА БР. 5

БОРБЕ КОД БЕОГРАДА
6/7 – 9 ОКТ.

СРП. ПОЛОЖАЈИ НА ОБАЛИ
ПОСЕДНУТИ 8 X ИЗЈУТРА
8 X ПОПОДНЕ
ЗА ПРИХВАТ И ПРИКУПЉАЊЕ И НОВО ГРУПИСАЊЕ ОБ
8/9 – 10/11 - X
ПОКРЕТИ СРБА 7-X
ПОКРЕТИ СРБА 8-X
ПРОТИВНИЧКИ ПОКРЕТИ 7-X
ПРОТИВНИЧКИ ПОКРЕТИ 8-X
ПРОТИВНИЧКИ ПОКРЕТИ 9-X
ПРОТИВНИЧКИ ПОЛОЖАЈИ ЗА ПРИКУПЉ. 9 X

до 7/X увече 13 чета
до 8/X — около 6 батаљона
до 9/X — сва 59 и 57 див.

ЗЕМУН
ЦРВЕНКА
57
59
КОЖАРА
Н. БОРЧА
В. РАТНО ОСТРВО
КУЛА НЕБОЈША
М. РАТНО О.
КАЛЕМЕГДАН
Дунав
ХУЈА
ЖАНД. + СРЕМ. ОДР.
БЕОГРАД
Сава
2 ЧЕТЕ 1Ч
КАРАБУРМА
1 ЧЕТА
ВЕЛИКОСЕЛСКИ ОТСЕК
Миријевски
7/X - 1 БАТАЉ. из В. СЕЛСКОГ ОТС.
253
В. Врачар
МИРИЈЕВО
БЕЖАНИЈА
43
М. АДА ЦИГАНЛИЈА
1½ ЧЕТЕ
1 ЧЕТА
59
1½ ЧЕТЕ
2 ЧЕТЕ
В. АДА ЦИГАНЛИЈА
1½ БАТ
ЧУКАРИЦА
44
Мокролушки П.
Екмеклук 270
ТОПЧИДЕР
КОМБИНОВАНИ ОДР.
10 БАТАЉОНА + 21 ТОП
М. МОКРИ ЛУГ
2 ЧЕТЕ
КАРАУЛА ЈАРАЦ
МАКИШ
208 Бановo Брдо
ДЕДИЊЕ
7/X 1 БАТАЉ. 7 пп/II
7/X 1 БАТАЉ. 10 пп
7/X 1½ БАТАЉ.
7/X 2 БАТАЉОНА 14 пп/II
1 БАТАЉ. 14 пп/II
1 БАТАЉ. 10 пп
1 БАТАЉ. 7 пп
В. МОКРИ ЛУГ
1½ БАТАЉ. 11 пп/III из ОСТРУЖНИЦЕ 7/X
ЖАРКОВО
Бањички Вис 198
1½ БАТАЉ. 7 пп/II
БАЊИЦА
СА ТОРЛАКА
ТИМ/II
14 пп/II
Бањички П.
1 0 1 КМ

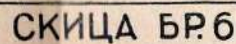
СКИЦА БР. 6

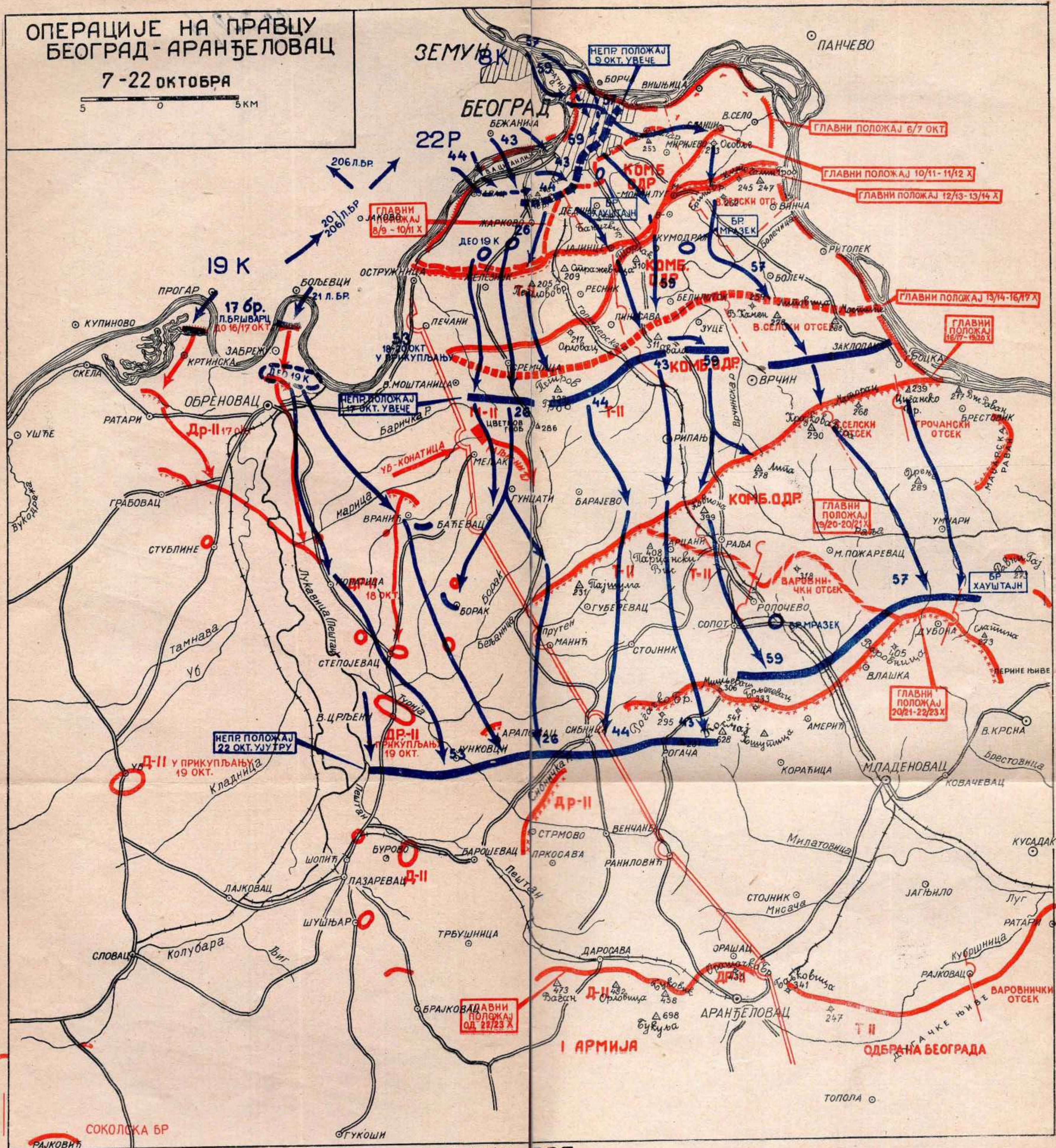
ОПЕРАЦИЈЕ НА ПРАВЦУ
БЕОГРАД - АРАНЂЕЛОВАЦ
7 - 22 ОКТОБРА
5 0 5 КМ
ЗЕМУН
БЕОГРАД
ПАНЧЕВО
НЕПР. ПОЛОЖАЈ 9 ОКТ. УВЕЧЕ
ГЛАВНИ ПОЛОЖАЈ 6/7 ОКТ.
ГЛАВНИ ПОЛОЖАЈ 10/11 - 11/12 X
ГЛАВНИ ПОЛОЖАЈ 12/13 - 13/14 X
ГЛАВНИ ПОЛОЖАЈ 8/9 - 10/11 X
ГЛАВНИ ПОЛОЖАЈ 13/14 - 16/17 X
ГЛАВНИ ПОЛОЖАЈ 16/17 - 19/20 X
ГЛАВНИ ПОЛОЖАЈ 19/20 - 20/21 X
ГЛАВНИ ПОЛОЖАЈ 20/21 - 22/23 X
ГЛАВНИ ПОЛОЖАЈ ОД 22/23 X
НЕПР. ПОЛОЖАЈ 17 ОКТ. УВЕЧЕ
НЕПР. ПОЛОЖАЈ 22 ОКТ. УЈУТРУ
22 Р
19 К
206 Л. БР.
20 / 206 Л. БР.
17 бр. Л. БРШВАРЦ ДО 16/17 ОКТ.
21 Л. БР.
53 18-20 ОКТ. У ПРИКУПЉАЊУ
ДЕО 19 К
КОМБ. ОДР.
БР. ХАУШТАЈН
БР. МРАЗЕК
В. СЕЛСКИ ОТС.
В. СЕЛСКИ ОТСЕК
ГРОЧАНСКИ ОТСЕК
ВАРОВНИЧКИ ОТСЕК
УБ - КОНАТИЦА
Др-II 17 ОКТ.
Др-II 18 ОКТ.
ДР-II ПРИКУПЉАЊ. 19 ОКТ.
Д-II У ПРИКУПЉАЊУ 19 ОКТ.
Д-II
Др-II
Т-II
ОБРЕНОВАЦ
АРАНЂЕЛОВАЦ
МЛАДЕНОВАЦ
I АРМИЈА
ОДБРАНА БЕОГРАДА
СОКОЛСКА БР.

СКИЦА БР. 7

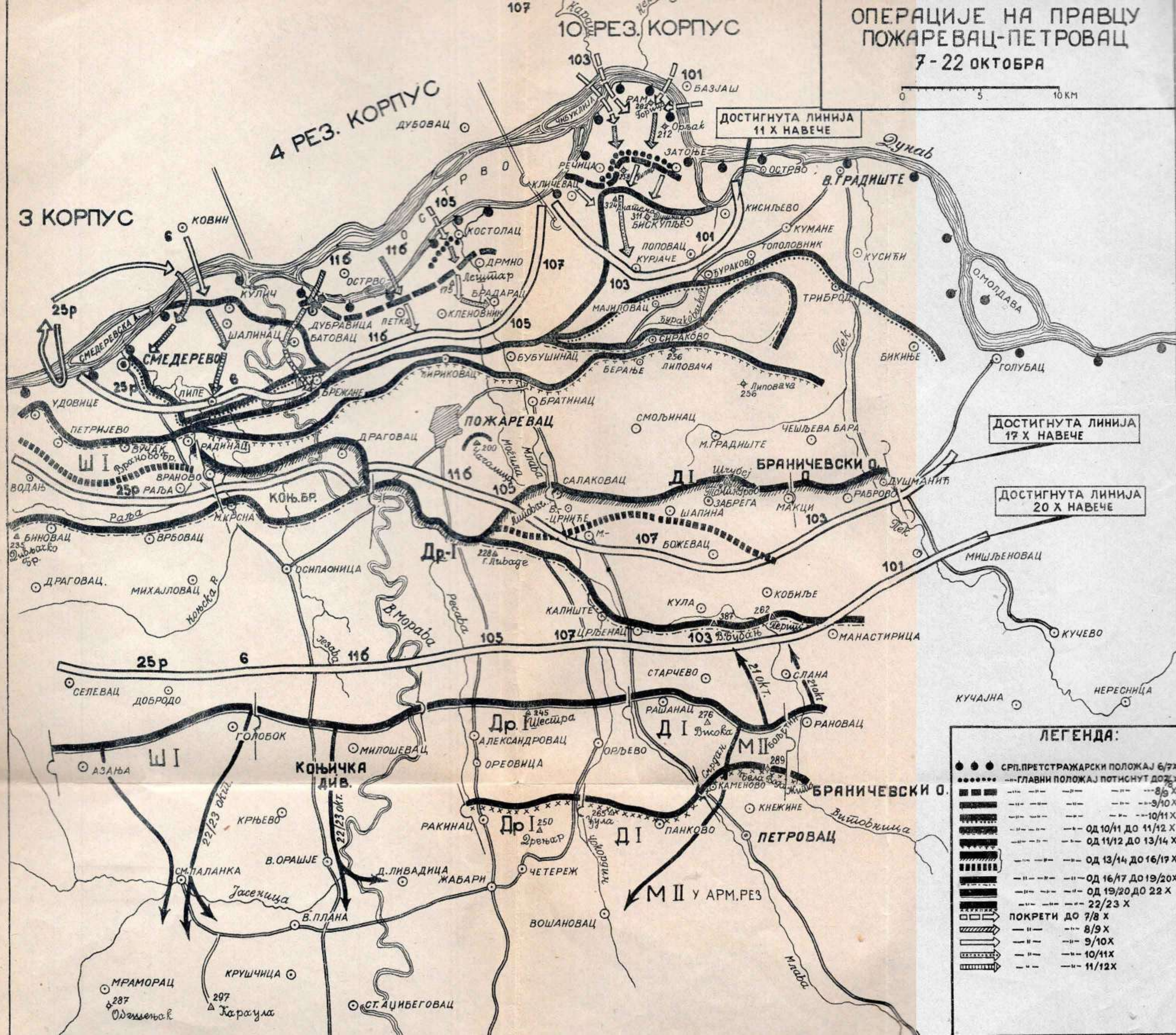
ОПЕРАЦИЈЕ НА ПРАВЦУ
ПОЖАРЕВАЦ-ПЕТРОВАЦ
7 - 22 ОКТОБРА
0 5 10 КМ
10 РЕЗ. КОРПУС
4 РЕЗ. КОРПУС
3 КОРПУС
ДОСТИГНУТА ЛИНИЈА
11 Х НАВЕЧЕ
ДОСТИГНУТА ЛИНИЈА
17 Х НАВЕЧЕ
ДОСТИГНУТА ЛИНИЈА
20 Х НАВЕЧЕ
ПОЖАРЕВАЦ
СМЕДЕРЕВО
БРАНИЧЕВСКИ О.
КОЊИЧКА
ДИВ.
М II У АРМ.РЕЗ
ПЕТРОВАЦ
В.ГРАДИШТЕ
ГОЛУБАЦ
КУЧЕВО
Дунав
О.МОЛДАВА
ЛЕГЕНДА:
СРП.ПРЕТСТРАЖАРСКИ ПОЛОЖАЈ 6/7Х
ГЛАВНИ ПОЛОЖАЈ ПОТИСНУТ ДО
8/9 Х
9/10 Х
10/11 Х
ОД 10/11 ДО 11/12 Х
ОД 11/12 ДО 13/14 Х
ОД 13/14 ДО 16/17 Х
ОД 16/17 ДО 19/20 Х
ОД 19/20 ДО 22 Х
22/23 Х
ПОКРЕТИ ДО 7/8 Х
8/9 Х
9/10 Х
10/11 Х
11/12 Х

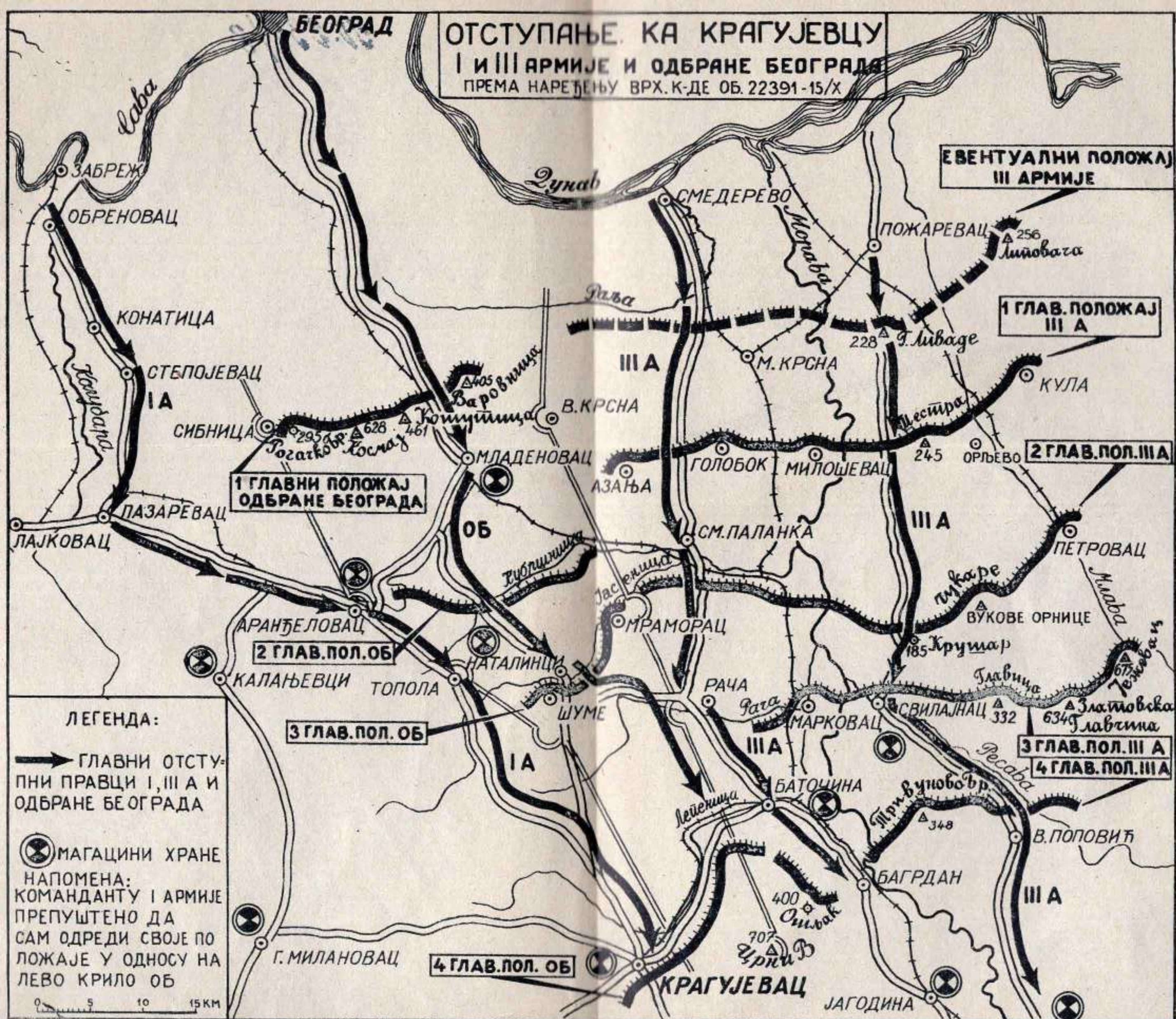
ОТСТУПАЊЕ КА КРАГУЈЕВЦУ
I и III АРМИЈЕ И ОДБРАНЕ БЕОГРАДА
ПРЕМА НАРЕЂЕЊУ ВРХ. К-ДЕ ОБ. 22391-15/X
БЕОГРАД
Сава
Дунав
ЗАБРЕЖ
ОБРЕНОВАЦ
КОНАТИЦА
Колубара
СТЕПОЈЕВАЦ
IA
СИБНИЦА
Рогачко бр.
Космај
295
628
461
Венчац
Варовница
405
Кошутица
В.КРСНА
МЛАДЕНОВАЦ
1 ГЛАВНИ ПОЛОЖАЈ ОДБРАНЕ БЕОГРАДА
ПАЗАРЕВАЦ
ЛАЈКОВАЦ
ОБ
Кубршница
Јасеница
АРАНЂЕЛОВАЦ
2 ГЛАВ.ПОЛ.ОБ
КАЛАЊЕВЦИ
ТОПОЛА
НАТАЛИНЦИ
МРАМОРАЦ
ШУМЕ
3 ГЛАВ.ПОЛ. ОБ
IA
СМЕДЕРЕВО
Морава
ПОЖАРЕВАЦ
ЕВЕНТУАЛНИ ПОЛОЖАЈ III АРМИЈЕ
256
Липовача
Ралља
III A
228
Г. Ливаде
1 ГЛАВ.ПОЛОЖАЈ III A
М.КРСНА
КУЛА
Шестра
245
ОРЉЕВО
2 ГЛАВ.ПОЛ.III A
ГОЛОБОК
МИЛОШЕВАЦ
АЗАЊА
СМ.ПАЛАНКА
III A
ПЕТРОВАЦ
Шкаре
ВУКОВЕ ОРНИЦЕ
Млава
185 Крушар
Јежевац
671
Главица
Златовска Главчина
634
332
РАЧА
Рача
МАРКОВАЦ
СВИЛАЈНАЦ
3 ГЛАВ.ПОЛ.III A
4 ГЛАВ.ПОЛ.III A
Ресава
III A
БАТОЧИНА
Лепеница
Тривуново бр.
348
В.ПОПОВИЋ
БАГРДАН
400
Оштрак
707
Црни В.
III A
Г. МИЛАНОВАЦ
4 ГЛАВ.ПОЛ. ОБ
КРАГУЈЕВАЦ
ЈАГОДИНА
ЛЕГЕНДА:
ГЛАВНИ ОТСТУПНИ ПРАВЦИ I, III A И ОДБРАНЕ БЕОГРАДА
МАГАЦИНИ ХРАНЕ
НАПОМЕНА:
КОМАНДАНТУ I АРМИЈЕ ПРЕПУШТЕНО ДА САМ ОДРЕДИ СВОЈЕ ПОЛОЖАЈЕ У ОДНОСУ НА ЛЕВО КРИЛО ОБ
0 5 10 15 КМ

СКИЦА БР. 9

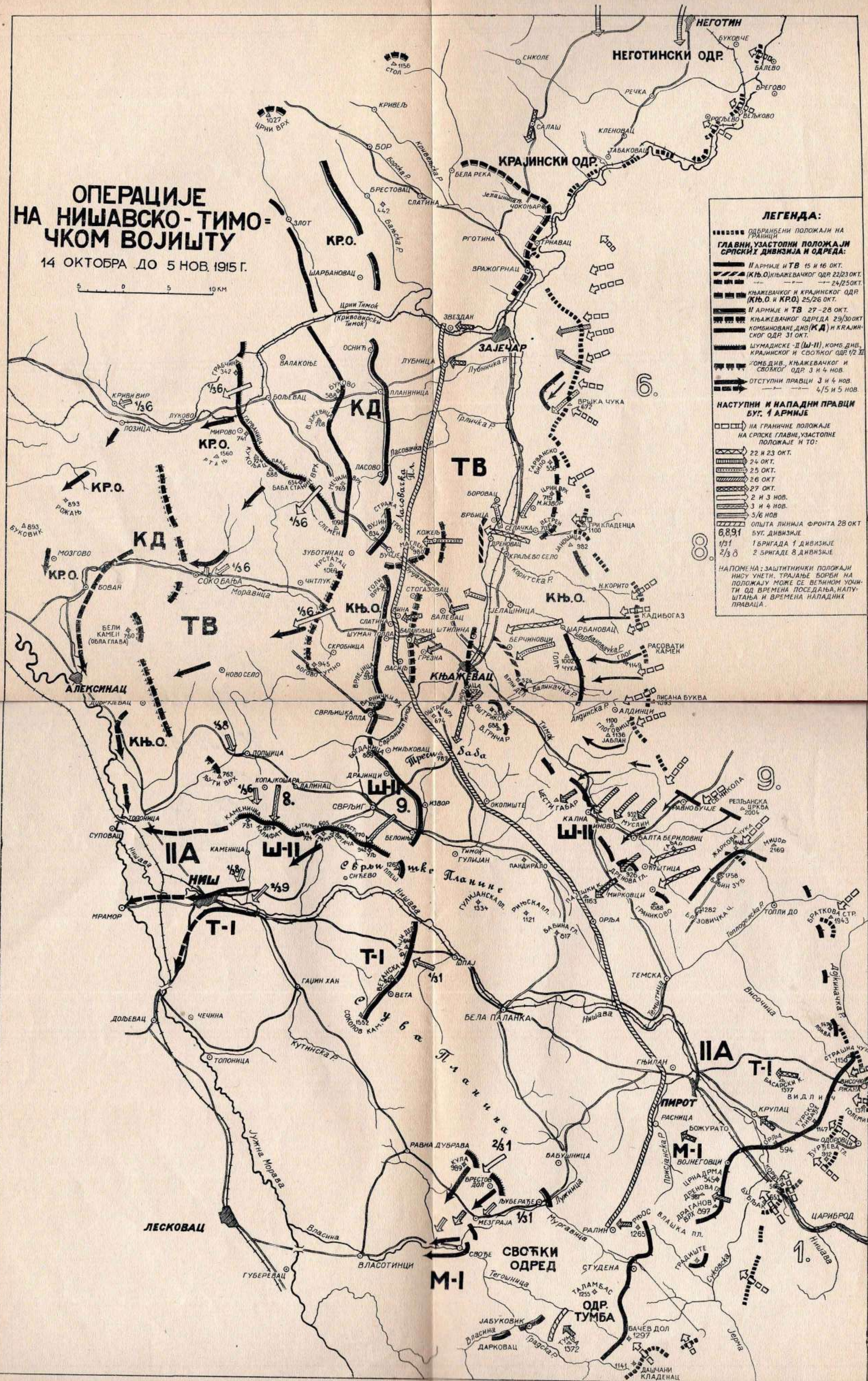

ОПЕРАЦИЈЕ НА НИШАВСКО-ТИМОЧКОМ ВОЈИШТУ
14 ОКТОБРА ДО 5 НОВ. 1915 Г.
10 КМ
ЛЕГЕНДА:
ОДБРАНБЕНИ ПОЛОЖАЈИ НА ГРАНИЦИ
ГЛАВНИ, УЗАСТОПНИ ПОЛОЖАЈИ СРПСКИХ ДИВИЗИЈА И ОДРЕДА:
II АРМИЈЕ И ТВ 15 И 16 ОКТ.
(КЊ.О) КЊАЖЕВАЧКОГ ОДР. 22/23 ОКТ.
—»— —»— —»— 24/25 ОКТ.
КЊАЖЕВАЧКОГ И КРАЈИНСКОГ ОДР. (КЊ.О. И КР.О.) 25/26 ОКТ.
II АРМИЈЕ И ТВ 27-28 ОКТ.
КЊАЖЕВАЧКОГ ОДРЕДА 29/30 ОКТ.
КОМБИНОВАНЕ ДИВ. (КД) И КРАЈИНСКОГ ОДР. 31 ОКТ.
ШУМАДИСКЕ -II (Ш-II), КОМБ. ДИВ., КРАЈИНСКОГ И СВОЂКОГ ОДР. 1/2 XI
КОМБ. ДИВ., КЊАЖЕВАЧКОГ И СВОЂКОГ ОДР. 3 И 4 НОВ.
ОТСТУПНИ ПРАВЦИ 3 И 4 НОВ.
—»— —»— 4/5 И 5 НОВ.
НАСТУПНИ И НАПАДНИ ПРАВЦИ БУГ. 1 АРМИЈЕ
НА ГРАНИЧНЕ ПОЛОЖАЈЕ
НА СРПСКЕ ГЛАВНЕ, УЗАСТОПНЕ ПОЛОЖАЈЕ И ТО:
22 И 23 ОКТ.
24 ОКТ.
25 ОКТ.
26 ОКТ.
27 ОКТ.
2 И 3 НОВ.
3 И 4 НОВ.
5/6 НОВ
ОПШТА ЛИНИЈА ФРОНТА 28 ОКТ
6,8,9,1 БУГ. ДИВИЗИЈЕ
1/31 1 БРИГАДА 1 ДИВИЗИЈЕ
2/3 8 2 БРИГАДЕ 8 ДИВИЗИЈЕ
НАПОМЕНА: ЗАШТИТНИЧКИ ПОЛОЖАЈИ НИСУ УНЕТИ. ТРАЈАЊЕ БОРБИ НА ПОЛОЖАЈУ МОЖЕ СЕ ВЕЋИНОМ УОЧИТИ ОД ВРЕМЕНА ПОСЕДАЊА, НАПУШТАЊА И ВРЕМЕНА НАПАДНИХ ПРАВАЦА.
НЕГОТИН
НЕГОТИНСКИ ОДР.
КРАЈИНСКИ ОДР.
ЗАЈЕЧАР
КЊАЖЕВАЦ
АЛЕКСИНАЦ
НИШ
ПИРОТ
ЛЕСКОВАЦ
БЕЛА ПАЛАНКА
ЦАРИБРОД
ВЛАСОТИНЦИ
СВОЂКИ ОДРЕД
ОДР. ТУМБА
КР.О.
КД
ТВ
КЊ.О.
IIA
Ш-II
Т-I
М-I
6.
8.
9.
1.
СКИЦА БР. 11

ОПЕРАЦИЈЕ НА ЈУГОИСТОЧНОМ ФРОНТУ 14 окт. до 5 нов

ЛЕГЕНДА:

О.Т одред тумба доцније СО (свођски одред)
ВЛ.О власински одред доцније ЈМТ (јужно-моравске трупе)
КПО кривопаланачки одред доцније Б-I (брегалничка дивизија I позива)
ВАРДАРСКИ ОТСЕК доцније ВО (вардарски одр.)
ТО тетовски одред
ТБДО трупе битољске дивизиске области
српски главни положаји 17/18 окт.
–"– –"– –"– 22/23 –"–
–"– –"– –"– 29/30 –"–
–"– –"– –"– 5/6 нов.
српски покрети 22/23 окт.
бугарски наступни и нападни правци до 17/18 окт.
бугарски наступни и нападни правци до 22/23 окт.
бугарски наступни и нападни правци до 29/30 окт.
бугарски наступни и нападни правци до 5 нов.
бугарски положаји и застоји на дан 29/30 окт.
O.R одред ген. Рибарева
1/3 7, 2/3 5 једна бригада 7, две бригаде 5 дивизије

0 5 10 15 20 км

СКИЦА БР 12

ОПЕРАЦИЈЕ НА СЕВЕРНОМ ФРОНТУ

ОД 23 ОКТ. ДО 6 НОВ. 1915 Г.

ЛЕГЕНДА:

●●●●●●●	ГЛАВНИ СРПСКИ ПОЛОЖАЈИ I и III АРМИЈЕ и ОБ 23 ОКТ. НАВЕЧЕ
▬ ▬ ▬	—"— —"— —"— III АРМИЈЕ 24 ОКТ. НАВЕЧЕ
▬▬▬	—"— —"— —"— I и III АРМИЈЕ и ОБ 25 ОКТ. НАВЕЧЕ
▬ ▬ ▬	—"— —"— —"— ОБ и III АРМИЈЕ СЕМ Ш-I 26 ОКТ. НАВЕЧЕ
▬▬▬	—"— —"— —"— I АРМИЈЕ, ОБ и Ш-I 27 ОКТ. НАВЕЧЕ (28 ОКТ. НЕПРОМЕЊЕНО)
▬ ▬ ▬	—"— —"— —"— III АРМИЈЕ СЕМ Ш-I и СОКОЛСКЕ БРИГАДЕ 29 ОКТ. НАВЕЧЕ
▬▬▬	—"— —"— —"— I АРМИЈЕ, ОБ и Ш-I 30 ОКТ. НАВЕЧЕ
▬ ▬ ▬	—"— —"— —"— I и III АРМИЈЕ 31 ОКТ. НАВЕЧЕ
▬▬▬	—"— —"— —"— I и III АРМИЈЕ и ОБ 1 НОВ. НАВЕЧЕ
▬ ▬ ▬	—"— —"— —"— I АРМИЈЕ и Ш-I 2 НОВ. НАВЕЧЕ
▬▬▬	—"— —"— —"— I и III АРМИЈЕ и ОБ 3 НОВ. НАВЕЧЕ
▬▬▬►	—"— —"— —"— I и III АРМИЈЕ и ОБ 4 НОВ. НАВЕЧЕ
■■■■■■	—"— —"— —"— III АРМИЈЕ и ОБ 5 НОВ.
■■■■■►	—"— —"— —"— III АРМИЈЕ и ОБ 6 НОВ.
▭	СИТУАЦИЈА НЕПРИЈАТЕЉСКИХ СНАГА 29 ОКТ. УЈУТРУ
▨	—"— —"— —"— 7 НОВ. —"—

НАПОМЕНА: ГОРЊИ ЗНАЦИ СА СТРЕЛИЦАМА ПОКАЗУЈУ ПОКРЕТЕ ГЛАВНИХ СНАГА ТОГА ДАНА БОРБЕ И ПОЛОЖАЈИ ЗАШТИТНИЦА И ЊИХОВО ТРАЈАЊЕ НИСУ ПРИКАЗАНИ, НО ИЗ МЕЂУВРЕМЕНА И МЕЂУПРОСТОРА ГЛАВНИХ СНАГА МОЖЕ СЕ ДОНЕКЛЕ ДОБИТИ ПРЕТСТАВА О МЕСТУ И ВРЕМЕНУ ЊИХОВОГ ОТПОРА.

РАЗМЕРА

5 0 5 10 КМ

СКИЦА БР. 13

ОПЕРАЦИЈЕ ОД З. И Ј. МОРАВЕ ДО КОСОВА-САНЏАКА

6-21 НОВЕМБРА 1915 ГОД.

ЛЕГЕНДА:

СИТУАЦИЈА СРП. ЦРН. СНАГА

ПОЛОЖАЈИ, ПОКРЕТИ } 6 НОВ. НАВЕЧЕ
ПОЛОЖАЈИ, ПОКРЕТИ } 11 НОВ. НАВЕЧЕ
ПОЛОЖАЈИ, ПОКРЕТИ } 17 НОВ. НАВЕЧЕ
ПОЛОЖАЈИ, ПОКРЕТИ } 21 НОВ. НАВЕЧЕ (ПРЕ ОТСТУПАЊА).

У.О	УЖИЧКИ ОДРЕД
СТ.О.	СТУДЕНИЧКИ ОДРЕД
Ба.О.	БАЊИЧКИ ОДРЕД
Ко.О.	КОСОВСКИ ОДРЕД
Ј.О.	ЈАВОРСКИ ОДРЕД
С.В	САНЏАЧКА ВОЈСКА
С.Б.	СОКОЛСКА БРИГАДА
Бр.О.	БРАНИЧЕВСКИ ОДРЕД
К.О.	КОМБИНОВАНИ ОДРЕД
Књ.О.	КЊАЖЕВАЧКИ ОДРЕД
Кр.О.	КРАЈИНСКИ ОДРЕД
С. О.	СВОЂКИ ОДРЕД
Ј.М.Т.	ЈУЖНОМОРАВСКЕ ТРУПЕ

СИТУАЦИЈА НЕПРИЈАТЕЉСКИХ СНАГА

ПОЛОЖАЈИ, ПОКРЕТИ } 6 НОВ НАВЕЧЕ
ПОЛОЖАЈИ, ПОКРЕТИ } 11 НОВ. НАВЕЧЕ
ПОЛОЖАЈИ, ПОКРЕТИ } 17 НОВ. НАВЕЧЕ
ПОЛОЖАЈИ, ПОКРЕТИ } 21 НОВ. НАВЕЧЕ

ОР	ОДРЕД РАЈНЕЛ
ОСо	=''= СОРСИЋ
ШВ	БРИГАДА ШВАРЦ
ОХ	ОДРЕД ХАУСЕР
ОШ	ОДРЕД ШИС
ОШТ	ОДРЕД ШТРАЈТ

5 0 5 10 15 20КМ

СКИЦА БР. 14

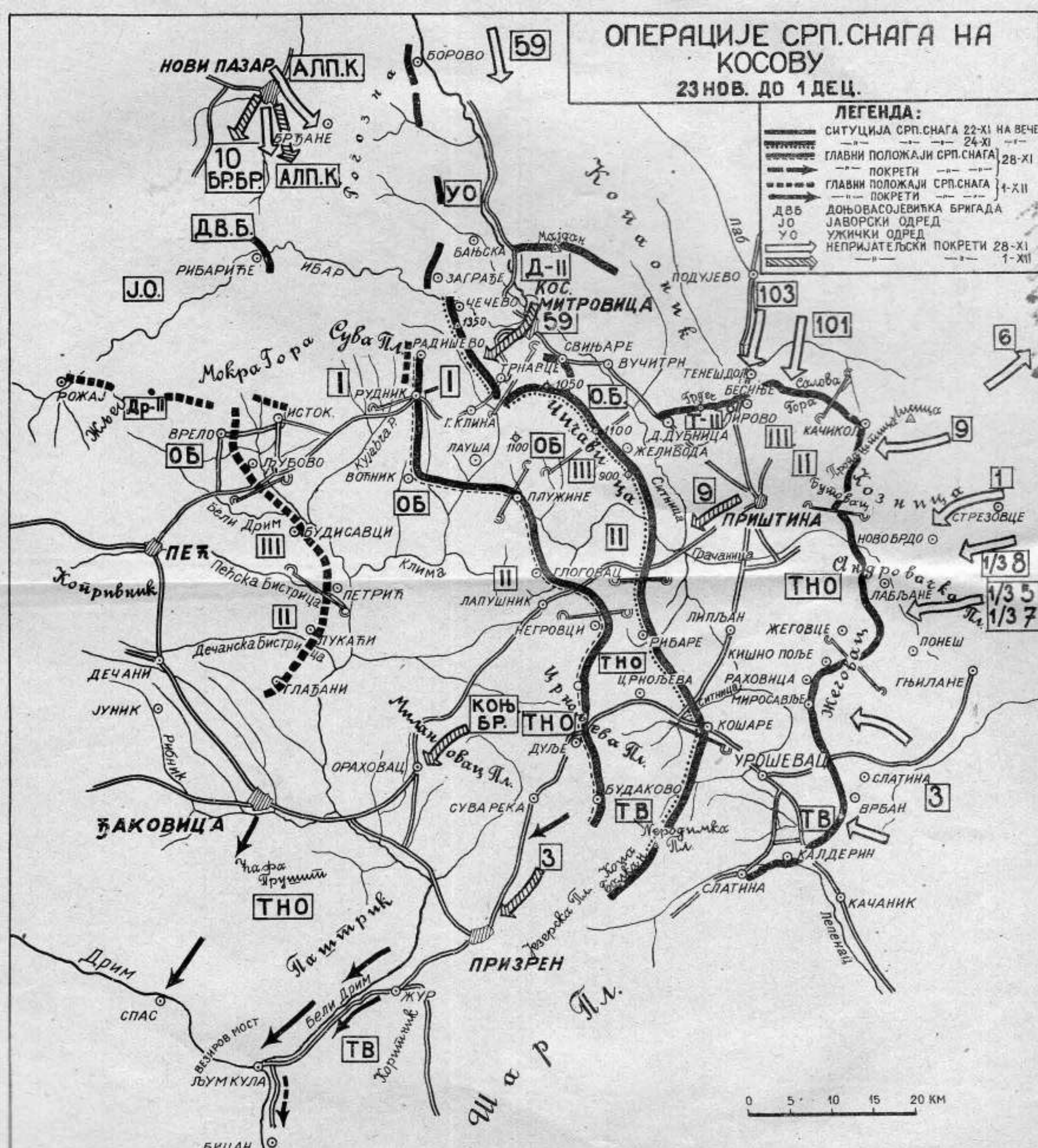
ОПЕРАЦИЈЕ СРП. СНАГА НА КОСОВУ
23 НОВ. ДО 1 ДЕЦ.
ЛЕГЕНДА:
СИТУЦИЈА СРП. СНАГА 22-XI НА ВЕЧЕ
24-XI
ГЛАВНИ ПОЛОЖАЈИ СРП. СНАГА
ПОКРЕТИ
28-XI
ГЛАВНИ ПОЛОЖАЈИ СРП. СНАГА
ПОКРЕТИ
1-XII
ДВБ ДОЊОВАСОЈЕВИЋКА БРИГАДА
ЈО ЈАВОРСКИ ОДРЕД
УО УЖИЧКИ ОДРЕД
НЕПРИЈАТЕЉСКИ ПОКРЕТИ 28-XI
1-XII
НОВИ ПАЗАР
АЛП. К
10 БР. БР.
АЛП. К
БРЂАНЕ
БОРОВО
59
Рогозна
УО
ДВ.Б.
РИБАРИЋЕ
ИБАР
Ј.О.
Копаоник
БАЊСКА
Д-II
ЗАГРАЂЕ
ЧЕЧЕВО
КОС. МИТРОВИЦА
59
ПОДУЈЕВО
Лаб
103
101
6
Мокра Гора
Сува Пл.
РАДИШЕВО
СВИЊАРЕ
ВУЧИТРН
ТЕНЕШДОЛ
БЕСНИЈЕ
Салова Гора
РОЖАЈ
Жљеб
Др-II
ИСТОК.
ВРЕЛО
ОБ
РУДНИК
I
I
Г. КЛИНА
ТРНАВЦЕ
1050
О.Б.
Т-II
ЛИРОВО
КАЧИКОЛ
9
ЛУБОВО
ВОЋНИК
ЛАУША
1100
ОБ
III
Д. ДУБНИЦА
ЖЕЛИВОДА
Чичавица
III
II
ОБ
ПЛУЖИНЕ
900
Ситница
9
ПРИШТИНА
Козница
1
СТРЕЗОВЦЕ
Бели Дрим
БУДИСАВЦИ
III
II
ПЕЋ
Копривник
Пећска Бистрица
Клина
ГЛОГОВАЦ
Грачаница
НОВО БРДО
1/3 8
Андровачка Пл.
ТНО
ЛАБЉАНЕ
1/3 5
1/3 7
ПЕТРИЋ
II
II
ЛАПУШНИК
ЛИПЉАН
ЖЕГОВЦЕ
ПОНЕШ
Дечанска Бистрица
ЛУКАЋИ
НЕГРОВЦИ
РИБАРЕ
ДЕЧАНИ
ГЛАЂАНИ
ТНО
КИШНО ПОЉЕ
Жеговац
ЦРНОЉЕВА
РАХОВИЦА
ГЊИЛАНЕ
ЈУНИК
МИРОСАВЉЕ
КОЊ БР.
ТНО
Црнољева Пл.
КОШАРЕ
Милановац Пл.
ДУЉЕ
Рибник
ОРАХОВАЦ
УРОШЕВАЦ
СЛАТИНА
3
СУВА РЕКА
БУДАКОВО
ТВ
ТВ
ВРБАН
ЂАКОВИЦА
Неродимка Пл.
КАЛДЕРИН
3
Чафа Пружит
ТНО
СЛАТИНА
КАЧАНИК
Паштрик
Језерска Пл.
ПРИЗРЕН
Леценац
Дрим
СПАС
Бели Дрим
ЖУР
Шар Пл.
ВЕЗИРОВ МОСТ
ТВ
ЉУМ КУЛА
БИЦАН
0 5 10 15 20 КМ

СКИЦА БР. 16

ОПЕРАЦИЈЕ У ЦРНОЈ ГОРИ
5-16 ЈАНУАРА 1916 г.
0 5 10 15 20КМ
ЛЕГЕНДА:
СИТУАЦИЈА ЦРНОГОРСКЕ ВОЈСКЕ 5 ЈАНУАРА
ПРОМЕНЕ У СИТУАЦИЈИ ДО 13 ЈАНУАРА
205 Л БР. 205 ЛАНДШТУРМСКА БРИГАДА
6 БРБР. 6 БРДСКА БРИГАДА
О.ВУКАДИНОВИЋ
О.ВУЧЕТИЋ
209 Л.БР.
ПЉЕВЉА
ПРИЈЕПОЉЕ
СЈЕНИЦА
БРОДАРЕВО
62 ДИВ
53 ДИВ
В.ШВАРЦ
17 БР.БР
8 КОРПУС
18 БР.БР
59 ДИВ.
10 БР.БР
9 БР.БР
6 БР.БР.
57 ДИВ.
2 БР.БР
ОДБРАЊЕНИ РЕЈОН АВТОВАЦ
ГАЦКО
АВТОВАЦ
ТВРЂАВА БИЛЕЋА
БИЛЕЋА
3 ДИВ.
ХЕРЦЕГОВАЧКИ ОДРЕД
3 ДИВ
ХЕРЦ.О
НИКШИЋ
1 БР.
ЖАБЉАК
ТАРСКИ ОДР.
205 Л.БР.
САНЏАЧКА ВОЈСКА
МОЈКОВАЦ
МОЈКОВАЧКИ О.
БИЈЕЛО ПОЉЕ
ВАСОЈЕВИЋКИ О.
БЕРАНЕ
КОЛАШИН
АНДРИЈЕВИЦА
ЧАКОРСКИ ОДРЕД
ПЕЋ
ПЛАВ
ГУСИЊЕ
ВАСОЈЕВИЋКИ ОДРЕД
ЂАКОВИЦА
ПРИЗРЕН
ТРЕБИЊЕ
ОДРЕД БРАУН
ДУБРОВНИК
ЦАВТАТ
2 ДИВ
2 ДИВ
ОПШТА РЕЗЕРВА
ЧЕВСКИ О.
1 БР
1 БР.
КОТОР. О.
О.ЦУБЕР
О.ЛОТШПАЈХ
БРИГАДА ХАУСЕР
19 КОРПУС
ХЕРЦЕГНОВИ
КОТОР
20 ЛАНДШТУРМ. БРИГАДА
ТВРЂАВСКА БРИГАДА
ОДРЕД СОРСИЋ
БУДВА
ЦЕТИЊЕ
ЛОВЋЕН
Л.О.
КОТОРСКИ.О
ЛОВЋЕНСКИ ОДРЕД
ПОДГОРИЦА
ДАНИЛОВГРАД
СТАРОСРБИЈАНСКИ ОДРЕД
СКАДАРСКО ЈЕЗЕРО
ВИРПАЗАР
БАР
СКАДАР
ДРИМ
БОЈАНА

СКИЦА БР. 19